MODERNÍ dějiny

24 2016 1

MODERNÍ DĚJINY **MODERN HISTORY**
Roč. 24, 2016, č. 1, s. 1–25 Vol. 24, 2016, No. 1, p. 1–25

STUDIE

Zdeněk Nebřenský

Proměny továrního prostoru v období vrcholné průmyslové moderny. Přístupy, problémy a perspektivy soudobého historického výzkumu[1]

Transformations in the factory environment during the height of the modern industrial period. Approaches, problems and perspectives of current historical research

The article deals with the problems, approaches and perspectives of the current historical research on industrial architecture. It is not primarily an art history analysis of factory buildings, but rather an examination of their connection with ongoing industrialization. The article asks which concepts, terms and topics have social, economic and cultural historians used to analyze industrial space. Were historians interested in whether factory buildings were the result of cultural transfer and knowledge exchange between Western and Central Europe? Did historians take into account primarily the debates of architects, engineers and experts? Did historians reflect on how the building of factories established power hierarchies and social relations? The article analyses secondary German and English historical literature about industrial architecture that was published in the last three decades. Based on empirical examples of Austrian factories from smaller Bohemian, Moravian and Silesian towns, the article argues that the rise of the modern factory building, with enough lighting, ventilation, heating, hygienic and social facilities, was not a revolutionary event of the interwar period of the 20th century, but a long-term development that started in the second half of the 19th century.

Keywords: History, 19th and 20th centuries, Central Europe, factory building, industrial space, spatial turn

[1] Tento text je výsledkem juniorského projektu č. GJ15-17658Y – Od tkalcovského stavu k tovární výrobě: industriální architektura českých zemích v evropském kontextu, 1848–1914, který podpořila Grantová agentura České republiky.

V minulých letech anglosaští a němečtí historici opakovaně upozorňovali, že ekonomické aktivity byly neodmyslitelně spjaty s prostorem, ve kterém se odehrávaly.[2] Nejednalo se pouze o geografické rozmístění různých průmyslových odvětví nebo jejich souvislost s urbanistickým vývojem a městskou zástavbou, nýbrž také samotným místem, ve kterém hospodářská činnost probíhala.[3] Historici si kladli otázku, jakým způsobem prostor, např. továrních budov, ovlivňoval hospodářský a společenský život.[4] Je myslím nesporné, že jinak vypadalo podnikání v domáckých dílnách v nákladnickém systému, jinak v manufakturách nebo v nahodile přestavovaných a upravovaných budovách.[5] Zcela jinou podobu mělo podnikání v nových továrnách budovaných podle systematických architektonických návrhů, které přihlížely k racionalizaci výroby, detailně plánovaly rozmístění jednotlivých aktérů továrního provozu (administrativních sil, vedoucích výroby, dílenských mistrů, strojních mechaniků, dělníků) a zohledňovaly hygienické a sociální podmínky. Přitom se nemuselo jednat o různé varianty prostorového uspořádání (dílny, manufaktury, továrny), které na sebe geneticky navazovaly a byly výsledkem historického vývoje, nýbrž mohly také existovat paralelně.

V tomto článku se budu zabývat přístupy, problémy a perspektivami, které přinesly historické výzkumy industriální architektury. Rád bych zdůraznil, že mi nejde o zkoumání uměleckých kvalit továrních budov, popř. jejich stylovou proměnu a formální charakteristiky. Zajímá mne především otázka, zda se v posledních několika letech historici a historičky zabývali prostorem tovární a průmyslové výroby. Prostřednictvím jakých pojmů k uspořádání industriálního prostoru přistupovali? Jakými analytickými nástroji prostorové uspořádání továrních budov zkoumali?[6] Jakým tématům byla v souvislosti s výzkumem továrních budov věnována

[2] Charles W. J. WITHERS, *Place and the „Spatial Turn" in Geography and in History*, Journal of the History of Ideas 4, 2009, s. 637–658, zde s. 645; Heinrich HARTMANN, *Organisation und Geschäft: Unternehmensorganisation in Frankreich und Deutschland,* 1890–1914, Göttingen 2010, s. 66nn.

[3] Heinrich HARTMANN, *Zwischen Projektionsfläche und Handlungsraum: Raumvorstellungen bei Bayer und PCAC, 1890–1914*, Zeitschrift für Unternehmensgeschichte 1, 2007, s. 85–101, zde s. 86n. Dále srov. Timo LUKS, *Betrieb als Ort der Moderne: Zur Geschichte von Industriearbeit, Ordnungsdenken und Social Engineering im 20. Jahrhundert*, Bielefeld 2010, s. 18nn.

[4] Karsten UHL, *Humane Rationalisierung? Die Raumordnung der Fabrik im fordistischen Jahrhundert*, Bielefeld, 2014, s. 19–21. Dále srov. Matthew JEFFERIES, *Politics and Culture in Wilhelmine Germany: the Case of Industrial Architecture*, Oxford–Washington 1995, s. 6.

[5] Arnošt KLÍMA, *Manufakturní období v Čechách*, Praha 1955, s. 375nn, s. 408nn; TÝŽ, *Na prahu nové společnosti (1781–1848)*, Praha 1979, s. 30, s. 132nn; Jaroslav PURŠ, *Průmyslová revoluce: vývoj pojmu a koncepce*, Praha 1973, s. 82nn; Pavla HORSKÁ-VRBOVÁ, *Kapitalistická industrializace a středoevropská společnost: Příspěvek ke studiu formování tzv. průmyslové společnosti*, Praha 1970, s. 26n, s. 49nn, s. 183nn.

[6] Hermann STURM*, Fabrikarchitektur – Villa – Arbeitersiedlung*, München 1977, s. 16n.

pozornost? Jakými koncepty proměny továrního prostoru interpretovali? Přihlížely historické práce k expertním diskusím (např. architektů, inženýrů, ekonomů, sociálních vědců)? Reflektovali historici, že tovární budovy vytvářely mocenské hierarchie a sociální nerovnosti?

Odpověď na uvedené otázky, z nichž každá by na první pohled mohla být pojednána v samostatném článku, hledám v německé a anglické odborné literatuře. Přestože se prostor stal v posledních třech desetiletích klíčovou kategorií historického zkoumání, historiografie se vnějším i vnitřním členěním továrních budov systematicky nezabývala.[7] Dílčí poznatky jsou porůznu rozesety v mnoha historických publikacích, jejichž předmětem nebyly primárně prostorové aspekty, nýbrž dějiny industriální práce, sociální poměry průmyslového dělnictva popř. sociální myšlení hospodářských a intelektuálních elit. Při výběru těchto publikací přihlížím k jejich schopnosti odpovědět na kladené otázky. Dále je pro mne důležitý jejich referenční rámec, ve kterém na sebe texty navzájem odkazují a autoři citují své předchůdce. V neposlední řadě nelze pominout jejich dostupnost ve středoevropských knihovnách.

Obecnější tvrzení, které odborná literatura přináší, se snažím přiblížit na konkrétních příkladech předlitavských továren budovaných v českých, moravských a slezských městech. Předběžným srovnáním s případy popsanými v sekundární literatuře a na základě provedených sond do historického materiálu, není možné zatím přesněji určit specifika „české“ industriální architektury. S jistou mírou zjednodušení lze říci, že prostorové uspořádání předlitavských textilních továren korespondovalo s hospodářským, společenským a technologickým vývojem v habsburské monarchii. Textilní průmyslníci využívali dostatek levných a nekvalifikovaných dělníků (zejména žen a mládeže), kteří neměli alternativní příležitost k nalezení obživy. Náročnější investice do strojového zařízení, rozsáhlejší racionalizační opatření i zlepšení pracovních podmínek, které se promítalo do vnějšího a vnitřního vzhledu továrních budov, si mohlo dovolit pouze několik největších podniků resp. výrobní provozy vlastněné zahraničním kapitálem.

V článku představím tři hlavní koncepty, které se problematikou továrního prostoru ať už přímo nebo nepřímo zabývají. Jejich řazení do jednotlivých podkapitol odpovídá časové posloupnosti, v jaké s nimi historiografie postupně pracovala. V první podkapitole se budu věnovat konceptu disciplinace, který vychází ze sociálně-filozofických úvah Michela Foucaulta završených v knize *Dohlížet a trestat* a který je zároveň normativní teorií evropské moderny.[8] Historici a historičky však podrobili Foucaultovy obecné závěry důkladnému rozboru. Německý klasik

[7] Nejnověji ke vztahu prostoru a společnosti srov. Ines KOELTZCH, *History takes place. Neuere Forschungen zur Geschichte multiethnischer Städte Zentral- und Osteuropas im 20. Jahrhundert,* Střed. Časopis pro mezioborová studia střední Evropy 19. a 20. století 1, 2015, s. 131–149, zde s. 147.

[8] Michel FOUCAULT, *Dohlížet a trestat: kniha o zrodu vězení*, Praha 2000.

dějin každodennosti Alf Lüdtke, jehož stať podrobně představím, ukázal, že disciplinace nebyla absolutizujícím a jednostranným procesem, nýbrž vyvolávala v továrních budovách různorodé reakce a podvratné praktiky.

V druhém a třetím oddíle se budu věnovat v současnosti pravděpodobně nejdiskutovanějším konceptům, totiž racionalizaci a sociálnímu inženýrství. Racionalizace navazuje na koncept disciplinace, podrobně ho propracovaná a poučena lingvistickým obratem důsledně ho konfrontuje s jazykem historických pramenů. V dobových vyjádřeních podnikatelů, architektů a stavebních inženýrů, podnikového managementu nebo dělnických předáků se nesetkáme s tím, že by někdo z nich explicitně spojoval tovární prostor s mocenskými a disciplinačními technikami. S výjimkou pracovních řádů, které se zabývaly pracovní kázní, nebylo nikde řečeno, že továrna tvoří místo disciplinace. Naopak, dělnické stížnosti, ekonomické myšlení, expertní diskuse i reflexe průmyslových podnikatelů hovořily o strojové výrobě, efektivitě továrního provozu, racionalitě pracovních postupů i účelovém uspořádání továrních budov a výrobních hal. V tomto smyslu se jednalo o rozvíjení specifické ekonomické a technokratické racionality, která nacházela své zhmotnění právě v továrnách.

Relativně neotřelý koncept sociálního inženýrství rovněž rozvíjí Foucaultovy přístupy k moderní průmyslové společnosti. Sociální inženýrství upozorňuje na význam akademických odborníků a reformních publicistů, kteří iniciovali diskuse o nepříznivých dopadech industrializace a urbanizace a při jejich řešení dokázali ovlivňovat státní a veřejné orgány.[9] V případě industriálního prostoru a továrních budov tvořila údajně zásadní mezník Taylorova teorie managementu a na ní navazující meziválečná zkoumání sociologů a psychologů práce, odborníků na pracovní a sociální právo, teoretiků podnikového řízení a personalistů. Mnoho z nich vstoupilo do služeb průmyslových podnikatelů, svojí aktivitou přispěli k proměně továrního prostoru a později také k formulaci požadavků na radikální transformaci společnosti.

V době internacionalizace historického bádání a digitalizace informačních zdrojů, které umožňují badatelům seznámit se s nepřeberným množstvím odborné literatury ke zvolenému tématu, porovnat výsledky vlastního výzkumu se zahraničními kolegy a zařadit tyto výsledky do mezinárodního kontextu, nabývá na důležitosti práce se sekundární literaturou a přesvědčivé zdůvodnění jejího výběru. V tomto článku metodicky pracuji s diskursivní analýzou. Klasická definice říká, že

[9] Thomas ETZEMÜLLER, *Die Ordnung der Moderne: Social Engineering im 20. Jahrhundert*, Bielefeld 2009. Dále srov. David KUCHENBUCH, *Geordnete Gemeinschaft: Architekten als Sozialingenieure – Deutschland und Schweden im 20. Jahrhundert*, Bielefeld 2010; Anette SCHLIMM, *Ordnung des Verkehrs: Arbeit an der Moderne – deutsche und britische Verkehrsexpertise im 20. Jahrhundert*, Berlin 2011.

diskurs zakládá soubor podobných výpovědí.[10] Zhmotněním výpovědí může být např. kniha, která tvoří jednotku diskursu a současně je součástí systému odkazů k jiným knihám, jiným textům a jiným větám. Kniha je pomyslným „uzlem" v rámci sítě odkazů.[11] Jedním z výchozích „uzlů" v síti odkazů pro mne představuje kniha Karstena Uhla *Humane Rationalisierung*, která vyšla v roce 2014 v Bielefeldu. V okamžiku vzniku tohoto článku zastupuje Uhlova práce nejnovější příspěvek k dějinám průmyslové architektury resp. prostorového uspořádání továren. Ve své práci Uhl recipuje a kriticky se vyrovnává s výsledky jak německého, tak anglosaského bádání. Odkazuje na další klíčové texty, které určují podobu soudobých diskusí o vlivu továrního prostoru na ekonomický a společenský život.

Přestože se Uhlova monografie soustředí na první polovinu 20. století, vymezuje se vůči pracím, které se zabývají proměnou industriálního prostoru v 19. století a ideálně tak odpovídají chronologickému zaměření tohoto článku. Jak ještě bude řečeno v následujícím textu, řada aspektů průmyslového prostoru, které bývají spojovány s meziválečnou architektonickou avantgardou, byla výsledkem dlouhodobějších trendů. V tomto ohledu bude předmětem zkoumání jak vyústění těchto trendů, tak historické okolnosti, za kterých vznikaly. Důsledně provedená historizace nabízí zajímavý pohled na různé vývojové možnosti, z nichž se nakonec prosadily pouze některé. Jestliže „*vrcholná průmyslová moderna*" bývá periodizována obdobím od sedmdesátých let 19. a do šedesátých let 20. století, zaměřuji se především na její počáteční a prostřední fázi. Závěrečnému období po druhé světové válce, během které se avantgardní principy rozšířily a prosadily v industriální architektuře, se věnuji okrajově.

1. Tovární budovy jako prostor disciplinace, dohledu a ovládání

Mezi nejvlivnější autory, na které Karsten Uhl ve své práci odkazuje, patří bezesporu Michel Foucault. Podle Foucaulta určoval interakce mezi lidmi zásadním způsobem prostor: sociální vztahy byly bohužel málokdy ideální a většinou se v nich promítaly různé nerovnosti, hierarchie a znevýhodnění, které prostor zvýrazňoval.[12] Zvláště markantní byly tyto nerovnosti na pracovišti a významným způsobbem posilovaly mocenské hierarchie právě továrny.[13] V souvislosti s továrními budovami zdůraznila historiografie jejich disciplinační a dohlížitelské aspekty.

[10] Phillipp SARASIN, *Geschichtswissenschaft und Diskursanalyse*, Frankurt am Main 2003, s. 34n.

[11] Michel FOUCAULT, *Archeologie vědění*, Praha 2002, s. 38n.

[12] Michel FOUCAULT, *O jiných prostorech*, in: Michel Foucault, Myšlení vnějšku, Praha 2003, s. 71–86, zde s. 75.

[13] M. FOUCAULT, *Dohlížet a trestat*, s. 207–212. Dále srov. Richard BIERNACKI, *The Fabrication of Labor: Britain and Germany, 1640–1914*, Berkeley and Los Angeles, 1995, s. 93–94, s. 129–143.

Prosklené kabiny vedoucích výroby měly takové umístění, které umožňovalo permanentní dohled nad dělníky, jejich pracovním výkonem a produktivitou. Dílenští mistři sledovali pohyb dělníků ve výrobním provozu a kontrolovali jejich přesuny v rámci továrního areálu.[14]

Německý historik všedního dne Alf Lüdtke použil koncept sociální disciplinace již před více než třemi desetiletími. Na rozdíl od Foucaulta a jeho následovníků, vycházel Lüdtke důsledně z pramenů a disciplinaci spojoval s úsilím podnikatelů upevnit na přelomu osmdesátých a devadesátých let 19. století v továrnách pracovní disciplínu a prosadit dodržování pracovní doby. Lüdkte odvozoval disciplinaci od pojmu „disciplíny" přítomného v dobovém diskursu, zejména v písemně psaných továrních řádech a úředních aktech Kruppových závodů v Essenu.[15] Lüdtkeho analýzy odkryly, že se dělníci pokoušeli při různé příležitosti (např. cestou na toaletu) disciplinační nařízení obejít a využít je k setkání s kolegy popř. návštěvě vzdálenějších pracovišť umístěných v odlišném patře nebo v jiné části budovy. Management továrny proto bedlivě sledoval, zda návštěva toalety neporušovala pracovní dobu a zda neohrožovala plynulost výroby: obával se totiž, aby podobné cesty nevedly k vyvolávání nepokojů a vyjednávání kolektivních protestů.[16] Do jaké míry byly tyto obavy oprávněné nelze kvůli mezerovitosti historických výzkumů dostatečně posoudit. Nicméně Lüdtkeho důraz na schopnost dělníků vymanit se ze sevření pracovních řádů ukazoval, že disciplinace měla určité hranice: továrna nebyla hermetickým prostorem, který by nedával dělníkům žádnou možnost autonomního jednání.

Přestože Lüdtkeho závěry přinesly pro práci s konceptem sociální disciplinace nové podněty, nebylo možné přehlédnout jejich binární charakter: základní dělící linie vedla mezi továrním managementem jako tvůrcem disciplíny a dělníky jako jejím objektem. Vzpomínky Františka Halase staršího, který pracoval v Brněnské akciové továrně na česanou přízi (tzv. Kemce), naznačovaly, že disciplinace nemusela být pouze třídně determinovaná a vytvářet jasný předěl mezi buržoazií resp. továrním managementem na jedné straně a dělníky na straně druhé. S továrními řády normativně určujícími pracovní disciplínu a chování zaměstnanců se mohla část dělnictva aktivně identifikovat, protože jim zdánlivě zajišťovaly ekonomické výhody a zakládaly jejich (vyšší) status. Ve své redakčně upravované knize, která vyšla v roce 1950, Halas napsal, že „záchod" byl jediným místem oddychu. V případě, že

[14] K. UHL, *Humane Rationalisierung?*, s. 19–20.

[15] Alf LÜDTKE, *Arbeitsbeginn, Arbeitspausen, Arbeitsende: Skizzen zu Bedürfnisbefriedigung und Industriearbeit im 19. und frühen 20. Jahrhundert*, in: Gerhard Huck (Hrsg.), Sozialgeschichte der Frühen Neuzeit: Untersuchungen zum Wandel der Alltagskultur in Deutschland, Wuppertal 1982, s. 98nn.

[16] A. LÜDTKE, *Arbeitsbeginn, Arbeitspausen, Arbeitsende*, s. 95–122, zde s. 104n.

se některý z mladých dělníků pracujících na toaletě zdržel, poslal za ním přadlák obsluhující dopřádací stroj svého pomocníka, aby ho přivedl co nejrychleji zpět.[17]

Halasovy paměti potvrzovaly existenci generačních rozdílů mezi staršími a mladšími dělníky. Kvalifikovanější přadláci, kteří pracovali za úkolovou mzdu a usilovali o vyšší produktivitu, dbali na dodržování pracovního řádu. Naopak méně kvalifikovaní nastrkovači pracující za hodinovou mzdu si pokoušeli ulevit, protože produktivita neměla vliv na výši jejich odměny. Podobné chování nazývá historiografie sebedisciplinací, která měla přimět dělníky, aby si osvojili pevné pracovní zásady a návyky. Podle Karstena Uhla se jednalo o specifické mocenské praktiky, které vedly k sebeovládání a sebezapření a které měly pracující naučit čelit nepříznivé pracovní a životní situaci.[18]

Dohled

Spolu s disciplinací byl se sociálními zařízeními spojen také dohled, který se promítal do výstavby továrních budov a uspořádání jejich vnitřního prostoru.[19] Architekti mluvili o „volných potřebách“, které nebylo možné kvůli „nedostatečnému smyslu pro pořádek“ a „nespolehlivosti“ dělníků ponechat na nich samotných. Jednalo se o projev habituálních a společenských distinkcí, prostřednictvím kterých se technická inteligence chápala jako součást kultivovaných vrstev vymezujících se vůči „necivilizovanému“ dělnickému prostředí. Důraz na hygienizaci továrního prostoru, který rezonoval s dobovým diskursem „čistoty“ a „pořádku“ a navazoval na praxi městských a veřejných úřadů, stavěl před management i architekty dilemata, jak technicky řešit výstavbu sociálních zařízení, aby se nestala místem „poflakování“.[20] Doporučení stavebních inženýrů, aby byly toalety kvůli kontrole vybaveny středně-vysokými dveřmi popř. „špehýrkou“, se zachovávala několik desítek let.[21] Marlene Ellerkamp, která upozornila na dopady architektonických výkresů a stavebních plánů v sociální praxi, uvedla, že v brémských textilkách se na konci 19. století stal pisoár a dvě kabiny s chybějícími dveřmi pro více než sto dělníků a dělnic předmětem sporu mezi městským inspektorátem práce a stávkovým

[17] František HALAS st., *Kemka: vzpomínky bývalého textilního dělníka*, Praha 1950, s. 86.

[18] Karsten UHL, *„Schafft Lebensraum in der Fabrik!“: Betriebliche Kantinen und Speiseräume im deutschen Rationalisierungsdiskurs, 1880–1945*, in: Karstel Uhl – Lars Bluma (Hg.), Kontrolierte Arbeit – disziplinierte Körper? Zur Sozial- und Kulturgeschichte der Industriearbeit im 19. und 20. Jahrhundert, Bielefeld 2012, s. 361–395, zde s. 389nn.

[19] Karsten UHL, *Vom Abort im Holzschuppen zur normierten Toilette: Betriebliche Sanitäranlagen und die Raumordnung der Fabrik in Deutschland 1870–1970*, Blätter für Technikgeschichte 73, 2011, s. 55–71, zde s. 56.

[20] K hygienizaci veřejného prostoru srov. Daniela TINKOVÁ, *Zákeřná mefitis: zdravotní policie, osvěta a veřejná hygiena v pozdně osvícenských Čechách*, Praha 2012, s. 163nn.

[21] K. UHL, *Humane Rationalisierung?*, s. 125.

výborem podniku. Dělnice si stěžovaly, že příčky mezi toaletami byly příliš nízké.[22]

Dalším prostorem, ve kterém byl uplatňován dohled, představovala kantýna, která začala být na přelomu dvacátých a třicátých let 20. století systematicky reflektovaná v příručkách o industriální architektuře a neodmyslitelně se tak stala součástí továrních budov. Podobně jako v případě výrobních hal a prosklených kabin dílenských mistrů měl být prostor jídelny, ve kterém dělníci během polední přestávky trávili odpočinek, přehledně uspořádán. Dílovedoucí kontrolovali, zda jídelny náhodou nesloužily k prodlužování stanovené pauzy nebo zda se rodinní příslušníci, kteří dělníkům jídlo přinášeli zvenčí, nedovoleně nezdržovali v továrním areálu. Dělníci proto raději trávili polední pauzu mimo fabriku, což se však neobešlo bez jejich kontroly. Josef Rezler zmiňoval, jak „hausmeister" prohledával dělníky a jeho žena zase dělnice odcházející na oběd, aby tajně nevynášeli suroviny.[23] Architekti proto doporučovali, aby byly kantýny oddělené od výrobních hal a byly umístěné při vstupu do továrního komplexu.[24]

Pracovní přestávky a oddechový čas v továrních budovách patřily mezi třecí plochy až do druhé poloviny 20. století. Timo Luks detailně analyzoval spory kolem provozu závodní kantýny v automobilce Daimler-Benz v letech 1948–1953. Původní kantýna měla omezenou kapacitu, takže nedočkavý strávníci tvořili již několik minut před začátkem polední pauzy při vstupu frontu; mnoho z nich dostalo jídlo a místo u stolu teprve po skončení oficiální přestávky na oběd. Podnikové vedení ve spolupráci s výborem pro závodní kantýnu se takové plýtvání časem, prostoje v práci a vznikající chaos kolem jídelny pokoušelo opakovaně řešit přesnými instrukcemi k provozu kantýny a způsobu stravování jednotlivých pracovních směn. Zesílená kontrola a dohled nad strávníky přesouvajícími se z výrobních hal ke kantýně a zpět, však vyvolávala jejich nevoli. Řešením problémů kolem závodního stravování byla nakonec výstavba nové, mnohonásobně větší a přehledně uspořádané jídelny postavené podle vzorů „americké samoobslužné kafetérie".[25]

Hierarchie a nerovnosti

V návaznosti na foucaultovské úvahy historici dále zjistili, že vnitropodnikové hierarchie a sociální nerovnosti vyplývaly jak z disciplinace a dohledu prak-

[22] MARLENE ELLERKAMP, *Industriearbeit, Krankheit und Geschlecht. Zu den sozialen Kosten der Industrialisierung: Bremer Textilarbeiterinnen 1870–1914*, Göttingen 1991, s. 139n.

[23] JOSEF REZLER A DCERA, *Ze života průkopníků sociální demokracie*, Praha 1920, s. 6. Děkuji Janu Marešovi za upozornění na tuto publikaci.

[24] K. UHL, *Humane Rationalisierung?*, s. 118n.

[25] TIMO LUKS, *Die Massengesellschaft auf dem Weg in die Kantine: Fabrikmahlzeit, Selbstbedienung und „Ordnungsdenken" bei der Daimler-Benz AG 1948–53*, Historische Anthropologie: Kultur, Gesellschaft, Alltag 1/17 (2009), s. 38–55.

tikovaného ve výrobních halách, tak ze samotného továrního prostoru. Skutečnost, že na špatně osvětlených a odvětrávaných místech musely většinou pracovat ženy, ukazoval, že nevýhodné prostorové charakteristiky se mohly stát zdrojem genderové a sociální diskriminace.[26] V brněnské Kemce představoval podle Františka Halase dopřádací stroj umístěný vedle toalet „nejhorší místo" v továrně, protože vedle horka a vlhka se tam šířil ještě nesnesitelný zápach. Halasova stížnost na špatný stav toalet, která se stala důvodem návštěvy živnostenského inspektora a která přiměla podnikové vedení, aby se postaralo o nápravu, potvrzovala Lüdtkeho poznatek, že tovární disciplinace měla své limity.[27]

Dalším prostorem, ve kterém se manifestovaly sociální rozdíly a distinkce, byly závodní jídelny. Jídelny, které měly původně silně středostavovský charakter, se příliš netěšily podpoře továrních dělníků. Jednou z podmínek návštěvy jídelny bylo kultivované chování, prostřednictvím kterého manifestovali technici a představitelé managementu svou civilizovanost a poukazovaly na dělnickou nekulturnost a zaostalost. Dělníci považovali tovární úředníky za „rušivý" prvek a snažili se jim v době polední přestávky vyhnout.[28] Teprve vznik oddělených jídelen popř. jídelních sálů vyhrazených pro různé kategorie zaměstnanců přispěl ke zvýšení obliby podnikových jídelen. Spolustolovníci nebyli pouze kolegové z výrobní haly, nýbrž často také přátelé se stejnými habituálními návyky; v jejich přítomnosti bylo možné uvolněné a nenucené chování, včetně drsného žertování, nadávek a stížností na bílé límečky. V pravidlech pro provoz závodní kantýny Daimler-Benz bylo na počátku padesátých let 20. století výslovně uvedeno, že jídelna v prvním patře byla vyhrazena strávníkům s „vycházkovým oblekem", zatímco větší sál ve druhém patře byl určen pro zaměstnance, kteří nosili „montérky" a „pracovní pláště". Kromě toho existovala ve správní budově menší jídelna pro ředitele a prokuristy, kteří v ní mohli „posvačit" podle svého uvážení.[29]

Sociálně a genderově hierarchizovaný a diferencovaný prostor představovaly také závodní umývárny. Např. v augšpurské přádelně česané příze vznikly umývárny již v roce 1872 a počítaly s oddělenými sprchovými kouty pro mistry, dělníky, dělnice a mládež. Sprchy pro mladistvé měly ve vstupních dveřích průhled, aby mohl „lázeňský" kontrolovat, zda v nich nedochází k nepřístojnostem.[30] V brémských textilkách byly vodní nádrže s vanami a oddělenými šatnami pro muže a ženy založeny na konci osmdesátých let 19. století. Zpočátku se zde pracující myli zadarmo a používali erární ručník a mýdlo; později byla lázeň zpoplatněna.[31]

---

[26] K. UHL, *Humane Rationalisierung?*

[27] F. HALAS st., *Kemka,* s. 97.

[28] K. UHL, *Humane Rationalisierung?*, s. 126.

[29] T. LUKS, *Die Massengesellschaft*, s. 42.

[30] K. UHL, *Humane Rationalisierung?*, s. 127.

[31] M. ELLERKAMP, *Industriearbeit,* s. 139.

Meziváleční architekti navrhovali, aby byly umývárny zřizovány poblíž vstupu do továren a mohli je tak vedle techniků a mistrů navštěvovat dělníci odcházející z pracovní směny. Architekt Bauhausu Ernst Neufert ve své učebnici stanovil přesný počet umyvadel, sprchových koutů a vanových kabin (včetně doby jejich použití), které měly být v závislosti na počtu zaměstnanců v průmyslových podnicích zřizovány a sloužit k jejich „tělesné očistě“.[32]

Dalším místem, které v rámci budov přispívalo k sociální diferenciaci, byly toalety. Zatímco v prvních fabrikách sloužily jako toalety dřevěné kůlny, které náhodně vznikaly ve vedlejších dvorech v blízkosti výrobních hal, s nástupem nové generace architektů se toalety staly vnitřní součástí továrních budov.[33] Již první vydání Neufertovi učebnice průmyslových staveb určilo minimální rozměry toalet, včetně poměru mezi počtem pracovníků a počtem splachovacích WC. Vzdálenost toalet od pracoviště se měla pohybovat maximálně 100 metrů a v podniku s více než pěti zaměstnanci mělo být postaveno samostatné WC pro muže a ženy.[34] Nelze pominout, že „třídní“ rozdíly zakládaly již samotné architektonické návrhy, protože rozlišovaly mezi toaletami pro dělníky a pro zaměstnance, které měly „odklápěcí prkýnko“.[35] Snadná a rychlá dosažitelnost toalet měla co nejvíce šetřit „drahocenný čas“ a bránit časovým prostojům, které podle předsudečného myšlení středostavovských architektů dělníci s oblibou vyhledávali.[36]

V předlitavském kontextu můžeme zmiňované projekce sledovat již na konci 19. století v návrzích na výstavbu sanitárního zařízení v brněnské textilní továrně na sukno bratří Schoellerů. Ekonomická konjunktura, kterou vyvolal během první světové války příliv armádních zakázek, přiměla podnikatele k rozšíření výrobních kapacit a stavebním úpravám. Plány na přestavbu počítaly i s novým sociálním zařízením: vedle přízemí a prvního patra byly toalety nově postaveny také v dalších podlažích továrny, počínaje kotelnou ve sklepě a konče horním poschodím.[37] V plánech na stavební úpravy přádelny se v souladu s doporučením architektů a stavitelů

[32] Ernest NEUFERT, *Navrhování staveb: podklady, normy, předpisy o zřizování, stavbě, tvorbě, nárocích na prostor, na prostorové vztahy, tvoření rozměrů budov, místností, zařízení, přístrojů z hlediska člověka jako měřítka a cíle. Příručka pro stavebního odborníka, stavebníka vyučujícího i studenta*, Praha 1995, s. 346n.

[33] Gabriele KREUZBERGER, *Fabrikbauten in Stuttgart: ihre Entwicklung von der Mitte des 19. Jahrhunderts bis zum Ersten Weltkrieg*, Stuttgart 1993, s. 45.

[34] E. NEUFERT, *Navrhování staveb*, s. 345.

[35] K. UHL, *Vom Abort im Holzschuppen zur normierten Toilette*, 64n.

[36] K. UHL, *Humane Rationalisierung?*, s. 123n.

[37] Plány závodu firmy Schoeller, Moravský zemský archiv (MZA), f. Bratří Schoellerové, továrna na sukno, Brno, sign. H15, 1-52-8.

objevily toalety hned vedle schodiště v každém ze čtyř podlaží. Ve druhém patře, ve kterém pracovaly hlavně ženy, bylo zřízeno dámské WC.[38]

2. Racionalizace továrního prostoru

Práce Karstena Uhla potvrzuje v historiografii obecně akceptovanou tezi, podle které návrhy architektů a inženýrů vedly na přelomu 19. a 20. století ke vzniku „racionálního" uspořádání továrních budov.[39] Prostor továrny byl připodobněn k mechanismu stroje, jehož jednotlivé součástky do sebe v ideálním případě dokonale zapadaly a umožňovaly hladký průběh výroby.[40] Představy o továrně jako dokonalém stroji stály na počátku racionalizace, kterou architektonické návrhy, výkresy a plány usnadňovaly a které se čím dál tím více přizpůsobovaly.[41] Dynamický rozvoj tovární výroby, která se masově šířila ze Spojených států do západní a střední Evropy, nalezl své adekvátní vyjádření také v industriální architektuře. Tovární budovy měly mít takové uspořádání, které vedlo k efektivnímu využití pracovní síly. Umístění strojního zařízení v továrních halách a jednotlivé výrobní operace byly rozvrženy tak, aby neodváděly dělníky z jednoho místa na druhé, nenutily je příliš „pendlovat" po továrně a šetřily každý jejich krok i vynaloženou energii. Nicméně tento proces byl mnohem více kontinuální než by se mohlo zdát na základě stylizace tvůrců moderní průmyslové architektury. Historiografie zařadila do svého interpretačního rejstříku perspektivu meziválečné architektonické avantgardy, která byla přesvědčena o přelomovém charakteru své činnosti.

Původní místo, jehož podobu určovala architektura obytných domů, se vyvinulo v pevnost moderního průmyslu v průběhu několika desítek let.[42] Tovární haly uzpůsobeny určitému typu strojů, dělbě práce, zdrojům energie, dopravě a skladování materiálu, přestávaly rychle splňovat nároky na měnící se výrobní postupy.[43] Pro výstavbu vyhovujících budov chyběly většinou investiční prostředky, které přednostně plynuly do inovace výroby. Tato situace zvýšila význam expertů, kteří dokázali přizpůsobit stávající prostory novým výrobním požadavkům, aniž byla příliš narušena plynulost provozu. Z problémů tovární výroby, o kterých referovaly

[38] Stavební plány, účty a rozpočty na investiční výstavbu továrny na Cejlu č. 48/50, MZA, f. Bratří Schoellerové, továrna na sukno, Brno, sign. H15, i.č. 1-4-1.

[39] Lindy BIGGS, *Rational Factory: Architecture, Technology and Work in America´s Age of Mass Production*, Baltimore and London 1996.

[40] Andrew URE, *The Philosophy of Manufactures: or An Exposition of the Scientific, Moral, and Commercial Economy of the Factory System of Great Britain*, London 1835, s. 32nn.

[41] L. BIGGS, *Rational Factory*, s. 47nn.

[42] G. KREUZBERGER, *Fabrikbauten*, s. 12.

[43] Inez FLORSCHÜTZ, *Architektur und Arbeit: Die Fabrik in der bayerischen Frühindustrialisierung, 1840–1860*, Frankfurt am Main 2000, s. 105n.

dobové publikace, vyplývaly důležité závěry: přestože vnější uspořádání továren mohlo zůstat neměnné po celá desetiletí, vnitřní prostor se v důsledku technických, výrobních a společenských novinek dynamicky proměňoval.[44] V útrobách na první pohled stabilních a monotónních budov probíhal čilý stavební ruch, který opakovaně modifikoval horizontální i vertikální členění výrobních hal a v nich se odehrávající pracovní a sociální život.

K podobným závěrům došel ve své studii také kanadský historik Robert Lewis, který se zabýval vztahem mezi výrobními procesy a uspořádáním prostoru v továrních budovách. Podle Lewise nelze mluvit o jednotném modelu „racionální továrny", který Lindy Biggs na základě zkoumání stavebního vývoje Fordových závodů v Detroitu vztahovala na většinu průmyslových podniků.[45] Rozmach tovární výroby sebou nesl rozmanité představy o tom, jak by mělo vnější uspořádání i vnitřní členění továren vypadat. Jednotlivá průmyslová odvětví se snažila tovární prostory uzpůsobit specifickým výrobním požadavkům různým způsobem. Jak již bylo řečeno, v některých případech řešily firmy situaci novou zástavbou, v jiných se snažily existující budovy přestavět a upravovat. Historici upozornili, že továrny budované ve druhé polovině 19. století byly v tomto ohledu velmi flexibilní a nabízely široké možnosti adaptace. Jejich výstavba v blízkosti vodních zdrojů, velký rozsah zastavěné plochy a nové stavební materiály jako např. litinové nosníky a sloupy, umožnily proměnit původní seskupení výrobních hal a dílen v koordinované a racionálně uspořádané pracoviště.[46]

V první třetině 20. století začala racionalizace továrních budov a racionální uspořádání jejich vnitřního prostoru zohledňovat tzv. „humánní aspekty".[47] Architekti, inženýři a stavitelé se mnohem více než v minulosti zaměřili na pracovní prostředí, ve kterém zaměstnanci trávili většinu svého času.[48] Kvůli vyšší efektivitě výroby mělo dojít ke zlepšení pracovních podmínek, které ovlivňovalo osvětlení, ventilace nebo klimatizace. Výrobci elektrických zařízení vedly např. dlouhodobou kampaň za zavedení umělého osvětlení v továrnách a zmenšení závislosti na rozmarech přírody a počasí: argumentovaly, že lepší osvětlení snižuje počet úrazů, šetří dělníkům zrak a zvyšuje pracovní výkonnost. Američtí zástupci elektrotech-

[44] Betsy HUNTER BRADLEY, *The Works: The Industrial Architecture of the United States*, New York, Oxford 1999, s. 88–106.

[45] Srov. L. BIGGS, *Rational Factory*, s. 87.

[46] Robert LEWIS, *Redesigning the Workplace: The North American Factory in the Interwar Period*, Technology and Culture 4, 2001, s. 665–684, zde s. 667n.

[47] K. UHL, *Humane Rationalisierung?*, s. 20.

[48] B. BRADLEY, *The Works*, s. 205nn.

nického průmyslu iniciovali mj. ustanovení *Výboru pro průmyslové osvětlení*, který zastřešoval experimenty zkoumající vliv osvětlení na kvalitu a produktivitu práce.[49]

Nicméně stavební úpravy, které po skončení první světové války a hospodářském oživení přivedly do továren více světla a vzduchu, představovaly završení dlouhodobého vývoje. V tomto smyslu neměly poválečné adaptace továrních budov tak přelomový charakter, jak někteří historici tvrdí. Plynové osvětlení zaváděné na počátku 19. století v severoanglických textilkách, ze kterých se šířilo na kontinent, mělo podobné efekty jako o téměř sto let později elektrifikace.[50] Není bez zajímavosti, že v době, kdy se představitelé společnosti Boulton & Watt snažili mezi průmyslovými podnikateli získat odbyt pro plynové osvětlení, experimentoval švábský rodák Zachariáš Winzler s plynovou termolampou na moravských panstvích hrabat ze Salmu.[51] Zatímco na zřízení brněnské plynárny na Radlasu v roce 1847 se historici shodnou, přesnější údaje, jakým způsobem došlo k zavedení plynového osvětlení do textilních továren, chybí, přestože osvětlení plynovými lampami v Brně zmiňuje sekundární literatura v souvislosti s továrnou J. H. Offermanna nebo firmou bratří Schoellerů, která údajně patřila mezi první v celé habsburské monarchii.[52]

Na rozdíl od archivních fondů, které obsahují stavební a situační plány továren, včetně detailních finančních kalkulací na přeložky elektrické sítě, elektrického osvětlení, parního topení nebo opravu kanalizace, vychází údaje o plynovém osvětlení z reprezentativních publikací vydávaných při příležitosti různých jubileí.[53] V publicistickém ohlédnutí za téměř stoletou existencí Vonwillerovi textilní továrny v Žamberku bylo uvedeno, že elektrické osvětlení na konci osmdesátých let 19. století nahradilo plynárnu, která zajišťovala světlo pro provozní i obytné budovy.[54] Problém je, že retrospektivní pohled na osvětlení továrních budov vypovídá

---

[49] Srov. Richard GILLESPIE, *Manufacturing knowledge: a history of the Hawthorne experiments*, Cambridge1991, s. 38nn.

[50] Leslie TOMORY, *Progressive Enlightenment: The Origins of the Gaslight Industry, 1780–1820*, Cambridge 2012, s. 67–68, s. 88–92.

[51] L. TOMORY, *Progressive Enlightenment*, s. 55n.

[52] K založení plynárny srov. Lukáš FASORA, *Svobodný občan ve svobodné obci?: občanské elity a obecní samospráva města Brna 1851–1914*, Brno 2009, s. 213. K osvětlení plynovými lampami v textilních závodech srov. *Die Gross-Industrie Österreichs: Festgabe zum glorreichen fünfzigjahringen Regierungs-Jubiläum seiner Majestät des Kaisters Franz Josef I.*, Wien 1898, s. 131. Bohumír SMUTNÝ, *Brněnští podnikatelé a jejich podniky: 1764–1948: encyklopedia podnikatelů a jejich rodin*, Brno 2012, s. 297, s. 381; Kateřina TUČKOVÁ a kol., *Fabrika: Příběh textilních baronů z moravského Manchesteru*, Brno 2014, s. 33.

[53] Srov. Plány závodu firmy Schoeller, MZA, f. Bratří Schoellerové, továrna na sukno, Brno, sign. H15, 1-52-8.

[54] Jubileum stoletého trvání Vonwillerovy továrny v Žamberku, *Naše zájmy* 47/X, 23. 11. 1934, s. 3. Dále srov. diplomová práce Lucie Ralikové, *Historie textilního průmyslu v Žamberku*

spíše o jeho důležitosti v době, ve které autoři tyto publikace psali a méně o významu, který měl pro účastníky výrobního procesu v okamžiku jeho instalace. Plynové resp. elektrické osvětlení, které bylo chápané jako klíčová událost v podnikové historii, korespondovalo s dobovou vírou v technický a ekonomický pokrok.[55]

V proměně továrního prostoru sehráli klíčovou roli akademicky vzdělaní architekti. Zčásti přijali hodnotové přesvědčení sociálních reformátorů a snažili se ho vyjádřit ve svých stavebních plánech a nákresech továrních budov. Do konce 19. století byla většina německých fabrik navrhována a realizována architekty – praktiky; teprve po roce 1900 začali do výstavby promlouvat teoretici architektury. Historické a zdobné dekorace továrních budov, které reprezentovaly úspěch, prestiž a status podnikatelů a jejich rodin, nahrazovala funkcionalistická architektura stavěná na míru anonymním akcionářům průmyslových korporací. Spolu s primárním zaměřením na účelovost však docházelo také k proměně vnitřního prostoru: „ozdravění" a „vyčištění" továrních budov mělo přispět ke zlepšení pracovních podmínek.

Transformace tovární architektury, která odstraňovala tmavé dvory, úzké chodby, okna nepropouštějící denní světlo a nízké stropy charakterizující spíše vězení a kasárna než místo produktivní práce, nebyla omezená na americké, britské a německé fabriky.[56] Názorně ji lze sledovat také v řadě předlitavských továren. Iniciátory změn kritizujícími nedostatky průmyslového osvětlení, ventilace nebo vytápění byly živnostenské inspektoráty, které začaly vznikat v osmdesátých letech 19. století.[57] Liberecký inspektor Josef Málek konstatoval ve své zprávě v roce 1887, že osvětlení výrobních hal vyžaduje nutně úpravy. Výrobní hala jedné z přádelen byla např. osvětlena petrolejovými lampami zavěšenými do výšky středně vysokého muže. Vytápění továrního prostoru zajišťovala železná a plechová kamna volně stojící na podlaze, čímž vznikalo nebezpečí požáru. Výměna vzduchu a ventilace byla minimální a příslušná zařízení často nefungovala.[58]

Je otázkou, nakolik činnost živnostenských inspektorátů byla ovlivněna nespokojeností továrního dělnictva, které si stěžovalo na pracovní a hygienické podmínky. Retrospektivně zaznamenané vyprávění textilních dělníků a dělnic však potvrzují vysokou míru korelace s inspekčními zprávami. Např. Josef Rezler vzpomí-

---

do roku 1938, obhájené v roce 2012 v Historickém ústavu FF UHK, s. 25. Děkuji Marii Bahenské za doporučení a Lucii Ralikové za zpřístupnění textu.

[55] Srov. Bedřich LOEWENSTEIN, *Víra v pokrok: dějiny jedné evropské ideje*, Praha 2009, s. 337, s. 393–398.

[56] K. UHL, *Humane Rationalisierung?*, s. 98–101.

[57] Otto URBAN, *Zprávy živnostenských inspektorů jako pramen hospodářských a sociálních dějin*, in: Robert Kvaček (ed.), K českým hospodářským dějinám 19. a 20. století, Praha 1979, s. 63–128.

[58] *Bericht des k.k. Gewerbeinspectors Josef Malek über den IX. Aufsichtsbezirk*, in: Bericht der k.k. Gewerbe-Inspectoren über ihre Amtsthätigkeit im Jahre 1887, Wien 1888, s. 232–256, zde s. 237–239.

nal na „stísněnou a špinavou“ textilní továrnu bratří Porgesů na Smíchově, ve které dělníci dýchali horké výpary ze sušáren, zápach olejů a barev; polykali prach a poslouchali ohlušující rachot tkalcovských stavů.[59] Karla Pfeiferová s odstupem více než půl století kritizovala chybějící ventilaci v Mauthnerově továrně v Tanvaldu. Prach z bavlny se chytal ženám do šatů a vlasů, takže vypadaly jako obalené vatou; přadláci i přadleny lnu stáli po kotníky ve vodě.[60] V redakčně upravené knize uváděl František Halas st., že v Kemce se nedalo téměř dýchat, teplota vzduchu byla více než 40° C a ve výrobní hale panovala téměř 90% vlhkost. Aby se nitě suchem netrhaly, byly nad stroji namontovány rozprašovače a voda tekla po zdech haly jako na pánských toaletách. Na střeše byla dvojitá neprodyšná okna, která byla v létě před účinky slunečních paprsků zamazávaná hlinkou. Na počátku 20. století objednal jeden z ředitelů Kemky klimatizaci, která do provozoven přiváděla studený vzduch prohánětý vodou, aby dělníci netrpěli horkem a nedostatkem kyslíku. Nicméně zařízení negativně ovlivňovalo výrobu a nitě padaly od selfaktorů, takže nakonec skončilo „ve starém železe“.[61] Citované příklady potvrzovaly existenci specifického diskursu o špatných pracovních podmínkách v továrnách a poměrně ustáleného narativu, který se s malými obměnami reprodukoval několik desetiletí.

3. Sociální inženýrství v továrních budovách

V návaznosti na Foucaultův koncept disciplinace a s časovým posunem výzkumu továrního prostoru do meziválečného období, kdy začala ve střední Evropě dominovat Taylorova teorie vědeckého řízení, diskutovali historici také o dělnické subjektivitě. Továrny sice neztratily svůj disciplinační charakter, zároveň ale poskytovaly pracujícím omezenou příležitost rozvíjet vztah k sobě a zamýšlet se nad vlastními potřebami. Podnikové vedení podporovalo odpovědnost, kreativitu a samostatnost pracujících, kteří se měli spíše než zaměstnanci cítit spolupracovníky. Hlavním měřítkem nebyl dohled a kontrola nad dělníky, nýbrž posílení jejich zainteresovanosti na výsledku pracovní činnosti. Produktivita práce měla být náležitě finančně ohodnocena, pracovní prostředí se mělo zkultivovat a zasloužilí pracovníci s přínosem pro podnik měli získat odpovídající sociální zabezpečení, např. v podobě důchodového pojištění, bezplatné zdravotní péče a levného ubytování.

Konceptuálně se historici snažili odpoutat od binárních kategorií, jakými byla např. autonomie versus podřízenost nebo poslušnost kontra vzpurnost. V protikladu k nim poukazovali na subtilní mocenské praktiky, které se pokoušeli člověka učinit „přirozenou“ součástí pracovního prostředí. Dělníci se měli ztotožnit s cíli podnikového vedení; měli být vmanévrováni do pozice, ve které pro tyto cíle

[59] J. REZLER, *Ze života*, s. 5n.

[60] Karla PFEIFEROVÁ, *Paměti: stará textilačka vypravuje*, Praha 1954, s. 24n.

[61] F. HALAS st., *Kemka,* s. 34nn.

ochotně pracovali a zároveň je považovali za naplnění vlastních zájmů a potřeb. Takový stav neměl být dosažen prostřednictvím průhledných ideologických schémat a stigmatizujících projevů podnikatelského paternalismu, které přinesl ekonomický liberalismus v sedmdesátých letech 19. století a které ovládaly myšlení starší generace průmyslníků. Naopak, důraz na „zespolečenštění" továrního prostoru a jeho chápání prizmatem pracovní party, kolektivu nebo sousedské pospolitosti měly nenápadně vytvářet synergický efekt, který by posunoval výrobu žádoucím směrem.[62]

Podobný způsob řízení „lidského kapitálu" v továrním prostoru označila německá historiografie termínem *sociální inženýrství*.[63] Psychologové a sociologové práce, teoretici managementu a podnikového řízení, odborníci na pracovní a sociální právo začali zkoumat vliv prostředí na pracovní výkon, sociální vztahy na pracovišti a psychiku zaměstnanců.[64] Socioložky spojovaly své poznatky s genderovými specifiky a tvrdily, že vytvoření „společenských místností" jako byly např. závodní kantýny, knihovny nebo odpočívárny pozitivně ovlivňovalo zvláště ženy. Mladé dělnice údajně potřebovaly místo, ve kterém by se mohly „cítit jako doma" a kde by se mohly sejít, popovídat si, vydechnout si, užít si denního světla, odpočinout si od „prachu, kouře a zápachu" tovární haly.[65] Metaforické přirovnání kantýny k benzinové stanici, která poskytovala palivo pro „lidské motory" souviselo s úvahami expertů, že nasycení a zdraví zaměstnanci byli schopni podat vyšší pracovní výkon.[66] Významný mezník na cestě ke zřízení místa oddechu, představovala údajně první světová válka, po jejímž skončení došlo ke zlepšení sociálních a pracovních poměrů v továrnách.[67]

Nicméně první světová válka představovala spíše vyvrcholení některých dlouhodobějších trendů, jejichž počátky nalezneme v polovině 19. století.[68] Opatření ke zlepšení pracovních a sociálních poměrů ve fabrikách vycházelo z kombinace filantropických záměrů podnikatelů, jejich pragmatického kalkulu a manažerských koncepcí, které hledaly prostředky, jak upevnit pracovní morálku a přimět zaměstnance k vyšší produktivitě práce. Na příkladu brémských textilních továren, ve

---

[62] T. LUKS, *Betrieb als Ort*, s. 124nn.

[63] Srov. soubor příspěvků k různým aspektům tovární práce, prostoru a průmyslové moderny T. ETZEMÜLLER, *Die Ordnung der Moderne*.

[64] T. LUKS, *Betrieb als Ort der Moderne*, s. 114nn.

[65] K. UHL, *Humane Rationalisierung?*, s. 109nn.

[66] Jakob TANNER, *Fabrikmahlzeit: Ernährungswissenschaft, Industriearbeit und Volksernährung in der Schweiz, 1890–1950*, Zürich 1999, s. 313n.

[67] K. UHL, *Humane Rationalisierung?*, s. 115nn.

[68] Ulrike THOMS, *Essen in der Arbeitswelt. Das betriebliche Kantinenwesen seit seiner Entstehung um 1850*, in: Hans-Jürgen Teuteberg, Die Revolution am Esstisch: neue Studien zur Nahrungskultur im 19. / 20. Jahrhundert, Stuttgart 2004, s. 203–217.

kterých tvořily většinu zaměstnanců ženy, ukázala Marlene Ellerkamp, že místa, na kterých si mohly dělnice uvařit kávu a v horkovzdušných pecích ohřát donesené jídlo, byla ve výrobních halách vyhrazena již v osmdesátých letech 19. století. Při vysokých teplotách a nadměrně vlhkosti vzduchu typických pro textilní továrny bylo nutné zajistit základní přísun tekutin. Prodejem levného piva v provizorních kantýnách se management brémských textilek snažil odradit dělníky a dělnice od pití pálenky, které bylo při špatné kvalitě vody velmi rozšířené a které bylo častou příčinou pracovních úrazů. Občerstvení, včetně nepříliš kvalitních obědů, bylo zaměstnancům strháváno ze mzdy.[69] Z perspektivy pokrokového sociálního zákonodárství prosazovaného předválečnou rakouskou sociální demokracií vzpomínal Josef Rezler, jak se dělníci smíchovské textilky sešli během dvouhodinové polední pauzy na dvoře, sedli si na bedničky s útkovou přízí a snědli oběd, který vařila a prodávala žena jednoho z kvalifikovaných tkalců.[70] Karla Pfeiferová, která nastoupila na začátku 20. století do tanvaldské tkalcovny, popisovala, jak si dělnice ráno přinášely jídlo z domova a ohřívaly ho při práci v jedné ze skladovacích místností. Během polední přestávky seděly mezi stavy, kde si oběd snědly; v létě při pěkném počasí obědvaly venku.[71]

Podobné praktiky vedly ke konstituci specifického prostoru, který se vydělával z půdorysu výrobních hal a tvořil předobraz pozdějších závodních kantýn. Pokud by se v pramenech podařilo prokázat existenci vývařovny v textilní továrně J. H. Offermanna před rokem 1848, kterou Kateřina Tučková spojuje s podnikavostí manželky podnikatele Jakobine von Fries, jednalo by se vzhledem k době založení o průkopnický počin.[72] Vývařovny popř. kantýny a jídelny začaly většinou oživovat tovární budovy až v poslední čtvrtině 19. století: jeden z prvních plánů na výstavbu závodní kuchyně v Předlitavsku se objevil v roce 1882 v podniku na vlněné zboží A. a J. Löw Beera synové.[73] Jana Englová zmiňuje také příklad Svazu pro chemickou a hutní výrobu v Ústí nad Labem, jehož akcionáři se snažili omezit fluktuaci zaměstnanců a dělníkům pracujícím v hygienicky a zdravotně rizikovém prostředí vedle vyšších mezd, věrnostních příplatků, bezplatného bydlení a podnikové školky, poskytovali také stravování v závodní jídelně. Součástí továrního areálu byl dále např. nemocniční pokoj pro případ rychlého ošetření při pracovních úrazech,

[69] M. ELLERKAMP, *Industriearbeit*, s. 137n.

[70] J. REZLER, *Ze života*, s. 6.

[71] K. PFEIFEROVÁ, *Paměti*, s. 23n.

[72] K. TUČKOVÁ, *Fabrika*, s. 71n.

[73] Plán výstavby tovární kuchyně, MZA, f. Továrna vlněného zboží, A. a J. Löw Beera synové, Brno, sign. H 301, ka. 24, i.č. 107.

umývárny a prádelna.[74] Nový závod Georga Schichta na výrobu mýdla postavený v Ústí nad Labem-Střekově naplňoval dokonale parametry sociálního inženýrství: kromě umýváren, šaten a knihovny, fungovala v podniku od roku 1894 také kantýna a místnost pro ohřev jídla přineseného z domova. Rozdíly mezi pohlavími zvýrazňovala jídelna, která se skládala ze dvou sálů, z nichž jeden byl určen pro muže a druhý pro ženy.[75]

Sociální otázka a její řešení

V roce 1905 byla v Londýně publikována kniha o vzorových továrnách, které byly stavěny na „zelené louce" na okraji přelidněných průmyslových aglomerací a nabízely vhodnější podmínky pro práci a bydlení. V kapitole zabývající se výstavbou továrních budov a uspořádáním jejich prostoru, napsal autor knihy, britský novinář a osvětový pracovník James Edward Budgett Meakin, že projektování modelových továren vyžaduje speciální třídu architektů, kteří budou dokonale obeznámeni s celkovým procesem výroby. Meakin citoval příklad americké společnosti Weston Electrical Instrument z Newarku v New Jersey, která ještě předtím než začala stavět nový závod, zaměstnala dva technické experty, aby navštívili nejvýznamnější podniky ve Spojených státech a seznámili se s jejich výrobou, strojním zařízením a fyzickými podmínkami. Další odborník rok studoval, co americké firmy dělaly pro své zaměstnance. Poté co byl vybudován nový závod, zahrnoval jeho areál kromě prostorných výrobních hal, také místnost pro odpočinek, knihovnu, kuchyni, jídelnu, bazén.[76]

Budgett Meakin vyjádřil v knize dobové přesvědčení liberálních publicistů a sociálních reformátorů žádajících zlepšení pracovních a životních podmínek továrního dělnictva. Kniha byla výsledkem Meakinovy několikaleté výzkumné a přednáškové činnosti k sociálních problémům v městských slumech a dělnických čtvrtích. Na téměř pětiset stranách shromáždil autor desítky příkladů „modelových továren", ve kterých byla zavedena základní hygienická a bezpečnostní opatření, fungovalo dostatečné osvětlení a odvětrávání, vytápění a klimatizace, přihlíželo se k čistotě a regeneraci na pracovišti. Meakinova publikace doprovázená fotografiemi světlých továrních hal, širokých chodeb, čistých šaten, umýváren, lázní, toalet, jídelen, klubů a ubytoven (včetně zmínky o těch, které nechal na Smíchově pro své zaměstnance postavit baron Ringhofer), patřila k nejvýraznějším hlasům veřejného

[74] Jana ENGLOVÁ, *K sociální politice velkých průmyslových závodů v druhé polovině 19. století a na začátku 20. století*, in: Jana Machačová – Jiří Matějček (eds.), Studie k sociálním dějinám 6, Kutná Hora 2001, s. 261–274, zde s. 266n.

[75] J. ENGLOVÁ, *K sociální politice*, s. 269n.

[76] Budgett MEAKIN, *Model factories and villages: ideal conditions of labour and housing*, London 1905, s. 84nn.

mínění zaměstnaného na přelomu 19. a 20. století sociální otázkou.[77] Meakinovi kolegové z tisku pravidelně přinášeli odstrašující zprávy o ekonomickém vykořisťování a nelidských poměrech, ve kterých byli dělníci nuceni pracovat a žít. Mediální příběhy ovlivňovaly středostavovskou veřejnost, včetně architektů a stavebních inženýrů, kteří do svých výkresů a plánů továrních budov zapracovávali návrhy na zlepšení pracovních podmínek a výstavbu sociálních zařízení.[78] Jeden z nejvlivnějších architektů 20. století Walter Gropius např. v roce 1911 varoval před „sociální katastrofou" pokud se v továrnách nezmění prostředí, ve kterém se nacházeli „otroci moderní průmyslové práce".[79]

Liberální publicisté a sociální reformátoři měli také velký vliv na představitele veřejné a městské správy, kteří se v továrnách zasazovali o vznik kantýn, jídelen a toalet.[80] Jak jsme již viděli, sociální zařízení mohla být místem disciplinace, dohledu a kontroly. Neméně důležitou roli hrál tento typ zařízení v úředních návrzích na řešení sociálních problémů. Marlene Ellerkamp uvádí, že podnikové vedení, přinejmenším v brémských textilkách, zřizování kantýn kvůli vysoké vstupní investici a provozním nákladům nijak zvlášť nepodporovalo; v některých případech se mu dokonce snažilo vyhnout i za cenu právních sporů s živnostenskými inspektoráty, jejichž pracovníci se snažili prosadit paragrafové znění zákona na ochranu pracujících.[81] Živnostenský inspektor v Opavě Alois Menzel ve své zprávě z roku 1888 upozorňoval, že v průmyslových podnicích v Rakouském Slezsku byl nedostatek prostoru, ve kterém by se mohli zaměstnanci během polední přestávky najíst. Pokud byly slunečné dny, přespolní dělníci si donesený oběd snědli na dvoře nebo na ulici. V případě nepříznivého počasí však neměli prakticky možnost, kde by se nadýchali čerstvého vzduchu.[82] Často také neměli zajištěný dostatečný přísun pitné vody a kvůli prosakování močůvky byl zaznamenán výskyt tyfu.[83]

Olomoucký inspektor Franz Klein v roce 1889 referoval, že v nejmenované vyhořelé přádelně bavlny byla během stavebních prací a úprav zohledněna většina požadavků živnostenské inspekce na zlepšení pracovního prostředí. Výjimkou byly dámské a pánské toalety, které byly umístěny nedaleko schodiště přímo naproti

---

[77] B. MEAKIN, *Model factories*, s. 358n.

[78] Jednalo se o tzv. welfare kapitalismus. Srov. R. GILLESPIE, *Manufacturing knowledge*, s. 15nn.

[79] K. UHL, *Humane Rationalisierung?*, s. 103n.

[80] Srov. Lukáš FASORA – Jiří HANUŠ – Jiří MALÍŘ (Hrsg.), *Sozial-reformatorisches Denken in den böhmischen Ländern, 1848–1914*, München, 2010.

[81] M. ELLERKAMP, *Industriearbeit,* s. 138n.

[82] *Bericht des k.k. Gewerbeinspectors Alois Menzel über den XIV. Aufsichtsbezirk*, in: Bericht der k.k. Gewerbe-Inspectoren über ihre Amsthätigkeit im Jahre 1888, Wien 1889, s. 316–333, zde s. 323.

[83] *Bericht des k.k. Gewerbeinspectors Josef Malek*, s. 239.

výrobním halám v otevřené galerii. Tímto způsobem bylo zajištěno jejich dostatečné odvětrávání. Nicméně inspektor Klein vyzval kolaudační komisi, aby podmínila svůj souhlas s převzetím stavby obezdívkou popř. zasklením galerie. V zimních měsících přinášela podle Kleina návštěva toalet riziko nachlazení kvůli vysokým teplotním rozdílům mezi vyhřátou výrobní halou a chladnou tovární galerií.[84] Podobné normativní postoje vycházely z dobových diskusí o vzniku společenských tříd a nerovností, příčinách chudoby a nemožnosti námezdně pracujících změnit své životní poměry.[85] Nejednalo se pouze o akademické diskuse a první zkoumání katedrových socialistů, nýbrž o celý komplex zákonných nařízení schvalovaných na celoříšské i zemské úrovni, existujících i nově přijatých městských opatření, popř. veřejných a komunálních institucí, které se snažily prosazovat určitý druh sociální politiky.[86]

Důraz, který na průmyslovou práci kladly státní úřady, podnikový management i akademičtí experti, přispěl k vytvoření „třídního vědomí" továrních dělníků a artikulaci sociálních požadavků, jejichž naplnění bylo završeno během a po skončení první světové války.[87] Vzpomínky Karly Pfeiferové na konflikty spojené s provozem závodní kantýny v Mauthnerově textilce v Tanvaldě potvrzovaly, že kantýny vznikaly nejčastěji jako důsledek administrativních opatření, prostřednictvím kterých se úřady snažily udržovat bezproblémový chod válečného hospodářství.[88] Na konci první světové války se závodní kantýna, která neplnila své poslání, stala důvodem demonstrační stávky a vyjednávání mezi dělnicemi a ředitelem podniku.[89] Na první pohled všední spor nepředstavoval tanvaldské specifikum. Spíše naznačo-

[84] *Bericht des k.k. Gewerbeinspectors Diplom. Ingenieurs Franz Klein über den XIII. Aufsichtsbezirk*, in: Bericht der k.k. Gewerbe-Inspectoren über ihre Amtsthätigkeit im Jahre 1889, Wien 1890, s. 298–336, zde s. 309.

[85] Milan HLAVAČKA – Pavel CIBULKA a kol., *Sociální myšlení a sociální praxe v českých zemích, 1781–1939*, Praha 2015, s. 69nn. Dále srov. Jiří ŠOUŠA – Jiří ŠTAIF, *Diskurzivní reprezentace sociální otázky: Čechy na přelomu 19. a 20. století*, in: Milan Hlavačka – Pavel Cibulka, Chudinství a chudoba jako sociálně-historický fenomén: ambivalence dobových perspektiv, individuální a kolektivní strategie chudých a instrumentária řešení, Praha 2013, s. 100–134, zde s. 100nn; Pavel KLADIWA, *Sociální reportáže Maxe Wintera jako prostředek boje s chudobou a jako historický pramen*, in: M. Hlavačka – P. Cibulka, Chudinství, s. 135–146, zde s. 139nn.

[86] M. HLAVAČKA – P. CIBULKA a kol., *Sociální myšlení*, s. 148–166, s. 273nn.

[87] Srov. Rudolf KUČERA, *Život na příděl: válečná každodennost a politiky dělnické třídy v českých zemích, 1914–1918*, Praha 2013, s. 77–92.

[88] K. PFEIFEROVÁ, *Paměti*, 31n. Obecné souvislosti R. KUČERA, *Život na příděl,* s. 46nn.

[89] K. PFEIFEROVÁ, *Paměti*, 36n.

val, že vedle mzdových a sociálně-právních požadavků, ovlivňoval poměry na pracovišti také prostor.[90]

Jak již bylo řečeno, výstavba sociálních zařízení, která proměňovala uspořádání továrního budov, byla neodmyslitelně spjata s dobovými diskusemi odborníků o humanizaci fabrik a pracovních vztahů. Expertní návrhy se promítaly ve vzniku společenských místností, čítáren, ubytoven a zelených ploch zakládaných přímo v průmyslovém areálu. V parcích a zahradách se měli ve svém volném čase spontánně setkávat podnikatelé, byrokracie i dělníci, aby došlo ke zmírnění stavovských přehrad a třídních protikladů. Spíše než o zrušení disciplinárního řádu se jednalo o uplatnění kultivovanějších a méně nápadných mechanismů ovládání. Marlene Ellerkamp připomněla, že již dobová publicistika reflektovala manipulativní podstatu sociálně-reformních opatření průmyslové buržoazie. Liberální tisk komentoval vznik kulturních domů s širokým výběrem literatury, novin a společenských her značně kriticky: podle publicistů by bylo mnohem lepší, kdyby si dělníci díky vyšším mzdám mohli útulnější prostředí vytvořit sami z vlastních domovů.[91]

S určitým odstupem se obdobné přístupy promítaly také v brněnské továrně na sukna bratří Schoellerů. Nedatované situační skici ukazovaly, že zadní stranu továrního areálu obklopoval park se skleníkem, jezírkem, rybníčkem a voliérou resp. zahrada s besídkou a altánem; zelené plochy označované ve skicách jako zahrádky se nacházely také na dvou továrních dvorech.[92] Zda se v nich setkávali tovární majitelé s managementem a dělníky nelze na základě dochovaných pramenů prokázat. Starý zámeček popř. panský dům, jehož průchodem se do parku chodilo, sice bezprostředně navazoval na tovární provozovny, přesto viditelně odděloval svět továrního dělnictva a buržoazie. Výrazem sociálního inženýrství korespondující s doporučením industriálních sociologů a psychologů byly společenské místnosti pro zaměstnance zahrnující podnikovou kuchyni a jídelnu, které se objevily na dochovaných architektonických výkresech Karla Buschiny z přelomu třicátých a čtyřicátých let.[93] Završení sociálně-reformního úsilí můžeme spatřovat v projektech národní správy, která v roce 1946 počítala s adaptací jedné budovy, která byla během druhé světové války poškozena a která se měla změnit v závodní, kulturní a společenský dům pro zaměstnance. V přízemí plánovaného domu, který byl obklopen zahradou, navrhoval brněnský architekt Vojtěch Rusek zřídit umývárny pro muže a ženy, včetně oddělených sprch a vanových lázní. V přízemí byla dále situována nová jídelna, herna a zahradní pergola; v prvním patře měl vzniknout

[90] R. KUČERA, *Život na příděl,* s. 52nn.

[91] M. ELLERKAMP, *Industriearbeit,* s. 160.

[92] Stavební plány, účty a rozpočty na investiční výstavbu továrny na Cejlu č. 48/50, MZA, f. Bratří Schoellerové, továrna na sukno, Brno, sign. H15, i.č. 1-4-1.

[93] Stavební plány závodu na Cejlu 48/50, MZA, f. Bratří Schoellerové, továrna na sukno, Brno, sign. H15, i.č. 1-5-1.

vedle společenské místnosti hudební sál a tělocvična, která by sloužila také k přednáškové činnosti.[94]

Závěr

Vznik moderní průmyslové společnosti byl dlouhou dobu interpretován optikou ekonomického vykořisťování, třídních nerovností a antagonismů, která vycházela z klasického díla Karla Marxe.[95] Přestože Marxovo pojetí politické ekonomie přestalo být v sociálních a hospodářských dějinách na začátku devadesátých let hlavním referenčním bodem a málokterá historická práce na něj přímo odkazovala, představy o struktuře společnosti založené na vztahu k výrobním prostředkům se implicitně reprodukovaly i nadále. Sociální postavení bylo odvozené od profesní příslušnosti, která byla chápána jako hlavní determinanta vzorů chování a obecné kultury.[96] Jak jsem se pokusil doložit v tomto článku na příkladu konceptů, s kterými přistupuje soudobá historiografie k výzkumu industriálního prostoru; mocenské hierarchie, sociální znevýhodnění nebo genderová diskriminace byly mnohem komplexnější, než naznačovaly úřední kategorie povolání nebo adresa momentálního bydliště. Výzkumy inspirované koncepty disciplinace, racionalizace nebo sociálního inženýrství odkryly, že tovární budovy kopírovaly nejen dělící linii mezi buržoazií a dělnickou třídou, nýbrž přispívaly také k jejich utváření, podporovaly jejich vzájemné interakce i další diferenciaci.

Přestože přinesly zmiňované kategorie inovativní přístupy, otázky a pohledy na výzkum továrního prostoru, nebylo jejich praktické uplatnění neproblematické. Jednou z těžkostí bylo, že Foucaultem inspirované koncepty disciplinace, subjektivace či sociálního inženýrství přistupovaly k historické materii s určitou apriorní představou o společenských vztazích, ekonomických procesech a chování historických aktérů. V případě industriálního prostoru zahrnovala tato představa způsob, jakým se vyvíjela tovární architektura: během jednoho století se shluk náhodně přistavovaných a upravovaných budov změnil v organickou jednotku budovanou podle přesných plánů s cílem ukáznit hédonisticky a svéhlavě se chovající dělníky. Nezaměnitelnou podobu sdělující širokému okolí o jaký typ stavby se jedná, získaly továrny údajně teprve s nástupem funkcionalismu v meziválečném období, které více než kdykoliv v minulosti začalo zohledňovat pracovní a sociální podmínky manuálně pracujících. Je myslím dostatečně zřejmý narativ, který narýsoval lineár-

[94] Stavební plány závodu na Cejlu 48/50, MZA, f. Bratří Schoellerové, továrna na sukno, Brno, sign. H15, i.č. 1-5-1.

[95] Srov. např. Otto URBAN, *Kapitalismus a česká společnost*, Praha 1978, s. 75nn, s. 126nn.

[96] Jana MACHAČOVÁ – Jiří MATĚJČEK, *Nástin sociálního vývoje českých zemí 1781–1914*, Praha 2010, 147nn; Jana MACHAČOVÁ – Jiří MATĚJČEK, *Problémy obecné kultury v českých zemích 1781–1989*, Praha 2008, 205nn.

ní přímku od chaotických a divokých počátků tovární výroby k racionálně uspořádanému a sociální poměry zohledňujícímu továrnímu areálu.

Dalším úskalím bylo, že přes svoji intelektuální pronikavost, vysvětlovaly citované koncepty historickou realitu v některých aspektech ahistoricky. Představovaly jistý druh externalizace, která prosazovala teoretickou originalitu na úkor historických faktorů. Jak jsem se pokusil ukázat v tomto článku na konkrétních příkladech; disciplinace, dohled a diskriminace nebyly imanentními charakteristikami moderní společnosti a industriálního prostoru. Představitelé továrního managementu nebo samotní např. starší a kvalifikovanější dělníci nebyli neosobními „technology moci" ani nesloužili nějakému abstraktnímu principy „disciplíny organizující analytický prostor". I když připustíme, že jejich jednání mohlo být motivované individuálními zájmy a snahou dosáhnout osobního prospěchu (v obecné rovině se tak řídili jistým typem „ekonomické" racionality), vzniklé situace byly dané historicky. Vykonávání kázně, kontroly nebo manipulace vyplývalo ze souhry mnoha okolností, které by měly interpretace historiků zohledňovat.

V neposlední řadě nelze zmiňované koncepty často sémanticky ověřit s dobovými prameny. Přihlédneme-li ke slovníku, kterým o svých návrzích, projektech a plánech architekti, inženýři a stavitelé mluvili, tak mnohdy nalezneme opak toho, co bývá v návaznosti na Foucaultovy úvahy připisováno moderní průmyslové společnosti. Ve vyjádření expertů byl patrný pokrokářský a modernistický tón, s kterým komentovali své architektonické návrhy, projekty a plány. I když si byli tak jako Walter Gropius vědomi tíživých pracovních a sociálních podmínek továrního dělnictva, sdíleli optimistické přesvědčení, že jejich stavby mohou přispět k odstranění nejviditelnějšího utrpení a zmírnit nejkřiklavější nerovnosti. Podle Foucaulta byla sice tato rétorika pouze falešnou zástěrkou donucovacích a disciplinačních mechanismů, nelze ale nevidět také její utopický charakter. Řada továren navazujících na své manufakturní počátky, přestavovaných nebo nově budovaných ve druhé polovině 19. století symbolizovala, přinejmenším v úvahách tvůrců jejich výkresů, pokus dát průmyslové společnosti řád a naplnit osvícenské ideály ztracené v industrializačních a modernizačních procesech.

Zdeněk Nebřenský

Wandlungen der Fabrikarchitektur während des Höhepunkts der industriellen Moderne. Lösungsansätze, Probleme und Perspektiven der aktuellen historischen Forschung

Zusammenfassung

Dieser Artikel befasst sich mit den Lösungsansätzen, den Problemen und Perspektiven, die historische Untersuchungen von Fabrikgebäuden erbracht haben. In nicht ferner Vergangenheit wiesen angelsächsische und deutsche Historiker wiederholt darauf hin, dass wirtschaftliche Aktivitäten unabdingbar mit dem Raum verbunden waren, in dem sie sich abspielten. Es handelte sich nämlich nicht nur um die geographische Lage verschiedener Industriezweige oder ihren Zusammenhang mit der urbanistischen Entwicklung und der Städtebebauung, sondern auch um den eigentlichen Ort, an dem die wirtschaftliche Tätigkeit stattfand. Die Historiker stellten sich die Frage, auf welche Weise der Raum, z.B. die Fabrikgebäude, das wirtschaftliche und gesellschaftliche Leben beeinflusste. Es ist unstrittig, dass die Tätigkeit in häuslichen Werkstätten in Heimarbeit anders aussah als in Manufakturen oder in zufällig umgebauten und angepassten Gebäuden. Eine ganz andere Gestalt hatte die Tätigkeit in neuen Fabriken, die gemäß systematischen architektonischen Entwürfen errichtet worden waren, die die Rationalisierung der Produktion berücksichtigten, die Anordnung der einzelnen Akteure des Fabrikbetriebs (Verwaltungskräfte, Produktionsleiter, Werkstattmeister, Maschinenmechaniker, Arbeiter) detailliert planten und die hygienischen und sozialen Bedingungen beachteten. Dabei musste es sich nicht um verschiedene räumliche Anordnungen (Werkstätten, Manufakturen, Fabriken) handeln, die genetisch aneinander anknüpften und das Ergebnis historischer Entwicklung waren, sondern sie konnten auch parallel bestehen. Der Artikel stellt sich die Frage, auf welche Weise sich Historiker und Historikerinnen in den letzten Jahren mit Fabrikgebäuden und Räumen industrieller Produktion befassten. Mit welchen Konzepten gingen sie an die Erforschung der industriellen Architektur heran? Welche Begriffe verwendeten sie bei der Analyse der räumlichen Anordnung von Fabrikgebäuden? Berücksichtigten sie historische Arbeiten zu fachlichen Diskussionen (von Architekten, Ingenieuren, Ökonomen, Soziologen)? Reflektierten die Historiker, dass die Fabrikgebäude eine Machthierarchie und soziale Ungleichheiten schufen? Die Antwort auf diese Fragen sucht der Artikel in der deutschen und englischen Fachliteratur, die zur Geschichte von Fabrikgebäuden in den letzten drei Jahrzehnten publiziert wurde, in denen der Räum eine ausschlaggebende Kategorie der historischen Forschung wurde. Die Auswahl der einzelnen Arbeiten erfolgte aufgrund ihrer Fähigkeit, die gestellten Fragen zu beantworten; weiterhin entsprechend ihrem Referenzrahmen, in dem die Texte aufeinander verweisen und die Autoren ihre Vorgänger zitieren. Der Artikel bemüht sich, verallgemeinernde Behauptungen, die in der Fachliteratur vertreten werden, an konkreten Beispielen von Cisleithanischen Fabriken, die in böhmischen, mährischen und schlesischen Städten errichtet wurden, zu veranschaulichen.

Zdeněk Nebřenský

Transformations in the factory environment during the height of the modern industrial period. Approaches, problems and perspectives of current historical research

Summary

This article deals with the approaches, problems and perspectives which historical research of factory buildings has brought with it. In the recent past, Anglo-Saxon and German historians have repeatedly pointed out that economic activity was inseparably linked to the spaces in which it took place. This didn't just mean the geographic distribution of various branches of industry, or their relation to urban development and construction, but also to the specific place where the economic activity took place. Historians have posed the question of what way spaces, such as factory buildings, have influenced economic and social life. It is indisputable that enterprise in domestic workshops in a putting-out system did not look the same as enterprise in manufactories or in rebuilt and modified buildings chosen by chance. Enterprise in new factory buildings constructed using systematic architectural plans taking account of production rationalisation, with detailed plans for the location of each participant in the factory operation (administrative force, production supervisors, workshop masters, mechanics, workers) and securing hygiene and social conditions again took a completely different form. This was not necessarily in regard to various layout options (workshops, manufactories, factories) genetically related to each other and the result of historical development, but they could also exist in parallel. The article poses the question of what way historians have looked at factory and industrial production space in the past few years: what concepts have they used in investigating industrial space? What terms have they used in analyzing factory building layouts? Have historical accounts taken account of expert discussion (architects, engineers, economists, sociologists)? Have historians reflected on the fact factory buildings created a power hierarchy and social inequality? The article looks for a response to these questions in German and English academic literature published on the history of factory buildings over the last three decades, a time during which space became a key category of historical investigation. The selection of specific studies is made on the basis of their ability to answer the questions posed, and also on the basis of references in which the works refer to each other, and authors quote their predecessors. The article attempts to focus in on the general claim made by the academic literature by using specific examples of Cisleithanian factories built in Bohemian, Moravian and Silesian towns and cities.

MODERNÍ DĚJINY **MODERN HISTORY**
Roč. 24, 2016, č. 1, s. 27–46 Vol. 24, 2016, No. 1, p. 27–46

Horst Dippel

Vom Völkerrecht zum Verfassungsrecht. Die Stellung der Minderheiten in den Verfassungen des Neuen Europa nach dem Ersten Weltkrieg

From International Law to Constitutional Law. The Status of Minorities in the Constitutions of New Europe after the First World War

The research is based on the treaties of Parisian suburbs with Poland, Czechoslovakia, Greece, former Yugoslavia, and Romania, as well as on allied agreements with Finland, the Baltic States, and Albania, under which these countries were subject to international law obligating them to protect the minorities living in their territories, and questioning as to how they incorporated these obligations in their national legislation.

Keywords: History, 20th Century, Europe, international relations, international law, nationalism, minority rights, constitutions

Pointiert ließe sich sagen, dass es ohne die Pariser Friedenskonferenz von 1919 im Europa der Zwischenkriegszeit keine Minderheitenrechte gegeben hätte. Allerdings wäre es nicht übertrieben hinzufügen, dass es mit ihr keinen wirksamen Minderheitenschutz gegeben hat.[1] Die nachfolgenden Ausführungen werden sich

[1] Zum Petitionsverfahren vor dem Völkerbundsrat – von den bis 1937 eingegangenen 733 Beschwerden waren 481 für zulässig erklärt worden; knapp 10 % von ihnen wurden vom Rat

nicht mit der ganzen Breite der so umrissenen Thematik befassen, sondern sich darauf konzentrieren darzulegen, wie das europäische Völkerrecht in dem Jahrzehnt nach Ende des Ersten Weltkriegs in einer durch Krieg, Gewalt und Revolutionen aufgeladenen Atmosphäre Eingang in die Verfassungen des Neuen Europa von Finnland und den baltischen Staaten über den mitteleuropäischen Raum und den Balkan bis nach Griechenland fand, Verfassungen, die im 20. Jahrhundert zunehmend verstanden wurden als „*badges of legitimacy for regimes seeking acceptance from their own citizens and in the eyes of the world*".[2] Damit ist nicht die tatsächliche innerstaatliche Rechtsordnung Ziel der Analyse. Vielmehr richtet sich die Frage danach, wie bereitwillig die jeweiligen Verfassungsgeber waren, die Auflagen des Völkerrechts in ihrem Verfassungstext zu verankern und welche Verpflichtungen sie sich weigerten zu übernehmen bzw. durch entsprechende Formulierungen abzumildern bemüht waren. Es geht dabei nicht um die rechtsphilosophische Diskussion um die Einheit von Völkerrecht und öffentlichem Recht oder den zwischen beiden Rechtssphären bestehenden Dualismus.[3] Eine Petition an den Völkerbund konnten die Verfassungen ohnehin nicht verhindern, aber sie konnten innerstaatliche Lösungen anbieten, für die die Verfassung als Garant der Rechtsstaatlichkeit gegolten hätte. Damit ist nicht der völkerrechtliche Grundsatz des *pacta sunt servanda* negiert oder in Frage gestellt, wohl aber die Schnittstelle benannt, an der sich nationales Recht im Einklang oder möglicherweise im Widerspruch zu den völkerrechtlichen Verpflichtungen des jeweiligen Staates befand.

---

behandelt, kaum 1 % tatsächlich abgeschlossen –, grundlegend zum Verfahren Christoph GÜTERMANN, *Das Minderheitenschutzverfahren des Völkerbundes*, Berlin 1979 sowie zu den Beschwerden aus den einzelnen Staaten Martin SCHEUERMANN, *Minderheitenschutz contra Konfliktverhütung? Die Minderheitenpolitik des Völkerbundes in den zwanziger Jahren*, Marburg 2000. Vgl. ferner Sabine BAMBERGER-STEMMANN, *Staatsbürgerliche Loyalität und Minderheiten als transnationale Rechtsparadigmen im Europa der Zwischenkriegszeit*, in: Peter Haslinger und Joachim von Puttkamer (Hrsg.), Staat, Loyalität und Minderheiten in Ostmittel- und Südosteuropa 1918–1941, München 2007, bes. 224–228; Peter J. OPITZ, *Menschenrechte und Internationaler Menschenrechtsschutz im 20. Jahrhundert. Geschichte und Dokumente*, München 2002, 32–33; Thomas D. MUSGRAVE, *Self-Determination and National Minorities*, Oxford 2000, 44–57; Francesco CACCAMO, *L'Italia e la „Nuova Europa". Il confronto sull'Europa orientale alla conferenza di pace di Parigi (1919–1920)*, Mailand–Trient 2000, 307–322; Patrick THORNBERRY, *International Law and the Rights of Minorities*, Oxford 1992, 38–52; Carl Georg BRUNS, *Grundlagen und Entwicklungen des internationalen Minderheitenschutzes. Ein Ueberblick*, Berlin–Steglitz 1927, bes. 35–40.

[2] Vivien HART, *The Contagion of Rights: Constitutions as Carriers*, in: Patrick J. Hanafin u. Melissa S. Williams (Hrsg.), Identity, Rights and Constitutional Transformation, Aldershot usw. 1999, 39.

[3] Vgl. dazu Aldona SZCZEPONEK, *Die Umsetzung des Völkerrechts und des europäischen Gemeinschaftsrechts in Polen. Unter Berücksichtigung verfassungsrechtlicher Lösungen anderer europäischer Staaten*, Frankfurt am Main usw. 2008, bes. 5–47.

Formen des Schutzes definierter Minderheiten durchziehen die europäische Geschichte und sind so alt wie das Völkerrecht selbst. Doch eine entscheidende Etappe auf dem Weg der Verankerung von Minderheitenrechten stellte der Berliner Kongress von 1878 dar, der bedeutendste internationale Kongress zur europäischen Friedensregelung zwischen dem Wiener Kongress von 1814/15 und der Pariser Friedenskonferenz von 1919.[4] Abweichend von dem Vertragswerk des Wiener Kongresses stellte 1878 die internationale Gemeinschaft den neu geschaffenen Nationalstaaten in Südosteuropa völkerrechtlich fixierte Bedingungen. Unter Zustimmung der übrigen Delegationen forderte daher der französische Chefunterhändler, „*que la Roumanie, demandant à entrer dans la grande famille européenne, doit accepter les charges et même les ennuis de la situation dont elle réclame le bénéfice, et que l'on ne trouvera, de longtemps, une occasion aussi solennelle et décisive d'affirmer de nouveau les principes qui font l'honneur et la sécurité des nations civilisées*".[5]

Was die „*Ehre und Sicherheit der zivilisierten Nationen*" ausmachte, schlug sich insbesondere in den Artikeln 4–5, 27, 30, 35, 39, 44 und 62 des abschließenden Vertrages nieder. So hieß es bezüglich Bulgarien (Art. 5) und gleichlautend zu Montenegro (Art. 27), Serbien (Art. 35), Rumänien (Art. 44) und dem Osmanischen Reich (Art. 62): „*La distinction des croyances religieuses et des confessions ne pourra être opposée à personne comme un motif d'exclusion ou d'incapacité en ce qui concerne la jouissance des droits civils et politiques, l'admission aux emplois publics, fonctions et honneurs ou l'exercise des différentes professions et industries, dans quelque localité que ce soit*."[6] Damit waren einige grundlegende Minderheitenrechte, nämlich die der rechtlichen und politischen Gleichbehandlung religiöser Minderheiten den neuen Nationalstaaten auf dem Balkan als Grundlage für ihre Aufnahme in der Kreis der europäischen Nationen völkerrechtlich auferlegt.

In den Verhandlungen über den Minderheitenschutzvertrag der Alliierten mit Polen von 1919, der als Modell für die nachfolgenden Verträge mit der Tschechoslowakei, Griechenland, Jugoslawien und Rumänien diente, wurde ausdrücklich auf das völkerrechtliche Vorbild des Berliner Kongresses Bezug genommen und die eigenen Bemühungen um die Wahrung allgemein anerkannter Völkerrechtsgrund-

---

[4] Zur Vorgeschichte knapp Peter PERNTHALER, *Die Entstehung des völkerrechtlichen Menschenrechts- und Minderheitenschutzes im 19. und 20. Jahrhundert*, in: Christoph Pan u. Beate Sibylle Pfeil (Hrsg.), Zur Entstehung des modernen Minderheitenschutzes in Europa (Peter Pernthaler, /wiss. Leit./, Handbuch der europäischen Volksgruppen, III), Wien–New York 2006, 16–20, 27–33; T. D. MUSGRAVE, *Self-Determination and National Minorities*, 37–40.

[5] Imanuel GEISS (Hrsg.), *Der Berliner Kongreß 1878. Protokolle und Materialien*, Boppard am Rhein 1978, 102 (Protokoll Nr. 10 der Sitzung vom 1. Juli 1878).

[6] Ebd., 377–378.

sätze des Minderheitenschutzes mit dieser Kontinuität legitimiert.[7] Während der polnische Vertrag sich inhaltlich durch seine besonderen „jüdischen" Artikel auszeichnete (Art. 10–11), galten die korrespondierenden Art. 10–13 des tschechoslowakischen Vertrags den Autonomieregelungen für die Karpato-Ukraine bzw. der Art. 11 des rumänischen wie der Art. 12 des griechischen Vertrags der lokalen Autonomie der Szeckler und Sachsen in Siebenbürgen bzw. der Walachen im Pindusgebirge.[8]

Ungeachtet der Betonung der Kontinuität von 1878 und der Verneinung, völkerrechtliches Neuland zu betreten, gingen die Verträge deutlich über den Berliner Kongress hinaus. Die Grundsätze der Art. 2–8 wurden zu Grundrechten erklärt, die keiner der Vertragsstaaten durch Gesetze oder andere offizielle Handlungen außer Kraft setzen oder einschränken dürfe. Zu den damit festgesetzten Minderheitenrechten gehörten der Schutz von Leben und Freiheit ohne Unterschied der Geburt, Nationalität, Sprache, Rasse oder Religion und die freie öffentliche wie private Religionsausübung (Art. 2), die Übertragung der Staatsangehörigkeit auf alle innerhalb der Staatsgrenzen lebenden Angehörigen von Minderheiten sowie deren Recht, diese Staatsangehörigkeit abzulegen und sich für eine andere zu entscheiden (Art. 3–6), die Gleichheit aller Staatsangehörigen vor dem Gesetz und ihre gleichen politischen Rechte ohne Ansehen von Rasse, Sprache oder Religion sowie der freie Gebrauch von Minderheitensprachen und ihre angemessene Berücksichtigung vor Gericht (Art. 7) und schließlich die kulturelle Autonomie mittels freier Errichtung eigener wohltätiger, religiöser, sozialer und Bildungseinrichtungen (Art. 8).[9]

Hatte sich der Berliner Kongress noch weitgehend auf die Sicherung der Religionsfreiheit und ein Diskriminierungsverbot aufgrund der Religion beschränkt, kamen mit den Minderheitenschutzverträgen Staatsangehörigkeitsrecht, rechtliche und politische Gleichheit, Sprachenregelungen und kulturelle

---

[7] *Das Recht der Minderheiten. Materialien zur Einführung in das Verständnis des modernen Minoritätenproblems*, zusammengest. u. m. Anm. vers. v. Herbert KRAUS, Berlin 1927, 44–45. Vgl. Erwin VIEFHAUS, *Die Minderheitenfrage und die Entstehung der Minderheitenschutzverträge auf der Pariser Friedenskonferenz 1919. Eine Studie zur Geschichte des Nationalitätenproblems im 19. und 20. Jahrhundert*, Diss. phil. Köln, Würzburg 1960, 207–208. Einen sehr knappen Überblick gibt auch Hans LEMBERG, *Kulturautonomie, Minderheitenrechte, Assimilation. Nationalstaaten und Minderheiten zwischen den beiden Weltkriegen in Ostmitteleuropa*, in: Mathias Beer (Hrsg.) Auf dem Weg zum ethnisch reinen Nationalstaat? Europa in Geschichte und Gegenwart, Tübingen ^{2}2007, 101–104.

[8] Herbert KRAUS (Hrsg.), *Das Recht der Minderheiten*, 58, 86–87, 99, 105; E. VIEFHAUS, *Die Minderheitenfrage und die Entstehung der Minderheitenschutzverträge*, 209–210, 233–235.

[9] H. KRAUS (Hrsg.), *Das Recht der Minderheiten*, 54–57. Bezüglich der praktischen inhaltlichen Übereinstimmung der übrigen Verträge mit den Art. 1–8 des polnischen Vertrags, vgl. ebd., 80–81, 85–86, 97–98, 103–104.

Bestimmungen hinzu. Was jedoch bemerkenswerterweise fehlte, waren tatsächliche Rechtsgarantien. Die Verträge sahen lediglich ein politisches Verfahren vor dem Völkerbundsrat mittels Petitionen vor, jedoch kein wirkliches gerichtlich sanktionenbewertes Klageverfahren. Insofern ist der völkerbundliche Minderheitenschutz mit Recht „*ein karitatives System*“ genannt worden.[10] Tatsächlich haben die sogenannten Minderheitenschutzverträge keinen Minderheitenschutz installiert, sondern lediglich eine Reihe zentraler Minderheitenrechte völkerrechtlich verankert, was ohne Frage bereits einen nicht zu unterschätzenden Wert an sich darstellt. Doch auf diese Weise blieb es letztlich den Staaten überlassen, wie sie den Schutz dieser Völkerrechtsgrundsätze mittels der Verfassung und notfalls weiterer innerstaatlicher Rechtssetzung sicherstellten.

Angesichts dieser verpflichtenden Auflagen war, wie schon bei der Umsetzung der Bestimmungen des Berliner Kongresses,[11] kaum einer der betroffenen Staaten wirklich begeistert von seinem Vertrag, der seine Souveränitätsrechte erheblich einzuschränken drohte. Die Annahme der Verträge musste denn auch in Rumänien und Jugoslawien regelrecht erzwungen werden, und Polen, wo der Widerstand gegen diese Auflagen von Anfang an virulent gewesen war, kündigte den Vertrag schließlich 1934.[12] Umso unausweichlicher ist die Frage, wie diese völkerrechtlichen Auflagen in nationales Verfassungsrecht umgesetzt wurden, dokumentiert sich auf diese Weise doch, zumal bei den direkt betroffenen Staaten, wie ernst diese auferlegten Verpflichtungen genommen wurden bzw. wie weit man versuchen mochte, sich ihnen zu entziehen. Das mochte schon bei der völkerrechtlich völlig ungeklärten Frage ansetzen, wie überhaupt Minderheit rechtlich zu definieren sei und für wen also im Zweifelsfall diese Auflagen tatsächlich galten. Insgesamt bietet sich dabei der vergleichende Blick auf Finnland und die baltischen Staaten sowie Albanien an, mit denen die alliierten und assoziierten Mächte 1919 zwar keine entsprechenden Verträge abschlossen hatten, diese sich aber keineswegs dem Minderheitenschutz in ihren Ländern entziehen sollten,[13] während Ungarn und

---

[10] S. BAMBERGER-STEMMANN, *Staatsbürgerliche Loyalität und Minderheiten als transnationale Rechtsparadigmen*, 233.

[11] Holm SUNDHAUSSEN, *Unerwünschte Staatsbürger. Grundzüge des Staatsangehörigkeitsrechts in den Balkanländern und Rumänien*, in: Christoph Conrad u. Jürgen Kocka (Hrsg.), Staatsbürgerschaft in Europa. Historische Erfahrungen und aktuelle Debatten, Hamburg 2001, 203.

[12] Erwin VIEFHAUS, *Die Minderheitenfrage und die Entstehung der Minderheitenschutzverträge*, 198, 209–210; H. SUNDHAUSSEN, *Unerwünschte Staatsbürger*, 207.

[13] Entsprechend der Empfehlung des Völkerbundes vom 15. Dezember 1920 sollte die Aufnahme der baltischen und kaukasischen Staaten sowie Albaniens in den Völkerbund an die Ergreifung von Maßnahmen zur Umsetzung der allgemeinen Prinzipien der Minderheitenschutzverträge in ihren Ländern geknüpft werden, vgl. H. KRAUS (Hrsg.), *Das Recht der Minderheiten*, 114. Diese Staaten gaben zwischen 1921 und 1923 entsprechende Erklärungen ab,

Bulgarien in der Folge unberücksichtigt bleiben müssen, da sie in diesem Jahrzehnt keine neuen Verfassungen annahmen. Angesichts der höchst unterschiedlichen Resonanz von Minderheitenrechten und Minderheitenschutz in den Verfassungen des Neuen Europa wird die These der nachfolgenden Ausführungen sein, dass ihre Verankerung in den Verfassungen der 1920er Jahre letztlich eher als Ausdruck von nationaler Politik, ihren Bedingungen und Besonderheiten angesehen werden muss, denn als Nachweis der Bemühungen, die völkerrechtlichen Vorgaben der Pariser Friedenskonferenz in nationales Verfassungsrecht umzusetzen.

Diese Differenzen werden bereits bei der Behandlung der Staatsangehörigkeit deutlich. Hatte sich die in den 1920er Jahren unverändert gültige bulgarische Tarnowo-Verfassung von 1879 – die jedoch von 1923–1926 und ab 1934 faktisch suspendiert war – in ihrem Art. 54 noch zum *jus solis* bekannt, überwog in den Verfassungen der übrigen Staaten des Neuen Europa in der Zwischenkriegszeit ungeachtet aller völkerrechtlichen Auflagen eindeutig das *jus sanguinis*. Dieser schleichende Übergang vom *jus solis* zum *jus sanguinis* war auch an Polen nicht vorbeigegangen. So kannte der einschlägige Art. 88 der polnischen März-Verfassung von 1921 lediglich zwei Wege zur polnischen Staatsbürgerschaft, den durch Geburt durch polnische Eltern und den durch Naturalisation,[14] ohne dass etwas über die dafür zu erfüllenden Bedingungen gesagt wurde, Bestimmungen, die in offensichtlichem Gegensatz zu der von den Verträgen geforderten Übertragung der polnischen Staatsbürgerschaft auf alle auf dem derzeitigen Staatsterritorium Geborenen oder Lebenden standen. Diesen wurde folglich auch kein Optionsrecht per Verfassung garantiert, vielmehr bestimmte Art. 87 ausdrücklich, dass keiner gleichzeitig polnischer Staatsbürger und der eines anderen Landes sein könne. Vage formulierte Art. 88 dazu abschließend, dass weitere Bestimmungen über Erwerb und Verlust der polnischen Staatsbürgerschaft zukünftige entsprechende Gesetze regeln würden.

Angesichts dieser Bestimmungen der polnischen Verfassung von 1921 erscheint die Behauptung „*Formell wurden alle völkerrechtlichen Verpflichtungen in das innerstaatliche Recht, insbesondere das Verfassungsrecht, übernommen*“,[15] zumindest in Bezug auf das Staatsangehörigkeitsrecht kaum nachvollziehbar. Betrachtet man jedoch die übrigen Vertragsstaaten, so hob sich lediglich die Verfassung der Tschechoslowakei positiv von dem polnischen Beispiel ab. Der

---

wobei dies im Falle Finnlands in den Zweiparteienverträgen mit Schweden über die Åland Inseln geschah, vgl. P. J. OPITZ, *Menschenrechte und Internationaler Menschenrechtsschutz*, 32.

[14] Eine ähnliche Bestimmung kannte auch die finnische Verfassung von 1919.

[15] Karina KÖSSLER, *Minderheitenschutz in Polen und Litauen. Ein Vergleich der Rechtslage und Rechtsanwendung im Lichte völkerrechtlicher Vorgaben*, Bozen 2013, 42. Dagegen stellt SCHEUERMANN, *Minderheitenschutz contra Konfliktverhütung?*, 88, fest, dass Polen, das dem Minderheitenschutzvertrag nur sehr widerstrebend und unter erheblichem äußeren Druck zugestimmt hatte, diesen in der Folge „*so restriktiv wie möglich*“ auslegte.

Artikel 4, Absatz 1 bestimmte: „*Il n'existe qu'une seule et unique nationalité pour tous les citoyens de la République tchécoslovaque*."[16] Kein weiterer der Vertragsstaaten,[17] aber auch keiner der übrigen Staaten des Neuen Europa hatte in seine Verfassung in den 1920er Jahren eine derart umfassende Inklusion der auf seinem Staatsgebiet lebenden Bevölkerung in das Staatsangehörigkeitsrecht vorgenommen.

Im Gegenteil war in den Verfassungen von Rumänien und Albanien davon die Rede, dass sich innerhalb des Staates neben Staatsbürgern – je nach Übersetzung – „Fremde" oder „Ausländer" befanden, womit die Verfassungen entgegen aller völkerrechtlichen Auflagen Exklusion zum Staatsprinzip erhoben.[18] Soweit wollten, wenn auch zweifellos aus unterschiedlichen Gründen, weder die baltischen Staaten noch Griechenland gehen.[19] Während die baltischen Staaten die Frage der Staatsangehörigkeit schlicht aus ihren Verfassungen ausklammerten, um sie flexibleren gesetzlichen Regelungen zu überlassen, nahm die griechische Verfassung von 1927 zu der sibyllinischen Formulierung Zuflucht, dass griechische

---

[16] Boris MIRKINE-GUETZÉVITCH, *Les Constitutions de l'Europe nouvelle*, Paris 1928, 326. Das Verfassungsgesetz vom 9. April 1920 (http://www.verfassungen.net/cssr/verf20-i.htm, Zugriff 24.6.2014) führte dies entsprechend weiter aus.

[17] Die Verfassung des Königreichs der Serben, Kroaten und Slowenen von 1921 bestimmte zwar in Art. 4,1 ähnlich „*Die Staatsbürgerschaft ist im ganzen Königreiche eine*" und machte damit deutlich, dass es keine unterschiedliche Staatsangehörigkeit für Serben, Kroaten und Slowenen gäbe, bestimmte aber bezeichnenderweise nicht, dass diese Staatsangehörigkeit für alle Bewohner des Territoriums des Königreichs gelte, darunter auch Bosniaken, Montenegriner und Mazedonier (http://www.verfassungen.net/yu/verf21-i.htm, Zugriff 24.6.2014). Der Abdruck der Verfassung bei Mirkine-Guetzévitch ist unvollständig. Nicht zu Unrecht machten daher viele der Verfassung den Vorwurf, sie stehe in Wirklichkeit nur für ein Groß-Serbien. Sie und das von ihr geschaffene politische System stießen daher innerhalb Jugoslawiens auf zunehmende Ablehnung, vgl. Holm SUNDHAUSSEN, *Jugoslawismus und Loyalität: Kroaten und bosnische Muslime im ersten jugoslawischen Staat (1918–1941)*, in: P. Haslinger u. J. Puttkamer (Hrsg.), Staat, Loyalität und Minderheiten, bes. 195–197; Ann LANE, *Yugoslavia. The search for a nation-state*, in: Seamus Dunn u. T. G. Fraser (Hrsg.), Europe and Ethnicity. The First World War and contemporary ethnic conflict, London–New York 1996, 34–35.

[18] Besonders die Juden hatten unter dieser rumänischen Politik zu leiden, da sie als „Fremde" und nicht als nationale Minderheit galten, denen daher kein besonderer Minderheitenschutz in Rumänien zustehe, vgl. Mariana HAUSLEITNER, *Nation und Nationalismus in Rumänien 1866-2008*, in: Wilfried Heller u. Mihaela Narcisa Arambaşa, Am östliche Rand der Europäischen Union. Geopolitische, ethnische und nationale sowie ökonomische und soziale Probleme und ihre Folgen für die Grenzraumbevölkerung, Potsdam 2009, bes. 76–77; Hildrun GLASS, *Varianten jüdischer Identitäten und Loyalitäten im rumänischen Staat der Zwischenkriegszeit*, in: P. Haslinger u. J. Puttkamer (Hrsg.), Staat, Loyalität und Minderheiten, bes. 143–144.

[19] Zur griechischen Verfassungsentwicklung in den 1920er Jahren sehr pauschal, Nicholas KALTCHAS, *Introduction to the Constitutional History of Modern Greece*, New York 1940, 148–157.

Staatsbürger jene seien, die die griechische Staatsangehörigkeit erworben hätten bzw. sie gemäß den Gesetzen in Zukunft erwerben würden (Art. 6,3).

Damit ergibt sich bereits in der Frage des Staatsangehörigkeitsrechts, dass die Auflagen der Pariser Minderheitenschutzverträge, von einem einzigen Fall abgesehen, nicht in die Verfassungen der Vertragsstaaten, geschweige denn darüber hinaus, eindrangen, sondern eher ignoriert und notfalls auch im Interesse der Titularnation bewusst konterkariert wurden. Angesichts dieses Befundes stellt sich die Frage, wie sich diese Differenzen auf den völkerrechtlich geforderten Schutz von Leben und Freiheit der Angehörigen von Minderheiten und deren rechtliche und politische Gleichstellung gemäß den Bestimmungen der Verfassungen der jeweiligen Länder auswirkte.

Lediglich die Verfassungen der Tschechoslowakei, Polens und Griechenlands sicherten allen Bewohnern ihres jeweiligen Territoriums „*une pleine et entière protection de leur vie et de leur liberté, sans différence aucune d'origine, de nationalité, de langue, de race ou religion*“ zu,[20] während die Verfassungen Rumäniens und Albaniens (nur die von 1928) diesen Schutz, im ersten Fall etwas vager, auch auf Fremde/Ausländer im Lande ausdehnten.[21] Andere Verfassungen begrenzten ihn von vornherein ausschließlich auf Staatsbürger, wohingegen in den Verfassungen Estlands, Lettlands und des Königreichs der Serben, Kroaten und Slowenen ein entsprechender Passus völlig fehlte. Was den alliierten und assoziierten Mächten so zentral war, dass es in dem Minderheitenschutzvertrag mit Polen an erster Stelle stand (Art. 2) und von der tschechoslowakischen Verfassung wörtlich übernommen wurde, fand tatsächlich nur in einer Minderheit der Verfassungen des Neuen Europa die geforderte Resonanz.

Weniger eindeutig fällt die Betrachtung der Verfassungen in Bezug auf die rechtliche und politische Gleichheit aus. Es verdient in diesem Zusammenhang Beachtung und erscheint aus heutiger Sicht eher erklärungsbedürftig, dass der Minderheitenschutzvertrag mit Polen die rechtliche Gleichheit an die Staatsangehörigkeit knüpfte, womit in der Folge keine der Verfassungen von Finnland bis Griechenland Probleme hatte. Allein das Grundstatut der Albanischen Republik von 1925 wartete mit der bemerkenswerten Bestimmung auf: „*Alle Menschen ohne Unterschied der Staatsangehörigkeit sind vor dem Gesetz gleich*“ (Art. 124), eine Bestimmung, die jedoch die monarchische Verfassung von 1928 wieder auf die Staatsbürger beschränkt sehen wollte (Art. 194). Die Verfassung von 1928 wiederholte allerdings ebenfalls nicht die Bestimmung von 1925, nach der „nur

[20] Verfassung der Tschechoslowakei, Art. 106,2, B. MIRKINE-GUETZÉVITCH (Hrsg.), *Les Constitutions de l'Europe nouvelle*, 346.

[21] Vgl. Art. 9 der rumänischen und Art. 215 der albanischen Verfassung von 1928.

albanische Staatsbürger und albanische juristische Personen“ Eigentum an Grund und Boden in Albanien erwerben konnten (Art. 124).[22]

Deutlich weniger Einmütigkeit herrschte in der Frage der politischen Gleichheit, auf die nunmehr die oben beschriebenen Probleme in der Definition der Staatsangehörigkeit voll durchschlugen. Wie weit verfügten mithin Angehörige der Minderheiten verfassungsrechtlich über das völkerrechtlich gebotene Recht der politischen Mitwirkung? Wie es scheint, kannte lediglich die Verfassung des späteren Jugoslawien eine „*représentation des minorités*“ in der Nationalversammlung (Art. 69), ohne jedoch Näheres dazu auszuführen.[23] Die Verfassung Rumäniens äußerte sich hingegen deutlich rigider: „*Seule la naturalisation assimile l'étranger au Roumain quant à l'exercice des droits politiques*“ (Art. 7,2). Doch diese Naturalisation erfolge durch den Ministerrat aufgrund einer Einzelfallprüfung, wobei das Nähere ein dazu noch zu erlassendes besonderes Gesetz festlegen sollte.[24]

Auf die rumänische Exklusion antwortete die tschechoslowakische Verfassung mit dem Prinzip der Inklusion: Alle Bürger der tschechoslowakischen Republik genossen die gleichen bürgerlichen und politischen Rechte, „*sans distinction de race, de langue ni de religion*“ (Art. 128).[25] Formal klang das in den albanischen Verfassungen von 1925 (Art. 125) und 1928 (Art. 195) ähnlich, ergänzt noch um den Zusatz „*und haben Zugang zu allen zivilen und militärischen Ämtern*“.[26] Doch der entscheidende Unterschied lag in der unterschiedlichen Begründung der Staatsangehörigkeit durch die jeweilige Verfassung. So betonte die Verfassung von 1925 noch einmal ausdrücklich: „*Nur albanische Staatsbürger können Amtsträger und Beamte des Staates werden*“ (Art. 133), während die Verfassung von 1928 ergänzte: „*Ausländer können nur als Spezialisten mit Vertrag aufgenommen werden, der für höchstens fünf Jahre abgeschlossen werden darf*“ (Art. 204).[27] Eine andere Form der Exklusion sah die jugoslawische Verfassung mit ihrer Zweiklassenstaatsbürgerschaft vor: Lediglich „*tous les individus d'origine*

---

[22] *Die Verfassungen Albaniens. Mit einem Anhang: Die Verfassung der Republik Kosova von 1990*, hrg., übers. u. eingel. v. Michael SCHMIDT-NEKE, Wiesbaden 2009, 136, 157. Eine ähnliche Bestimmung kannte auch die rumänische Verfassung (Art. 18). Im Falle Albaniens lag der Grund in der politischen Anlehnung an Italien und in der wachsenden ökonomischen und finanziellen Abhängigkeit von Italien, vgl. Stiliano ORDOLLI, *Histoire constitutionnelle de l'Albanie des origines à nos jours*, Genf–Zürich–Basel 2008, bes. 178–197.

[23] B. MIRKINE-GUETZÉVITCH (Hrsg.), *Les Constitutions de l'Europe nouvelle*, 311.

[24] Ebd., 278.

[25] Ebd., 349.

[26] M. SCHMIDT-NEKE (Hrsg.), *Die Verfassungen Albaniens*, 136, 157. Vgl. den ähnlichen Passus in der polnischen Verfassung (Art. 96,1).

[27] Ebd., 137, 158. Auch die rumänische Verfassung schloss ausdrücklich „Fremde/ Ausländer“ vom Zugang zu politischen Ämtern aus (Art. 8,5).

serbe-croate-slovène citoyens de naissance ou par naturalisation“ hatten Zugang zu allen politischen Ämtern. „*Les autres citoyens naturalisés ne peuvent être admis à une fonction publique que s'ils sont domiciliés depuis dix ans dans le Royaume ou munis d'une autorisation spéciale du Conseil d'État accordée sur la proposition motivée du minister competent*“ (Art. 19).[28] Ähnlich übertrug die litauische Verfassung aktive politische Rechte lediglich den Kindern von Naturalisierten, ihnen selber jedoch ausdrücklich nicht (Art. 9,3).

Nicht alle der verbleibenden Verfassungen äußerten sich zur Frage der politischen Rechte, wobei das Wahlrecht und der Zugang zu öffentlichen Ämtern im Zentrum standen. Wo es dennoch geschah, waren diese Rechte durchweg an die Staatsbürgerschaft gekoppelt, wobei die finnische Verfassung insoweit eine Ausnahme darstellte, als sie vage auf bestehende gesetzliche Einschränkungen im Zugang zu öffentlichen Ämtern verwies, die auch weiterhin bestehen bleiben sollten, bis eine andere gesetzliche Regelung getroffen sei (Art. 9).

Insgesamt wird man festhalten müssen, dass die Gleichheit der politischen Rechte für die Angehörigen der Minderheiten kaum in die Verfassungen eindrang. Lediglich dort, wo, wie in der Tschechoslowakei, das Staatsangehörigkeitsrecht weit definiert und bemüht war, die Minderheiten einzuschließen, entsprach die Verfassung den Vorgaben des Völkerrechts. Hingegen wirkten sich überall dort, wo die Tendenzen zur Exklusion besonders virulent waren, die in den Verfassungen eingebauten Restriktionen im Bereich der politischen Rechte nachhaltig aus.

Die verfassungsrechtliche Sicherung der Minderheitenrechte reduzierte sich weiter, wenn wir den Blick auf die Sprachenfrage richten. In sieben der elf hier untersuchten Verfassungen war die Sprache der Titularnation als Staats- oder Amtssprache festgelegt. Lediglich die Verfassungen Lettlands, Polens, der Tschechoslowakei und Griechenlands hatten auf eine entsprechende Regelung in ihrer jeweiligen Verfassung verzichtet. Jedoch hatte die tschechoslowakische Verfassung in Art. 129 bestimmt, dass „*[l]es principes du droit des langues*“ in einem besonderen Gesetz festgelegt werden sollten, das dann Teil der Verfassung sein sollte.[29] Damit war ein Weg gewiesen, den kaum eine andere Verfassung bereit gewesen war einzuschlagen. Die litauische Verfassung hatte immerhin darauf verwiesen, dass der Gebrauch „*lokaler Sprachen*“ durch Gesetz geregelt sei (Art. 7).[30]

Doch so weit wie die Verfassung Estlands war kaum eine zweite gegangen. So hatte ihr Art 22 bestimmt, dass in jenen Ortschaften, in denen die „*Esthoniens de race*“ nicht in der Mehrheit seien, „*les organes de l'administration autonome*

[28] B. MIRKINE-GUETZÉVITCH (Hrsg.), *Les Constitutions de l'Europe nouvelle*, 303–304. Vgl. dazu auch H. SUNDHAUSSEN, *Jugoslawismus und Loyalität*, bes. 188–191.

[29] B. MIRKINE-GUETZÉVITCH (Hrsg.), *Les Constitutions de l'Europe nouvelle*, 349.

[30] Ebd., 244. Vgl. dazu auch K. KÖSSLER, *Minderheitenschutz in Polen und Litauen*, 47, 51–52.

pourront se servir de la langue usuelle de la minorité ethnique plus nombreuse". Noch spezifischer hieß es im nachfolgenden Art. 23: „*Les citoyens de nationalité allemande, russe ou suédoise ont le droit de se servir de leur langue maternelle dans leurs rapports écrits avec les administrations centrales de l'Etat*." Ein besonderes Gesetz solle darüber hinaus den Gebrauch ihrer Sprachen im Umgang mit Gerichten, den „*autorités administratives locales*" und den „*autorités autonomes*" regeln.[31]

Eine ganz andere Frage war die der Zukunft dieser Minderheitensprachen. Die jugoslawische Verfassung hatte diesbezüglich eine eigentümliche Bestimmung erlassen: „*Den Minoritäten der anderen Rassen und Sprachen wird der Elementarunterricht in ihrer Muttersprache erteilt, und zwar unter den Modalitäten, die das Gesetz vorschreiben wird*" (Art. 16,13).[32] Was hier als staatliche Anordnung, nicht als Rechtsanspruch, galt und zudem auf den Elementarunterricht beschränkt bliebt, regelte die tschechoslowakische Verfassung ganz im Sinne eines garantierten Rechtes: „*Dans les villes et districts ou réside une proportion considérable de citoyens tchécoslovaques de langue autre que la langue tchécoslovaque, le droit est, dans les limites fixées par la législation générale sur l'instruction, garanti à leurs enfants de recevoir l'enseignement dans leur propre langue, à côté de laquelle l'enseignement de la langue tchécoslovaque peut être rendu obligatoire*" (Art. 131).[33] Selbst wenn im Zweifelsfall die Gerichte entscheiden mussten, was eine „*proportion considérable*" war und der tatsächliche Unterricht auf tschechoslowakisch erfolgte bei einer stundenweisen Unterweisung in der Minderheitensprache, stellte dies dennoch eine Verpflichtung dar, die keine andere Verfassung des Neuen Europa einzugehen bereit gewesen war.

Damit war es nur noch ein vergleichsweise kleiner Schritt zu der Gewährung kultureller Autonomie mittels freier Errichtung eigener wohltätiger, religiöser, sozialer und Bildungseinrichtungen, die das Völkerrecht den Vertragsstaaten auferlegt hatte. Um es kurz zu machen: Die Mehrzahl der fünf Vertragsstaaten wie die der übrigen Staaten des Neuen Europa überging diese Forderung in ihren Verfassungen mit eisigem Schweigen. Eine Ausnahme machte dabei die litauische Verfassung, die kulturelle Autonomie – „*instruction populaire, bienfaisance, mutualité*" – den „*minorités nationales formant une partie notable des citoyens*"

---

[31] B. MIRKINE-GUETZÉVITCH (Hrsg.), *Les Constitutions de l'Europe nouvelle*, 165–166. Vgl. dazu auch Yutaka NAKANISHI, *Die Entwicklung der Grundgesetze in Estland vom Jahre 1917 bis zum Jahre 1934*, Tokio 2004, 50, 52.

[32] http://www.verfassungen.net/yu/verf21-i.htm, Zugriff 30.6.2014. Vgl. dazu auch Hans-Ulrich WEHLER, *Nationalitätenpolitik in Jugoslawien. Die deutsche Minderheit 1918–1978*, Göttingen 1980, 20–25.

[33] B. MIRKINE-GUETZÉVITCH (Hrsg.), *Les Constitutions de l'Europe nouvelle*, 350.

gewährte (Art. 74),[34] wobei es im Zweifelsfall wohl der Auslegung bedurfte, was eine „*partie notable*" war und ob dies national oder lokal zu verstehen war.[35]

Eine Hintertür mochte sich auch in der estnischen Verfassung bieten, deren Art. 21 den ethnischen Minderheiten im Lande das Recht gewährte, „*de fonder des institutions privées*", soweit dies mit den Interessen – warum nicht mit den Gesetzen? – des Staates vereinbar sei.[36] Die polnische Verfassung erwies sich hier näher an den Auflagen des Völkerrechts, band ihre Zusagen jedoch an den oben diskutierten Begriff der polnischen Staatsangehörigkeit: „*Les citoyens polonais appartenant aux minorités nationales, de religion ou de langue, ont, à l'égal des autres citoyens, le droit de fonder, contrôler et administrer à leurs frais toutes institutions de bienfaisance, religieuses et sociales, écoles et autres établissements d'éducation, ainsi que d'y faire librement usage de leur langue et d'y satisfaire aux prescriptions de leur religion*" (Art. 110).[37]

Dem schloss sich auch die tschechoslowakische Verfassung an, die diese Bestimmung noch um den Zusatz erweiterte, dass „*tous les citoyens sans distinction de nationalité, de langue, de religion ou de race jouissent également du droit d'user librement de leur propre langue et d'exercer librement leur religion dans ces établissements*" (Art. 130). Die Verfassung schloss mit der bemerkenswerten und singulären Bestimmung, die im eklatanten Widerspruch zu den forcierten Nationalisierungsbestrebungen in Ungarn, Rumänien und anderenorts standen: „*Tout procédé de dénationalisation forcée est interdit*." Ein Verletzung dieses Prinzips galt als Straftatbestand (Art. 134).[38]

Als Fazit dieser letzten beiden Punkte muss festgehalten werden, dass der völkerrechtlich geforderte freie sowohl mündliche wie schriftliche Gebrauch von Minderheitensprachen vor Gericht von keiner Verfassung der Staaten des Neuen Europa umgesetzt wurde – allein die estnische Verfassung hatte darüber für drei

---

[34] Ebd., 251.

[35] K. KÖSSLER, *Minderheitenschutz in Polen und Litauen*, 50–51, weist darauf hin, dass diese Bestimmung nie präzisiert wurde und einer im Laufe der 1920er Jahre zunehmend minderheitenfeindlichen Politik In Litauen zusätzlichen Raum bot.

[36] B. MIRKINE-GUETZÉVITCH (Hrsg.), *Les Constitutions de l'Europe nouvelle*, 165. Dennoch galt Estland in diesem Punkt als vorbildlich und verabschiedete nach jahrelangen Bemühungen schließlich 1925 ein Gesetz über die kulturelle Selbstverwaltung der ethnischen Minderheiten, vgl. dazu Rudolf MICHAELSEN, *Der Europäische Nationalitäten-Kongreß 1925–1928. Aufbau, Krise und Konsolidierung*, Frankfurt am Main usw. 1984, 55–59.

[37] B. MIRKINE-GUETZÉVITCH (Hrsg.), *Les Constitutions de l'Europe nouvelle*, 272. Zu den gesetzlichen Regelungen der Minderheitenschulen in Polen, vgl. K. KÖSSLER, *Minderheitenschutz in Polen und Litauen*, 43–44. Auch Ingo ESER, *'Loyalität' als Mittel der Integration oder Restriktion? Polen und seine deutsche Minderheit 1918–1939*, in: P. Haslinger u. J. Puttkamer (Hrsg.), Staat, Loyalität und Minderheiten, 17–44.

[38] B. MIRKINE-GUETZÉVITCH (Hrsg.), *Les Constitutions de l'Europe nouvelle*, 350.

speziell genannte Minderheiten ein Gesetz in Aussicht gestellt. Die völkerrechtliche Forderung nach Gewährung kultureller Autonomie fand sich, ein weiteres Mal, in wörtlicher Übernahme lediglich in der tschechoslowakischen Verfassung, während die meisten übrigen Verfassungen sich schlicht dazu ausschwiegen.

Damit bleibt als letzter Punkt die Frage, welche Garantie die Verfassungen den Minderheiten für die gewährten Rechte boten. Die Minderheitenschutzverträge hatten für den Streitfall die Petition an den Ständigen Rat des Völkerbunds angeboten. Doch in unserem Zusammenhang stellt sich die Frage, ob und wenn welche innerstaatlichen Lösungen die Staaten des Neuen Europa bereit hielten für den Fall, dass durch die Verfassung garantierte Rechte in der Praxis umstritten waren oder nicht eingehalten wurden. Dieses Problem weist seiner Natur nach über die Thematik der Minderheitenrechte und ihres Schutzes hinaus und gilt generell dem weiten Feld der Verfassungsgarantie und der Verfassungsgerichtsbarkeit.

Ganz offensichtlich führt uns diese Thematik in einen in den 1920er Jahren noch kaum entwickelten Bereich des europäischen Verfassungsrechts. Daher verwundert es nicht, dass sich vier Verfassungen, nämlich die von Estland, Lettland, der Tschechoslowakei und Jugoslawiens zu dieser Thematik überhaupt nicht äußern.[39] Die griechische Verfassung enthielt die Bestimmung (Art. 28), dass allein die Legislative für eine authentische Gesetzesinterpretation zuständig sei, eine Bestimmung, die sich ebenso in beiden albanischen Verfassungen fand (1925: Art. 109; 1928: Art. 10). Letztere sah darüber hinaus noch ein höchst umständliches und unpraktikables Verfahren für die authentische Interpretation der Verfassung vor (Art. 224–228). Dass derartige Vorkehrung jenseits unabhängiger Gerichte einen effektiven Schutz vor Übergriffen von Regierung und Verwaltung, aber auch der Gesetzgebung boten, darf bezweifelt werden.[40]

Die logischen Widersprüche innerhalb der rumänischen Verfassung erwecken nicht den Eindruck, dass es hier um den verfassungsrechtlichen Schutz von Minderheitenrechten, durch deren Verankerung sich die Verfassung ohnehin nicht ausgezeichnet hatte, besser bestellt war. So gewährte ihr Art. 36 zwar der Legislative das Recht der authentischen Gesetzesinterpretation. Doch dem stand Art. 103 entgegen, laut dem allein das Kassationsgericht über die

---

[39] Tatsächlich erwähnt die tschechoslowakische Verfassung zweimal die Existenz eines Verfassungsgerichts (Art. 20,6 und Art. 54,13). Allerdings kann ich in den jeweiligen Bestimmung keinen Beleg für die Behauptung von Agnes HEADLAM-MORLEY, *The New Democratic Constitutions of Europe. A Comparative Study of Post-War European Constitutions with Special Reference to Germany, Czechoslovakia, Poland, Finland, the Kingdom of the Serbs, Croats & Slovenes and the Baltic States*, London 1928, 48, erkennen, dass die Verfassung das Verfassungsgericht befähigte, darüber zu entscheiden, „*as to whether the legislation of Parliament is in conformity with the constitution*".

[40] Zu der de facto nicht bestehenden Unabhängigkeit der Gerichte unter der diktatorischen Herrschaft Zogus unter beiden Verfassungen vgl. M. SCHMIDT-NEKES, *Abriss der albanischen Verfassungsgeschichte,* in: M. Schmidt-Neke (Hrsg.), Die Verfassungen Albaniens, 33, 35–36.

Verfassungsgemäßheit von Gesetzen entscheiden konnte. Um das ganze noch zusätzlich zu verkomplizieren, legte Art. 107 in seinem Abs. 4 fest, dass der „*pouvoir judiciaire*“ über die Illegalität von Handlungen der Verwaltung zu entscheiden befugt sei, nicht jedoch, so Abs. 5, über solche der Regierung.[41]

Auch die polnische Verfassung war in dieser vergleichsweise neuartigen Materie nicht frei von Widersprüchen. So stellte ihr Art. 38 fest, dass kein Gesetz gültig sei, dass gegen die Verfassung verstieß.[42] Doch Art. 81 bestimmte ausdrücklich, dass die Gerichte die Gültigkeit von Gesetzen nicht überprüfen könnten, so dass sich auch hier die Frage stellte, wer mithin sicherstellen sollte, dass die Gesetze verfassungskonform waren und folglich die verfassungsrechtlich gewährten Minderheitenrechte nicht durch Gesetze ausgehebelt wurden.

Allein die finnische Verfassung legte in ihrem Art. 38 fest, dass ausschließlich die höchsten Gerichte des Landes die Gesetze authentisch auslegen könnten. Doch ebenso wenig wie in den anderen Verfassungen wurde hier die aus heutiger Sicht sich aufdrängende verfassungsrechtliche Konsequenz gezogen, dass folglich diese höchsten Gerichte verfassungswidrige Gesetze annullieren konnten. Der Schutz von Minderheitenrechten blieb mithin auch durch die finnische Verfassung nicht wirklich garantiert.

Der Erste Weltkrieg endete in Mittel- und Osteuropa mit dem Zusammenbruch der Imperien, die vormals Ethnien und Religionen übergreifende Ordnungsmächte gewesen waren. An ihre Stellen traten Nationalstaaten und Minderheiten. Letztere waren in besonderer Weise Opfer des Umbruchs, von individueller wie kollektiver Gewalt und oftmals von Nachfolgekriegen geworden.[43] Sie in die neuen Nationalstaaten zu integrieren und ihnen völkerrechtlichen Schutz zu bieten, war das moralische Anliegen der alliierten und assoziierten Mächte. Doch dies ließ sich nicht kraft militärischen Sieges dekretieren, sondern setzte einen gleichgerichteten politischen Willen in den jeweiligen Titularnationen voraus.

Man mochte in den 1920er Jahren viel über den rechtlichen Zusammenhang zwischen Völkerrecht und nationalem Recht philosophieren. Die politische Realität entzog sich dieser wissenschaftlichen Diskussion. Dabei waren, von wenigen Details abgesehen, die völkerrechtlichen Formulierungen der Minderheitenschutzverträge inhaltlich nicht in Frage zu stellen noch waren diese völkerrechtlich irrelevant. Doch der herrschende politische Wille in den betroffenen Ländern stand

---

[41] Vgl. B. MIRKINE-GUETZÉVITCH (Hrsg.), *Les Constitutions de l'Europe nouvelle*, 284, 293, 294.

[42] Eine vergleichbare Bestimmung enthielt auch Art. 3 der litauischen Verfassung.

[43] Vgl. dazu generell, Jochen BÖHLER, *Europas ‚Wilder Osten'. Gewalterfahrungen in Ostmitteleuropa 1917–1923*, Osteuropa 64, 2014, 2–4, 141–155; Rogers BRUBAKER, *Zufällige Diasporas und externe ‚Heimatländer' in Mittel- und Osteuropa*, in: Ch. Conrad u. J. Kocka (Hrsg.), Staatsbürgerschaft in Europa, 115–143.

nur in den seltensten Fällen auf Seiten der Verträge.[44] Von ihren oben erwähnten länderspezifischen Bestimmungen finden sich weder den Art. 10–11 des polnischen Vertrags entsprechende „jüdische" Artikel in der polnischen Verfassung noch die vertraglich geforderten Auflagen bezüglich der Autonomie der Szeckler und Sachsen in der rumänischen Verfassung oder die der Walachen in der griechischen Verfassung. Allein die tschechoslowakische Verfassung kam mit ihrem ausführlichen Art. 3 verfassungsrechtlich ihren Verpflichtungen zu Autonomieregelungen für die Karpato-Ukraine nach.

Den allgemeinen Völkerrechtsprinzipien der Art. 2–8 der Minderheitenschutzverträge erging es nicht grundlegend anders. In den Fragen der Staatsangehörigkeit, politischen Rechte, Gebrauch der Sprachen sowie der kulturellen Autonomie der Minderheiten zeichnete sich die tschechoslowakische Verfassung durch eine gehäufte direkte Übernahme der Vertragsbestimmungen in die eigene Verfassung aus,[45] während Finnland, die baltischen Staaten, Polen und vereinzelt Griechenland sich als mitunter weniger inklusionsfreudig erwiesen und selektiver

[44] In der politischen Realität der 1920er und 1930er Jahre hieß das, dass durch das Verhalten der Titularnationen, aber auch der Minderheiten selbst und schließlich auch der Alliierten diese Verträge kaum mit Leben erfüllt und zunehmend missachtet und schließlich auch vor dem Völkerbund und dem Internationalen Gerichtshof nicht weiter verfolgt wurden, vgl. T. MUSGRAVE, *Self-Determination and National Minorities*, 55–57.

[45] Das Urteil von Helmut SLAPNICKA, *Recht und Verfassung der Tschechoslowakei 1918–1938*, in: Karl Bosl (Hrsg.), Aktuelle Forschungsprobleme um die Erste Tschechoslowakische Republik, München–Wien 1969, 99, dass die Tschechoslowakei den mit dem Minderheitenschutzvertrag übernommenen völkerrechtlichen Verpflichtungen „*nur in einer völlig ungenügenden Form entsprochen*" habe, erscheint mir in Bezug auf die Verfassung nicht gerechtfertigt. Laut Ladislav LIPSCHER, *Verfassung und politische Verwaltung in der Tschechoslowakei 1918–1939*, München–Wien 1979, 46, wenn auch ähnlich pauschal, kam die Tschechoslowakei ihren Verpflichtungen aus den Minderheitschutzvertrag durch Übernahme in die Verfassung nach. Auch W. V. WALLACE, *From Czechs and Slovaks to Czechoslovakia, and from Czechoslovakia to Czechs and Slovaks*, in: S. Dunn u. T. G. Fraser (Hrsg.), Europe and Ethnicity, 52–53, betont, dass die Verfassung „*basic minority rights*" festgeschrieben habe und Mitte der 1920er Jahre die Tschechoslowakei mit Blick auf die deutsche Minderheit ein Musterbeispiel für das Funktionieren eines multinationalen Staates abgab. Beth WILNER, *Czechoslovakia, 1848–1998*, in: Roger D. Petersen, Understanding Ethnic Violence. Fear, Hatred, and Resentment in Twentieth-Century Eastern Europe, Cambridge 2002, 189, kommt zu einem ähnlichen Ergebnis mit der Feststellung „*it is generally recognized that Czechoslovakia did more for her minority ethnic groups than neighboring countries and more than was required under international law*". Diese Einschätzungen verdienen umso mehr Beachtung, als die Minderheiten weder in die Verfassungsgebung einbezogen wurden noch zu diesem Zeitpunkt die Bereitschaft zur Mitwirkung ihrerseits bestanden hatte, vgl. Hans LEMBERG, *1918: Die Staatsgründung der Tschechoslowakei und die Deutschen*, in: Detlef Brandes, Dušan Kováč u. Jiří Pešek (Hrsg.), f. d. Deutsch-Tschechische u. Deutsch-Slowakische Historikerkommission, Wendepunkte in den Beziehungen zwischen Deutschen, Tschechen und Slowaken 1848–1989, Essen 2007, 133–134.

mit der Übernahme der völkerrechtlichen Prinzipien in ihre Verfassungen umgingen.[46] Die auffälligsten Tendenzen zur Exklusion mit der geringsten Bereitschaft zur Umsetzung der Grundsätze der Minderheitenschutzverträge dokumentieren die Verfassungen Albaniens, des nachmaligen Jugoslawiens und Rumäniens.[47]

Die Gründe für diese ernüchternde Bilanz liegen nicht im Völkerrecht. Dass in der Zwischenkriegszeit kein rechtlich-politisches Instrumentarium international zur Verfügung stand, Völkerrechtsgrundsätze wirksam durchsetzen zu können, hatte viele Gründe, und der selektive Charakter des durch die Pariser Friedenskonferenz völkerrechtlich sanktionierten Minderheitenschutzes, der eben nur für die Staaten des Neuen Europa galt, was diese immer wieder beklagten, aber weder für Deutschland noch für die alliierten und assoziierten Mächte, war nur einer davon. Während der völkerrechtliche Minderheitenschutz eigentlich die Rechtsstellung von Minderheiten hatte stärken sollen, schuf seine politische Umsetzung seit dem Berliner Kongress und bestätigt durch die Pariser Friedenskonferenz stattdessen Staaten zweiter Klasse, womit politisch das Gegenteil von dem erreicht wurde, was völkerrechtlich angestrebt war.

Ein ganz anderes Problemfeld stellt die innerstaatliche Ebene dar und hier speziell die der Staaten des Neuen Europa in den 1920er Jahren. Wenn Verfassungen Ausdruck der Rechtskultur wie der politischen Kultur eines Staates sind, ergibt sich die Frage, ob in diesen Jahren von Krieg, Chaos und Gewalt mit Millionen entwurzelter Menschen, von Zerstörung und einer am Boden liegenden Wirtschaft, die die eigene Bevölkerung kaum ernähren konnte, ob unter diesen Bedingungen verfassungsrechtlich überhaupt mehr zu erreichen gewesen wäre. Der begeistert unternommene Versuch dieser neuen oder wiedererstandenen Staaten, mit Hilfe moderner, Frankreich, England oder den Vereinigten Staaten nacheifernden Verfassungen die parlamentarische Demokratie in ihre Länder einzupflanzen, selbst wenn dafür weder die sozialen, ökonomischen, politischen noch kulturellen Voraussetzungen gegeben waren, scheiterte meist bereits nach wenigen Jahren kläglich, ohne dass in der Regel hinreichend Zeit zur politischen Integration dieser Minderheiten in ihre neuen Staaten und zum Aufbau einer Kultur des Minderheitenschutzes zur Verfügung gestanden hätte. Völkerrecht übersetzt sich nie weder automatisch noch nahtlos in Verfassungsrecht. Doch selbst wenn das 20 Jahrhundert mit seiner Betonung des *ius sanguinis*, seinem Irredentismus und

[46] Zu den baltischen Staaten, vgl. Ken WARD, *The Baltic States*, in: S. Dunn u. J. Fraser (Hrsg.), Europe and Ethnicity, 147–149.

[47] Die Gründe mögen darin zu sehen sein, dass Albanien der ethnisch homogenste Balkanstaat war (über 92 % der Bevölkerung galten als ethnische Albaner), während in Jugoslawien und Rumänien die Widerstand gegen die Minderheitenschutzverträge von Anbeginn außerordentlich stark gewesen war, vgl. M. SCHEUERMANN, *Minderheitenschutz contra Konfliktverhütung?*, 225–226, 254–258, 285–288, 300–301.

seinen Varianten der Exklusion den Irrweg des vermeintlich ethnisch reinen Nationalstaates offenbart hat, bleibt der Umgang mit Minderheiten, ihren Rechte und deren Schutz die Herausforderung der Zeit.

Horst Dippel

Od mezinárodního práva k právu ústavnímu. Postavení menšin v ústavách Nové Evropy po První světové válce

Resumé

Rozpadem impérií vznikly v důsledku první světové války státy Nové Evropy, pod jejichž hranice vždy patřila kromě jejich vlastních titulárních národů vesměs řada větších a menších etnických a náboženských menšin. Na základě mezinárodních smluv z roku 1919 byly všechny tyto státy, částečně navzdory jejich značnému odporu, povinny přijmout tyto menšiny za státní příslušníky, zacházet s nimi jako s právně a politicky rovnými a chránit jejich náboženství, jazyk a kulturu. Ve skutečnosti se tyto povinnosti odrazily v ústavách dotyčných zemí velmi rozdílným způsobem, a politicko-sociální realita ukázala ve 20. letech 20. století kromě příkladných snah o inkluzi (především v Československu) rozšířené tendence exkluze a nerespektování menšin, obzvláště v Balkánských zemích. Ačkoli byl další vývoj mezinárodního práva veřejného v roce 1919 v otázkách práv menšin poměrně významný, chyběla na straně spojenců i ve smluvních státech, které se na základě těchto nařízení vztahujících se pouze na ně považovaly za druhořadé státy, vůle zajistit vymahatelnost těchto práv v praxi. Navíc byla politická a (ústavně) právní kultura států Nové Evropy, které trpěly důsledky první světové války, následnými válkami, chaosem a násilím, nadmíru zatížena otázkami ochrany menšin.

Horst Dippel

Vom Völkerrecht zum Verfassungsrecht. Die Stellung der Minderheiten in den Verfassungen des Neuen Europa nach dem Ersten Weltkrieg

Zusammenfassung

Mit dem Zerfall der Imperien entstanden in der Folge des Ersten Weltkriegs die Staaten des Neuen Europa, die ausnahmslos neben ihrer jeweils eigenen Titularnation durchweg eine Reihe größerer und kleiner ethnischer und religiöser Minderheiten innerhalb ihrer Grenzen umfassten. Durch völkerrechtliche Verträge von 1919 waren sie alle, zum Teil gegen ihren erheblichen Widerstand verpflichtet, diese Minderheiten als Staatsbürger aufzunehmen, sie rechtlich und politisch gleich zu behandeln und in ihrer Religion, Sprache und Kultur zu schützen. Tatsächlich haben sich diese Verpflichtungen in den Verfassungen der betroffenen Länder sehr unterschiedlich niedergeschlagen, und die politisch-soziale Realität zeigte in den 1920er Jahren neben vorbildlichen Bemühungen um Inklusion (zumal in der Tschechoslowakei) verbreitete Tendenzen der Exklusion und der Missachtung von Minderheitenrechten, insbesondere in den Balkanstaaten. So bedeutsam die Weiterentwicklung des Völkerrechts 1919 in Sachen Minderheitenrechte auch ist, fehlte es auf alliierter Seite ebenso wie in den Vertragsstaaten, die sich aufgrund dieser nur ihnen gemachten Auflagen als Staaten zweiter Klasse sahen, am Willen, diese Rechte in der Praxis durchsetzbar zu machen. Hinzu kam, dass die politische und (verfassungs-) rechtliche Kultur der Staaten des Neuen Europa, die unter den Folgen des Ersten Weltkriegs, Nachfolgekriegen, Chaos und Gewalt litten, mit Fragen des Minderheitenschutzes vielfach überfordert erschien.

Horst Dippel

From International Law to Constitutional Law. The Status of Minorities in the Constitutions of New Europe after the First World War

Summary

The collapse of empires as a consequence of the First World War created the states of New Europe, whose borders had always held not just the nationalities of the titular countries, but also a whole range of larger and smaller ethnic and religious minorities. 1919's international treaties meant that all these states, often despite their marked resistance, were required to accept these minorities as nationals, treat them as legal and political equals and protect their religions, languages and cultures. In reality, these duties were reflected in the constitutions of the countries in question in very differing ways, and the political and social reality of the 1920s saw, along with exemplary efforts at inclusion (particularly in Czechoslovakia), also a widespread tendency for exclusion and lack of respect for minorities, especially in the Balkan states. Although there was significant further development of public international law in 1919 in issues of minority rights, there was no will on the part of the Allies or the treaty states, who considered themselves second-class states because the regulations applied only to them, to secure the enforceability of such law in practice. Furthermore, the political and (constitutional) legal culture of the New Europe states, which were suffering the consequences of the First World Work, subsequent wars, chaos and violence, were overburdened with issues of the protection of minorities.

MODERNÍ DĚJINY **MODERN HISTORY**
Roč. 24, 2016, č. 1, s. 47–61 Vol. 24, 2016, No. 1, p. 47–61

Jan Čopík – Jaroslav Čmejrek

Česká regionální politika pohledem obecních kronik do roku 1939[1]

Czech Regional Policy through Village Chronicles up to 1939

Village, society, school and private chronicles represent unique historic records which complement other archive resources and materials. This article focuses on village chronicles written up to 1939 as a source of information on municipal government, local policy and village development. It seeks to answer the questions of who wrote the memorial books, and what influenced records in the chronicles.

Keywords: History, 19th and 20th centuries, Czech lands, chronicles, chronicler, village, narrative, municipal government, village development, polemics

Úvod

Využití kronik a textů písmáků jako historického pramene není u nás nic nového. Připomeňme, jaký zájem o tento druh historického pramene měl Josef Pekař a jeho žáci. Z nich připomeňme zvláště Františka Kutnara.[2] V tomto příspěvku jde

[1] Studie vznikla za podpory Interní grantové agentury (IGA) PEF ČZU v Praze, číslo 20141049 – Politické a správní aspekty rozvoje venkova v novém období regionální politiky (2014–2020).

[2] František KUTNAR, *František Jan Vavák*, Praha 1941; dále např. Antonín ROBEK – Antonín NAHODIL, *České lidové kronikářství*, Praha 1960; Eduard MAUR, *Vlast, národ a stát v Čechách v očích lidového kronikáře na sklonku existence tradiční společnosti (1740–1830)*, in: Vývoj české ústavnosti v letech 1618–1918. Sborník příspěvků, Praha 2006, s. 250–287;

ovšem o jiný úhel pohledu; zájem o kroniky je zde motivován především sociologicky a politologicky. V posledních letech se významným předmětem sociologického a politologického výzkumu u nás staly subnacionální úrovně života společnosti a veřejné správy, a v tomto rámci i samospráva a politický proces v obcích. Dosavadní komunitní studie ukazují, že se nelze omezovat na synchronní analýzy komunální politiky (obecní volby, participace občanů na veřejném životě, lokální stranické systémy apod.). Velký význam má zkoumání kontinuity veřejného a politického života v municipalitách. Právě v tom mohou být obecní i další kroniky významným zdrojem informací a interpretačních podnětů.

V politologické literatuře se vedou diskuse o potenciálu vyprávění.[3] Jde o to, do jaké míry může narace reprezentovat skutečný život, jaký je vztah mezi textem (jazykem) a realitou. Jeden přístup vychází z předpokladu, že realita i vyprávění jsou strukturovány podle chronologické osy a narace je schopna reflektovat realitu, neočekává se ovšem že realitu či „pravdu" vyjadřuje dokonale. Nezapomínejme, že vyprávění obvykle není politicky a ideologicky zcela neutrální, že dokonce může obsahovat prvky přesvědčování apod. Protichůdný přístup spatřuje ve vyprávění nástroj, který lidem pomáhá vyrovnat se s realitou, jejíž podstata je nenarativní. Vyprávění tak umožňuje dávat realitě smysl, dokonce i morální ospravedlnění.

Narativní akty mají tři základní složky či roviny. Jednu z nich představují postavy, události a jejich pozadí, tedy aktéři v geografickém, sociálním a institucionálním prostoru. Dále jsou to události v chronologické posloupnosti, a konečně události v kauzálních vztazích. V odborné literatuře se lze setkat s celou škálou postojů ke vztahu mezi vyprávěním a historickou či politickou skutečností – od postoje, který naraci upírá schopnost vyjádřit skutečnost, přes uznání schopnosti narace poskytnout epizodické údaje, až po uznání schopnosti chronologického vyjádření skutečnosti či dokonce vyjádření kauzálních vztahů, což pak představuje úplnou reprezentaci skutečnosti narativním textem.

Zvláště důležité je identifikovat v kronikách konsensuální paradigmata, která odrážejí převládající názory na sociální a politickou skutečnost. Konsensuální paradigmata jsou obvykle signalizována opakováním určitých tematických prvků, a to nejen v chronologické posloupnosti a kauzalitě, ale i v episodických událostech. Konsensuální paradigmata se nemusí nutně týkat jen velkých historických témat.

Eduard MAUR, *Kronikářské záznamy lidové provenience jako historický pramen*, Historická dílna. 1. Sborník příspěvků přednesených v roce 2006, Plzeň 2006, s. 76–97; František ROUBÍK, *Příručka vlastivědné práce* (druhé pozměněné vydání), Praha 1947. Vedle psaných textů (veřejných či soukromých kronik) je třeba rovněž zmínit zaznamenané vzpomínky pamětníků, z kterých se vyvinul celý obor orální historie. Ty je však samozřejmě možné využít především pro výzkum nedávné minulosti. Viz např. Miroslav VANĚK – Pavel MÜCKE, *Třetí strana trojúhelníku. Teorie a praxe orální historie*, Praha 2011; Nicolas MASLOWSKI – Jiří ŠUBRT, *Kolektivní paměť: k teoretickým otázkám*, Praha 2014.

[3] Shaul R. SHENSHAW, *Political Narratives and Political Reality*, International Political Science Review 27, 3, 2006, s. 245–262.

Lze je aplikovat i na každodenní život. Na druhé straně se identifikace kauzálních paradigmat nemusí u všech témat či problémů zdařit – mohou být velice obtížně zjistitelná, anebo vůbec neexistují.

Narativní analýza se soustřeďuje na činnosti, události a přelomové okamžiky, včetně alternativních možností vývoje. Umožňuje odhalit motivy a pravý obsah sdělení, který může být odlišný od předmětu vyprávění či dějové linie. Další rovinu představuje chování osob a jejich vzájemné interakce. Co autor chce sdělit, komu sdělení adresuje, co u něj chce vyvolat apod. Zde už přichází ke slovu sociální rozměr kronikářského vyprávění, který umožňuje odkrýt pragmatická analýza textu.[4] Při rozboru kronikářských textů dále musíme respektovat sociálně kulturní kontext a ustálené zvyklosti a formy. Zjednodušeně řečeno, je třeba studovat nejen vlastní kronikářské texty, ale také příručky pro kronikáře, dokonce i příslušnou legislativu. Neméně důležité je sledovat mechanismy sociální a politické kontroly v rámci obecních komunit.

Vyčerpávající šetření kronik a kronikářů v prostoru Čech či českých zemí je prakticky nemožné. Limitující je nejenom značný počet různých pamětních knih, ale také skutečnost, že ne všechny kroniky se zachovaly do dnešních dnů. V tomto příspěvku se omezíme na osm obcí a některé soupisy (studie) kronik a kronikářství zpracované většinou pracovníky státních okresních archivů.[5] Náš exkurz je primárně postaven jako komparativní případová studie obecních kronik osmi municipalit. Zaměřili jsme se na pamětní knihy obecní a nikoli na kroniky školní, spolkové a soukromé. Důvodem je skutečnost, že obecní kroniky jsou pramenem veřejné povahy a při jejich vzniku jsou více reflektovány politické faktory, včetně schvalování místní samosprávou. Spolkové, školní a rodinné kroniky zmiňujeme v případě, že se věnují místnímu veřejnému (politickému) životu. Při výběru municipalit jsme se řídili dvěma hledisky. Prvním byla velikost obcí. Zde jsme vycházeli z předpokladu, že na politická štěpení a tlaky má výrazný vliv velikost municipality.[6] Z výběru jsme záměrně vyloučili velká města, která vyžadují jiný metodologický přístup, a soustředili se na menší komunity, v nichž existuje úzký sociální prostor. Jako horní hranici jsme si stanovili 5000 obyvatel. Druhé hledisko se snažilo eliminovat

[4] Martin HÁJEK – Martin HAVLÍK – Jiří NEKVAPIL, *Narativní analýza v sociologickém výzkumu: přístupy a jednotící rámec*, Sociologicky časopis / Czech Sociological Review 48, 2, 2012, s. 199–223.

[5] Za desítky studií (soupisů) např. Lydia BAŠTECKÁ – Šárka LOKVENCOVÁ, *Soupis obecních kronik z okresu Náchod*, Stopami dějin Náchodska. Sborník Státního okresního archivu Náchod 7, 2001, s. 249–301; Marie KOVALOVÁ, *O kronikách v Českém Meránu*, Sborník Český Merán 4, 1999, s. 116–119; Dalibor STÁTNÍK, *Kroniky a kronikářství v okrese Mělník*, Středočeský sborník historický 36, 2010, s. 156–258; Eva ŠMILAUEROVÁ – Bohumil TUZAR, *Kroniky a kronikářství na okrese Nymburk*, Středočeský sborník historický 28–29, 2002–2003, s. 141–185.

[6] Kupř. zastupitelstva byla častěji rozpouštěna ve větších obcích. Josef PODOLÁK, *Zřízení obecní a řád volební v obcích*, Pardubice 1900, s. 49.

rozdíly meziregionálního charakteru. Proto jsme zkoumané obce až na jednu výjimku vybrali z jednoho regionu. Zaměřili jsme se na Novoměstsko (Nové Město nad Metují), které bylo do poloviny 20. století poněkud stranou bouřlivého industriálního rozvoje (resp. postupné budování průmyslu nepřineslo násobné nárůsty počtu obyvatel). Sedm zvolených obcí leží v současném okrese Náchod. Pět z nich lze označit za malé venkovské obce, v nichž převažujícím zdrojem obživy jejich obyvatel bylo hospodaření na půdě (i v současnosti je zde zemědělství důležité). Jedná se o Bohuslavice, Černčice, Nahořany, Spy a Vrchoviny. V dalších dvou municipalitách – městysi Krčíně a Novém Městě nad Metují – vznikaly zhruba od přelomu 19. a 20 století větší průmyslové podniky, v nichž postupně nalezla zaměstnání většina obyvatel obou obcí. Nové Město nad Metují bylo rovněž správním centrem (sídlily zde orgány politického a samosprávného okresu). Krčín, Spy a Vrchoviny jsou dnes součástí Nového Města nad Metují. Pro srovnání jsme do výzkumu zahrnuli i jednu venkovskou obec ležící ve zcela jiné oblasti, v zázemí metropole. Jedná se o Úholičky, jež mají ve srovnání s ostatními vybranými obcemi značně odlišnou sociální strukturu, ovlivněnou blízkostí Prahy. Jako časovou hranici jsme si určili rok 1939. Následující desítky let byly z hlediska vývoje samosprávy i kronikářské práce v mnohém odlišné.

Položme si několik otázek: Kdo pamětní knihy psal? Čím byly zápisy v kronikách ovlivňovány? Pouze osobností kronikáře? Jeho postavením a sociálním zařazením? Jeho postoji, názory a politickým smýšlením? Okolím kronikáře či vedením obce? Hlavním cílem je odhalit, do jaké míry se do textu kronik promítají místní politická štěpení a tlaky.

Obce a jejich kronikáři

Přibližme si nejprve kronikáře našich osmi vybraných obcí. Největší z nich je Nové Město nad Metují (3018 obyvatel v roce 1900); zde byla kronika založena nejdříve. Za první pamětní knihu města lze označit dílo novoměstského kaplana Jana Nepomuka Domaslava Padiaura (1783–1828) Geschichte der Stadt Neustadt an der Mettau in Böhmen. Spis zachycuje dějiny města do roku 1820. V první polovině 19. století do něj anonymně zapisovali také další autoři z magistrátu a děkanství. V letech 1878–1880 do městské kroniky zapisoval děkan Pelhřím Novák (1815–1904), ve svých záznamech se však vrátil k roku 1848. Na něj navázal okresní školní inspektor Jan Karel Hraše (1840–1907). Dalšími kronikáři byli jmenováni Hubert Císař (1855–1915) a Jan Klos (1841–1929). První byl ředitel měšťanské školy a druhý zastával funkci ředitele obecné školy. Do roku 1904 vedli kroniku společně, poté prakticky až do své smrti zapisoval Klos sám. Od roku 1907 pořizoval záznamy do nové knihy (do té doby psali autoři do kroniky Padiaurovy, byť již česky). V letech 1929–1945 převzal pomyslnou štafetu ředitel měšťanských škol Jan Voborník (1874–1945).

Počínaje děkanem Pelhřímem Novákem byli téměř všichni kronikáři členy městského zastupitelstva (Novák v něm zasedal prakticky nepřetržitě po celých čtyřicet let svého působení v Novém Městě, Hraše v letech 1886–1888, Klos 1890–1901 a Císař 1901–1910). Soukromou kroniku si psal rovněž hostinský Josef Rydlo (1816–1864). Volně v ní přeložil dílo Padiaurovo a dále zachytil události do roku 1851. Rydlo v roce 1848 zastával radikální názory a byl praporečníkem v národní gardě. Také Josef Rydlo pracoval mezi roky 1850–1864 v zastupitelstvu.[7]

Silné postavení v novoměstské samosprávě měla v období Předlitavska Národní strana svobodomyslná (mladočeši), jejíž okresní organizace se zde utvořila v sedmdesátých letech 19. století. Do roku 1918 se však vytvářely spíše různé radniční a opoziční tábory, které s případnou příslušností k některé z politických stran souvisely velmi volně. Mezi světovými válkami dominovaly v místní samosprávě strany národně demokratická, živnostenská a národně socialistická. Funkce starostů obsazovali zástupci národních demokratů a živnostníků. Po volbách v roce 1938 se v důsledku rozporu mezi nimi stal starostou národní socialista.[8]

Obec Krčín (1556 obyvatel v roce 1900) pořídila pamětní knihu v roce 1883. Až do roku 1923 do ní však nikdo nezapisoval. Toho roku začal vést kroniku Jan Dvořáček (1880–1943). Kronikářem byl velice pečlivým a zůstal jím až do své smrti. Po něm se však již kronice nikdo soustavně nevěnoval. Dvořáček se narodil ve Lhotě pod Hořičkami a do Krčína přišel v roce 1897. Vypracoval se až na technického ředitele v textilních závodech Ferdinand Přibyl a synové. S manželkou rovněž provozovali obchod se smíšeným zbožím. Byl činný i v místní samosprávě. Do obecního zastupitelstva (výboru) byl poprvé zvolen v roce 1912. Po válce byl zastupitelem za agrárníky, členem strany však nebyl. Od roku 1923 zastupoval stranu živnostenskou, do které vstoupil. Jan Dvořáček byl v letech 1923–1928 starostou Krčína.[9] V samosprávě městyse dominovali do roku 1919 rolníci (agrárníci). Po zprůmyslnění Krčína počínaje devadesátými léty 19. století však už pouze v důsledku nerovného a nevšeobecného volebního práva. Mezi válkami získávali nejvíce hlasů národní demokraté, národní socialisté a místní sdružení nezávislých

[7] Bohumil DVOŘÁČEK, *Pohledy do minulosti Nového Města nad Metují*, Nové Město nad Metují 1998, s. 102–104; Bohumil DVOŘÁČEK, *Z galerie osobností Nového Města nad Metují*, Nové Město nad Metují 2008; Bohumil DVOŘÁČEK, *Kronika, svědek událostí v obci*, Novoměstský zpravodaj, červenec – srpen 1981, s. 30–31; *Geschichte der Stadt Neustadt an der Mettau in Böhmen* (do 1906), s. 482–483, 486–489; *Pamětní kniha Nového Města nad Metují* II (1907–1933); *Pamětní kniha Nového Města nad Metují* III (1934–1940, pokračuje v sešitech do roku 1945) [kroniky uloženy SOkA Náchod, fond: Archiv města Nové Město nad Metují].

[8] Jan ČOPÍK, *Proměny a kontinuita české komunální politiky. Územní samospráva v nové době (1850–2010). Díl I – do roku 1945*, Praha 2014, s. 169–200.

[9] B. DVOŘÁČEK, *Z galerie osobností…*, s. 74–75; *Pamětní kniha městyse Krčína* (1883 – nezapisovalo se do ní, 1923; 1924–1927; 1928–1938; koncepty v sešitě 1939–1942) [uloženo SOkA Náchod, fond: Archiv obce Krčín, kn. 1–5].

kandidátů (nepolitická Občanská kandidátka). V úřadu starosty se mezi válkami vystřídali agrárník, živnostník a představitel Občanské kandidátky.[10]

Obec Černčice (532 obyvatel v roce 1900) zřídila kroniku v roce 1924. Do poloviny 20. století do ní postupně zapisovali řídící učitel Jan Beran, rolník Josef Žďárek a řídící učitel Jaroslav Pohl. Josef Žďárek (1886–1940) byl členem agrární strany a ve třicátých letech důvěrníkem místní organizace v Černčicích. Na sklonku monarchie a v prvních letech ČSR zastával úřad starosty obce. Poté byl předsedou finanční komise, správcem obecního lesa a předsedou místní školní rady. Jan Beran (1885–1961) politicky organizován nebyl. Místní agrárníci si ho však zvali na přednášky a v roce 1927 se stal členem finanční komise. Patřil mezi jmenované členy, avšak okresní správní komisi (která nevolené členy jmenovala) byl navržen dělnicko-gážistickou skupinou (volební stranou) v obecním zastupitelstvu. Jaroslav Pohl se řídícím učitelem a kronikářem stal v roce 1938. V obecní samosprávě ho nalézáme až po světové válce, kdy se v roce 1946 stal členem místního národního výboru za národní socialisty. Ostatně revoluční národní výbor byl v Černčicích ustaven 5. května 1945 rovněž na popud řídícího učitele Pohla.[11] V místní samosprávě dominovali představitelé agrární strany, ta rovněž obsazovala úřad starosty obce.[12]

Prvním kronikářem obce Bohuslavice (1433 obyvatel v roce 1900) byl Josef Tláskal, povoláním hostinský a obchodník. V letech 1923–1927 zastával úřad starosty Bohuslavic a v dalším volebním období (1927–1931) byl náměstkem starosty. Do zastupitelstva kandidoval za živnostenskou stranu. Kronika byla sice zřízena v roce 1924, obsáhlejší záznamy však začínají až rokem 1945, kdy už Josef Tláskal kronikářem nebyl.[13] Rozhodující postavení v obecní samosprávě měli lidovci a agrárníci, jejich zástupci se rovněž střídali v úřadu starosty (s výjimkou let 1927 až 1931).[14]

Obec Nahořany (445 obyvatel v roce 1900) zřídila pamětní knihu v roce 1919. Do roku 1939 zapisovali místní historii rolníci Ladislav Valášek a Václav Pozdílek. Oba byli političní činní. Valášek pracoval v obecním zastupitelstvu a Pozdílek i na vyšších úrovních politické vertikály. Zejména svědectví Václava Pozdílka (1885–1952) je velice cenné. Nejenom v místě byli politicky aktivní již jeho děd a otec. Pozdílkové patřili k zakladatelům agrární strany a sám kronikář byl

[10] J. ČOPÍK, *Proměny a kontinuita…*, s. 206–218.

[11] *Paměti obce Černčice nad Metují* [uložena SOkA Náchod, fond: Archiv obce Černčice].

[12] SOkA Náchod, fond: Okresní zastupitelstvo Nové Město nad Metují, k. 21 (seznam členů obecních zastupitelstev a obecních rad), fond: Agrární strana – místní organizace Černčice, kniha zápisů ze schůzí z let 1907–1937; *Paměti obce Černčice nad Metují.*

[13] *Bohuslavická obecní pamětnice* (od 1924) [kroniky uloženy na obecním úřadě].

[14] J. ČOPÍK, *Proměny a kontinuita…*, s. 223–238.

v letech 1929 až 1939 za republikánskou stranu poslancem československého parlamentu.[15] V obecní samosprávě absolutně dominovali představitelé agrární strany, která rovněž obsazovala úřad starosty.[16]

Prvním kronikářem obce Spy (342 obyvatel v roce 1900) byl řídící učitel Jan Jakl. Do pamětní knihy začal zapisovat v roce 1931. Činil tak do roku 1945, kdy byl přeložen do Bolehoště.[17] Kronikář Jakl v obecní samosprávě aktivní nebyl, v zastupitelstvu převažovali zástupci strany agrární.[18]

Kroniku obce Vrchoviny (615 obyvatel v roce 1900) začal psát dlouholetý ředitel místní školy Josef Pižl (1856–?). Do pamětní knihy zaznamenal rok 1924 a zpětně historii obce. Nebyl členem žádné politické strany, ale politickým smýšlením se pokládal za národního demokrata.[19] Události let 1925–1930 zachytil další učitel – Josef Hráský (1884–?). Bojoval v první světové válce. Na ruské frontě byl zajat a v roce 1918 vstoupil do československých legií v Rusku. Politickým smýšlením měl nejblíže k agrárníkům. Rozmezí let 1931–1937 zaznamenal řídící učitel Ladislav Chaloupka (1885–?). Napsal o sobě, že je politicky neorganizován a vyznání je československého. Pro dlouhé období 1938–1976 byl vrchovinským kronikářem Václav Voborník (1903–?). Byl rolníkem a později pracoval jako zootechnik v JZD.[20] Největší zastoupení v obecní samosprávě měli agrárníci, kteří rovněž obsazovali úřad starosty.[21]

Prvním kronikářem obce Úholičky (430 obyvatel v roce 1900) byl Josef Šára (1879–1951). Do obce se přestěhoval s matkou ve věku dvou let, po smrti otce. Bydleli u prarodičů. Před první světovou válkou pracoval jako malíř pokojů a dekorací. Ve světové válce byl roku 1915 zajat na ruské frontě a v lednu 1918 se hlásil jako český „dobrovolec". Do Československa a Úholiček se vrátil až v říjnu 1919. Po válce pracoval jako železničář. V kronice o sobě mimo jiné píše: „*Politicky jsem před válkou byl sociálním demokratem až do roku 1921. Od toho roku jsem komunistou a od roku 1925 bez vyznání*."[22] V letech 1927–1936 byl za

---

[15] Více o „agrární" rodině Pozdílků např. J. ČOPÍK, *Proměny a kontinuita…*, s. 124–127. *Pamětní kniha obce Nahořany* I-II; Václav POZDÍLEK, *Obec Nahořany. Popis a historie (dějiny obce, nepublikováno)* [uloženy SOkA Náchod, fond: Archiv obce Nahořany].

[16] SOkA Náchod, fond: Okresní zastupitelstvo Nové Město nad Metují, k. 21 (seznam členů obecních zastupitelstev a obecních rad); *Pamětní kniha obce Nahořany* I.

[17] *Pamětní kniha obce Spy* [uloženo SOkA Náchod, fond: Archiv obce Spy].

[18] J. ČOPÍK, *Proměny a kontinuita…*, s. 240–245.

[19] Josef Pižl psal rovněž kroniku obce Přibyslav. L. BAŠTECKÁ – Š. LOKVENCOVÁ, *Soupis obecních kronik z okresu Náchod….*, s. 282, 293–294.

[20] *Pamětní kniha obce Vrchovinské* (1924–1960) [uložena SOkA Náchod, fond: Archiv obce Vrchoviny].

[21] J. ČOPÍK, *Proměny a kontinuita…*, s. 248–251.

[22] Srov. také *Českoslovenští legionáři okresu Praha-západ*, Praha 2001, s. 197, 251–261.

KSČ členem obecního zastupitelstva. První zápis v pamětní knize je datován 21. lednem 1929. Místní události však zaznamenává i zpětně. Poslední zápis Josefa Šáry pochází z prosince 1950.[23] Po zavedení všeobecného a rovného volebního práva získali rozhodující postavení v obecní samosprávě sociální demokraté, po roce 1921 komunisté.[24]

Shrneme-li všechna tato fakta, do roku 1939 se v osmi vybraných obcích vystřídalo dvacet kronikářů (včetně autorů známých soukromých kronik). Není překvapením, že podle profese byli nejvíce zastoupeni učitelé (včetně řídících učitelů a okresního školního inspektora), kterých bylo deset. Čtyři hospodařili na půdě (včetně poslance Pozdílka), dva kronikáři působili jako duchovní, dva byli hostinskými, jeden zastával funkci technického ředitele textilky a jeden byl zaměstnán na dráze. Jedenáct, tj. více než polovina kronikářů, pracovala v samosprávě. Tři z nich zastávali úřad starosty a jeden byl poslancem československého parlamentu. „Míra zapálení" při psaní pamětních knih nesouvisí s vytížeností kronikářů. Technický ředitel, obchodník a starosta Krčína Jan Dvořáček získal za vzorné vedení kroniky ocenění v Hradci Králové. Starosta Bohuslavic naopak vlastní psaní pojal poměrně minimalisticky. S výjimkou Nového Města nad Metují se ve všech ostatních obcích našeho výběru začala obecní kronika psát až po první světové válce.

Kroniky a politické tlaky

První legislativní normou, která upravovala letopisectví a psaní pamětních knih bylo guberniální nařízení z 31. srpna 1835, o vedení pamětních knih ve významných místech, v církevních a světských korporacích. Další legislativní norma vznikla až v období meziválečného Československa (zákon o pamětních knihách obecních č. 80 z roku 1920). Na zákon postupně navázala dvě vládní nařízení (č. 211/1921 Sb. a č. 169/1932 Sb.). Legislativa obcím ukládala založit a vést pamětní knihy. Je však příznačné, že v některých okresech vzniklo v druhé polovině 19. století a na přelomu 19. a 20. století více pamětních knih než po uzákonění povinnosti vést kroniky v roce 1920. Silnější než zákony tak byla obnova a rozvoj politického a spolkového života počínaje šedesátými léty 19. století.

Meziválečná legislativa upravovala rovněž letopisecké komise, které zápisy v obecních pamětních knihách schvalovaly. Výše zmíněné nařízení z roku 1921 mj. určovalo: „*Kronikář jest povinen zapisovati události pravdivě, věrně a za dozoru letopisecké komise.*" Členy komise byli starosta a dva až tři zastupitelstvem obce ustavení občané. Kroniky se také jednou za tři roky vystavovaly k veřejnému nahlédnutí.[25]

---

[23] *Pamětní kniha obce úholičské* [kronika je uložena na obecním úřadě].

[24] J. ČOPÍK, *Proměny a kontinuita…*, s. 149–159.

[25] D. STÁTNÍK, *Kroniky a kronikářství v okrese Mělník….*, s. 165–169; Antonín MARKUS, Pamětní kniha obecní, Praha 1923, s. 29–30.

Zajímavou otázkou jsou vnější tlaky na kronikáře. Kauzu překračující hranice města zaznamenalo Nové Město nad Metují. V osmdesátých letech 19. století ve městě působil okresní školní inspektor Jan Karel Hraše (1840–1907). Aktivně se zapojil do veřejného a politického života města. Začal rovněž zapisovat do městské kroniky. V roce 1889 se však vedení kroniky vzdal, protože se nepohodl s městskou radou (sám byl ve volebním období 1886–1890 členem výboru, tj. městského zastupitelstva; rezignoval v květnu 1888). Hraše do pamětní knihy napsal, že bývalý purkmistr Arnošt Vaněček dal zasypat studnu na náměstí, a odmítl zápis změnit: „*Dne 1. m*[ěsíce] *února* [1888 – pozn. aut.] *konalo ob*[ecní] *zastupitelstvo památnou schůzi. Jednalo se o tom, jak pro město opatřiti dobrou pitnou vodu. Po dlouhém boji přijat návrh Jana K. Hraše, opírající se o dobré zdání prof. Dr. Slavíka z Prahy, aby studna na náměstí, která za blahé paměti purkmistra Arnošta Vaněčka r. 1869–1870 byla zasypána, byla opět vybrána a vyčištěna, jelikož dá se souditi, že studna vyčištěná poskytne i dále dosti dobré vody. Sloužila-li potřebám města od r. 1501–1869, dá se souditi, že i dále, přivedena jsouc do svého původního stavu, sloužiti bude. P. Arn. Vaněček, který byl otcem tohoto nezdravého dítěte a který se domníval, že velký skutek vykonal pro obec, zasypav studnu, musil v sezení tom slyšeti trpké výčitky. Pro návrh hlasovalo 14 členů, proti 4, jeden nehlasoval. S prací má se začíti hned. Peníze se vypůjčí, mnoho-li bude třeba*.“ Obtížně bychom po letech zjišťovali, kdo měl ve sporu pravdu. Každopádně však Jan Hraše podcenil vliv bývalého purkmistra (starosty města), dlouholetého člena obecního výboru a prvního starosty novoměstského Sokola Arnošta Vaněčka (1818–1889, profesí barvíř, starosta v letech 1867–1870, mezi lety 1861–1889 zvolen desetkrát do městského zastupitelstva, 1867–1870 starosta novoměstské sokolské jednoty). V pamětní knize je zaznamenáno usnesení zastupitelstva města: „*Jelikož tento celý záznam, co se osoby Vaněčkovy týče, na pravdě se nezakládá, neboť, jak zjištěno, nejednal v tomto pádu Vaněček dle své vlastní vůle, nýbrž vykonával z povinnosti úřední co purkmistr toliko usnesení obecního zastupitelstva, domníval se poslednější a jiní, že tak napsal Hraše z osobní záště, z čehož i spor soudní povstal – po přátelsku ale se vyrovnal. Aby v budoucnosti podobné nepříjemnosti, jež by také i z omylu povstati mohly, se nepřihodily, položila městská rada tuto otázku městskému zastupitelstvu k rozluštění*.“ Následně se zastupitelstvo usneslo, jakým způsobbem má být kronika napříště vedena: „*...co jest to za knihu ta památní kniha, a proto se Vás tážeme, pánové: Jest to snad kniha sebraných klepů? Neb kniha utrhačných pomluv? Aneb docela kniha hanebných lží a klamů, jež napsala stranická zášť ve své domýšlivosti perem namočeným v kalu, žluči a jedu jen za tou příčinou, jen aby uvolnila nezkrocené své zlobě, jméno pak Vaše a potomků Vašich aby pošpinila a pro všechny časy budoucí zneuctila, sebe pak postavila v světlo nejkrásnější? Kdyby tomu tak býti mělo, potom ať raději kniha ta přijde nazmar, ať se spálí a popel její rozmetá do všech úhlů světa.* […] *K politickým událostem budiž zřetel vzat jen tak dalece, pokud úzce souvisí s událostmi města našeho. Jen průběh*

skutečného a dokonaného děje bez vší věcné neb osobní kritiky budiž vepsán v knihu tu.“

Pro Jana Hraše měla celá událost další dohru. Byl zbaven úřadu okresního školního inspektora a odešel do Náchoda, kde byl jmenován ředitelem školy. Důvody Hrašeho odchodu z Nového Města mají opravdu s největší pravděpodobností původ v místním politickém životě. Hrašeho účast ve veřejném životě zmiňuje rovněž sborník příspěvků ke stoletému výročí jeho úmrtí: „*Díky své pracovitosti si vydobyl mnohé zásluhy. Domníval se proto, že může mluvit do věcí a proti některým lidem to, co by mu jinak nepříslušelo. V roce 1887 se zapojil do sporu o výstavbu nové školy. Na stránkách kroniky ostře napadl její hlavní odpůrce děkana P. Pelhříma Nováka a bývalého purkmistra Arnošta Vaněčka. Posledně jmenovaný si dokonce jel stěžovat proti stavbě nové školy až do Prahy místodržiteli baronu Alfredu Krausovi a maršálku knížeti Jiřímu z Lobkovic. V následujícím roce se opět střetl s radním Vaněčkem o zprovoznění studny na náměstí.* […] *O tom, že Jan Karel Hraše byl poměry v Novém Městě znechucen, svědčí část dopisu zaslaného manželce z prázdninového pobytu v jižních Čechách u sestry Marie v Lužnici u Třeboně z 21. srpna 1889: ‚V celé oblasti pokrok – v N. Městě hniloba – copařství, reakce. Bolí to, ale není to naše hanba!‘ Po návratu do zaměstnání se zdálo vše v normálních kolejích. Když se ve dnech 23., 24. a 25. října* [1889 – pozn. aut.] *opět konaly volby do obecního zastupitelstva, byl znovu zvolen, tentokrát do výboru II. sboru. Dostal zde druhý největší počet hlasů.* […] *Dne 25. listopadu 1888 vzneslo pražské místodržitelství na Okresní hejtmanství v Novém Městě nad Metují dotaz ohledně chování Jana Karla Hraše. Žádost podepsal přímo místodržitel baron Alfred Kraus. V obsáhlé odpovědi z 11. prosince je sděleno, že postavení dotazované osoby se v místě jejího působení stalo neudržitelným (unhaltbare geworden).*“[26]

Lokální politická spektra pohledem kronik

Kroniky jsou jedinečným narativním pramenem. Velmi cenné jsou obecnější charakteristiky a hodnocení opírající se o osobní zkušenosti kronikářů. Kupříkladu Václav Pozdílek charakterizuje a hodnotí obecní a okresní samosprávu, popisuje působení zemědělských hospodářů v místních (resp. okresních) strukturách Národ-

[26] SOkA Náchod, fond: Národní škola Vrchoviny – kronika, kn. 1, s. 61, 112; Václav SÁDLO, *Bohatě naplněný život. Životní osudy Jana Karla Hrašeho*, in: Náchodsko od minulosti k dnešku, 5. Jan Karel Hraše (1840–1907), s. 23–27. (? Rok vydání) Za svého působení v Novém Městě Jan Karel Hraše navrhl mimo jiné rovněž založení městského muzea. Srov. B. DVOŘÁČEK, *Pohledy do minulosti Nového Města nad Metují*…., s. 429. V Náchodě působil jihočeský rodák Hraše v letech 1868–1873 a 1890–1907. Založil zde muzeum a sepsal Dějiny města Náchoda. Od roku 1892 až do své smrti byl členem náchodského obecního zastupitelstva. Srov. Lydia BAŠTECKÁ, *Před sto lety zemřel Jan Karel Hraše*, Rodným krajem. Vlastivědný sborník kraje Aloise Jiráska, Boženy Němcové a bratří Čapků, sv. 34, 2007, s. 3–4.

ní strany svobodomyslné (mladočeské) i důvody a průběh utvoření samostatné agrární strany. Barvitě líčí průběh předvolebních kampaní. Charakteristické je Pozdílkovo líčení volební kampaně v roce 1904, v níž byl za venkovský volební obvod Náchod zvolen poslancem říšské rady hrabě Vojtěch Sternberg. Jeho hodnocení v očích Václava Pozdílka je samozřejmě do jisté míry ovlivněno blízkostí hraběte ke katolicko-národní straně: „*Hrabě Sternberg měl jakýsi osobní účet s kabinetní kanceláří císařovou a vlivnými osobami stojícími v nejbližším okolí císařského dvora, jež pojmenoval slovem kamarila. Tyto účty potřeboval si vyrovnati a nejjistší cesta a možnost zdála se mu získáním poslaneckého mandátu…Jezdil po schůzích automobilem, což bylo tehdy jedinečné, provázen pravidelně svým tajemníkem Ferdinandem Fňoukem a řada stoupenců s holemi a obušky táhla se za ním. V autě vozil s sebou zásobu silného likéru, whisky, jíž častoval své stoupence, někde opil celou hospodu. Bylo v té době složeno více písniček vztahujících se k volebnímu boji: 'Ferdo, namaž automobil, pojedeme do Hradce, ani nevíš, jak se těším na volební legrace! Buřtů házel celé haldy, děvčatům natřásal faldy'*“[27]

O problémech ve vlastní agrární straně se Václav Pozdílek nepřekvapivě zmínil velmi umírněně: „*Kandidatura byla nabídnuta jak voličstvem rolnickým tak i rozmáhající se tehdy stranou agrární otcovi, který odmítl, ač byl později kandidován proti své vůli jak do zemského sněmu tak dokonce do rady říšské, proti čemuž v poslední chvíli před volbou musel rázně vystoupiti, čímž vzniklo určité nedorozumění a rozladění*.“[28]

Alespoň do jisté míry byl svým politickým stranictvím ovlivněn rovněž úholičský kronikář Josef Šára, který byl členem KSČ. V obci byl v roce 1925 založen *Svaz proletářských bezvěrců, skupina Úholičky*. O tři roky později měl 19 řádných členů. V červenci 1933 však byly všechny skupiny *Svazu proletářských bezvěrců* i s ústředím rozpuštěny československou vládou. Jmění i veškeré písemnosti svazu byly zabaveny. Kronikář Šára, mimochodem zakládající člen, k tomu poznamenává: „*V naší obci bylo v tom čase již jen pět členů, a to ještě neplatících – jmění žádné – tak jsme to rozpuštění s lehkým srdcem snesli.*“[29] 21. dubna 1934 odstoupil z funkce starosta Antonín Bém (člen KSČ). Zastupitelstvo na uprázdněné místo zvolilo dělníka Karla Krále – komunistického zastupitele. Král však nebyl ve funkci potvrzen zemským úřadem.[30] Kronikář Josef Šára poznamenává, že k potvrzení nedošlo z důvodu příslušnosti Krále ke komunistické straně.[31]

---

[27] V. POZDÍLEK, *Obec Nahořany. Popis a historie*…

[28] V. POZDÍLEK, *Obec Nahořany. Popis a historie*…

[29] *Pamětní kniha obce úholičské* II, s. 84–88.

[30] Novela volebního zákona č. 75/1919 Sb. z roku 1933 zaváděla nutnost potvrzení volby starosty v obcích.

[31] *Pamětní kniha obce úholičské* I, s. 593–594, 610; SOkA Praha-západ, fond: OkÚ Praha-venkov, k. 153 (záležitosti obcí, volby).

Novoměstský kronikář Voborník při svém hodnocení voleb do městského zastupitelstva v květnu 1938 popisuje strategii místní agrární (republikánské) strany. Ta si podle něj vytvořila druhou „béčkovou" kandidátní listinu s názvem *Odborová organizace Československého domova, majitelů domů a domků a volné sdružení voličů usilujících o obrodu obecního hospodářství v Novém Městě nad Metují*. Ověření této skutečnosti je poměrně obtížné. Jediným vodítkem je jméno rolníka Františka Syrovátka, které najdeme na kandidátní listině odborové organizace v roce 1938 i agrárníků v roce 1927. Agrárníci ve městě mezi válkami získávali pouze jeden mandát. V roce 1938 získala druhý mandát nepolitická kandidátka *Odborová organizace…*[32]

Prakticky všichni kronikáři bez rozdílu politického smýšlení, zejména v menších obcích, se shodují na často neutěšené hospodářské situaci obcí i jejich obyvatel. Tak jak v roce 1936 poznamenává kupříkladu v samosprávě nepůsobící kronikář a učitel obce Spy: „*Polovina obyvatelstva, zvláště ti, kteří nemají dostatek polí, musí si hledati obživu jinde. Mnozí jsou rádi, že uhájí prostý život, a nemohou si dopřáti přepychu a zábavy. O cestování, pobytu v lázních, ozdravovnách nelze ani mluvit. Proto i vydání veřejně prospěšná a podniky všeobecně potřebné, jako vodovod, večerní osvětlení, kanalizace, nová škola, narážejí na odpor a strach z peněžitých nákladů a přetížení poplatnictva.*"[33]

Závěr

Obecní, spolkové, školní i soukromé kroniky představují jedinečný historický pramen, doplňující další archivní fondy a materiály. V příspěvku jsme se zaměřili na obecní kroniky psané do roku 1939 jako zdroj informací z oblasti samosprávy, místní politiky a rozvoje obcí. Položili jsme si několik otázek. Kdo pamětní knihy psal? Čím byly ovlivňovány zápisy v kronikách? Pouze osobností kronikáře? Jeho postavením a sociálním zařazením? Jeho postoji, názory a politickým smýšlením? Okolím kronikáře či vedením obce? Místním politickým štěpením a tlaky? V osmi námi vybraných spíše menších obcích byla nepřekvapivě polovina kronikářů učiteli. Jedenáct z dvaceti autorů známých obecních a soukromých pamětních knih pracovalo v místní samosprávě. V souladu s očekáváním je rovněž zjištění různé míry „zapálení" při psaní kronik, která prakticky nesouvisí s vytížeností kronikářů. Technický ředitel, obchodník a starosta Jan Dvořáček získal za vzorné vedení krčínské kroniky ocenění v Hradci Králové. Značné úsilí obecní kronice věnoval rolník, poslanec a obecní zastupitel Václav Pozdílek. Starosta Bohuslavic

[32] *Pamětní kniha Nového Města nad Metují* III, s. 392–394; SOkA Náchod, fond: Okresní zastupitelstvo Nové Město nad Metují, k. 21 (seznam členů obecních zastupitelstev a obecních rad).

[33] SOkA Náchod, fond: Obecní úřad Spy, kn. 2 (zápisy ze schůzí obecního zastupitelstva 1889–1906); *Pamětní kniha obce Spy* I, s. 15–16, 54, 216.

naopak vlastní psaní pojal poměrně minimalisticky. U pamětních knih je samozřejmě na místě jistá ostražitost, protože každý kronikář do svého díla alespoň v určité míře promítal vlastní postoje a názory. O žádném z kronikářů však nemůžeme říci, že by děje v obci zkreslil. Ať se jednalo o vysoce postaveného politika agrární strany či člena strany komunistické. Pro doplnění obrazu místních situací a dějů jsou samozřejmě další zdroje nepostradatelné. V některých ne však častých případech se kronika stávala prostředkem pro vedení místní politické polemiky. Kupř. v Novém Městě nad Metují se zastupitelé v osmdesátých letech 19. století přeli ohledně výstavby nové školní budovy a vybrání nedávno zasypané studny na náměstí. V tomto případě samosprávné orgány zakročily. Postoj tehdejší radniční většiny vůči kronikáři se dá označit jako velice tvrdý.

Jan Čopík – Jaroslav Čmejrek

Tschechische Regionalpolitik anhand von Gemeindechroniken bis 1939

Zusammenfassung

Gemeinde-, Vereins-, Schul- und auch Privatchroniken stellen eine einzigartige historische Quelle dar, die von weiteren archivalischen Fonds und Materialien vervollständigt werden. Der Beitrag konzentriert sich auf die bis 1939 verfassten Gemeindechroniken als Informationsquelle aus dem Bereich der Kommunalverwaltung, der Ortspolitik und der Gemeindeentwicklung. Mittels einer komparativen Fallstudie von acht Gemeinden sucht der Beitrag Antworten auf die Fragen, wer die Gedenkbücher schrieb und wovon die Einträge in den Chroniken beeinflusst wurden. Nur von der Persönlichkeit des Chronisten? Seiner Einstellung, seinen Ansichten und seinen politischen Überzeugungen? Von der Umgebung des Chronisten oder von der Gemeindeleitung? Von der örtlichen politischen Spaltung und Zwängen? In den acht ausgewählten, eher kleineren Gemeinden war die Hälfte der Chronisten Lehrer, was nicht weiter überrascht. Mehr als die Hälfte der Chronisten war in der örtlichen Kommunalverwaltung aktiv. Bei der Betrachtung ihrer Chroniktexte ist selbstverständlich eine gewisse Wachsamkeit angebracht, weil jeder Chronist immer wenigstens in gewissem Maße seine persönlichen Haltungen und Meinungen wiedergab. Von keiner der studierten Chroniken kann man jedoch behaupten, dass sie das Geschehen in der Gemeinde falsch dargestellt hätte, gleich ob es sich um einen hochgestellten Politiker der Agrarpartei oder ein Mitglied der kommunistischen Partei handelte. Zur Vervollständigung des Bildes der regionalen Situation und der Geschehnisse sind selbstverständlich weitere Quellen unentbehrlich. In einigen, nicht jedoch häufigen Fällen wurde die Chronik Mittel zur Austragung der örtlichen Polemik. In unserem Falle handelte es sich um eine einzige Chronik und um den Streit hinsichtlich der weiteren Entwicklung der Gemeinde. In diesem Falle schritten die Kommunalverwaltungsorgane ein. Die Haltung der damaligen Mehrheit im Rathaus gegenüber dem Chronisten kann als sehr hart bezeichnet werden.

Jan Čopík – Jaroslav Čmejrek

Czech Regional Policy through Village Chronicles up to 1939

Summary

Village, society, school and private chronicles represent unique historic records which complement other archive resources and materials. This article focuses on village chronicles written up to 1939 as a source of information on municipal government, local policy and village development. Through a comparative case study of eight villages, it seeks to answer the questions of who wrote the memorial books, and what influenced records in the chronicles. Was it only the chronicler? His attitudes, opinions and political views? The chronicler's surroundings, or the running of the village? Local political splits and pressure? In the eight selected smaller municipalities, half of chroniclers were unsurprisingly teachers. More than half of chroniclers were active in municipal government. One should naturally be wary in one's approach to the wording in chronicles, as to a certain extent each chronicler reflects their own attitudes and opinions in their work. Nevertheless, none of the chroniclers looked at could be said to have misrepresented events in their village, whether they were a senior Agrarian Party politician, or a member of the Communist Party. Other sources are naturally indispensable to give a full picture of the local situation and events. In some, not particularly frequent, cases, chronicles became a means for managing polemics. This applies to one chronicle in our selection involving a dispute over the further development of the village. In this case, municipal bodies intervened. The attitude of the council majority at the time towards the chronicler can be described as extremely harsh.

MODERNÍ DĚJINY **MODERN HISTORY**
Roč. 24, 2016, č. 1, s. 63–105 Vol. 24, 2016, No. 1, p. 63–105

Marek Bašta

Od kolapsu ke krizi. Protičeskoslovenská aktivita v Bavorsku v letech 1919–1929

From Collapse to Crisis. Anti-Czechoslovak activities in Bavaria in 1919–1929

This study deals with the topic of anti-Czechoslovak activities in Bavaria in the 1920s, and looks at the activities of pan-German organisations and their cross-border activities focused on Czechoslovakia. It places the development of Bavaria's irredentist activities in the context of the situation in Bavaria at the time, and also describes the impact of irredentist activities on Czechoslovak-German relations in the 1920s. In this regard, it manages to ascertain that the consequences of the above mentioned factors had an immediate impact on the cross-border activities of Pan-German organizations. In addition, individual activities are outlined and organizations involved in anti-Czechoslovak activities in Bavaria at the time are mapped. As such, the importance of this study is in its revealing of irredentism, previously little discussed, as one of the factors having a negative impact on Czechoslovak-German relations in the interwar period.

Keywords: History, 20th century, Bavaria, Czechoslovakia, irredentism, Pan-German organisations, Sudetendeutscher Heimatbund, Verein für das Deutschtum im Ausland, Deutsche Wacht (Sudetenland Alliance, Federation for German Expatriates, German Watch)

Úvod. Proč iredenta? Proč v Bavorsku?

O problematice česko-německých vztahů pojednává již celá řada publikací především současné české historiografie, ale do značné míry se jí zabývali a stále zabývají i němečtí autoři, nezřídka s přímou vazbou na Československo. Najít společný konsenzus a jednotící prvky všech prací je velice složité, neboť každý z autorů (jejichž díla autor studoval) viděl těžiště vzájemných vztahů a jejich nuance v něčem jiném. Rozdílné pohledy nabízely jak české studie, tak německé. V těch nalézáme mnohem větší diferencovanost než v pracích českých. Nejjednoznačnější příklad rozdílných náhledů na situaci nacházíme v diametrálně odlišných pracích Johanna Wolfganga Brügela[1] a Wenzela Jaksche,[2] čili u zástupců prvorepublikové německé sociální demokracie v Československu. Smířlivý Brügelův pohled je v ostrém kontrastu s drtivou kritikou, které podstatně známější (a také do češtiny dříve přeložen) Jaksch podrobil celý podunajský meziválečný prostor. V jistém smyslu tak nad oběma publikacemi vyniká studie profesního historika Ferdinanda Seibta,[3] empatická vůči oběma národům, vycházející z dlouhodobé dějinné perspektivy oboustranných vztahů v českých zemích. Právě hloubka znalostí vzájemného česko-německého spolužití je kvalitativním odrazem Seibtovy znalosti regionálních reálií.

Přeneseme-li se do česky píšícího prostředí a budeme sledovat publikace věnované vztahům Čechů a Němců, máme po ruce různé interpretace, ale rovněž značnou kvantitu děl, ze kterých je nutné interpretačně nejsilnější práce extrahovat. Na tomto místě bych jmenoval například studii Václava Kurala[4] – vznikající (jak sám Kural v úvodu přiznal) prakticky jen na podkladech sekundárních pramenů. To však není na škodu, neboť vedle sebe klade německé i české (československé) práce – a z nich vytváří mimořádně objektivní syntézu, kterou se autor snaží navázat na vynikající práci Jana Křena.[5] Oproti tomu je problematika politických československo-německých vztahů ještě kvantitativně bohatší složkou české historiografie. Její autoři se však primárně věnují nejvyššímu patru mezinárodních vztahů, čili diplomatické ose mezi Berlínem a Prahou. Z těchto studií dlužno jmenovat publikace Věry Olivové.[6]

---

[1] Johann Wolfgang BRÜGEL, *Češi a Němci 1918–1938*, Praha 2006.

[2] Wenzel JAKSCH, *Cesta Evropy do Postupimi*, Praha 2000.

[3] Ferdinand SEIBT, *Německo a Češi*, Praha 1996.

[4] Václav KURAL, *Konflikt místo společenství? Češi a Němci v Československém státě (1918–1938)*, Praha 1993.

[5] Jan KŘEN, *Konfliktní společenství, Češi a Němci 1780–1918*, Praha 1990.

[6] Věra OLIVOVÁ, *Československo a Německo 1918–1929*, Praha 2011; Věra OLIVOVÁ, *Dějiny první republiky*, Praha 2000.

Logickým postupem se dostáváme k vyhraněnější problematice vztahů Československa s jednotlivými německými státy. Dezintegrace poraženého Německa po první světové válce umožnila jednotlivým zemím pokračovat alespoň částečně v kontinuitě vlastní zahraniční politiky. V tomto nade vší pochyby vynikalo právě Bavorsko, které po celou dobu trvání Výmarské republiky setrvávalo v konfliktním postavení k berlínské říšské vládě. Proto tam existoval prostor, za který Bavoři úporně bojovali, pro vlastní akci vedenou zemskou vládou. Jakmile se z vládních pozic přesuneme na nižší úroveň, nalezneme rozdílnost i ve sférách nižších. Avšak minimálně na poli zde sledované iredentistické akce, v níž bavorská aktivita zůstává sice v rámci vyšších celků, fungovala do jisté míry velice emancipovaně. A v této situaci shledáváme problém v absenci literatury věnující se této problematice. Ať již to vztáhneme k případné obecné studii československo-bavorských meziválečných vztahů, tak primárně na protičeskoslovenskou činnost v jihovýchodní bavorské zemi, respektive vrátivše se do obecnější roviny také v celoněmeckém měřítku. Vytyčeným cílem této studie tedy není nic menšího než pokus o zacelení této dosud nevyplněné mezery. Ambicí na tomto místě není hodnocení celé vzájemné přeshraniční politiky, ale prostor této studii vymezený by měl být dostatečný k rekonstrukci alespoň samotné iredentistické akce v Bavorsku ve 20. letech 20. století.

S tímto tématem začal autor pracovat při studiu archivních fondů věnujících se československému zastupitelskému úřadu v Mnichově v době první republiky. Těžiště této práce proto stojí na základě studia archivních materiálů pražského ministerstva zahraničí. Tam autor prošel fondy věnující se mnichovskému meziválečnému konzulátu, fondy norimberské expozitury a konečně materiály povšechně mapující protičeskoslovenské aktivity v Německu. Tyto zdroje byly posléze doplněny informacemi extrahovanými z archivu Kanceláře prezidenta republiky věnující se mnichovskému zastupitelskému úřadu.

Mimo české archivy[7] bylo nezbytné k dané problematice prostudovat také archivy bavorské, respektive mnichovské. Velké množství informací čerpaných k této studii proto pochází z fondů bavorského hlavního státního archivu (Bayerisches Hauptstaatsarchiv).[8] Tam studované materiály obsahovaly velké množství informací z bavorských ministerstev mapujících činnost pangermánských spolků v Bavorsku ve 20. letech, ale také činnost československých úřadů v Bavorsku (Mnichov a Norimberk) a vzájemnou interakci bavorských institucí s těmito konzuláty. Mimo to byly použity také informace vybádané z mnichovského státního

[7] Archiv Ministerstva zahraničních věcí v Praze [dále jen AMZV], fondy [dále jen f.] zastupitelských úřadů 1918–1938, Politických zpráv a Osobních spisů; Archiv Kanceláře prezidenta republiky v Praze (dále jen AKPR), fondy zastupitelských úřadů Mnichov a Norimberk.

[8] Bayerisches Hauptstaatsarchiv München [dále jen BayHStA], fondy československých zastupitelských úřadů, všeněmeckých spolků, Ministerstva vnitra a Ministerstva zahraničí.

archivu (Staatsarchiv München).[9] Tamějšími zdroji byl obraz situace v Bavorsku ve sledovaném období dotvořen o informace vztahující se především k policejní činnosti v Mnichově.

Z literatury použité k této studii dlužno (mimo výše zmíněných) doplnit především práce Jindřicha Dejmka věnované činnosti československé diplomacie a reprezentované především v jeho dvoudílné práci *Československá diplomacie.*[10] Ta byla nezbytným doplňkem nejen ke zkoumaným osobním spisům československých diplomatů v archivu sídlícím v Černínském paláci, ale i k obecné rovině fungování československého ministerstva zahraničí.

Výsledkem této studie by se mělo stát odkrytí specifičnosti bavorského prostředí formující odlišný náhled na československý stát a jeho německé obyvatelstvo. Práce má zachytit silné monarchistické a nacionalistické vlivy na činnost iredenty, ale také vztah samotného bavorského obyvatelstva k otázce českých Němců. Stejně tak chce sledovat vliv vnějších okolností, které formovaly, anebo deformovaly Výmarskou republiku a tím nade vší pochybnost ovlivňovaly také dění v Bavorsku. V neposlední řadě usiluje autor tohoto textu alespoň o částečné zmapování československé „zpravodajské" akce vedené z iniciativy zastupitelských úřadů v Mnichově a Norimberku.

Češi a Němci v nové perspektivě (1918–1920)

Českou národní revolucí 28. října 1918 skončila pro Čechy dlouhá etapa existence středoevropského společenství pod nadvládou habsburské dynastie. Nově zřízený stát v sobě pojímal kromě převažujícího etnika českého, respektive československého,[11] také značné množství příslušníků do té doby vládnoucího národa německého. Konfliktní společenství, jak výstižně nazval soužití Čechů a Němců vynikající český historik Jan Křen, vstoupilo do své nové etapy, plánované především na základě Masarykových tezí[12] a historické mapy zemí Koruny české. Na této bázi byla tvořena zahraničně politická linie mající za úkol dát nově vzniklému státnímu útvaru svou hranici a pevně jej v rámci plánovaných mírových konferencí ukotvit.

---

[9] Staatsarchiv München [dále jen StAM], fondy mnichovské policie, všeněmeckých organizací a Ministerstva vnitra.

[10] Jindřich DEJMEK, *Diplomacie Československa díl I.*, Praha 2012; Jindřich DEJMEK, *Diplomacie Československa díl II.*, Praha 2013.

[11] Definitivní potvrzení spojitosti národů českého a slovenského, na kterém pospolu pracoval český i slovenský exil během války, bylo formováno především dohodami v Clevelandu a Pittsburghu a bylo přijato Martinskou deklarací 30. října 1918. Československý národ byl politickou a kulturní koncepcí předpokládající, že Češi a Slováci vzájemně tvoří jeden národ.

[12] Například v krátké práci „Budoucí Čechy" Jednalo se o ve své podstatě propagační brožuru seznamující státy Dohody se situací v českých zemích. Viz český překlad. Tomáš Garrigue MASARYK, *Budoucí Čechy*, Praha 1919.

V protikladu k historické hranici se nejvýznamněji ozývali, pravda ještě v době všeobecného rozkladu Rakousko-Uherska, zástupci levice[13] v Československé sociálně demokratické straně dělnické. Toto křídlo razilo teorii budoucího státu přijatelného i pro Němce. Čili myšlenky určité možnosti národního sebeurčení, které by částečně formovalo nově vznikající hranici. Stoupenci Františka Modráčka[14] dokonce razili myšlenku o odstoupení Chebska a některých daných výběžků, čímž by se konečný počet německé menšiny snížil o jednu desetinu.[15] Velmoci se měly stát arbitry a tvůrci nové Evropy a Čechoslováci měli mít v tomto poválečném klání své slovo, byť omezené. Naopak Němci obývající historické území Čech, Moravy a Slezska se prohranou válkou dostali pouze do vleku událostí a při tvorbě nového uspořádání ve střední Evropě neměli mít žádné pravomoci. Proto také jedinou veskrze zoufalou iniciativou bylo odtržení čtyř německých provincií z právě se etablujícího československého státu ve snaze, v duchu národního sebeurčení o připojení k abstraktně znějícímu útvaru „Německé Rakousko", které snad mělo být předstupněm anšlusu a vzniku národního německého státu.[16]

Situace bezprostředně po válce uvrhla Německo a s ním pochopitelně i Bavorsko do bezprizorního chaosu. Zatímco iredentistická snaha českých Němců o sobě dala vědět hned po vzniku československého státu,[17] situace v Bavorsku tuto aktivitu umožnit nemohla. Ačkoliv Bavorsko následovalo neprodleně německou snahu o navázání mezinárodních vztahů s Československem,[18] nastalá situace v zemi neposkytovala živnou půdu, nejen pro v té době etablované zahraničně-německé organizace, ale také pro případné nové spolky, které by na nově vzniklou situaci reagovaly. Ty se v Německu a Bavorsku později pochopitelně objevily, ale v letech

[13] Jednalo se o levicové křídlo Československé sociálně demokratické strany dělnické, ale také se k této myšlence připojili zástupci Československé strany socialistické.

[14] Po skončení války se k těmto názorům připojil i Rudolf Bechyně. Všeobecně se dá považovat poměr Čechů k sudetským Němcům po vyhlášení Československa do jisté míry jako rozporuplný. Na jedné straně superiorní národní ambice exilového odboje a na druhé straně mnohem umírněnější politika domova, stigmatizovaná stále ještě hrozbou říšského zásahu do nově nastolených poměrů.

[15] J. KŘEN, *Konfliktní Společenství*, s. 456–457.

[16] Provincie Deutschböhmen, Böhmerwaldgau, Sudetenland a Deutschsüdmähren.

[17] Nositeli secesních tendencí v ČSR byli němečtí nacionálové seskupení kolem Deutsche Nationalpartei, konkrétně kolem politiků R. Lodgmanna, R. Pachera a dalších.

[18] Německý vyslanec v Praze Fritz von Gebsattel (1. 1. 1868 – 31. 1. 1939) zdědil svůj úřad ihned po pádu Rakousko-Uherska a zaujal svou aktuální roli ve vztahu k nově vzniklému státu bezprostředně po jeho vzniku 29. října. Vyslanec Bavorska v Československu (protože Bavorsko stejně jako např. Sasko pokračovalo ve své dříve nastolené, do jisté míry vlastní, zahraniční politice) byl do Prahy, coby druhý zástupce z Německa, delegován v listopadu 1918. Mimořádným reprezentantem bavorské politiky se od 15. 11. 1918 do 20. 1. 1919 stal profesor Arthur Weiβ (28. 2. 1867 – březen 1944).

1918–1919 nebylo toto úsilí v poražené zemi aktuální. Bavorská revoluce pod vedením socialisty Kurta Eisnera se uskutečnila již v noci ze 7. na 8. listopadu 1918. Byly vyhlášeny revoluční parlament a vláda rad.[19] Tento stav v zemi přetrval až do ledna 1919. V té době proběhly v celém Německu odkládané volby jak do říšského sněmu, tak do sněmů zemských. Výsledky obojích voleb byly prakticky identické[20] – těsné vítězství Bayerische Volkspartei[21] nad Sozialdemokratische Partei Deutschlands. Pro provizorní, od 8. listopadu, Eisnerem vedenou vládu se tato situace stala postupně neudržitelnou a ten se 21. ledna rozhodl k rezignaci. Úspěšný atentát,[22] kterému Kurt Eisner toho dne podlehl, spustil v Bavorskou několik měsíců trvající násilí a vraždění, které přivedlo zemi k totálnímu rozkladu. Období konfliktu mezi spartakovci[23] a bavorskou vládou vrcholilo v dubnu 1919 v době tzv. Bavorské republiky rad. Vojenské oddíly ze severu Německa, které pod tíhou okolností musel přivolat předseda bavorské vlády Johannes Hoffmann, zlikvidovaly do 2. května odpor bavorské Rudé armády a následné nešťastné období týdenního bílého teroru[24] ve městě bylo pro tuto chvíli definitivní tečkou za krvavým poválečným obdobím v Bavorsku. Ještě v dubnu 1919 byl do Mnichova vyslán československý zástupce Eduard Machatý,[25] který v metropoli na Isaru převzal bývalý rakousko-uherský konzulát. Od 1. července 1919 tam diplomat Machatý otevřel první českoslo-

[19] Sebastian HAFFNER, *Německá revoluce 1918–1919*, Brno 1998, s. 170.

[20] Odchylky ve výsledcích mezi jednotlivými stranami se lišily do 1 %.

[21] Bavorská lidová strana byla specificky místní strana, která se vydělila z celoněmeckého Centra (Deutsche Zentrumspartei) na konci roku 1918.

[22] Podle Sebastiana Haffnera k atentátu došlo ve chvíli, kdy byl Kurt Eisner na cestě oznámit svou rezignaci do Zemského sněmu. V inkriminovaný den proběhl také atentát na ministra vnitra Erharda Auera (22. 12. 1874 – 20. 3. 1945) ze Sozialdemokratische Partei Deutschlands. Ten jej sice přežil, byl ale druhým klíčovým politikem v Bavorsku vyřazeným z politického dění během jednoho dne.

[23] Pojem Spartakovci (Spartakusbund) pochází z konce roku 1918, kdy se toto radikální křídlo oddělilo od Sozialdemokratische Partei Deutschlands. Ze Spartakovců se později vytvořila Komunistická strana Německa (Kommunistische Partei Deutschlands).

[24] S. HAFFNER, *Německá revoluce*, s. 184.

[25] Eduard Machatý (18. 3. 1882 – 29. 9. 1975) působil od ledna 1905 v diplomatickém sboru Rakousko-Uherska. Před I. světovou válkou sloužil v Turecku a Belgii. Za války působil jako konsulární úředník v Mnichově. Po válce vstoupil do služeb nově vznikající československé diplomacie a mezi jeho prvními povinnostmi bylo právě otevření mnichovského konsulátu. Zde ovšem zůstal pouze do 12. 7. 1919. Poté pracoval jako inspektor budovaných československých zastupitelských úřadů. Mezi lety 1922–1929 vedl konzulát v italském Terstu. Od roku 1929 do roku 1934 byl vyslancem v Argentině. Poté pracoval v pražské centrále v národohospodářské sekci MZV. Po okupaci v roce 1939 byl dán trvale do výslužby. Viz AMZV, osobní spis Eduard Machatý; J. DEJMEK, *Diplomacie Československa II. díl*, s. 151.

venský zastupitelský úřad v Bavorsku.[26] Úkolem úřadu bylo položit základy nejen politicko-hospodářské součinnosti s jihovýchodní německou zemí, ale nepochybně měl také započít činnost československé zpravodajské akce v této zemi.[27] Právě informační servis, v porovnání s administrativou, se stal tou složkou zastupitelské služby, na kterou byl v mladé republice kladen zvýšený důraz.[28]

Konec roku 1918 v Československu přinesl postupné obsazení českého pohraničí, ke kterému docházelo nejen z nutnosti podmanit si v té době rebelující německé oblasti a dosáhnout předem v obrysech garantované hranice, ale mnohdy i na samotnou žádost německých úřadů v tamějších obcích.[29] Začátek roku 1919, přes zdánlivou pacifikaci situace v Československu, přinesl nejsmutnější a zároveň největší konflikty v meziválečném období mezi Čechy a českými Němci. Původně pokojné demonstrace organizované německou sociální demokracií přerostly na mnohých místech Československa k ozbrojenému střetu německého obyvatelstva s armádou.[30] Zdaleka nejhůře dopadly události v Kadani a Šternberku, při nichž zemřelo dvacet pět Němců.[31] Jakkoliv byla situace nešťastná a uspokojivým způsobem nevyšetřitelná, přerostla v každoročně vzpomínanou událost spolků pro přeshraniční němectví nejen v Bavorsku, a pro všechny případy se proto po celé meziválečné období stala účinnou municí v protičeskoslovenských výpadech. Na druhé straně paradoxně vytvořila zárodek německé aktivistické politiky v Československu.[32]

Poválečné období mělo definitivně formulovat a zakonzervovat systém mírových smluv. V našem případě je důležité, že definovaly hranici Československa s Německem, ale také přinesly povinnosti československé vládě ve vztahu k (nejen) německé menšině. V roce 1919 bylo přijato několik velice liberálních zákonů, které menšinám v Československu zajišťovaly veškerá práva, stejná jako občanům československé národnosti. Celý tento zákonný řád byl definitivně právně ukotven

---

[26] Až do podzimu 1920 se bude jednat pouze o tzv. „zastupitelský úřad". Němci používali v označení československé expozitury výrazu „Zástupce Československé republiky" – „Vertretungsbehörde der Tschechoslowakischen Republik". V říjnu 1920 došlo k formální přeměně úřadu na konzulát. Viz BayHStA MA Nr. 100084, Auswärtiges Amt. I o 6495. 41966, 16. 5. 1919.

[27] AMZV, Politické zprávy [dále jen PZ] Mnichov 1919, duben 1919.

[28] Stanislav BRANDEJS, *Organizace konsulárního zpravodajství v cizině a u nás*, in: Zahraniční politika 1920, s. 188–191.

[29] J. W. BRÜGEL, *Češi a Němci*, s. 111.

[30] Celková bilance událostí činila 53 mrtvých Němců. Brügel ve své publikaci uvádí, že zemřeli také dva vojáci československé armády, z nichž jeden byl německé národnosti, Viz J. W. BRÜGEL, *Češi a Němci,* s. 132.

[31] Tamtéž.

[32] V. OLIVOVÁ, *Československo a Německo*, s. 95.

ústavou z 29. února 1920.[33] Narýsovaná poválečná situace a definitivní uklidnění poměrů v Bavorsku vedly k prvním projevům iredenty. Ačkoliv v Československu docházelo k postupnému útlumu německých nacionálních vášní,[34] v Bavorsku se k životu po krátkém spánku opět probouzel velkoněmecký element.[35] Tato v té době ještě nepříliš organizovaná aktivita vyústila nejextrémněji v přestřelku ve vsi Plöss (Pleš), v části obce Bělá nad Radbuzou, kde při tamější německé slavnosti, na začátku února 1920 napadli bavorští útočníci československou hlídku pistolemi.[36] Pomalu rozvíjející se přeshraniční aktivita byla opět radikálně zabrzděna vlivem dramatického vývoje v německé domácí politice. V Bavorsku byl stále živý problém tzv. spartakovců, a ačkoliv na počátku března nedošlo k očekávaným nepokojům, pohroma ovlivňující také situaci v jihovýchodní německé zemi na sebe nenechala dlouho čekat. Události spjaté s tzv. Kappovým pučem nezůstaly bez odezvy ani v Bavorsku. Dle zpráv tehdejšího mnichovského konzula Antonína Blahovského přicházejících do Prahy,[37] docházelo k nepokojům v Norimberku, Schweinfurtu (Svinibrodu) a Hofu[38] a celá událost vynesla do čela bavorské vlády pravicového

[33] Národnostními menšinami se zabýval VI. článek ústavy. V tomto článku byl ukotven i problematický „jazykový zákon," který byl negativně přijímán především v oblastech, kde tvořila jazyková menšina výraznou většinu.

[34] S výjimkou vášnivých vystoupení, někdy vedoucích k výtržnostem v samotném národním shromáždění, např. poslanců Rudolfa Lodgmanna, Aloise Baerana nebo Heinricha Brunara. Viz J. W. BRÜGEL, *Češi a Němci,* s. 247–250.

[35] Tzv. „velkoněmectví" nebo „všeněmectví" bylo jen jedním z politických směrů a projevů bezprostřední poválečné doby v Bavorsku. V zemi se v této době vedla především secesní snaha s cílem osamostatnit stát, popřípadě jej spojit s Rakouskem. Celá tato akce byla vedena pod patronátem velmi silných monarchistických kruhů sdružených kolem korunního prince Rupprechta Wittelsbacha.

[36] AMZV, PZ Mnichov 1920, 10. 2. 1920, č. j. 17199.

[37] Antonín Blahovský (22. 10. 1891 – ?) byl absolventem konsulární akademie ve Vídni. Poté pracoval v rakousko-uherské diplomacii. Od roku 1914 v Bukurešti a od roku 1917 jako místokonzul v Kolíně nad Rýnem. V prosinci 1918 vstoupil do služeb vznikající československé diplomacie. V květnu 1919 otevřel konzulát ve Frankfurtu nad Mohanem a od 1. 9. 1919 do 12. 10. 1920 působil jako konzul v Mnichově. Od konce roku 1920 do soumraku československé diplomacie v roce 1939 působil v Africe (Alexandrie, Káhira a nakonec Kapské Město). V Kapském Městě měl v roce 1937 konflikt s německým konzulem Walterem Staudacherem, který byl podle Blahovského „nadutý, prepotentní Nazi". Za války se Blahovskému podařilo navázat kontakt s československým odbojem a také dokázal obnovit činnost československého zastupitelského úřadu v Jihoafrické Unii, který jeho nástupce, český Němec Arnošt Lavante vydal po 15. 3. 1939 hitlerovskému Německu. Na konci války se, zejména kvůli svému vřelému vztahu k SSSR, dostal do konfliktu s československou kolonií v Jihoafrické Unii. 31. 8. 1945 definitivně opustil služby československé diplomacie. Viz AMZV – osobní spis Antonín Blahovský; J. DEJMEK, *Diplomacie Československa díl II*., s. 34–35.

[38] Politické zprávy mnichovského zastupitelství z tohoto období interpretují vznik revolučních rad v těchto městech.

nacionála Gustava von Kahr.[39] V období jeho předsednictví sice došlo k částečné stabilizaci politické situace, ta však větší prostor poskytla nacionalistické a iredentistické akci.

Vzhledem k potřebám československého ministerstva zahraničí bylo na konci srpna rozhodnuto o ustavení a otevření druhého zastupitelského úřadu v Bavorsku. Jeho sídelním místem se stal Norimberk a jeho polem působnosti bylo mimo severních oblastí Bavorska[40] taktéž Durynsko. Místokonzulát v Norimberku byl otevřen 1. listopadu 1920.[41] V závěru tohoto roku byla tedy institucionalizována mj. československá zpravodajská činnost v jihovýchodním Německu. V porovnání s tím, v jaké finanční tísni se nacházela iredentistická akce té doby, to byla nevídaná akceschopnost, dokládaná četnými zprávami směřovanými vyslanectví v Berlíně. V roce 1920 a částečně i v roce nadcházejícím byly československé zastupitelské úřady v Bavorsku schopny obesílat většinu akcí iredentistických spolků vlastními úředníky a nebyly nikterak odkázány na důvěrníky.[42] V té době byla protičeskoslovenská akce omezena na dvě základní složky. Tou první byla a priori protičeskoslovenská kampaň vedená v různých bavorských periodikách, jejichž nejaktivnějšími zástupci v té době byly bezpochyby Fränkischer Kurier nebo Würzburger Anzeiger. Druhou část protičeskoslovenských aktivit tvořily veřejné agitace v Ba-

[39] Gustav Ritter von Kahr (29. 11. 1862 – 30. 6. 1934), člen Bavorské lidové strany, muž s výrazně partikularistickými, nacionalistickými a monarchistickými tendencemi. V letech 1920–1921 byl předsedou bavorské zemské vlády. V roce 1923 se stal generálním státním komisařem a společně generálem Hansem von Seecktem a šéfem mnichovské policie Ernstem Pöhnerem tvořili vládnoucí triumvirát v době, kdy došlo k Hitlerovu pokusu o převrat. Hitler pod výhrůžkami donutil vládnoucí triumvirát ke spolupráci na tzv. Pivnicovém puči. Kahr se svými kolegy se od puče distancovali. Hitler skončil za mřížemi, Kahra ovšem jeho (ne)aktivita stála politickou kariéru a z veřejného života se stáhl do ústraní. Adolf Hitler mu nikdy nezapomenul zradu při puči, což vedlo k tomu, že byl během Noci dlouhých nožů v červnu 1934 umučen příslušníky SS.

[40] Norimberská expozitura převzala od mnichovského úřadu správu nad Horní a Dolní Falcí, Horními a Středními Franky, Aschaffenburgem a Coburgem-Gothou. V gesci mnichovského zastupitelství tedy zůstaly oblasti Horní a Dolní Bavory, Švábsko a Neuburg.

[41] V čele zastupitelského úřadu stanul František Skarnitzel (21. 8. 1889 – ?). Absolvent konzulární akademie ve Vídni v roce 1912. Od té doby působil na rakousko-uherském zastupitelském úřadu v Alexandrii. Od roku 1914 pak v Káhiře a bezprostředně po začátku války byl odeslán do Hamburku. Zde působil až do dubna 1919. V únoru 1920 byl přijat do československé diplomacie. Od srpna 1920 připravoval otevření norimberského konzulátu, kde působil do července 1922. Poté následovaly mise v Curychu (1922–1925), v Brémách (1926–1935) a v Terstu (1938–1939). Mezitím byl dva roky v ústředí pražského MZV. Od února 1939 byl na dovolené s čekatelným. 1. srpna 1939 byl reaktivován a v hodnosti ministerského rady pracoval na protektorátním ministerstvu financí a ministerstvu obchodu. V září 1941 odešel definitivně do výslužby. Viz AMZV – osobní spis František Skarnitzel; J. DEJMEK, *Diplomacie Československa díl II*., s. 216–217.

[42] AMZV, PZ Mnichov 1920, 11. 8. 1920, č. j. 3638.

vorsku s účastí řečníků z řad německých nacionálů z ČSR. V té době bylo kvůli utajení běžné vystupovat pod pseudonymy. Stoprocentně identifikovatelnými účastníky těchto akcí byli např. Alexander Schilling nebo O. Haas.[43] Z hlediska institucionální základny dávaly těmto výstupům prostor organizace jako Bund der Auslandsdeutschen, Bund der Deutschen aus den Nachfolgestaaten der ehemaligen Österreichische-ungarische Monarchie[44] nebo Deutsche Schutz-und Trutzbund,[45] který si jako jediný mohl pro své akce dovolit pronájmy těch největších mnichovských pivnic.[46] Deutsche Schutz- und Trutzbund byla organizace primárně spolupracující s národními socialisty a projevovala se radikálním antisemitismem,[47] měla však svou odbočku, vedenou v té době bývalým československým státním příslušníkem Franzem Schulzem,[48] jejíž agendou tehdy byla primárně pomoc Němcům uprchlým z Československa, především před vojenskou službou.[49]

---

[43] O. Haas – člen bývalé Regierung der Sudetenländer a státní příslušník československé republiky navštěvující v poválečných letech Bavorsko za účelem protičeskoslovenských vystoupení. Viz AMZV, PZ Mnichov 1920, 18. 12. 1920, č. j. 17761/7.

[44] Obě organizace byly aktivní v Bavorsku jen v prvních poválečných letech. Bund der Auslandsdeutschen byla ustavena v Berlíně v srpnu 1919 s cílem zajišťovat státní a ekonomickou podporu pro zahraniční Němce. Aktivita celostátního spolku byla značně omezena po nástupu Adolfa Hitlera. Od roku 1933 organizace podporovala především navrátivší se Němce do Říše. Bund der Deutschen aus den Nachfolgestaaten der ehemaligen Österreichische-ungarische Monarchie byla pod vedením Fritze Freissingera přidružena na konci roku 1921 k organizaci Verein für das Deutschtum im Ausland. Viz AMZV, PZ Mnichov, 25. 3. 1921, č. j. 9387.

[45] Bavorská pobočka Deutsche Schutz- und Trutzbund byla ustavena v roce 1919 v bavorském Bambergu, jako pohrobek místní organizace Alldeutscher Verband (Všeněmecký svaz). Všeněmecký svaz byl pangermánský, extrémně militaristický a expanzionistický spolek existující v Německu od roku 1891. Po první světové válce podporoval aktivity Ericha Ludendorffa a stal se šiřitelem tzv. Dolchstoßlegende, legendě která obviňovala sociální demokraty a Židy ze zrady na konci války, která vedla k německé porážce. V meziválečném Bavorsku nebyla jeho aktivita primárně spjata s protičeskoslovenskou akcí. Všeněmecký svaz byl rozpuštěn v roce 1939. Viz Historisches Lexikon Bayerns, URL: http://www.historisches-lexikon-bayerns.de/artikel/ artikel_ 44476, 21. 10. 2014.

[46] David Clay LARGE, *Where Ghosts Walked, Munich´s Road to the Third Reich*, New York 1997, s. 134.

[47] Viz Walter JUNG, *Deutschvölkischer Schutz- und Trutzbund (DVSTB), 1919–1924/35*, in: Historisches Lexikon Bayerns, URL: http://www.historisches-lexikon-bayerns.de/artikel/ artikel_44476, 21. 10. 2014.

[48] Franz Schulz byl dle dostupných zpráv z mnichovského konzulátu bývalým československým státním příslušníkem původem z Hrádku nad Nisou (Grottau). Kromě funkce v Deutsche Schutz- und Trutzbund, byl také z počátku 20. let předsedou bavorské pobočky Deutsch-österreichische Volksbund. Viz AMZV, PZ Mnichov 21. 2. 1921, 938pol/3/res.

[49] AMZV, PZ Mnichov 1921, 21. 2. 1921, 938pol/3/res.

Organizování iredenty a její první opatrné kroky (1921–1922)

Na jaře roku 1921 dosáhla iredentistická akce v Bavorsku dílčích úspěchů. Prvním bylo posvěcení činnosti Bund der Deutschen aus den Nachfolgestaaten der ehemaligen Östereichische-ungarische Monarchie zemskou vládou. Zároveň bavorské úřady začaly československému konzulátu v Mnichově ztěžovat pátrání po činovnících iredenty z řad československých státních příslušníků. Výše zmíněná organizace také v roce 1921 rozšířila svou dosavadní čistě osvětovou činnost a pod vedením Fritze Freisingera[50] začala organizovat nelegální přechody hranic u obcí Waidhaus a Haidmühle.[51] V této době byl Bund der Deutschen aus den Nachfolgestaaten der ehemaligen Österreichische-ungarische Monarchie velice slušně finančně zabezpečen. Společně s dalšími již zmíněnými organizacemi, které nově podpořila také augsburská pobočka Deutsch-österreichische Volksbund, začala být iniciována snaha o uskutečnění plebiscitu v československém pohraničí. S touto snahou byl v dubnu 1921 seznámen také americký prezident Harding.[52] Dalším nesporným úspěchem protistátní činnosti bylo otevření tiskové kanceláře (Pressestelle für Deutschböhmische Angelegenheiten) v bavorském Hofu.[53] Tato instituce zásobovala podle tvrzení mnichovského konsulátu denně bavorské noviny „*články nanejvýše surového obsahu a vylhané od začátku až do konce*“.[54] V případě mediálního pokrytí Bavorska informacemi o Československu je nutno uvést iniciativu tamější sociální demokracie, která navázala na snahu o zlepšení vztahů mezi československou a německou sociální demokracií v ČSR. V rámci této aktivity začala vydávat bezplatně články bránící československou demokracii proti útokům německých nacionalistů.[55]

Organizace Deutsch-österreichische Volksbund, pod vedením již výše jmenovaného Franze Schulze, rozšířila v létě 1921 svou činnost a začala provozovat

[50] Fritz Freissinger byl chebský rodák, bývalý československý státní příslušník, který dle zpráv z mnichovského konzulátu získal bavorské státní občanství, nahradil v čele spolku Bund der Deutschen aus den Nachfolgestaaten der ehemaligen Österreichische-ungarische Monarchie odcházejícího Puttingera. O citovánem Puttingerovi nebylo možné ve složce AMZV věnované mnichovskému konzulátu nic dohledat a stejně tak nebylo v silách autora zjistit s naprostou jistotou, zdali nejde pouze o překlep ve zprávě zaslané ze ZÚ a nejedná se tedy ve skutečnosti o Otto Pittingera (12. 2. 1878 – 8/1926) zapojeného v první polovině 20. let do nacionalistické akce v Bavorsku v organizacích Oberland nebo Bayern und Reich. Viz AMZV, PZ Mnichov 1921, 25. 3. 1921, č. j. 9387.

[51] AMZV, PZ Mnichov 1921, 12. 4. 1921, č. j. 938.

[52] AMZV, PZ Mnichov 1921, 9. 4. 1921, č. j. 928. pol. zpr. 9.

[53] V Hofu vydržela tisková kancelář pouze do jara 1922, kdy měla být nahrazena stejnou institucí v Mannheimu.

[54] AMZV II. Sekce 1918-1939 III. řada, karton 296/A.

[55] AKPR, sign. T 153/21, kart. 36 (zprávy aj.).

jakousi „létající“ kancelář. Sám Schulz objížděl místní pobočky a vměšoval se do záležitostí českých Němců v Bavorsku, které si organizace nárokovala zastupovat. V letních měsících roku 1921 referovali čeští úředníci zastupitelských úřadů v Bavorsku o činnosti Ostwache, která zaměřila svou činnost na podporu německého školství a duchovenstva v Pošumaví, a také o aktivitách svazu Deutsche Wacht. Historie tohoto spolku sahá do roku 1879. V poválečné době měl svaz v Bavorsku na 40 poboček a jeho centrála byla v Pasově. Toto město blízko československých hranic se stalo v dalších letech symbolickým centrem protičeskoslovenských aktivit v Bavorsku. Činnost bavorských poboček Deutsche Wacht byla směřována na ochranu německých majetků a finanční podporu německých škol v ČSR.[56]

Stále zdaleka nejčastěji vystupujícím řečníkem podporujícím velkoněmecký národní stát byl československý státní příslušník Alexander Schilling. Jeho nejvýznamnější vystoupení se odehrálo v srpnu 1921 v mnichovském cirkusu Koruna (Krone), výstup navštívilo sedm tisíc diváků. Agresivní řečnický výstup následoval slovní atak úředníků československého konzulátu přímo na Brienner Straβe, a to i přímo v budově úřadu.[57] Konzul Bohuslav Beneš[58] od svého nástupu několikrát referoval o Schillingově činnosti a zároveň opakovaně žádal československé ministerstvo zahraničních věcí, aby učinilo rozhodné kroky, které by Schillingovi v další rozvratné činnosti zabránily. Atmosféru v Bavorsku, která nebyla Československu příliš nakloněna, zhoršila mezinárodní událost, v tamějších kruzích vnímaná jako doklad agresivity a válkychtivosti československé zahraniční politiky vedené Edvardem Benešem. Byla to reakce na částečnou mobilizaci vojenských sil Malé dohody 23. října 1921, v situaci hrozící restaurací Habsburků v Maďarsku.[59] Monarchistické kruhy v Bavorsku byly v té době poměrně silné a společně se

[56] Na činnosti Deutsche Wacht se podíleli také čeští Němci dlící v československém senátu Hans Hartl popřípadě poslanecké sněmovně Edwin Feyerfeil. Hans Hartl (17. 5. 1858 – 11. 10. 1939) byl německý politik, člen říšské rady v letech 1911–1918. Jako člen Deutsche Nationalpartei se aktivně zapojil do snahy o odtržení německých oblastí z nově vznikajícího Československa. Později působil jako ředitel průmyslové školy v Liberci a senátor v československém národním shromáždění v letech 1920–1929. Edwin Feyerfeil (31. 3. 1887 – ?) byl členem Deutsche Nationalpartei a poslanec v Československu v letech 1920–1925.

[57] AMZV, PZ Mnichov 1921, 25. 3. 1921, č. j. 9387.

[58] Bohuslav Beneš (12. 11. 1863 – 1934?) byl absolvent drážďanské obchodní akademie a před první světovou válkou vedl pražský hotel Saský dvůr. Za války se připojil k odbojové skupině Maffie. 30. září 1920 byl přijat do služeb československého MZV. V říjnu 1920 se stal prvním generálním konzulem v Mnichově, kde setrval do dubna 1923. Do roku 1925 pak spravoval konzulát ve Splitu. Od roku 1925 pracoval v ústředí ministerstva, ale na konci ledna 1926 ze zdravotních důvodů v Černínském paláci skončil a odešel do penze. Viz AMZV – osobní spis Bohuslav Beneš; J. DEJMEK, *Diplomacie Československa díl II.,* s. 28.

[59] V. OLIVOVÁ, *Dějiny první republiky*, s. 129.

zemskou vládou[60] pracovaly na návratu Wittelsbachů na bavorský trůn a následném odtržení od Německa.[61] Ponechme stranou fakt, že dobrodružství excísaře Karla v Maďarsku poškodilo „modro-bílé" snahy bavorských monarchistů o vlastní akci. Důležitější bylo, jakým způsobem se situace projevila v přeshraničním vztahu Bavorska a Československa. V první řadě byla zostřena kampaň v bavorském tisku. Ta se mezi bavorským obyvatelstvem stala základem všeobecně negativních nálad proti mladé československé republice. Indiferentní postoj k desítkám zběhů z řad Němců z československé armády zaujaly bavorské úřady. Oficiální kruhy tyto dezertéry nepodpořily, na druhou stranu se úředníci československého zastupitelského úřadu domnívali, že kromě finanční podpory od pojišťovny Phönix získala více než padesátka zběhů také finanční podporu od rakouského konzulátu a blíže nespecifikovanou asistenci mnichovské policie.[62] V té době také došlo k poměrně kurióznímu napadení československého konzulátu v Mnichově. Z budovy byl odcizen štít s československým státním znakem v ceně 150 marek.[63]

Konec roku 1921 se nesl v duchu zesilování jak institucionálního, tak aktivistického základu iredentistické akce v Bavorsku. Překvapivý úpadek v protičeskoslovenské akci postihl organizaci Deutschvölkischer Schutz- und Trutzbund.[64] Pro většinu členů byl totiž spolek příliš málo antisemitsky zaměřen a ten se proto v porovnání s přeshraniční činností zaměřil více na národovecké aktivity. Přesto měl Deutschvölkischer Schutz- und Trutzbund stále své členstvo i v Československu, kde organizaci zaštiťoval baron Reizenstein z Nového Sedla (Neusattel) u Žatce. Už v této době vydával spolek pod vedením šéfredaktora Dietricha Eckarta neslavně proslulý Völkischer Beobachter.[65] Mimo toto dílčí zeslabení se rovněž výrazněji profilovaly čistě iredentistické organizace Deutsche Wacht a Verein für das Deutschtum im Ausland. Zejména druhý jmenovaný získával postupným slučováním a spoluprací s menšími spolky, ale i s národními socialisty rychle na síle. Na

[60] Hlavním stoupencem návratu Wittelsbachů na bavorský trůn byl tehdejší předseda vlády Gustav von Kahr.

[61] AMZV, PZ Mnichov 1921, 25. 11. 1921, č. j. 938.

[62] AMZV, Zastupitelský úřad [dále jen ZÚ] Mnichov 1918–1939, karton 14, 25. 11. 1921.

[63] BayHSta, MA Minist. Akten Nr. 100084, Polizeidirektion, 18501.

[64] Ke změně názvu z Deutsche Schutz- und Trutzbund na Deutschvölkischer Schutz- und Trutzbund došlo již na konci roku 1919. K tomu viz Walter JUNG, *Ideologische Voraussetzungen, Inhalte und Ziele außenpolitischer Programmatik und Propaganda in der deutschvölkischen Bewegung der Anfangsjahre der Weimarer Republik – das Beispiel Deutschvölkischer Schutz- und Trutzbund*, Göttingen 2001.

[65] Völkischer Beobachter byl mnichovským deníkem vydávaným po první světové válce společností Thule. V prosinci roku 1920 noviny koupila etablující se NSDAP a od té doby se tento deník stal šiřitelem myšlenek a propagandy politické strany Adolfa Hitlera. Viz Historisches Lexikon Bayerns, http://www.historisches-lexikon-bayerns.de/artikel/artikel_44345, 17. 12. 2014.

konci roku 1921 čítala organizace s čtyřicetiletou tradicí v Bavorsku již více než pět tisíc členů.[66]

Zlepšení českoněmeckých vztahů v Československu v kontrastu s činností zahraniční iredenty na počátku roku 1922 dokumentovalo novoroční poselství T. G. Masaryka z 1. ledna. V poselství prezident kritizoval přeshraniční pangermánskou propagandu.[67] Na pomezí let 1921 a 1922 se překvapivě zvýraznila agitační činnost v bavorském školství. Nejprve na mnichovské univerzitě vystoupil rektor pražské německé univerzity August Naegle s nebývale ostrým protičeským příspěvkem.[68] A v následujícím roce německé návštěvy z Československa na akademické půdě v Mnichově pokračovaly. Nejznámějším řečníkem byl nepochybně německý profesor Franz Spina, který promluvil o němectví v Sudetech. Protičeskoslovenskou činnost na mnichovské univerzitě lze také spatřovat v jisté diskriminaci českých studentů ve srovnání s německými[69] a v podpoře rektora Ericha von Drygalski[70] spolku Bund der Auslandsdeutschen. Studenty univerzity, zejména Němce z Československa, nabádal ke vstupu do této organizace.[71] Jinak se rok 1922 nesl v aktivitách spojených s vytrvalou protičeskoslovenskou kampaní v tisku. Kromě výše zmíněných zprofanovaných titulů v Bavorsku, kde dle tvrzení generálního konzula Bohuslava Beneše mohli vydavatelé do svých novin psát jakékoliv lži,[72] plnily své výtisky protičeskoslovenskými články rovněž například Süddeutsche Zeitung, Münchener Zeitung, Völkischer Beobachter nebo Bayerische Vaterland.[73]

---

[66] BayHStA, Staatsministerium des Innern [dále jen MInn] 72871, Der Verein für das Deutschtum im Ausland im Jahre 1921.

[67] J. W. BRÜGEL, *Češi a Němci*, s. 234.

[68] AMZV, PZ Mnichov 1921, 26. 8. 1921. August Naegle (28. 7. 1869 – 12. 10. 1932) byl rektor pražské německé univerzity v letech 1918–1920 a 1929–1930. Za Deutsche Nationalpartei zasedal v senátu československého národního shromáždění v letech 1920–1925. V roce 1920 byl německým protikandidátem T. G. Masaryka v prezidentské volbě. Ve zmíněné řeči „*Der Gott, der Eisen wachsen liess der wollte keine Tschechen*" vystoupil nesnášenlivě, šovinisticky s myšlenkou likvidace republiky.

[69] Českým studentům mnichovské univerzity bylo například, na rozdíl od českých Němců, upíráno právo na imatrikulaci. Viz AMZV, PZ Mnichov 1921, 2. 5. 1921.

[70] Erich von Drygalski (9. 2. 1865 – 10. 1. 1949) byl především vynikající německý geograf. V roce 1906 vedl první německou expedici za jižní polární kruh do neprobádaných oblastí v Antarktidě. Od roku 1906 až do svého odchodu do důchodu ve 30. letech byl profesorem na mnichovské univerzitě, kde dosáhl uznání a značné obliby mezi svými studenty. Viz Alfred Wegener Institut, www.awi.de, 17. 12. 2014.

[71] AMZV, PZ Mnichov 1922, 9. 3. 1922, čís. 350/22.

[72] AMZV, PZ Mnichov 1922, 25. 4. 1922.

[73] AMZV, PZ Mnichov 1922, příloha ke zprávě ze dne 25. 4. 1922.

Zmražení aktivit – krizový rok v Německu (1923)

Československo-německý poměr na konci roku 1922 nadále ovlivňovala již rok platná, německými nacionály ostře kritizovaná „Lánská smlouva" upravující vztah Československa s Rakouskem.[74] Bavorskem nato, stejně jako celým Německem, otřásla francouzská okupace Porúří, která začala 11. ledna 1923. Československá zahraniční politika vedená Eduardem Benešem odmítla na celé akci z pragmatických důvodů participovat. Beneš se obával nástupu antidemokratických a nacionalistických sil v Německu. Minimálně v Bavorsku k podobným tendencím docházelo již před inkriminovaným vyhrocením tzv. rúrské krize. Nicméně nastalá politická krize, hyperinflace v Německu a pauperizace bavorského obyvatelstva vedly k dalšímu prohlubování nacionalistických tendencí. V logickém kontrastu s tím byl jistý pokles iredentistických aktivit způsobený především katastrofální finanční krizí. O složité finanční situaci referovaly již dubnové zápisy organizace Deutschvölkischer Schutz- und Trutzbund.[75] Tato organizace sice zorganizovala na počátku roku ve Würzburgu podpůrnou „tříkrálovou" (Dreikönigstag) akci pro sudetské Němce a akci na podporu zahraničního Němectví v bavorských Ředvicích (Marktredwitz) v září 1923.[76] Jinak se ovšem aktivita spolku stejně jako kupříkladu Deutsch-Völkischer Bund upnula k silnějšímu propojení se sílící NSDAP. Slabší iredentistická aktivita a vzájemné propojení s hitlerovci byly pro rok 1923 příznačné. Také zastoupení českých Němců vystupujících na různých akcích tuto tendenci jasně potvrdilo. Nejčastěji vystupovali poslanec Rudolf Jung a v Bavorsku dobře známý Alexander Schilling z DNSAP, následováni Othmarem Kallinou z DNP.[77] Jejich cílem byla především největší bavorská města, Mnichov,

[74] Lánská smlouva byla uzavřena 16. 12. 1921. Jejím obsahem bylo formální uznání neměnnosti československo-rakouské hranice a zákaz subversivní propagandy proti smluvnímu partnerovi. Viz Ondřej HOUSKA, *Rakušan v Praze,* in: Dějiny a současnost 2, 2005, URL: http://dejinyasoucasnost.cz/archiv/2005/2/rakusan-v-praze/ 24. 11. 2014; Ota KONRÁD, *Nevyvážené vztahy. Československo a Rakousko 1918–1933*, Praha 2012.

[75] BayHStA MInn 73486, Volkspolitische Tagung zu Marktredwitz.

[76] Tamtéž.

[77] Rudolf Jung (16. 4. 1882 – 11. 12. 1945) a Othmar Kallina (10. 9. 1889 – 12. 5. 1945) byli němečtí politici v Československu. R. Jung byl v roce 1933 zbaven poslanecké imunity a jeho strana Deutsche nationalsozialistische Arbeiterpartei byla v září téhož roku rozpuštěna. Jung odešel preventivně do Německa, kde setrval až do okupace zbytku Československa v roce 1939. Po válce byl zadržen československými úřady. Ve vězení spáchal sebevraždu. O. Kallina byl jedním ze zakladatelů Deutsche Nationalpartei a setrval v národním shromáždění od roku 1920 do roku 1935. V roce 1938 se stal členem NSDAP a SS. Politicky činný byl i v Protektorátu. Také on spáchal po druhé světové válce sebevraždu. Viz Michal BURIAN, *Sudetoněmecké nacionalistické tělovýchovné organizace a československý stát v letech 1918–1938*, Praha 2013.

Norimberk nebo Augsburg. Tam často vystupovali na akcích národních socialistů.[78] Animózní postoje vůči Československu vinou vnějších okolností částečně v tisku polevily. Nejčileji v tomto směru postupoval neúnavný Fränkisher Kurier, který v tomto roce počal více spolupracovat s pražskou Bohemií.[79] Krizový rok 1923 završil pokus Adolfa Hitlera o převrat v Mnichově narychlo zorganizovaný na 8. listopad. Samotná akce dopadla totálním fiaskem, ale necelý den teroru proti neněmeckým, především židovským příslušníkům předznamenal záležitosti nadcházející o deset let později. Celá věc donutila československý konsulát v Mnichově k důrazné akci směřované k bavorskému ministerstvu zahraničí.[80] Zastupitelský úřad v té době energicky vedl Karel Feistmantel.[81]

Ten byl v roce 1924 také svědkem na tehdejší poměry nezvykle medializovaného procesu s Adolfem Hitlerem a dalšími pučisty, stejně tak jako postupné stabilizace situace v bavorském hlavním městě a následnému tříštění nacionalistických a „völkisch“ („lidových“)[82] sil v následujících letech do různých stran a směrů jako například do Deutschvölkische Freiheitsbewegung, Völkisch-soziale Arbeitsgemeinschafft, Deutscher Arbeiterpartei,[83] Nationalsozialer Volksbund a dalších.[84] Stejně tak bylo možno v té době možné sledovat pozitivní projevy zavedení rentové marky a nastolení Dawesova plánu z konce roku 1923, respektive z počátku roku 1924. Toto se pochopitelně projevilo v iredentistickém hnutí, které postupně

[78] AMZV, II. Sekce 1918–1939, III. Řada, karton 296, č. j. 80/272/13

[79] AMZV, III. Sekce 1918–1939, karton 642. č. j. 44528. Bohemia byla tradičním německým deníkem vycházejícím v Praze od roku 1828 do roku 1938.

[80] BayHStA, MA Minist. Akten, Nr. 100084, č. j. 7214/22885/23

[81] Karel Feistmantel (26. 10. 1871 – 14. 10. 1945) působil za Rakousko-Uherska jako zdravotní delegát v Teheránu. Po nástupu k československému MZV v listopadu 1920 působil jako československý delegát Červeného kříže v Ženevě. Od 1. 2. 1921 pracoval na ZÚ v Budapešti. Do Mnichova nastoupil v prosinci roku 1922. Od 31. 1. 1923 zastupitelský úřad, coby legační rada I. třídy, sám vedl. Setrval zde do konce ledna 1929. V roce 1930 odešel trvale do penze. Po odstoupení pohraničí Německu žil nadále v Mariánských lázních. Po válce mu byl zabaven majetek a byl internován. Viz AMZV – osobní spis Karel Feistmantel; J. DEJMEK, *Diplomacie Československa díl II*., s. 61.

[82] Expresivní výraz pro specifické německé slovo „völkisch“, stejně jako pregnantní výraz specificky německého politického „völkisch“ jednání neexistuje. Viz Ian KERSHAW, *Hitler, 1889–1936*, *Hybris*, Praha 2004. Naproti tomu Eva Hahnová a Hans Hahn ve své práci překládají völkisch jednoduše jako národovecký. Viz Hans Henning HAHN – Eva HAHNOVÁ, *Sudetoněmecká vzpomínání a zapomínání*, Praha 2002.

[83] Původní Drexlerova a Harrerova DAP se vyvinula v Hitlerovu NSDAP. Nová DAP byla obnovena na konci roku 1923 v Norimberku.

[84] Politické strany vzniklé řadou odpadlíků od dříve pracně sjednocované NSDAP. Viz BayHStA, MInn fondy 81593, 81633, 81641, 81643 a 81644 věnované organizacím Deutsch – völkische Freiheitsbewegung, Völkisch-soziale Arbeitsgemeinschafft, Deutsche Arbeiterpartei, Deutschvölkische Freiheitspartei, Nationalsozialer Volksbund.

dokázalo využít zlepšující se ekonomické situace a pro její organizace začal, s drobnými výkyvy, několikaletý „zlatý věk“.

Nový obrat – nástup sebevědomé iredentistické akce (1924–1925)

Všechno pochopitelně nepostupovalo tak rychle, a tak se nárůst protičeskoslovenských aktivit začal pozvolna projevovat od jara 1924. V aktivitách Deutschvölkischer Schutz- und Trutzbund rezonoval v té době strach z údajné čechizace Lužice. Je ovšem možné se domnívat, že Lužici byl věnován větší prostor z čistě pragmatických důvodů, a to kvůli plánovanému „Bundestagu“, který v roce 1924 Deutschvölkischer Schutz- und Trutzbund pořádal v Bautzenu (Budyšíně).[85] V letních měsících docházelo k čilému přeshraničnímu ruchu. Bavorští státní občané cestovali do německých lázní v Československu nebo, převážně příslušníci Eghalanda Gmoin,[86] do Chebu. V návaznosti na to docházelo k propagaci všeněmeckých myšlenek v československém pohraničí a ke snaze o manipulaci obyvatelstva proti republice.[87] Důsledkem této činnosti byl také nárůst pašování československé měny do Bavorska, ke kterému docházelo v oblastech Chebu a Domažlic. Tímto „obchodem“ se zabývala Nordbayerische Bank, jejímž spolupracovníkem v Československu byl baron Kotz ze Svatého Kříže (Heilligenkreuze) u Domažlic.[88]

Výše zmíněný spolek Eghalanda Gmoin nebyl jediným iredentistickým spolkem čistě zaměřeným na Československo. V této době se v bavorských městech začal více prosazovat také Hilfsverein für Deutschböhmen und die Sudetenländer.[89] To přineslo vážné komplikace, protože tyto organizace měly často na svých nejvyšších postech – ať už v krajských, nebo v městských centrálách – občany československé státní příslušnosti. Tak tomu bylo například právě u pomocného sudeto-

[85] BayHStA, MInn 73486, 6. 5. 1924.

[86] Výše uvedený název je nejběžnější výraz pro Svaz chebských rodáků. V literatuře i archivních pramenech je možné se setkat ještě např. s názvem Bund der Egerländer. Organizace byla založena v roce 1907 v Děčíně. Od února 1924 začala natrvalo působit i v Německu. Nejprve v Lipsku, odkud se již v tomto roce rozšířila i do bavorského Norimberku, Pasova a Arzbergu. Po druhé světové válce vlivem odsunu Němců z Československa přestal spolek načas fungovat. Jeho činnost byla obnovena v roce 1950 ve Schwäbisch Hall v Bádensku-Württembersku. Viz http://www.egerlaender.de/ 20. 11. 2014.

[87] AMZV, PZ Mnichov 1924, 14. 7. 1924, č. j. 59/24.

[88] AMZV, PZ Mnichov 1924, 1. 8. 1924, Řádná politická zpráva za měsíc červenec.

[89] Původně rakouský spolek, založený v roce 1919 ve Vídni, tvořící centrum politické emigrace z Československa se v roce 1925 sloučil s německým Sudetendeutscher Hilfsverein a přijal název Sudetendeutscher Heimatbund. Viz Jitka BALCAROVÁ, *„Jeden za všechny, všichni za jednoho!“ Bund der Deutschen a jeho předchůdci v procesu utváření „sudetoněmecké identity“,* Praha 2013.

německého spolku. Zemská centrála organizace byla v Pasově a jejím předsedou byl bratislavský rodák Hans Rückel.[90] V Norimberku vedli pobočku českoslovenští váleční poškozenci Jeschke a Eichmann.[91] Komplikace spočívaly ve faktu, že tito poškozenci, kteří čerpali sociální dávky, je často používali k další distribuci pro chudší členy spolku, popřípadě k rozšíření vlastní protičeskoslovenské činnosti.[92] Svaz válečných poškozenců navíc začal ostře vystupovat proti československým zastupitelským úřadům, zejména pak v Norimberku. Tato situace se trochu zlepšila na konci roku 1924, kdy se váleční poškozenci začali bát o své renty, a proto načas svou aktivitu zeslabili. Jinak tomu bylo v bavorském tisku. Tradičně ostře protičeskoslovenský Fränkisher Kurier vystoupil ostře taktéž proti konzulátu v Norimberku. Jeho přednosta Julius Brabec[93] se snažil vylepšit vztahy s šéfredaktorem deníku Schardtem, ale bez většího úspěchu.[94] Zesílená propaganda iredenty posouvala stále dále negativní povědomí Bavorů o Československu a o údajném útlaku Němců. Na tom měla největší díl zodpovědnosti organizace Sudetendeutscher Hilfsverein. Ta disponovala solidním finančním zabezpečením a také dosáhla prudkého nárůstu členstva. Místopředseda spolku Weiss na konci roku 1924 oznámil sjednocení dvaceti čtyř drobnějších spolků pod jednu hlavičku. Tím měl počet členů ve společně postupujících organizacích v Bavorsku dosáhnout závratných

[90] Hans Rückel pocházel z Bratislavy, k níž se častokrát vracel i ve svých projevech. Na Slovensku působil v letech 1920–1922 jako praktikant finančního ředitelství. V práci pro československý stát nevynikal, a tak byl kvůli nedisciplinovanému chování a neloajalitě propuštěn. Tato negativní zkušenost v něm potvrdila rodící se averzi vůči mladému středoevropskému státu. Už v roce 1922 odešel do Bavorska, kde se velmi aktivně podílel na iredentistické činnosti. V roce 1924 stanul v čele bavorské pobočky Sudetendeutscher Hilfsverein (názvosloví viz poznámka 75). Aktivní zůstal i po druhé světové válce, kdy působil v nově vzniklém sudetoněmeckém krajanském sdružení (Sudetendeutsche Landsmannschaft) Viz Michal BURIAN, *Sudetoněmecké nacionalistické tělovýchovné organizace a československý stát v letech 1918–1938*, Praha 2013.

[91] AMZV neudává odpověď na znění křestních jmen obou zmíněných, ani nepoukazuje na jejich další aktivity.

[92] AMZV, PZ Norimberk, 8. 11. 1924, č. j. 99/24.

[93] Julius Brabec (16. 12. 1881 – 5. 4. 1953) byl absolventem obchodní akademie, který vydal na přelomu století čtyři básnické sbírky. Do služeb MZV vstoupil v lednu 1920. Od března téhož roku do srpna 1922 vedl konzulát v Curychu. Zde skončil kvůli neshodám s místním krajanským sdružením, za což byl i zástupci MZV vyšetřován. Z hlediska finančních stížností nebyl shledán žádný Brabcův prohřešek. Kritiku si vysloužil za svou politickou činnost a spolupráci s údajným komunistickým agentem Deákem. Po této anabázi byl Brabec přeložen do Norimberka, kde od září 1922 vedl tamější úřad a pokračoval v aktivní zpravodajské činnosti. V Norimberku sloužil až do 31. srpna 1928, kdy byl tamější úřad uzavřen. Ve 30. letech pracoval na ZÚ v Kolíně nad Rýnem, Terstu a nakonec v New Yorku. Po okupaci českých zemí se vrátil do Prahy a na konci dubna 1939 byl dán do trvalé výslužby. Viz AMZV – osobní spis Julius Brabec; J. DEJMEK, *Diplomacie Československa díl II*., s. 37.

[94] AMZV, PZ Norimberk 13. 11. 1924, č. j. 100/24.

80 tisíc.[95] To už spolku dodalo dostatečné sebevědomí ke snaze o vypovídání organizovaných Čechů z Bavorska a ke snaze o zrovnoprávnění sudetských Němců s říšskými Němci před bavorskými úřady. Na tento progres reagovalo československé ministerstvo zahraničí direktivou pro zastupitelské úřady v Bavorsku, aby nevydávaly víza do Československa pro členy Sudetendeutscher Hilfsverein, Deutsche Wacht, Grossdeutsche Grenzverein[96] a Eghalanda Gmoin (Der Bund der Eghalanda Gmoin e.V. – Bund der Egerländer).[97]

Sudetendeutscher Heimatbund Landesverband Bayern vstoupil i do roku 1925 jako nejsilnější bavorská organizace sdružující v převážné většině Němce přicházející do země z Československa. To se pochopitelně odráželo i na aktivitách spolku, který byl zaměřen čistě na přeshraniční činnost směrem k severovýchodnímu sousedovi. Z kraje nového roku se v organizaci vedla celkem živá diskuze o poměru českých Němců ke službě v československé armádě. Nakonec převážily pragmatický postup a doporučení. Nevyhýbání se službě, ale naopak pracování na monitoringu její struktury a také vojenský výcvik mladých sudetských Němců byl tudíž brán jako pozitivní pro „budoucí sudetskou armádu".[98] Novinkou, na které se podílely iredentistické spolky, byla propagace velkoněmeckých myšlenek formou rozhlasového vysílání.[99] V únoru téhož roku došlo k vyostření konfliktu mezi bavorskými úřady a československou minoritou v Mnichově a Augsburgu, kde byly bavorským ministrem školství zakázány kurzy českého jazyka pro děti z tamější československé kolonie.[100] Ve stejné době se také po zrušení části restrikcí téměř dvouletého výjimečného stavu v Bavorsku[101] ihned objevila snaha spolku

[95] AMZV, ZÚ Mnichov 1918–1939, karton 8, č. j. 84145/24-II.

[96] Grossdeutsche Grenzverein sídlila v bavorském Bamberku a jejím primárním cílem bylo sloučení německy mluvících oblastí v Československu s Německem.

[97] AMZV, ZÚ Mnichov 1918–1939, karton 8, č. j. 84145/24-II.

[98] AMZV, II. Sekce 1918–1939, III. Řada, karton 295. Možnost vzniku sudetoněmecké armády v Německu byla stále živena i ve 20. letech, a to především v Sasku. Viz M. BURIAN, *Sudetoněmecké nacionalistické tělovýchovné organizace*.

[99] AMZV, PZ Mnichov 1925, I. Řádná politická zpráva [dále jen ŘPZ] 1925. č. j. 80/31/25. V lednu 1925 takto poprvé vystoupil mnichovský profesor Karl Haushofer (27. 8. 1869 – 10. 3. 1946). V první světové válce německý generál, jinak profesní geograf, který pracoval s teorií tzv. Lebensraumu (životního prostoru). Vydával časopis Zeitschrift für Geopolitik. Ačkoliv byl za druhé světové války vězněn v Dachau, byl souzen i po válce. V roce 1946 spáchal sebevraždu.

[100] AMZV, PZ Mnichov 1925, II. ŘPZ. 1925., č. j. 80/80/25.

[101] Výjimečný stav v Bavorsku byl vyvolán okolnostmi z jara 1923. V únoru 1925 došlo poprvé k jeho zmírnění. K tomu došlo ještě jednou v květnu téhož roku. Na podzim 1925 byl pak definitivně zrušen. Výjimečný stav se týkal především zákazu veřejných shromáždění a demonstrací (v tomto ohledu byl restrikce zrušeny 11. 5. 1925), které v prvních poválečných

Hochschulring Deutscher Art[102] o uspořádání veřejné manifestace na podporu sudetských Němců. Demonstrace nebyla povolena, ale všeobecné vyostření situace, podpořené bavorskou vládní intervencí v Berlíně proti tzv. „olomouckému ujednání" a útlaku Němců v Československu,[103] vedlo československé zástupce v Mnichově ke snaze o urovnání situace březnovým jednáním s předsedou vlády Heinrichem Heldem.[104] Held potvrdil zákazy protičeskoslovenských akcí ve veřejném prostoru a také přislíbil znovuotevření kurzů českého jazyka. Jako stěžejní problém spatřoval přeshraniční spolupráci národně socialistických politiků a její dopad na život v Bavorsku.[105]

Z iniciativy Sudetendeutscher Heimatbund se v březnu 1925 odehrály po celém Bavorsku pietní akce na památku zemřelých Němců dne 4. března 1919 v Československu. Tyto akce byly vhodnou příležitostí pro šíření všemožných mýtů a lží o Československu.[106] Mezi nejčastěji kritizované projevy údajné čechizace německého pohraničí udávali rozličtí řečníci především fakta o rušení německých škol a o nahrazování německých státních zaměstnanců českými.[107] Díky vytrvalé snaze norimberského konzulátu, konkrétně konsula Julia Brabce, byly částečně zeslabeny protičeskoslovenské kampaně v tamějším tisku, s výjimkou vytrvalého Fränkishe Kurier. Norimberský úřad také referoval o rýsující se spolupráci mezi Sudetendeutscher Heimatbund a spolkem Verein für das Deutschtum im Ausland čili dvou v Bavorsku nejsilnějších iredentistických organizací, na plánovaném sjezdu v Kufsteinu. Na druhé straně došlo k neshodám Sudetendeutscher

letech značně ochromovaly vývoj zejména v Mnichově. AMZV, PZ Mnichov 1925, VI. ŘPZ 1925, 80/197/25.

[102] Hochschulring Deutscher Art byla bavorská pobočka celostátní organizace Deutscher Hochschulring. Ten byl založený v roce 1920 v Göttingenu. Sdružoval nacionálně smýšlející studenty odmítající poválečný mírový systém a porážku Německa. V Mnichově místní pobočka aktivně spolupracovala s NSDAP a zasáhla do listopadového pivního puče. Spolek byl s tím, že jeho cíle byly nástupem Adolfa Hitlera naplněny, rozpuštěn v červenci 1933 a jeho členové přecházeli k jiným nacistickým organizacím. Viz Historisches Lexikon Bayerns, http://www.historisches-lexikon-bayerns.de/artikel/artikel_44695, 16. 11. 2014.

[103] AMZV, PZ Mnichov II. ŘPZ. 1925., č. j. 80/80/25.

[104] Heinrich Held (6. 6. 1868 – 4. 8. 1938) byl jedním ze spoluzakladatelů Bavorské lidové strany, do čela vlády, kde nahradil slabého Eugena von Knillinga, se dostal v roce 1924. Ve vedení vydržel až do nástupu Adolfa Hitlera do pozice říšského kancléře v roce 1933. Za Heldovy vlády došlo ke stabilizaci situace a hospodářskému růstu v Bavorsku. Jeho zásadním pochybením ovšem bylo značné podcenění národně socialistického hnutí a benevolentní přístup k aktivitám Adolfa Hitlera. Viz Josef HELD, *Heinrich Held. Ein Leben für Bayern*, Regensburg, 1958.

[105] AMZV, ZÚ Mnichov 1918–1939, karton 18, č. j. 80/350/25.

[106] AMZV, PZ Norimberk 30. 3. 1925, č. 4/1.

[107] Tato tvrzení svým výzkumem spolehlivě vyvrací J. W. Brügel v publikaci Češi a Němci 1918–1938 v kapitole číslo 22. Viz J. W. BRÜGEL, *Češi a Němci*.

Heimatbund se spolkem válečných poškozenců a Eghalanda Gmoin. V této době se v obou organizacích chopili vedení lidé preferující umírněnější postup vůči Československu.[108] V souvislosti s již zmíněným mírněním trvajícího výjimečného stavu v Bavorsku sílila snaha především organizace Hochschulring Deutscher Art o konání veřejných demonstrací. Jejich akce, stejně jako Sudetendeutscher Tag, nebyly kvůli úzkému napojení organizace na völkisch hnutí[109] ani nadále v Mnichově povolovány. Jinou snahu vyvinul spolek Verein für das Deutschtum im Ausland. Jeho cílem bylo pořádání veřejných sbírek na podporu zahraničních Němců (Deutschböhmen v německých Čechách a Südtirol v Jižních Tyrolích). V roce 1925 se sbírka odehrála v jistém provizoriu, ale v letech příštích se již stala nedílnou součástí bavorského roku.[110] Významným momentem, který se odehrál v květnu 1925, byl útěk bývalého poslance DNP Aloise Baerana[111] z Karlových Varů. Tento muž se v následujících letech stal nedílnou součástí protičeskoslovenského boje v Bavorsku.

Po sjezdu všeněmeckých organizací na bavorsko-rakouském pomezí v Kufsteinu na začátku června 1925 značně rozšířil své pole působnosti Verein für das Deutschtum im Ausland. Sjednocením činnosti se školními organizacemi Schulverein Südmark a Schulverein Ostmark[112] položil spolek základ k předpokládanému šíření němectví ve školách. Školní lavice nato studenti opouštěli s animózním, nepravdivě zkresleným pohledem nejen vůči Československu, ale také Francii, Itálii a Polsku. O expanzi protičeskoslovenských nálad mezi studentstvem

[108] PZ Norimberk 11. 4. 1925. č. 8/25. Částečné neshody mezi organizacemi byly častý, ale nikdy ne dlouhotrvající jev.

[109] Viz Harold J. GORDON, *Hitler and the Beer Hall Putsch*, Princeton 1972, s. 44.

[110] BayHStA, MInn 73549, Nr. 5656.

[111] Alois Johann Baeran (16. 5. 1872 – 15. 10. 1936) patřil k nejradikálnějším odpůrcům Československa v řadách DNP. Proslavený je především jeho „útok“ na poslaneckou sněmovnu tzv. smrdutou bombou. Od této akce se distancovala i většina německých nacionálů. V lednu 1923 byl odsouzen za promaďarskou špionáž na 4 roky. Trest mu byl zmírněn a v prosinci 1924 byl podmínečně propuštěn. Během léčení v Karlových Varech v květnu 1925 uprchl do Bavorska. Do Československa se už nevrátil. V roce 1926 vystupoval proti Československu velmi často na všeněmeckých akcích. Po částečné intervenci říšské vlády proti jeho osobě postupně zmizel z aktivní scény a měl značné finanční potíže. S jejich překlenutím mu pomáhali členové iredentistických spolků. Viz. M. BURIAN, *Sudetoněmecké nacionalistické tělovýchovné organizace*.

[112] Jedná se o oblastní pobočky centrální rakouské organizace Deutscher Schulverein, zaměřené jak název napovídá na finanční podporu německých škol. Založení spolku se datuje do roku 1880 do tehdejšího Rakouska-Uherska. Jak bylo popsáno v textu, obě zmíněné pobočky v roce 1925 sjednotily svou aktivitu s Verein für das Deutschtum im Ausland. Celý Deutscher Schulverein pak působil do března 1938, kdy byl po Anšlusu zrušen. Viz Frank GROBE, *Der Deutsche Schulverein*, Heidelberg 2009.

svědčila také akce zorganizovaná hitlerovským Grossdeutscher Jugendbund[113] ve Flossenburgu, kde byl na zřícenině tamějšího hradu nedaleko československých hranic demonstrativně zapálen dvěma tisíci chlapci a dívkami oheň symbolizující útlak českých Němců.[114] Kufsteinský sjezd také potvrdil stávající strategii německých organizací v poměru k československé vnitřní politice. Lodgmanův negativismus potvrdil svou neochvějnou pozici v porovnání k rostoucímu politickému aktivismu, reprezentovanému např. Ludwigem Spiegelem,[115] ale považovanému za známku slabosti. V tom byl explicitní posun mimo realitu československého vývoje, potvrzený v parlamentních volbách v listopadu 1925. Jejichž výsledky přinesly oslabení nacionalistické strany a Rudolf Lodgman nebyl německým hlasem vůbec zvolen.

Léto roku 1925 proběhlo v duchu čilého přeshraničního ruchu a snah šíření všeněmectví do Československa v rámci turismu do tamějších německých měst a lázní. Německé organizace cílily na posilování propagační a osvětové činnosti na půdě samotného Německa, ale také na upevnění kulturních vztahů mezi Němci na obou stranách státní hranice. S tím byla spojena aktivita mající o německém útlaku informovat také příslušníky třetích národů. Tato snaha mířila především na příslušníky anglosaských národů a jejich politických entit především. Výjimečně, jako v případě Deutsche Fichte-Bund,[116] docházelo k distribuci propagačních materiálů i v dalších jazycích, například španělštině, portugalštině nebo holandštině.[117] V reakci na zesílení propagační činnosti přišla logicky také silnější protiakce z československé strany, o které svědčí čilá komunikace mezi bavorskými zastupitelskými úřady a československým ministerstvem zahraničí a také s ministerstvem vnitra. Již na začátku července přišla do Mnichova a Norimberku direktiva ministerstva zahraničních věcí o zákazu vydávání víz pro všech dvacet dva tisíc registrovaných příslušníků Sudetendeutscher Heimatbund v Bavorsku.[118] Ministerstvo vnitra se zase v Bavorsku zajímalo o československé státní příslušníky Jana Zirlika a Jiřího

[113] Grossdeutscher Jugendbund byla mládežnická organizace vedená admirálem Adolfem von Trotha. Vznikla z Jugendbund der NSDAP, který byl po Pivním puči zakázán. Grossdeutscher Jugendbund fungoval pod tímto názvem od jara 1924 do léta 1926, kdy se z něj stala nechvalně známá organizace Hitler-Jugend. Viz Werner KINDT, *Die Deutsche Jugendbewegung 1920 bis 1933*, Düsseldorf 1974.

[114] PZ Norimberk 2. 7. 1925 č. j. 12/25.

[115] Tamtéž.

[116] Název spolku vzniklého v roce 1914 v Hamburku dala osobnost německého filozofa Johanna Gottlieba Fichteho. Činnost spolku byla především propagačního rázu. Ostatně jako součást německé zahraniční propagandy působila i po nástupu Adolfa Hitlera do čela německého státu v roce 1933.

[117] AMZV PZ Norimberk 28. 7. 1925, zpráva za měsíc červenec. Vydávání propagačních materiálů spolkem Deutscher Fichte-Bund byla celostátní, nikoliv výlučně bavorská aktivita.

[118] AMZV, fond ZÚ Mnichov 1918–1939, karton 8, č. j. 63/25.

Blohmanna. Dle zjištění úředníků československých konzulátů byl prvně jmenovaný aktivním členem Sudetendeutscher Heimatbundu a zakladatelem jeho poboček např. ve Waldsassenu. Blohmann byl československý válečný poškozenec, zakladatel a předseda pobočky Sudetendeutscher Heimatbundu v Arzbergu. Zároveň měl Blohmann velký vliv na posílení pozic tohoto spolku mezi válečnými poškozenci.[119] V létě 1925 měla samotná organizace Sudetendeutscher Heimatbund v Bavorsku již 35 poboček. Příznačný nárůst institucionálního zázemí v tomto roce potvrdily i organizace Verein für das Deutschtum im Ausland nebo Hochschulring Deutscher Art.

Postupně opět sílila negativní kampaň v bavorském tisku, ke které se postupně připojily i dříve minimálně neutrální, spíše pročeskoslovenské levicové deníky. Bavorské obyvatelstvo žilo v představě Československa coby hráče dvojí hry. Československo budilo dojem, že se stará o plnění mírových podmínek, především se však v očích Bavorů snažilo ze svého pohraničí vymýtit německý element. V této atmosféře se konalo vojenské cvičení bavorského Reischswehru poblíž Furth im Wald, doprovázeno rozsáhlou inspekční cestou zástupců vojenských špiček, bavorského sněmu, zastoupeného mj. i předsedou vlády Heldem a tisku z německé strany Pošumaví. Němečtí zástupci nabyli dojmu, že se Češi snažili svou stranu Pošumaví v oblasti Dreisesselbergu (Třístoličníku) počeštit, neboť tam probíhal čilý cestovní ruch. Byly zde otevřeny česká škola a turistická chata. Co bylo pro Bavory znakem útlaku českých Němců, přinášelo německým obcím v československém pohraničí ekonomický profit.[120] S děním v příhraničí byla spjata také iniciativa Deutsche Wacht za zlepšení vlakové obslužnosti mezi Chamem a Pasovem. Záporný postoj k celému proděleČnému projektu zaujala německá Reichsbahngesselschaft, a tak si projekt výstavby tratě vzala pod svůj patronát samotná Bavorská lidová strana.[121]

Pozitivní výsledky říjnové konference v Locarnu, které pro Německo vyjednala široká vládní delegace v čele předsedou kabinetu Hansem Lutherem a ministrem zahraničí Gustavem Stresemannem, byly považovány za zradu a všeněmecké organizace do jedné je přijaly rozhořčeně.[122] Rýnský garanční pakt znamenal oficiální konec snahám o návrat Alsaska-Lotrinska pod německý stát. Otázka východních hranic zůstala otevřena, ale Německo učinilo krok ke vstupu do Společnosti národů. Každopádně přímý vliv na přeshraniční bavorsko-československou akci podpis locarnských dohod neměl a závěr roku se v Bavorsku nesl ve snaze o zrovnoprávnění českých Němců s Němci říšskými. Pro členy Sudetendeutscher Heimatbund se v Bavorsku v říjnu 1925 povedlo dojednat používání spolkových legitimací

[119] AMZV, PZ Norimberk 10. 8. 1925, č. j. 149/25.

[120] AMZV, PZ Mnichov 1925, IX. ŘPZ 1. 10. 1925, č. j. 80/304/25.

[121] AMZV, PZ Mnichov 1925, X. ŘPZ 1. 11. 1925, č. j. 80/352/25.

[122] Radko BŘACH, *Československo a Evropa v polovině dvacátých let*, Praha 1996, s. 328.

pro oficiální styk s úřady namísto československých pasů a na konci listopadu byl tento průkaz ve styku s místními úřady definitivně zrovnoprávněn s běžným německým pasem.[123]

V podzimních měsících se také zintenzivnila hospodářská aktivita iredentistických spolků, které nyní prosazovaly, aby bavorská vláda a popřípadě bavorské firmy spolupracovaly výhradně s německými společnostmi v Československu. Mimo československý směr nabírala tato snaha na vlivu také především v bavorsko-rakouských vztazích. Třicátého října byla z těchto důvodů v Mnichově založena Deutsch-Österreichische Arbeitsgemeinschaft, aby kooperovala s obráceně pojmenovanou společností založenou roku 1919 v Rakousku. Kromě propagandistické akce směřující k anšlusu cílila také především na ekonomické propojení tzv. Velkého Bavorska, které podle tehdejších zpráv z Norimberka zahrnovalo i československé oblasti Pošumaví a Chebska. Dlužno dodat, že aktivita spolku byla podporována bavorskými vládními špičkami a rakouským generálním konzulátem v Mnichově.[124] Na konci roku 1925 se mezi obyvateli bavorských měst a venkova začaly projevovat stále větší diference ve vztahu k zahraničním Němcům. Zatímco venkované zaujímali spíše pasivní postoj, ve městech, pod tlakem silnější propagandy, narůstala proněmecká angažovanost. Ve snaze zmírnit tyto disproporce vystoupila v listopadu studentská organizace Deutsche Wehrschaft,[125] konkrétně její mnichovská pobočka Bajuvaria, a kladla si za cíl likvidaci stavovských rozdílů mezi Němci.[126] V té době také docházelo pod vlivem nově vzniklé tiskové kanceláře (Pressestelle) v Pasově k další vlně šíření protičeskoslovenských informací. Zprávy odtamtud nyní přebíraly nejen tiskové orgány, ale také iredentistické organizace a bavorské politické strany.[127] Častým terčem kritiky nejen v tisku, ale i v rozhlase se staly volební systém v Československu, pozemková reforma, vyvlastňování Němců, ale i propouštění z řad státních zaměstnanců, zejména pracovníků drah.

Důležitou událostí pro nadcházející rok 1926 bylo definitivní zrušení výjimečného stavu v Mnichově. K tomu došlo 12. prosince 1925. Tato změna se týkala

---

[123] AMZV, PZ Norimberk 29. 11. 1925, č. j. 14/25.

[124] AMZV, PZ Mnichov 1925, 7. 11. 1925, č. j. 80/361/25. Celá tato událost vedla k ostrému nesouhlasu ze strany italské diplomacie, která intervenovala ve Vídni s tím, že případný pokus o anšlus by pro Itálii znamenal casus belli.

[125] Studentský Deutsche Wehrschaft byl založen v roce 1919 jako Teoteburger Vertretertag. Hlavním cílem organizace bylo rozšiřovat vojenské znalosti a dovednosti mezi studentstvem, a to především tím vysokoškolským. Deutsche Wehrschaft byl rozpuštěn v roce 1935 bezprostředně po obnovení všeobecné branné povinnosti v Německu. Viz Paulgerhard GLADEN – Kurt U. BERTRAMS, *Die deutsch-völkischen Korporationsverbände. Deutsche Wehrschaft, Waidhofener Verband,* Hilden 2009.

[126] AMZV, PZ Mnichov 1925, 23. 11. 1925, č. j. 80/351/25.

[127] AMZV, PZ Norimberk 29. 11. 1925, č. j. 14/25.

dosud několikrát revidovanému stavu (naposledy v září 1925) a zaručovala po dlouhých dvou letech znovunastolení svobody veřejného shromažďování v hlavním městě Bavorska. Výjimečný stav uvedený v platnost v roce 1923 byl směřován především proti činnosti národních socialistů. V době jeho zrušení byla zemská vláda v čele s Heinrichem Heldem dostatečně sebevědomá, že necítila ohrožení z pozic v té době značně rozdrobených nacionalistických sil.[128] Normalizace veřejného života v Mnichově také proto v první řadě umožnila zvýšenou aktivitu všeněmeckým spolkům a až v druhém sledu přinášela postupnou reorganizaci krajně pravicových uskupení.

Rok Aloise Baerana (1926)

Uprchlý bývalý československý poslanec za DNP Alois Baeran, který pobýval od poloviny roku 1925 v německém exilu, zahájil nový rok nekonečnou poutí severním Bavorskem. Do konce dubna navštívil řadu míst výhradně v Horních Frankách. Původně živořící politik byl za svou nynější činnost placen organizací Verein für das Deutschtum in Ausland,[129] na jejíchž akcích také vystupoval. V sérii jeho přednášek na začátku roku postupně navštívil např. Bayreuth, Bamberg, Kulmbach, Marktredwitz, Arzberg a další.[130] Tam kromě radikální protičeskoslovenské rétoriky rovněž pomáhal zakládat a rozvíjet činnost místních poboček spolku Verein für das Deutschtum im Ausland pod jednotným názvem Grenzwacht Oberfranken.[131] Tato hornofrancká organizace získala pro svou osvětovou aktivitu mezi mládeží v květnu 1926 finanční podporu od bavorského ministerstva vzdělání.[132] Grenzwacht Oberfranken byl v roce 1926 aktivně podporován také hornofranckou samosprávou, která v říjnu tohoto roku vydala nařízení k posílení vlastenecké a vojenské výchovy v místních školách.[133] Baeranova cesta Bavorskem byla zároveň od ledna 1926 pozorně monitorována říšským ministerstvem zahraničních věcí, které nemělo na vzniku napětí mezi Bavorskem a Československem žádný zájem. Na druhou stranu německé ministerstvo zahraničních věcí vydalo v lednu

[128] Viz BayHStA, MInn 81633 a 81644. Fondy věnované Völkische Arbeitsgemeinschaft a Deutschvölkischen Freiheitsbewegung.

[129] AMZV, PZ Mnichov 1926, V. ŘPZ. 1. 6. 1926, č. j. 80/196/26.

[130] BayHStA, MInn 73549, Nr. 5656.

[131] Grenzwacht Oberfranken (Hraniční stráž Horní Franky) byl jednotný název pro pobočky Verein für das Deutschtum im Ausland v tomto severobavorském kraji.

[132] BayHStA, MInn 73549, Nr. 5656.

[133] BayHStA, MInn 73549, Nr. 5864. Obdobnou podporu pro Verein für das Deutschtum im Ausland projevil v té době také prezident sousedních Dolních Franků Julius Ritter von Henle (23. 5. 1864 – 16. 2. 1944), který vyzval jemu podřízené úřady, aby pracovaly ve jménu propagandy spolku Verein für das Deutschtum im Ausland. Viz AMZV, PZ Mnichov 1926, V. ŘPZ, 1. 6. 1926, č. j. 80/196/26.

1926 pouze doporučení bavorskému ministerstvu vnitra, aby bývalému československému politikovi nedopřálo příliš prostoru pro šíření nenávistných myšlenek.[134]

Jinak poklidnou zimní atmosféru rozvířil 5. ledna 1926 předseda bavorské vlády Heinrich Held, který ve své řeči ostře vystoupil proti utlačování Němců v Československu, ve Francii a v Itálii. V reakci na to, a také fakt, že Held byl výrazný odpůrcem vstupu Německa do Společnosti národů, poslaly zastupitelské úřady výše zmíněných zemí společný protest k říšskému ministerstvu zahraničí v Berlíně.[135] Zároveň s těmito událostmi se v nadcházejících týdnech potvrdila skutečnost, že bavorská vláda nepřestala kalkulovat s možností anšlusu, popřípadě připojení částí československého území.[136] V tomto mezidobí vystupovaly aktivněji pouze spolky Alldeutscher Verband[137] a Bayerische Wald-Verein.[138] Druhá jmenovaná organizace vystupovala ve snaze podpořit především cestovní ruch v Pošumaví a zlepšit dopravní obslužnost kraje. Bayerische Wald-Verein a Bayernbund[139] se v červnu dohodly na vzájemné spolupráci v oblasti Bavorského lesa. Centrála se nacházela v Deggendorfu a další pobočky byly otevřeny v Řezně, ve Straubingu a v Pasově.

V podstatě již tradičním odstartováním iredentistické sezóny se stala připomínka tragického března 1919. Masivněji než obvykle byla pod taktovkou organizace Verein für das Deutschtum im Ausland uspořádána pietní akce na mnoha místech po celém Bavorsku. Největší manifestace se odehrály za účasti československých poslanců Josefa Mayera[140] a Rudolfa Junga v Řezně a Pasově.[141] Město na Dunaji v blízkosti hranic s Rakouskem se také stalo v květnu místem sjezdu

[134] BayHStA, MInn 73549, Nr. 5941.

[135] AMZV, PZ Mnichov 6. 2. 1926, č. j. 150/26.

[136] AMZV, PZ Norimberk 27. 2. 1926, č. j. 3/26.

[137] Všeněmecký svaz nebyl v Bavorsku příliš početnou organizací. V roce 1926 vystupoval aktivněji zejména kvůli plánovanému zemskému sjezdu v říjnu 1926 v Bayreuthu.

[138] Bayerische Wald-Verein byl založen již v roce 1883 v bavorském Deggendorfu a jeho cílem byla vždy především ochrana kulturního dědictví a přírody v Bavorském lese. Své úsilí ale také směřoval k posílení cestovního ruchu v oblasti, se kterým byla ve 20. letech spojena výstavba železnice.

[139] Bayernbund vznikl v roce 1921 jako Bayerischer Heimat- und Königsbund. Jak napovídá název organizace, která měla v roce 1925 kolem padesáti tisíc členů, její hlavní činností byla podpora bývalého královského rodu a činnost spjatá s monarchistickými aktivitami.

[140] Josef Mayer (9. 4. 1877 – 3. 5. 1938) byl československý politik německé národnosti a člen agrární strany Bund der Landwirte. Po první světové válce se podílel na činnosti tzv. Německého Rakouska, kde zasedal v jeho provizorním národním shromáždění. Od roku 1920 do roku 1928 byl poslancem československého parlamentu. Ve 30. letech se přidal k Henleinově Sudetendeutsche Partei. Viz M. BURIAN, *Sudetoněmecké nacionalistické tělovýchovné organizace*, Praha 2013.

[141] AMZV, PZ Mnichov III. ŘPZ, 1. 4. 1926, č. j. 80/128/26.

bavorského Sudetendeutscher Heimatbundu, který byl současně výstavkou sudetoněmeckého umění a kultury. Sudetendeutscher Heimattag navštívil jeden ze zakladatelů Heimatbundu dr. Philipp Langenhahn a zúčastnili se jej také tradiční účastníci z Československa – Josef Mayer, Hans Knirsch[142] a Othmar Kallina. Akce z obavy z reakce říšské vlády proběhla velice poklidně, především v uzavřených prostorech.

Díky uvolněným poměrům, které v Bavorsku od prosince 1925 panovaly, došlo v květnu 1926 poprvé opravdu komplexně v celé jihoněmecké zemi k propagační sbírce spolku Verein für das Deutschtum im Ausland, jež nesla název Werbewoche. Mezi 10. a 17. květnem se odehrála řada akcí na desítkách míst za účasti řečníků z řad československých politiků německé národnosti. Kromě populárního Aloise Baerana[143] vystoupil také například Edwin Feyerfeil z Teplic. Akce namířená výlučně na podporu Němců v Jižních Tyrolech a Pošumaví (Böhmerwaldgau), během které byly prodávány rozličné propagační předměty,[144] přinesla zisk téměř 66 tisíc marek.[145] Díky své úspěšnosti byla stejná propagační sbírka organizována pravidelně až do roku 1934, kdy byly všechny podobné sbírkové akce na čas zakázány.[146] Květen 1926 využily pro svá veřejná vystoupení také další dobře známé organizace. Za všechny je třeba jmenovat sjezd Deutscher Schutz- und Trutzbund v československém pohraničí, podporovaný ozbrojenými polovojenskými svazy[147] nebo schůzi k výročí vzniku Deutsche Akademie v Řezně 5. května, která své pole působnosti rozšířila také do Fürthu. Jediným antagonismem mezi iredentistickými organizacemi byl zostřující se vztah mezi Eghalanda Gmoin (Spolkem chebských rodáků) a Sudetendeutscher Heimatbund. Spolek chebských rodáků se nechtěl podrobit přílišnému vlivu masivní organizace a sudetoněmeckému Heimatbund také vytýkal elitářství a přílišné konexe s monarchistickým hnutím v Bavorsku.

---

[142] Hans Knirsch (14. 9. 1877 – 6. 12. 1933) byl sudetoněmecký politik DNSAP a poslanec československého národního shromáždění v letech 1920–1933. V souvislosti s vyšetřováním Volkssportu byl zbaven poslanecké imunity a v listopadu 1933 zbaven mandátu. Krátce na to spáchal sebevraždu. Viz M. BURIAN, *Sudetoněmecké nacionalistické tělovýchovné organizace*, Praha 2013.

[143] Baeran v dubnu a květnu vystoupil mimo Straubing a Norimberk také za bavorskými hranicemi v Magdeburgu a Vratislavi (Breslau). Viz AMZV, PZ Mnichov V. ŘPZ 1926, č. j. 80/196/26.

[144] Např. kalendáře, praporky, odznaky, pohlednice a další viz BayHStA, Minn 72871.

[145] BayHStA, MInn 72871, Nr. 53595.

[146] StAM, LRA 198131, Nr. 4110 d III/45. Sbírková akce Werbewoche byla zakázána 22. dubna 1934. Organizaci VDA se ovšem podařilo její konání v Bavorsku u říšských úřadů od roku 1935 znovu obnovit.

[147] AMZV, PZ Norimberk 29. 4. 1926., řádná politická zpráva za měsíc duben 1926.

Průběh mírného iredentistického bavorského léta potvrdila skutečnost, že se jedinou výraznější akcí stal sjezd spolku Verein für das Deutschtum im Ausland v Chamu, kterého se za podpory bavorského ministerstva vyučování zúčastnily zhruba dva tisíce mladistvých. Na celé akci, nesené v antirepublikánském – protivýmarském – duchu, ostře vystoupili Alois Baeran a také Franz Hlawna, vypovězený učitel a aktivní spolupracovník iredenty z Jižních Tyrol. Přes vysokou nezaměstnanost nabývaly iredentistické organizace nadále na členstvu, ze kterého postupně plánovaly etablovat tzv. župní svazy.[148] V té době také docházelo k přeshraničnímu pohybu tiskovin v Československu zakázaných a k distribuci Jung Rolandu, časopisu spolku Verein für das Deutschtum im Ausland, šířícím nenávist vůči ČSR a vycházejícím pro mládež v Německu v nákladu 200 tisíc výtisků.

Dne 8. září 1926 Německo konečně vstoupilo do Společnosti národů. Zásadní podíl na tom měla aktivní proevropská politika vedená německým ministrem zahraničí Gustavem Stresemannem.[149] Ten se také jako první představitel Výmarské republiky nezdráhal mluvit o problému německých menšin v zahraničí.[150] Integrace Německa do systému Společnosti národů se zákonitě projevila na pozicích iredenty a přinesla také ostrou názorovou konfrontaci napříč jednotlivými organizacemi. Sudetendeutscher Heimatbund například vycházel z teorie, že vstup Německa do Společnosti národů zvýší německý vliv v mezinárodní politice (z tohoto přesvědčení koneckonců vycházel sám Gustav Stresemann) a přinese naději na provedení plebiscitu v československém pohraničí, čímž umožní realizaci hlavního cíle organizace čili připojení Sudet k Německu. Oproti tomu například vyhraněně pangermánská organizace Alldeutscher Verband viděla ve vstupu do Společnosti národů Stresemannovu zradu vůči německému národu, likvidující možnost sjednocení německé pravice.[151]

Pokud přinesl vstup Německa do Společnosti národů rozporuplné reakce, tak angažmá německých stran Bund der Landwirte a Deutsche Christlichsoziale Volkspartei v československém (Švehlově) vládním kabinetu vzbudilo reakce ještě silnější a rozporuplnější, a to jak v pozitivním, tak především v negativním slova smyslu. Vstup dvou německých ministrů do vlády, Roberta Mayr-Hartinga do čela resortu spravedlnosti a Franze Spiny na ministerstvo veřejných prací, byl většinou

[148] AMZV, PZ Norimberk, 29. 9. 1926, řádná politická zpráva za měsíc září 1926.

[149] Politiku plnění a dorozumění nevedl Stresemann z ideového přesvědčení. Viděl ale, kam zavedla Německo politika pasivní resistence. Aktivní politika měla naopak Německo vrátit postupnými kroky zpět mezi velmoci. Viz R. BŘACH, *Československo a Evropa*, s. 55–65.

[150] Stresemannem ražená politika považovala „*otázku německých menšin za otázku Německa*“. Tato snaha měla vést k postupnému dosažení revize německé východní hranice narýsované v poválečném mírovém systému. Primárním cílem reintegračních snah na východě bylo Polsko, kde žila většina ze zhruba 12 % Němců, kteří se ocitli za hranicemi v důsledku mírových smluv. Viz Zahraniční politika 1925, s. 743.

[151] AMZV, PZ Norimberk, 29. 9. 1926, řádná politická zpráva za měsíc září 1926.

iredentistické akce vnímán jako explicitně negativní krok. Ojedinělý názor byl takový, který v aktu viděl posílení československo-německých vztahů mířící snad k posílení ekonomického propojení obou zemí a vedoucí k postupnému vtělení Československa do mocenské skupiny vedené Německem. Nejvýrazněji se pro vstup německých stran do československé vlády vyslovila na svém listopadovém sjezdu v Řezně bavorská Deutsche Wacht.[152] Ta dokonce ocenila práci ministra zahraničí Beneše a svou současnou protistátní činnost otočila více protiitalským kurzem, kritickým vůči protiněmecké politice v Jižních Tyrolech.[153] Přes převahu názorů odsuzujících aktivistickou politiku německých stran se v následujících letech projevila tato československo-německá koalice jako prozíravá, protože snižovala napětí ve vzájemných vztazích nejen na půdě Československa, ale i v Bavorsku, neboť byla nezaujatou bavorskou veřejností kladně přijata. Tím byla postupně ochromována důvěra v pangermánskou politiku iredentistických organizací, které v následujících letech, i z těchto vnějších důvodů, nedokázaly vykázat takovou aktivitu jako v letech 1924–1926.

Okamžitý útlum iredentistické akce na sebe nenechal dlouho čekat a závěr roku 1926 proběhl ve skromnějším duchu než první měsíce téhož roku. Aktivitu jednoznačně vedla organizace Verein für das Deutschtum im Ausland, která nadále pokračovala především ve finanční podpoře různých projektů v Československu. Její ženský spolek v listopadu podpořil vznik německého dívčího lycea v Českých Budějovicích a také dotoval činnost Schulvereinu v plzeňském okrese. Prapor uvadající protičeskoslovenské akce se snažila pozvednout Deutsche Akademie, která pracovala na vydání publikace o zahraničním němectví s důrazem na jeho kritickou situaci a hrozící likvidaci. Na svých prosincových mítincích vystupovala Deutsche Akademie velmi ostře vůči údajnému násilí na Němcích v Československu, ale také proti Italy plánovanému finálnímu odněmčení Jižních Tyrol.

Ve jménu těchto dvou organizací vystupovali na konci roku především jistý Helmuth Krafft a Franz Hlawna, vypovězený německý učitel z Jižních Tyrol. Překvapivé bylo, že československý státní příslušník Krafft vystupoval především proti situaci v Itálii, která se stala hlavním terčem německých organizací a přinášela také častý konflikt Všeněmců s národními socialisty, považujícími fašistickou Itálii do jisté míry za vzor. Náročný rok v Bavorsku také pomalu končil pro Aloise Baerana, který v důsledku událostí v Československu zostřil svou rétoriku ad absurdum. Při přednášce v Augsburgu například hovořil o tisících postřílených Němců, kteří v březnu 1919 toužili po samosprávě.[154] Baeranův radikalismus vedl k situaci, kterou říšská vláda již nadále tolerovat nehodlala. Z nařízení berlínského referenta pro československo-německý styk došel bavorskému ministerstvu vnitra během vánoč-

[152] AMZV, PZ Mnichov 1926, X. ŘPZ. 1. 11. 1926, č. j. 80/350/26.

[153] Tamtéž.

[154] Tamtéž.

ních svátků na sklonku roku 1926 příkaz ke sledování dalších aktivit bývalého československého politika a k pokusu zabránit mu v řečnění a šíření šovinistických myšlenek ohrožující vzájemné vztahy obou zemí.[155] Tím byl rok Aloise Baerana ve jménu zuřivé protičeskoslovenské akce symbolicky zakončen. Mezinárodně politický kurz říšské vlády byl odlišný než ten bavorský, a cílem centrální vlády bylo mírnit mezistátní diference a vést asertivní, ale korektní politiku směrem k Československu.

Iredentistická akce kontra německý politický aktivismus (1927)

Do stínu nové, aktivistické politiky německých demokratických sil v Československu se postupně, ale od konce roku 1926 stále znatelněji dostávala všeněmecká akce v Bavorsku. Symptomy slábnoucího postavení iredenty se v lednu 1927 projevily hned u několika organizací. Člensky do jisté míry provázané Eghalanda Gmoin se Svazem válečných poškozenců svou činnost v duchu kdysi uložených stanov revidovaly.[156] V praxi to mimo jiné znamenalo, že se chebští rodáci naplno emancipovali od organizace Verein für das Deutschtum im Ausland a zaměřili se především na činnost kulturní, nesoucí v sobě prvky zachování chebských tradic, což se týkalo především udržování tamějšího specifického dialektu. Útlum činnosti Svazu válečných poškozenců byl logický, protože jak organizace, tak její členové byli závislí na finančních dávkách československých úřadů a v situaci aktivní německé podpory české vládě bylo bojkotování československého aparátu nežádoucí.[157] Určitým způsobem se nově vzniklá situace v Československu projevila i na činnosti nejsilnějšího Sudetendeutscher Heimatbund. Pocit bezvýchodné situace vedl u mnohých příslušníků k neochotě nadále finančně přispívat, což ve svém důsledku celou akceschopnost spolku částečně ochromovalo a dezintegrovalo. V extrémních případech docházelo k až absurdním situacím. Například z místní pobočky ve Fürthu defraudoval předseda Riedl prakticky všechny finance a činnost spolku v okolí středofranského města se ocitla na samém pokraji svého konce.[158] Překlenout finančně náročné období měla snaha o rozšíření působnosti do odlehlejších krajů od československých hranic a s tím spojený předpokládaný nárůst členské základny. To v únoru vedlo k vytvoření nových poboček ve Švábsku s centrálou v Augsburgu.

[155] BayHStA, MInn 73549, Nr. 5656, 24. 12. 1926. Zpráva obsahuje též popis konfliktu nejmenovaného referenta pro československo-německé vztahy s národně-socialistickým politikem Wilhelmem Kubem.

[156] To znamená, že chebští rodáci se zaměřili na regionální bavorsko-chebskou kulturní činnost a Svaz válečných poškozenců měl působit ve smyslu finanční podpory svých členů, ocitnuvších se v hmotné nouzi.

[157] AMZV, PZ Norimberk 12. 1. 1927, příloha k č. j. 5/27.

[158] AMZV, PZ Norimberk 29. 1. 1927; řádná politická zpráva za měsíc leden 1927.

Se zajímavými východisky přicházely spolky napojené na akademickou půdu. Upadající nezájem o celonárodní německý problém v zahraničí byl občas nahrazován velkobavorským smýšlením. Kromě etablované Deutsche Akademie, postupně rozšiřující svou základnu o pobočky v Hofu a Bambergu, začal s touto teorií pracovat také nově vzniklý univerzitní Institut für ostbairische Heimatforschung,[159] založený na půdě teologické fakulty univerzity v Pasově. Spolek vedený Maxem Heuwieserem si zajistil podporu města i bavorského ministerstva výuky a rozvíjel myšlenku obnovení tzv. Ostbayernu, což bylo území (domněle) dříve osídlené Bavory. Zahrnovalo i Rakousko a část Šumavy.[160] V podobě vztahu Bavorska k Východní marce (Ostmark), zahrnující český stát, vystoupil s touto teorií, i když až v druhé polovině roku 1927 na sjezdu v Ambergu, také spolek Deutsche Wacht.[161]

Téměř absentující protičeskoslovenská činnost se znovuobjevila v březnu 1927. Její opětovné obnovení mělo proběhnout v masivní připomínce březnových událostí roku 1919. Pro tento rok spojily své organizační síly Verein für das Deutschtum im Ausland a Sudetendeutscher Heimatbund a připravily v Bavorsku program trvající takřka celý měsíc. Nebývalé zastoupení si připsali němečtí politici z Československa. Konkrétně vystoupili Heinrich Brunar,[162] August Koberg,[163] Hans Knirsch, Josefine Weberová[164] a po delší odmlce se dostal ke slovu také Alois Baeran. K povzbuzení iredentistické akce přispěla svým dílem také neomalená politika bavorské vlády. Předseda zemského kabinetu při své únorové schůzce s přednostou československého konzulátu Karlem Feistmantelem kritizoval

[159] Institut für ostbairische Heimatforschung byl založen v srpnu 1926 na pasovské univerzitě historikem církevních dějin Maxem Heuwieserem. Primárně se institut zabýval dějinami a kulturou oblasti „východního Bavorska“ (ostbairischer Raum). V nacistickém Německu musela organizace umenšit svou aktivitu a po válce byla rozpuštěna. Od roku 1951 byla znovu obnovena činnost institutu, který funguje pod názvem Institut für Kulturraumforschung Ostbaierns und der Nachbarregionen dodnes. Viz http://www.ostbairische-heimatforschung.de/wir-ueber-uns/geschichte.html, 14. 11. 2014.

[160] AMZV, PZ Mnichov 1927, I. ŘPZ. 1. 2. 1927, č. j. 80/25/27.

[161] BayHStA, MInn, 73623, Nr. 1001.

[162] Heinrich Brunar (5. 10. 1876 – 10. 6. 1933) byl německý politik československé národnosti. V roce 1919 založil Deutschsoziale Partei, kterou ale v roce 1920 sloučil s Německou nacionální stranou. V letech 1920–1925 byl poslancem a v letech 1925–1929 pak senátorem československého parlamentu za DNP. Viz Pavla VOŠAHLÍKOVÁ a kol., *Biografický slovník českých zemí: 8. sešit,* Praha 2007, s. 225–368.

[163] August Koberg (18. 8. 1885 – ?) byl německý politik československé národnosti. V letech 1925–1929 zasedal v poslanecké sněmovně československého parlamentu za Deutsch Nationalpartei. Viz M. BURIAN, *Sudetoněmecké nacionalistické tělovýchovné organizace*, Praha 2013.

[164] Josefine Weberová (10. 5. 1868 – ?) byla československou političkou německé národnosti. V letech 1925–1929 byla poslankyní národního shromáždění v Československu za DNP. Viz M. BURIAN, *Sudetoněmecké nacionalistické tělovýchovné organizace*, Praha 2013.

československý postoj k českým Němcům.[165] Bavorští politici také mnohem častěji navštěvovali oblast Pošumaví s oficiálními nároky na roli ochránce německých obyvatel na obou stranách Šumavy. Na konci roku 1926 získala oblast Waldviertel finanční dotaci od říšské vlády na výstavbu železnice do Furth im Wald. S její výstavbou pochopitelně zesílily už tak časté politické akce v oblasti, které byly podle zpráv československých úřadů v Bavorsku koordinovány z dolnobavorského Pasova a hornofalckého Řezna.[166] Podpora vlády také zaštítila a umožnila vznik nové série podrobných map Bavorského lesa v měřítku 50 000:1 připravené organizací Bayerische Waldverein.

Kladný vztah bavorského státního aparátu k německé propagandě se projevil při pořádání Werbewoche v květnu 1927. Dříve různými cestami omezována akce spolku Verein für das Deutschtum im Ausland, proběhla nyní po celém Bavorsku bez nejmenších připomínek bavorské vlády a nově také za zmenšeného zájmu zemského ministerstva vnitra.[167] Na ne úplně ekonomicky nejlepším výsledku akce se nakonec podepsaly zhoršená finanční situace bavorského obyvatelstva a společností plíživě prostupující nezájem o zahraniční Němce. V důsledku toho nebylo dosaženo nikterak závratného nárůstu vybraných financí oproti roku 1926, kdy se celá sbírka konala v mnohem skromnějších podmínkách. Na více než 500 místech po celém Bavorsku bylo v roce 1927 vybráno něco málo přes 70 tisíc marek.[168] Vybrané peníze měly stejně jako v předcházejících letech putovat na podporu Němců v Jižních Tyrolích a Pošumaví. Zejména problematika Němců žijících v italských Tyrolích přinášela toho času zásadní rozkol mezi spolkem Verein für das Deutschtum im Ausland, v Bavorsku nejsilnějším, a Hitlerovou NSDAP, propagující těsnější italsko-německé vazby. V rámci slavnostního večera k ukončení „sbírkového týdne“ promluvil ve prospěch sjednocení Bavorska s Jižním Tyrolskem také mnichovský starosta Karl Scharnagl.[169]

---

[165] AMZV, PZ Mnichov 1927, II. ŘPZ. 1. 3. 1927, č. j. 80/42/27.

[166] Tamtéž.

[167] BayHStA, MInn, 73549, Nr. 3006.

[168] BayHStA, MInn, 72871, Nr. 2589D24.

[169] PZ Mnichov VI. ŘPZ 1. 7. 1927; Karl Scharnagl (17. 1. 1881 – 6. 4. 1963) byl mnichovský politik. Svou kariéru začal ve straně Zentrum. V roce 1911 prvně zasedl do bavorského zemského sněmu. Po oddělení Bavorské lidové strany pokračoval v kariéře v BVP. V letech 1920–1924 a 1928–1932 byl opětovně zvolen poslancem do zemského sněmu. Od ledna 1926 do 31. března 1933 byl prvním starostou (v té době měla mnichovská radnice dva starosty – druhým byl Hans Küfner) Mnichova. V roce 1944 byl za spolupráci na atentátu na Adolfa Hitlera uvězněn v koncentračním táboře v Dachau. Po osvobození byl jedním ze zakladatelů nástupkyně BVP, Christlich-Soziale Union (CSU) a v jejích barvách se vrátil také do čela mnichovské radnice. Jeho druhý starostovský mandát trval od května 1945 do července 1948. V letech 1947–1949 byl také členem nově vzniklého bavorského senátu. Viz Thomas SCHLEMMER, *Karl Scharnagl*, in: Neue Deutsche Biographie, Band 22, Berlin 2005, s. 573.

Bavorské ministerstvo výuky a osvěty mělo v polovině roku 1927 značný vliv na připoutání mladých Bavorů k pangermánským myšlenkám. Díky podpoře ministerstva byly 4. června zavřeny školy a studentům bylo umožněno se zúčastnit manifestace v dolnosaském Goslaru pořádané spolkem Verein für das Deutschtum im Ausland. K tomu se připojovala iniciativa Deutscher Schutz- und Trutzbund organizovat přeshraniční exkurze do československého pohraničí. Podpora přeshraničního turismu se zpravidla nikdy nesetkávala s takovou podporou, jakou si zástupci všeněmeckých organizací představovali. To ostatně dokládá zpráva z červnového kongresu Deutscher Schutz- und Trutzbund v Řezně. Sjezd přinesl značnou kritiku od zástupců německých obcí na československé straně hranice. Terčem jejich vystoupení byly neochota Bavorů cestovat více do Pošumaví a chabá finanční podpora říšské vlády těmto oblastem, které vedly k jistému „čechofilství", ke kterému docházelo v důsledku nárůstu československého turistického ruchu a z něho pramenícího ekonomického růstu, v daném regionu podporovaného československou vládou.[170] Mimo to se léto 1927 neslo pouze v duchu občasných propagandistických vystoupení, obligátně plných protičeskoslovenských lží.[171]

Podle tvrzení československého Die Deutsche Presse se protičeskoslovenská akce v Bavorsku a snaha o připojení Sudet k Německu stávaly stále více výlučně aktivitami vedenými na západ od Československa. Oproti tomu mělo toto konání jen chabou podporu v samotných německých oblastech ČSR. Dokladem toho všeho byl fakt, že ve vedení iredentistických spolků a jejich místních poboček stále častěji vystupovali říšští Němci na úkor původních lídrů z řad českých Němců.[172] V kontrastu s tím docházelo v té době k zesilování podpory anšlusu. K tomu došlo i díky rakouské politice vedené po potlačení revolučních událostí tamějším předsedou vlády Ignazem Seipelem. Ten v říjnu 1927 cestoval po Bavorsku a propagoval anšlusové myšlenky. A od roku 1928 pak byla celá snaha o spojení Rakouska s Německem opět vedena jako oficiální program rakouské politiky.[173]

V podstatě jedinou neúnavnou organizací v této době byla bavorská složka spolku Verein für das Deutschtum im Ausland. Její řezenská pobočka byla v dlouhodobém statistickém hodnocení po Hamburku nejúspěšnější v přeshraniční propagační činnosti. Z celostátního hlediska se pyšnila nejvyšším počtem odesílaných materiálů: letáků, knih, obrazů a dalších.[174] Tato organizace se také stále snažila dbát o to, aby se německví šířilo napříč bavorským vzdělávacím systémem.

---

[170] AMZV, PZ Norimberk, 15. 6. 1927, č. j. 64/II/27.

[171] Proti šíření negativní kampaně se několikrát ohradily československé úřady k ministru zahraničí Stresemannovi. Bohužel se jim nikdy nepodařilo dosáhnout většího úspěchu. Viz V. OLIVOVÁ, *Československo a Německo*, s. 228.

[172] AMZV, PZ Norimberk, 29. 8. 1927, č. j. 14/27.

[173] V. OLIVOVÁ, *Československo a Německo*, s. 231.

[174] AMZV, PZ Norimberk, 27. 9. 1927, č. j. 15/27.

To v praxi znamenalo osvětu nejen mezi studenty, ale i učiteli.[175] Zatímco první složkou se zabývaly četné spolky působící na bavorských univerzitách, druhou část problému organizoval sám Verein für das Deutschtum im Ausland. Mimo ideologicky správného vzdělávání učitelského sboru měl spolek také ambiciózní snahu o četnější zapojení žen ve své organizaci. Přes drobné dílčí úspěchy však v obou směrech své aktivity nedokázal vytyčené ideály naplno prosadit. A situace se v dohledné době nelepšila.

Na podzim 1927 uzavřel Verein für das Deutschtum im Ausland dohodu o spolupráci s několika menšími spolky, zabývajícími se přeshraničním němectvím, a v Bavorsku tak zapojil ve více než 300 pobočkách přes třicet tisíc členů, mezi nimi přes 16 tisíc studentů.[176] Jenže tato organizace nebyla zaměřena čistě na Němce žijící v Československu a v poslední době cílila spíše proti Itálii. Tak se mohlo stát, že jeho struktura, na rozdíl od Sudetendeutscher Heimatbund, sílila i v době postupujícího aktivismu německé politiky v Československu. Na podzim roku 1927 bylo zřejmé, že situace Němců v zahraničí je mnohem složitější například v Itálii a Polsku než v Československu. I proto také bavorský Verein für das Deutschtum im Ausland pod vedením Heinricha von Witzleben[177] přistoupil konečně k podpoře německé aktivistické politiky v Československu. To, že se iredentistické spolky smířily s touto situací, vyplývá také z tvrzení československého konzula Brabce dne 29. listopadu 1927.[178] Díky Stresemannově tzv. „*politice jednání*" a vstupu českých Němců do Švehlovy vlády tudíž došlo během roku 1927 k postupnému omezování agresivních vystoupení německých spolků mířících na východ do Československa a změnit tento trend se nedařilo ani za podpory bavorské vlády vedené Heinrichem Heldem, která se více než kdy předtím vyslovovala pro všeněmecké pozice v zemi.

Pozvolný úpadek: oslabování iredenty (1928–1930)

Celkovou apatii a pasivitu iredenty na konci roku 1927 zastavila až prosincová a vánoční vystoupení spolku Verein für das Deutschtum im Ausland. Kromě tradičních nadílek pro děti členů a sbírky na financování dalších aktivit vystoupily aktivněji také ženské Frauenortsgruppe v Řezně a Norimberku. Spolu s obligátním výběrem peněz na podporu německých studentů v Československu připravovaly pro následující roky výměnné pobyty pro zahraniční německé studenty.[179] Na letní

[175] Tamtéž.

[176] AMZV, PZ Norimberk, 29. 11. 1927, č. j. 17/27; Nebývale vysoký poměr studentů vůči ostatním byl především důsledkem sjednocení se Schulvereiny v roce 1925.

[177] BayHStA, MInn, 72871, Nr. 2589D24.

[178] AMZV, PZ Norimberk, 29. 11. 1927, č. j. 17/27.

[179] AMZV, PZ Norimberk, 29. 12. 1927, č. j. 19/27.

měsíce se podařilo dojednat hostitelství pro zájemce z Pobaltí, Československa a Rumunska. Organizace také svou členskou základnu nadále posilovala zakládáním nových poboček. Systém podchycování nových míst postupem času dovedli mluvčí Helmuth Krafft a Hans Rückel téměř k dokonalosti. Pro své drobnější přednáškové aktivity si záměrně vybírali dosud všeněmecky nijak neorganizovaná města a po svých referátech pracovali usilovně na vzniku nových poboček a náboru nových členů pro svou organizaci. Dlužno dodat, že v této činnosti byli velice úspěšní. Tento fakt společně s výše zmíněným sloučením s menšími bavorskými organizacemi měl za výsledek, že při Werbewoche v květnu 1928 vybrala organizace v jihovýchodním Německu více než 120 tisíc marek. To bylo o celých padesát tisíc více než v roce předešlém. V roce 1929 se organizaci podařilo vybrat ještě o několik tisíc více, poté však v důsledku nastoupivší hospodářské krizi klesaly pravidelně výnosy z akce až do roku 1932.[180]

Z hlediska tiskových aktivit zahrnujících témata německví v Československu nastal také výrazný útlum aktivity. Výjimkou v dané době byla tisková kancelář několikráte zmiňovaného Hanse Rückela v Pasově. Ta nadále poskytovala negativní německý výklad o dění za východními bavorskými hranicemi. V průběhu roku 1928 tak několikrát vypustila do světa zprávy o plánované československé expanzi do Bavorského lesa. Tyto poplašné zprávy přinesly maximálně vlnu napětí a strachu v hraničním Furth im Wald,[181] kde k různým všeněmeckým aktivitám docházelo častěji než dříve.[182]

Úbytek aktivit, který postihl Sudetendeutscher Heimatbund již v roce 1927, pokračoval v roce 1928 částečným institucionálním a personálním rozkladem. Německá participace v československé politice ovlivňovala stále menší ochotu sudetských Němců vstupovat do organizace, popřípadě se podílet na jejím chodu, a to zejména po stránce ekonomické. Tato neochota přinášela drastický úbytek financí, který nadále ochromoval činnost sdružení. Příslušníci sudetských Němců žijících v Bavorsku trpěli silnou nejednotou, ačkoliv cílem spolků byla naopak jejich integrace. Problematický byl zejména kladný vztah Sudetendeutscher Heimatbund k bavorským ilegálním ozbrojeným svazům. S tím nesouhlasilo určité množství členstva z řad českých Němců, a ti tedy organizaci opouštěli a přikláněli se, a to i z finančních důvodů, ke spolku Verein für das Deutschtum im Ausland.[183] Svůj podíl na zlepšení vztahu sudetských Němců v Bavorsku k jejich „domovskému“

[180] BayHStA, MInn, 72871, NR. 2589D24.

[181] Hraniční město se stávalo často cílem agitačních akcí iredentistických spolků. Důvodem k tomu byla také zvýšená československá přítomnost ve městě. Zde žijící zaměstnanci československých státních drah se zde ve 20. letech neúspěšně dožadovali otevření české školky pro své děti. Samotná snaha ale několikrát vedla k osočování československé strany ze snahy o čechizaci Furth im Waldu.

[182] AMZV, PZ Norimberk, 28. 4. 1928, č. j. 4/28.

[183] AMZV, PZ Norimberk, 28. 1. 1928, č. j. 1/28.

Československu měl také nepochybně fakt, že počátkem roku 1928 přestal platit povinný vízový styk mezi oběma zeměmi.[184]

Relativně poklidná situace panující toho času v Bavorsku byla nepochybně jedním z důvodů, proč byl v červenci 1929 uzavřen československý zastupitelský úřad v Norimberku. Jeho bavorská agenda byla plně přenesena na úřad v Mnichově. Druhé největší bavorské město tak opustil Julius Brabec a Československo tudíž přišlo o kvalifikovaný a zaběhlý zdroj informací ze severního Bavorska a muselo se plně spokojit s postupně upadající zpravodajskou aktivitou mnichovského konzulátu, v té době vedeného již zdaleka ne tak četně referujícím Karlem Feistmantelem, konečně nahrazeným od února 1929 Arturem Pacákem.[185] Primárním zájmem Pacákovy informační činnosti byly vzrůstající aktivity ilegálních ozbrojených svazů, o kterých referoval nejčastěji. Na rozdíl od svých předchůdců měl Artur Pacák i díky svému původu[186] kladný vztah k „němectví" jako takovému, proto byl mnichovskými úřady i příznivěji přijat.[187] To se pochopitelně podepsalo i na obsahu politických zpráv zasílaných československému vyslanectví v Berlíně a na pražské ministerstvo.

Na konci srpna 1928 v Norimberku dosluhující Julius Brabec referoval o společném projektu iredentistických organizací, majících za cíl vydat sudetoněmeckého cestovního průvodce (Sudetendeutscher Bäderführer). Průvodce byl zaměřen především na německá lázeňská města v Československu. Zároveň měl být také informačním zdrojem o situaci sudetských Němců v Československu a chtěl udržovat německé povědomí o německých názvech československých měst a obcí.[188] Organizacím se pro tuto publikaci podařilo získat štědrý sponzoring.

---

[184] V. OLIVOVÁ, *Československo a Německo*, s. 227.

[185] Artur Pacák (26. 3. 1885 – 27. 6. 1959) po absolvování právnické fakulty české univerzity v Praze pracoval ve státní správě. V československé diplomacii působil od května 1921. Nejprve v ústředí, ale od března 1923 na vyslanectví ve Vídni, které coby chargé d´affaires vedl od ledna roku 1925. V lednu 1929 pak nastoupil službu v Mnichově, kde působil do října 1933. Po návratu do Československa pracoval v čele osobního oddělení administrativní sekce MZV. Od června 1938 se stal vyslancem v Haagu. Zdejší úřad vydal po březnové okupaci českých zemí Němcům a uznal existenci nově vzniklého Protektorátu. Po válce byl za toto své rozhodnutí souzen a přišel o většinu majetku a byl vystěhován z Prahy. Viz Sylva SKLENÁŘOVÁ, *Diplomatické vztahy Československa a Nizozemska v letech 1918–1948 a jejich představitelé*, Hradec Králové 2010, s. 85; AMZV – osobní spis Artur Pacák.

[186] Ve své zprávě z 21. února 1929 sděloval berlínskému Ministerstvu zahraničí pražský německý vyslanec Walter Koch zprávu o Arturu Pacákovi. V ní se mimo jiné zmínil o činnosti jeho matky, která pracovala ve Vídni ve snaze o zlepšování vzájemných československo-německých vztahů. BayHStA, MA Minist. Akten Nr. 100084, Nr. 16703.

[187] BayHStA, MA Minist. Akten. Nr. 100084, Nr. 16705.

[188] To bylo plně v souznění s aktivitou iredenty, která svým členům zapovídala používat místní názvy v Československu v jiném, než německém jazyce.

A tak měla publikace o 350 stranách a dvacetitisícovém nákladu stát pouhou jednu marku.[189]

V období blížícího se konce desetiletí přicházely z mnichovského konzulátu jen kusé informace o iredentistické akci v Bavorsku. Na základě prostudovaných materiálů v mnichovských archivech je možné se domnívat, že úbytek zpráv o dění v zemi nebyl způsobem jen vlažným přístupem československého konzula, ale i skutečně znatelným poklesem apriorně protičeskoslovenského tažení. Část organizací se stále těsněji propojovala s německými bojovými svazy napojenými na krajně pravicová politická uskupení v Bavorsku, která reprezentovaly NSDAP nebo Deutschnationale Volkspartei, která získala v zemských volbách v květnu 1928 větší pozice než strana Adolfa Hitlera.

Propojování různých organizací s rozličnými cíli mělo důsledek v konání méně častých, ale o to monstróznějších akcí. To se týkalo i mnichovského připomenutí desátého výročí událostí v březnu 1919, které se uskutečnilo 4. března 1929.[190] Akci v tomto roce ve spolupráci ostatními organizacemi (mj. militaristickým spolkem Bayern und Reich)[191] zaštiťoval Sudetendeutscher Heimatbund. Pietního aktu se v Bavorsku vůbec poprvé zúčastnila známá vídeňská organizace Sudetia.[192] Kooperace s ilegálními paramilitaristickými organizacemi napojenými na radikální pravici přinášely v postoji bavorské vlády k všeněmeckým snahám negativní efekt. Zemský kabinet, po volbách 1928 opětovně vedený Bavorskou lidovou stranou, se odkláněl od podobných tendencí a spolupráci a svou aktivitu v přeshraniční činnosti postupně utlumoval.[193]

---

[189] AMZV, PZ Norimberk 28. 8. 1928. č. j. 9/28. Jedná se o poslední politickou zprávu zaslanou z Norimberka, nalezenou v AMZV, a to přestože úřad fungoval ještě dalších 11 měsíců.

[190] AMZV, PZ Mnichov 1929, 9. 3. 1929, č. j. 31740.

[191] Bund Bayern und Reich byla paramilitaristická organizace vzniklá v roce 1921 na troskách nuceně rozpuštěných bavorských Freikorpsů v důsledku plnění poválečných mírových smluv potvrzených v belgickém Spa z července 1920. Organizace působila v Bavorsku do roku 1929, kdy se sloučila s celonárodním uskupením Stalhelm (Bund der Frontsoldaten), která byla potlačena nacisty a rozpuštěna v listopadu 1935. Viz http://www.historisches-lexikon-bayerns.de/artikel/artikel_44458, 6. 12. 2014.

[192] Wiener akademische Burschenschaft Sudetia byla vídeňská organizace sdružující studenty založená v roce 1871. Od svého počátku měla za svůj cíl propagaci němectví v Sudetech. V Bavorsku nebyla aktivní. Působila v Rakousku, kde byla po anšlusu rozpuštěna. Svou činnost obnovila v poválečné éře v roce 1951. Viz Hans-Georg BALDER, *Die Deutsche(n) Burschenschaft(en) – Ihre Darstellung in Einzelchroniken*. Hilden 2005, s. 393–394.

[193] Stanovisko Heinricha Helda vůči vzrůstajícím nacionalistickým tendencím reprezentovaným radikální pravicí bylo více než rezervované. O jeho postoji například k politice Adolfa Hitlera svědčí tvrdý boj, který svedl s NSDAP o vládu v Bavorsku po zemských volbách v roce 1932, kdy sice těsně, ale opět Bayerische Volkspartei na jihovýchodě Německa zvítězila. V té době se dříve často liknavý postoj bavorského předsedy vlády vůči krajní pravici rychle měnil v rozhodný odpor. Na změnu politického kurzu již bylo ale pozdě. Celonárodní podporu už v té

V květnu 1929 referoval berlínský chargé d´affaires Josef Blahož[194] o štvavé protičeskoslovenské kampani v tisku, která psala o údajném československém militarismu jako hrozbě pro Bavorsko. Zprávy v bavorském tisku byly podle Blahožova tvrzení vůči bavorskému sousedovi agresivnější než ve zbytku Německa. Tvrzení československého zástupce z Berlína jsou cenná v tom ohledu, že jakožto zaměstnanec vyslanectví v německém hlavním městě měl podrobný přehled o dění v celém státě a možnost větší konfrontace. Ostřejší formulace v Bavorsku vznikaly mj. proto, že byly vedeny snahou získat více peněz pro příhraniční oblasti z říšského rozpočtu.[195]

Na začátku června 1929 se v Bavorsku poprvé konal tzv. Stalhelmtag. Akce, kterou organizoval Bund der Frontsoldaten, Stalhelm[196] se účastnily také iredentistické spolky a to přesto, že akce měla především výrazně pruský charakter, měla za cíl otupit bavorský partikularismus a propagovat vlastní organizaci v Bavorsku. To byl také hlavní důvod, proč se akce nezúčastnil nikdo ze zemské vlády, a na místo zástupce bývalého zemského vládnoucího rodu Wittelsbachů se akce účastnila delegace rodu Hohenzollernů.[197] Organizace Stalhelm, přestože neměla, a to i podle tvrzení Heinricha Helda,[198] v Bavorsku silnou základnu přilákala na akci značné množství lidí. Zástupci pravice mluvili dokonce o 100 tisících. To podle mnichovského generálního konzulátu[199] odpovídalo počtu více, než levicovým tiskem udávaných necelých 40 tisíc.

---

době držel ve své moci Adolf Hitler a Heinrich Held byl logicky poražen. Viz. Lukáš NOVOTNÝ, *Bavorsko – Stručná Historie Států*, Praha 2012.

[194] Josef Blahož (10. 10. 1888 – 14. 11. 1934) byl absolventem Filozofické fakulty pražské české univerzity (v roce 1912) a následně československý diplomat. Za války byl v československé legii v Rusku, kde posléze působil jako důvěrník československé vlády v Irkutsku. Následně, od února 1920 byl zástupcem československého delegáta v Rusku Václava Girsy. Mezi lety 1921–1925 působil v pražském ústředí. V září 1925 nastoupil coby chargé d´Affaires na berlínské vyslanectví, kde působil do května 1931. Od té doby pracoval v ústředí pražského MZV. V červenci 1934 byl povýšen na ministerského radu, ale posléze náhle ve věku šestačtyřiceti let zemřel. Viz AMZV – osobní spis Josef Blahož; J. DEJMEK, *Diplomacie Československa díl II*., s. 35–36.

[195] AMZV, PZ Berlín 31. 5. 1929, čís. 934/29.

[196] Stalhelm byl jednou z paramilitaristických organizací vzniklých po první světové válce v Německu. Úzce spolupracovala s Deutschnationale Volkspartei. V roce 1930 měla kolem půl milionu členů, ale v Bavorsku si pro svůj pruský charakter nikdy nedokázala vybudovat silnou základnu. Po nástupu Adolfa Hitlera se přesunulo vedení organizace na NSDAP. Postupně byl utlumen její vliv, až byla na konci roku 1935 z nařízení Adolfa Hitlera rozpuštěna.

[197] AMZV, PZ Mnichov 5. 6. 1929, č. j. 159/dův/29.

[198] AMZV, PZ Mnichov 22. 3. 1929, č. j. 67/dův/29.

[199] K přeměně mnichovské expozitury na generální konzulát došlo z rozhodnutí československé vlády ze dne 28. 2. 1929.

Obdobná akce Stalhelmu pořádaná v červnu roku 1930 již své hroty namířila také proti Československu. Celá událost, jež se uskutečnila v Řezně, si dala za úkoly boj proti komunismu a ochranu bayerische Ostmark proti Čechům a počešťování.[200] Stejně protičeskoslovenský ráz měla podobná aktivita Stalhelmu v Ulmu, ta měla za úkol burcovat obyvatele Horní Falce k podpoře německých bratří za hranicemi Německa. Na obou akcích participovaly také všeněmecké organizace se svými bavorskými zástupci. Z jiných aktivit v této době lze jmenovat ještě vytrvalou mediální kampaň, která v nastoleném trendu pokračovala. Snahou československých zastupitelských úřadů v Německu byl v té době zákaz dovozu tiskovin na území republiky.[201] Jinak se na iredentistických aktivitách začala stále více projevovat hospodářská krize, která vypukla po krachu na newyorské burze 29. října 1929. Již dříve utlumené aktivity počala postihovat další nepřízeň osudu. Zhoršující se ekonomická situace na sebe v Německu a pochopitelně i Bavorsku nenechala dlouho čekat. O tom svědčí fakt, že na květnovém sbírkovém Werbewoche v roce 1930 vybral Verein für das Deutschtum im Ausland méně financí než v roce předcházejícím.[202] To byl však teprve začátek všech událostí spjatých s hospodářskou krizí, která symbolicky uzavřela první poválečné desetiletí a jež u československého západního souseda smetla všechny staré pořádky a přinesla nevídaný vzestup národně socialistické politiky Adolfa Hitlera.

První desetiletí protičeskoslovenské činnosti v Bavorsku – závěr

Nástup hospodářské krize razantně ukončil poválečný vývoj v Německu a tím také stejnou periodu v Bavorsku. Turbulentní rok 1930 (a pochopitelně i léta nadcházející) udělal nekompromisní tečku za prvním poválečným desetiletím a v podstatě přinesl ukončení jednoho cyklu bavorské iredenty. Ta se rodila v poválečných bolestech prakticky z ničeho, na fundamentech pangermánských organizací vzniklých již v 19. století. Nicméně nebyla na nastalou situaci po prohrané válce nikdy připravována. Německý kolaps a balkanizace střední Evropy postavily celé všeněmecké hnutí do defenzivní pozice, která však ve své konsekvenci musela nutně vést k posílení hnutí jako takového. Německo bylo okleštěno a další miliony Němců se ocitly pod nadvládou nově etablovaných nacionálních států zrozených z trosek Rakouska-Uherska. Právě tato pro Němce katastrofální konstelace v podstatě donutila „zbylé“ říšské Němce k nové aktivizaci a rozvíjení všeněmeckých snah od samého startu poválečné éry.

Bavorsko samotné nespatřovalo po prohrané válce příliš společných průniků s nově vytvořeným výmarským státem. Naopak jeho cílem byla co největší autono-

[200] AMZV, PZ Mnichov 20. 3. 1930, č. j. 17/30.

[201] AMZV, PZ Berlín 14. 1. 1930, č. j. 76/30.

[202] BayHStA, MInn, 72871, Nr. 2589D216.

mizace, a snad i secese, vedoucí k rychlé restauraci wittelsbašského rodu. Nejinaký byl postoj této země také k přeshraničnímu německví. Tento vztah byl determinován především geografickou blízkostí Československa a italských Jižních Tyrol. Na této premise byla tedy budována iredenta v Bavorsku. Její poválečný nástup byl velice pomalý (poznamenán nízkou institucionalizací zainteresovaných organizací) a svým projevem nebyl svému východnímu sousedovi nikterak nebezpečný. To však mluvíme o letech 1919 až 1923. Přílišnému rozkvětu pangermánského hnutí v té době také dostatečně bránily vnější okolnosti: poválečná hospodářská krize, zbídačení bavorského obyvatelstva, netečnost vůči všeněmeckým cílům jako takovým. Iredenta se nacházela v defenzivě, byla závislá na přeshraniční činnosti československých státních příslušníků – německých politiků nebo německých emigrantů hledajících v Bavorsku nový domov a základnu pro „*svůj protičeskoslovenský boj*“.[203] Zdaleka nejkritičtější poválečný rok 1923 poznamenalo zhroucení německé ekonomiky a měny, čímž toto defenzivní období skončilo.

Následné roky 1924–1926 přinesly kýžený prostor a poprvé v poválečné éře i zlepšenou materiální a organizační základnu pro iredentistickou aktivitu. Proč však toto období trvalo tak krátce? Hospodářská konjunktura na obou stranách československo-bavorské hranice a také postupné institucionální ukotvení Německa ve Společnosti národů, normalizace československo-německých vztahů a vstup německých politiků do československé vlády a konečně poprvé od konce války znatelné zvýšení životní úrovně širokých mas. Všechny tyto aspekty vedly po roce 1926 k postupnému uklidňování zjitřené situace, i když znovu se autor tohoto textu domnívá, že reálná hrozba ze strany bavorské iredenty vůči československému státu nehrozila ani v letech růstu jejích aktivit. Hlavní nárůst aktivity mezi lety 1924 až 1926 je tedy symbolizován zesílením bavorské finanční podpory českým a jihotyrolským Němcům a snaze o užší přeshraniční interakci: posílení německého národního cítění v příhraničních oblastech a za hranicemi, cestování do německých měst v Čechách a naopak. Z dnešního hlediska to v podstatě bylo prohlubování kulturních styků, které se tu a tam pohybovalo na legislativní hranici obou států. Nikdy ovšem nepřecházelo k jakékoliv formě opravdového, otevřeného boje ohrožujícího československý stát.

Výše zmíněné události vedoucí ve svém důsledku k oslabení všeněmeckých aktivit v Bavorsku neměly takový dopad na finanční stránku věci. Bavorští obyvatelé se i nadále v rostoucím množství finančně podíleli na (charitativní) pomoci tolikrát zmiňovaných německých oblastí v Československu a Itálii. Zmizela však téměř veškerá radikalita, která měla za cíl rychlé, agresivní řešení situace. Drsnou rétoriku, reprezentovanou za všechny nejvíce Aloisem Baeranem, doslova vystřídala aktivní politika Gustava Stresemanna, která se infiltrovala i do bavorské pangermánské aktivity. Místo hlasů volajících po konfliktu přišel ke slovu hlas vyjedná-

[203] Nejedná se o emigranty z řad politiků. Jako první politik – emigrant bývá označován Alois Baeran, který do Bavorska odešel v roce 1925.

vací – diplomatický. Pozice Německa na evropské mapě se poprvé po válce změnila a s tím se částečně uklidnily také některé nacionalistické vášně. Alespoň v Bavorsku tomu tak bylo, přes veškerý antagonismus vůči německému ministrovi zahraniční. Toto, řekněme, šťastné konstruktivní období ovšem nemělo dlouhého trvání. Podzim roku 1929 je rázně ukončil. První ranou byl nepochybně předčasný odchod Gustava Stresemanna, který zemřel v říjnu téhož roku. Následný krach newyorské burzy předznamenávající světovou hospodářskou krizi byl tím druhým momentem.

Stresemannova smrt a pozvolný pád do ekonomické recese, gradující v následujících letech, měly svůj podpis pod zmrazením a paralýzou iredentistické aktivity v Bavorsku na přelomu 30. let. Tím se celý proces dostal v podstatě opět na startovní čáru, na které začínal jeho poválečný běh. Opsal svým způsobem kruh, který de facto končil tam, kde v poválečném Německu začal, a tam také ve vynucené defenzivě čekal na další vývoj v Říši. Hospodářská krize přinesla diferenciaci a radikalizaci společnosti. Hledání kolektivních viníků a snadná řešení problémů přivedla k moci Adolfa Hitlera a nastartovala novou kapitolu celého Německa, ale také iredenty v Bavorsku.

Marek Bašta

Vom Kollaps zur Krise. Antitschechoslowakische Aktivitäten in Bayern in den Jahren 1919–1929

Zusammenfassung

Der vorgelegte Text befasst sich mit der Problematik der irredentistischen Bewegung im deutschen Bayern in den zwanziger Jahren des 20. Jahrhunderts. Diese Entwicklung wurde durch die Nachkriegsentwicklung nicht nur in ganz Deutschland, sondern vorranging in Bayern beeinflusst und zugespitzt. Die irredentistische Bewegung akzelerierte oder verlangsamte umgekehrt die gegenseitigen tschechoslowakisch-deutschen Beziehungen. Der Nachkriegszusammenbruch brachte zuerst Linksradikale an die Spitze Bayerns, während die politische Szene anschließend von Rechtskonservativen und Verfechtern der Krone aus der Bayerischen Volkspartei beherrscht wurde. In diese im Prinzip antidemokratische Konstellation begann allmählich sehr aktiv noch die bei weitem radikalste, von Adolf Hitler geführte Bewegung einzugreifen. Während die internationalistische kommunistische Bewegung schnell von der Macht abgedrängt und hart unterdrückt wurde, festigten die Konservativen ihre Position. Die irredentistische Bewegung profitierte von dieser Situation und gewann in den herrschenden bayrischen Positionen zumindest stille Unterstützung. Nicht anders war das auch in der erstarkenden NSDAP. Außer der politischen Situation hatte aber auch die ökonomische Entwicklung in Deutschland ganz grundlegenden Einfluss auf die ganze irredentistische Bewegung. Die sich entfaltenden Aktivitäten wurden sehr schnell von der tiefen Wirtschaftskrise von 1923 gestoppt. In den folgenden Jahren verbesserte sich die Situation in Deutschland, die Konjunktur in Bayern erreichte aber aufgrund der schlechten Beziehungen zwischen der hiesigen Landesregierung und der zentralen Reichsregierung nicht das gleiche Niveau wie im Rest des Landes. Am anderen Ende der Dekade zeigte sich dann bei der eintretenden Wirtschaftskrise schnell die Tatsache des Zerfalls der bayrischen Wirtschaft, der wiederum grundlegenden Einfluss auf alle irredentistischen Aktivitäten hatte. Eine wichtige Rolle spielte damals die deutsche aktivistische Politik unter Führung von Gustav Stresemann, die im Beitritt Deutschlands zum Völkerbund gipfelte. Eine nicht weniger wichtige Rolle in dieser Problematik spielte dann auch die aktivistische Politik eines Teils der deutschen Parteien in der Tschechoslowakei und deren Eintritt in die Regierung 1926. Die deutsche irredentistische Bewegung belastete die gegenseitigen tschechoslowakisch-deutschen Beziehungen, und ihre Propaganda beeinflusste die mehrheitliche bayrische Meinung über den neu entstandenen Nachbarn an der Ostgrenze negativ.

Marek Bašta

From Collapse to Crisis. Anti-Czechoslovak activities in Bavaria in 1919–1929

Summary

The submitted report deals with the issue of the irredentist movement in Bavaria in the 1920s. Their development was marked by and confronted with complex post-war developments not just in the whole of Germany, but in Bavaria in particular. The irredentist movement was accelerated or in contrast slowed by mutual Czechoslovak-German relations. The post-war turmoil first brought government by leftist radicals to Bavaria, followed by right-wing conservatives and monarchists from the Bayerische Volkspartei. The far more radical movement led by Adolf Hitler began to become actively involved in this essentially anti-democratic configuration. While the internationalist Communist movement was shortly removed from power and harshly suppressed, the conservatives consolidated their position. The irredentist movement profited from this situation, and gained at least tacit support from ruling Bavarian politicians. The situation was similar in the strengthening National Socialist German Workers' Party. Besides the political situation, economic developments in Germany also had a fundamental impact on the whole irredentist movement. Thus, the developing activities were quickly stopped by the deep economic crisis of 1923. The situation in Germany improved in subsequent years, but the upturn in Bavaria was not to the same extent as in the rest of the country, something poor relations between the regional state government and the central Reich government did not help. At the end of the decade, the growing economic crisis saw the sudden collapse of the Bavarian economy, which again had a fundamental impact on all irredentist activities. An important role here was played by Germany's activist policy led by Gustav Stresemann, ensuring Germany's admittance to and strengthening position in the League of Nations. No less a role here was played by the activist policy of certain German parties in Czechoslovakia, and their joining the government in 1926. German irredentism was problematic for mutual Czechoslovak-German relations and its propaganda had a negative impact on the majority view in Bavaria of the newly established neighbour on its eastern border.

MODERNÍ DĚJINY **MODERN HISTORY**
Roč. 24, 2016, č. 1, s. 107–133 Vol. 24, 2016, No. 1, p. 107–133

Jana Škerlová

Vztahy Československa a Jugoslávie s Bulharskem, Sovětským svazem a Polskem v letech 1929–1934

Czechoslovakia and Yugoslavia's relations with Bulgaria, the Soviet Union and Poland in 1929–1934

This study follows on from the author's paper published in 2015 in Modern History, which looked at the ambiguous relations between the Little Entente partners of Czechoslovakia and Yugoslavia with Italy and Germany and the impact of these relations on their mutual alliance. The following study endeavours to analyse and describe additional areas of conflict in Czechoslovak-Yugoslav relations. These involve the different stances of both countries on Bulgaria, the Soviet Union and Poland. The study aims to find the reasons for and roots of these mutual controversies, and also to map out what consequences these had for mutual political relations. In doing so, it draws from extensive archive material of Czechoslovak and Yugoslav provenance, in particular from the archives of the Ministry of Foreign Affairs in Prague, the Archives of the Office of the President of the Republic in Prague, and the Yugoslav Archives in Belgrade. Along with this source material, contemporary newspapers and domestic and foreign literature are also used.

Keywords: History, 20th century, Czechoslovakia, Kingdom of Yugoslavia, Bulgaria, USSR, Poland, international relations, diplomacy, interwar period

Úvod

Československo a Království Srbů, Chorvatů a Slovinců (od října 1929 Království Jugoslávie) byly v meziválečném období spojenecké země. Spolu s Rumunskem bylo jejich partnerství smluvně zakotveno v Malé dohodě. Toto zahraničněpolitické uskupení mělo za cíl koordinovat a do značné míry i sjednocovat zahraniční politiku svých členů a také jejich vystupování na mezinárodní scéně, což se během 20. let a první poloviny 30. let víceméně dařilo. Role partnerských států v Malé dohodě však nebyla úplně rovnocenná. Hlavním inspirátorem a jakýmsi tahounem Malé dohody byl československý ministr zahraničních věcí Edvard Beneš, který se do jisté míry snažil působit jako jakýsi mentor Jugoslávie a některých jejích zahraničních ministrů. Pokoušel se ovlivňovat a vést jugoslávskou zahraniční politiku i urovnávat případné konflikty s třetími stranami, mezi nimi i hraniční spory s Bulharskem. A také Jugoslávci samotní u Beneše naopak čas od času hledali radu, podporu a pomoc při řešení svých zahraničně-politických problémů.

I přes oboustrannou a intenzivní spolupráci měli oba spojenci v některých případech odlišné názory. Ty se týkaly zejména postojů ke třetím státům, často sousedním. I tyto spory ohledně třetích států přispívaly už od konce 20. let k pozvolnému rozkližování na první pohled bezkonfliktních a pevných spojeneckých vztahů. S postupem času se tyto problémy ještě více prohlubovaly, zejména ve druhé polovině 30. let.[1]

Cílem následujícího textu je zdůraznit sporné momenty v zahraniční politice Československa a Jugoslávie v letech 1929–1934. Zaměřena je na jejich vztahy k Bulharsku jako státu, s nímž vedla sousední Jugoslávie vleklé spory o hranice a také o makedonskou otázku, ale Československo s ním udržovalo dobré vztahy, Sovětskému svazu, na jehož mezinárodní uznání měly obě země rozdílné názory a také k Polsku, s nímž mělo hraniční spory Československo a naopak Jugoslávie usilovala o budování a prohlubování vzájemně dobrých vztahů.

Studie vychází z obsáhlého pramenného materiálu, zejména z fondů Archivu ministerstva zahraničních věcí v Praze (dále AMZV Praha), kde byly využity zejména fondy Politické zprávy, Telegramy došlé a Telegramy odeslané, dále Kroftův archiv a další a Archivu Ústavu T. G. Masaryka v Praze (dále AÚTGM Praha), odkud bylo čerpáno především z fondu Edvard Beneš I. Výzkum byl proveden taktéž v Archivu Jugoslávie v Bělehradě (dále AJ Beograd). Ačkoliv tamní fondy týkající se Československa jsou značně torzovité, zejména ve fondu Ústřední tiskové kanceláře (Centralni presbiro), kde se nacházejí hlášení tiskového atašé jugo-

[1] Pavel HRADEČNÝ, *Politické vztahy Československa a Jugoslávie v letech 1925–1928 v zahraničním i vnitřním kontextu*, Praha 1988; Zdeněk SLÁDEK, *Malá Dohoda 1919–1938. Její hospodářské, politické a vojenské komponenty*, Praha 2000; Alena FERIANCOVÁ, *(Ne)nájdená bezpečnosť. Československo, Nemecko a úprava medzinárodného systému v Európe 1922–1926*, Nitra 2010.

slávského vyslanectví v Praze, můžeme najít celou řadu zajímavých informací. Pramenný materiál byl doplněn dobovým tiskem a také domácí i zahraniční literaturou.

Bulharsko

Jugoslávsko-bulharské vztahy byly značně napjaté po celé meziválečné období, zejména kvůli stále nedořešené otázce hranic a makedonské otázce. Československo se snažilo určitým způsobem plnit funkci jakéhosi mediátora, který se pokoušel vztahy mezi dvěma jihoslovanskými zeměmi urovnávat. Nejinak tomu bylo i v letech 1929–1934.

Jedním z nejvýznamnějších sporných bodů mezi jihoslovanskými sousedy byla otázka Makedonie. Po první světové válce Království SHS připadla tzv. vardarská Makedonie, další dvě části – pirinská a egejská – připadly Bulharsku a Řecku. V Bulharsku se koncentrovaly makedonské opoziční skupiny v čele s VMRO, které se prostřednictvím teroristických útoků prováděných zejména na území Království SHS, ale i v jiných zemích, snažily upozornit na nespokojenost makedonského obyvatelstva v nově vzniklém státě. Bulharsko, které po první světové válce, jakožto jedna z poražených zemí, utrpělo značné materiální, politické, ekonomické i územní ztráty, tyto aktivity makedonských teroristů často podporovalo, což jen vyostřovalo napětí mezi oběma sousedními zeměmi. Oficiálně se sice pod tlakem západních demokracií, a konečně i Československa, snažilo o sblížení s Královstvím SHS (později Jugoslávií), neoficiálně ovšem dlouhodobě podporovalo makedonské teroristy.

Jugoslávie se snažila s autonomistickými tendencemi Makedonců, které podrobovala vytrvalému srbizačnímu tlaku, vypořádat různými způsoby. Zatvrzele je odmítala uznat alespoň za národnostní menšinu v Jugoslávii, název Makedonie se oficiálně vůbec nesměl používat, místo toho se všude musel uvádět název „Jižní Srbsko“. Tento úzus měly dodržovat i československé úřady, nejen v komunikaci s Jugoslávií, ale také ve svých vnitřních záznamech nebo diplomatických zprávách.[2] Ne vždy se tak však dělo. V makedonské Skopji existoval v letech 1924–1939 československý konzulát a právě v jeho materiálech se označení „makedonský“, „Makedonci“ či „Makedonie“ čas od času objevovaly. Bulharská pro-

[2] K tomu blíže srov. např. edici dokumentů Novica VELJANOVSKI – Jan RICHLIK, *Čehoslovački diplomatski dokumenti za Makedonija*, knj. 1–4, Skopje 2006–2010; Dále srov. Jan RYCHLÍK, *Makedonská otázka ve světle československých diplomatických dokumentů,* Slovanské historické studie 32, 2007, s. 103–111; Novica VELJANOVSKI, *Československá diplomacie a makedonská otázka mezi dvěma světovými válkami (1919–1939),* Slovanský přehled 92, 2006, s. 313–320. Obecně k československo-makedonským vztahům srov. kapitolu v práci Ladislava Hladkého a kolektivu, kde lze nalézt i další literaturu: Ladislav HLADKÝ – Petr STEHLÍK, *Česko-makedonské vztahy*, in: L. Hladký a kolektiv, Vztahy Čechů s národy a zeměmi jihovýchodní Evropy, Praha 2010, s. 147–166.

paganda se faktu, že Jugoslávie odpírá bulharsky orientované menšině v Makedonii její práva, snažila využívat i v evropském měřítku, například na půdě Společnosti národů. Ačkoliv také část intelektuálních kruhů v ČSR považovala mírovou smlouvu s Bulharskem za nespravedlivou, Československo, jako jeden ze signatářů neuillyské smlouvy, jakékoliv revizionistické požadavky Bulharska odmítalo. Každá revize poválečných hranic by se ve svém konečném důsledku mohla obrátit i proti němu. Ministr Beneš se už ve dvacátých letech vyjádřil ve *Slovanském přehledu*, že makedonskou otázku považuje za vyřešenou ve prospěch Srbska a že Bulharsko by to mělo akceptovat.[3]

Nejen v Československu, ale i v západní Evropě obecně panovaly obavy z nestability na Balkáně. Pokud by například Itálie zaútočila na Jugoslávii, bylo pravděpodobné, že i Bulharsko by se pokusilo k útoku připojit a získat jugoslávskou část Makedonie. To by samozřejmě Československo, jako jeden z nejbližších spojenců Jugoslávie, v žádném případě nepřivítalo. Jugoslávii potřebovalo stabilní a co nejsilnější. Československá diplomacie proto prosazovala tezi, že pouze pokud bude Jugoslávie dostatečně konsolidovaná a silná, odradí to její nepřátele od úvah na podobné útoky.[4]

Přese všechny tyto skutečnosti měli Bulhaři zájem na spolupráci s Československem a dobrých vztazích, zejména hospodářských, ale i politických. Na začátku roku 1929 se objevily zprávy o tom, že ČSR uzavře s Bulharskem arbitrážní smlouvu, která by měla normalizovat jejich vzájemné vztahy.[5] Bulharsko navrhlo Československu podpis smlouvy začátkem února 1929, Beneš však odmítl podnikat jakékoliv kroky bez konzultace s malodohodovými spojenci.[6] Bulhaři se jej prostřednictvím pražského vyslance Borise Vazova[7] sice snažili přesvědčit, že arbitrážní smlouva s ČSR by mohla být prvním krokem k normalizaci vztahů také s dalšími dvěma členy Malé dohody, Beneš na to ale nepřistoupil. Bulharské návrhy vnímal jako pokračování snahy získat jeho pomoc při vyjednávání s Jugoslávci a Rumuny.[8] Možnost jednání neodmítal, naopak, považoval to za taktické. Zároveň po dohodě s bělehradským ministerstvem zahraničních věcí plánoval, že

---

[3] Jan RYCHLÍK – Vladimir PENČEV – Miroslav KOUBA, *Česko-bulharské vztahy*, in: L. Hladký a kolektiv, Vztahy Čechů, s. 238.

[4] Archiv Ministerstva zahraničních věcí Praha (dále AMZV Praha), f. II. sekce 1918–1939, k. 434, Složka Státy – SHS (Jugoslavia) – Poměr k jiným státům. Zpráva vyslanectví RČS v Bulharsku, č. j. 119 dův. 30, 1. 4. 1930.

[5] Blíže k arbitrážní smlouvě srov. Josef KOLÁŘ, *Arbitrážní smlouva československo-bulharská a vztahy jugoslávsko-bulharské,* Slovanský přehled 67, 1981, s. 320–328.

[6] AMZV Praha, Telegramy odeslané, č. 119/29, 6. 2. 1929.

[7] Boris Vazov – bulharský diplomat, vyslancem v Praze byl v letech 1927–1932.

[8] Blíže k tomu srov. také zprávu vyslance ČSR v Sofii Rejholce: AMZV Praha, Politické zprávy (dále PZ) – Sofie, Politická zpráva č. 13, 7. 2. 1929.

až budou podmínky arbitrážní smlouvy s Bulharskem dojednány, vznese požadavek, aby Bulharsko stejné smlouvy uzavřelo i s Rumunskem a Královstvím SHS.[9] Navíc mu rozhodně nebylo proti mysli, že by si mohl připsat zásluhy na normalizaci tolik komplikovaných jugoslávsko-bulharských vztahů, jak můžeme mezi řádky číst z jeho telegramů.[10]

O arbitrážní smlouvě a také o Benešově plánu na vypracování smluv i pro ostatní malodohodové partnery měli být informováni také Jugoslávci a Rumuni.[11] Bělehradská vláda na jeho dotaz ohledně smlouvy s Bulharskem odpověděla prostřednictvím zástupce ministra zahraničních věcí Kosty Kumanudiho[12] v podstatě kladně. Jugoslávský vyslanec v Praze Branko Lazarević[13] jen upřesňoval, že by bylo lepší zvolit takový postup, že Beneš nebude nejprve vyjednávat s Bulhary separátně a pak je požádá o předložení stejné smlouvy také Rumunsku a Království SHS, ale že má rovnou požadovat, aby Bulhaři předložili návrhy arbitrážní smlouvy všem třem členům Malé dohody současně. Beneš to nepokládal za nejšťastnější řešení, taktičtější by podle něj bylo, aby jednání probíhala bilaterálně a až v určitém bodu by se k nim přidaly zbývající dva státy, aby už bylo pro Bulharsko složitější tuto možnost odmítnout.[14] Tento postup podpořili i Rumuni.[15] Beneš pak v polovině února 1929 vyzval Bulharsko, aby předložilo Československu návrh arbitrážní smlouvy a dodal, že to považuje za první krok ke sblížení všech malodohodových států s Bulharskem.[16] Bulhaři ovšem vzápětí navrhli, aby text vypracovala československá strana, na což Beneš ochotně přistoupil, protože mu dávalo možnost zformulovat text smlouvy tak, aby co nejlépe vyhovoval jak Československu samotnému, tak i jeho malodohodovým partnerům.[17] Smlouva byla nakonec podepsána až v květnu 1930. V platnost však nikdy nevstoupila.[18]

---

[9] AMZV Praha, f. II. sekce, Trezorové spisy II/1, k. 4, Poměr RČS k Bulharsku, 1. 2. 1929; AMZV Praha, Telegramy odeslané, č. 124/29, 12. 2. 1929.

[10] AMZV Praha, Telegramy odeslané, č. 123–124/29, 7. 2. 1929.

[11] AMZV Praha, f. II. sekce, Trezorové spisy II/1, k. 4, Poměr RČS k Bulharsku, 1. 2. 1929.

[12] Kosta Kumanudi (1874–1962) – srbský a jugoslávský politik, po převratu v lednu 1929 ministr bez portefeuille a zástupce ministra zahraničních věcí Vojislava Marinkoviće, jenž byl vážně nemocen.

[13] Branko Lazarević (1883–1968) – jugoslávský diplomat a spisovatel, vyslancem v Praze byl v letech 1926–1929.

[14] AMZV Praha, Telegramy odeslané, č. 131/14, nedatováno. AMZV Praha, f. II. sekce, Trezorové spisy II/1, k. 4, Poměr RČS k Bulharsku, 12. 2. 1929.

[15] AMZV Praha, Telegramy odeslané, č. 152/29, 12. 2. 1929.

[16] Tamtéž, č. 167–169/29, 17. 2. 1929.

[17] J. KOLÁŘ, *Arbitrážní smlouva československo-bulharská*, s. 323.

[18] Tamtéž, s. 237.

V dubnu 1929 se bulharský car Boris[19] vydal pod jménem hrabě Rilský na neoficiální cestu po Evropě, během níž absolvoval i třídenní soukromou návštěvu Československa. Konkrétně pobýval v Praze a navštívil prezidenta Masaryka v Lánech, kde se na královu počest konal odpolední čaj a slavnostní večeře za účasti vrcholných československých představitelů.[20] Na Masaryka zřejmě udělal poměrně dobrý dojem, protože o Borisovi se vyjádřil, že *„je inteligentní, ze všech těch ‚Procházků', co jsem dosud viděl, nejinteligentnější*".[21] Borisova cesta byla tajena i v Bulharsku, a když se o ní tamní vládní kruhy dozvěděly, měly obavy, aby ji československý tisk nevyužil ke kritické kampani proti Bulharsku. K tomu však nedošlo. Bulharský tisk to kvitoval vesměs s povděkem a naznačoval, že Československo by mělo splnit svou úlohu mezi slovanskými národy, tedy podle bulharského chápání se zastat Bulharska ve sporu o Makedonii.[22] To však Československo nemělo ani v nejmenším v úmyslu. Role prostředníka mezi Královstvím SHS a Bulharskem se nezříkalo, avšak v žádném případě nemínilo připustit žádnou revizi hranic.

Jugoslávcům se Borisova návštěva v ČSR v době, kdy mezi Bulharskem a Královstvím SHS probíhala obtížná jednání o otázce hranic, příliš nelíbila. Nic proti ní však nenamítali. Přesto vyslanec Šeba navrhoval, aby se dojem z Borisovy návštěvy mírnil prohlášením, že účelem cesty je řešení záležitostí ohledně jeho statků, které vlastnil na Slovensku.[23] Aby se předešlo spekulacím, informovalo československé ministerstvo zahraničí o obsahu rozhovorů s králem Borisem jugoslávského vyslance Anđelinoviće.[24] Čechoslováci chtěli návštěvu využít k tomu, aby působili na Bulhary ve smyslu domluvy se sousedními státy, zejména s Královstvím SHS a Rumunskem.[25] Masaryk na Borise apeloval, aby Bulhaři urovnali vztahy zejména s Královstvím SHS.[26] Král údajně odvětil, že je nakloněn dohodě,

---

[19] Boris III. (1894–1943) – bulharský car v letech 1918–1943.

[20] Archiv Kanceláře prezidenta republiky Praha (dále AKPR Praha), f. Kancelář prezidenta republiky (dále KPR), k. 100, sign. D 8500, část Prezident T. G. Masaryk, Korespondence TGM, Složka Lány 1929, Návštěva bulharského krále Borise III. v Lánech, 5. 4. 1929.

[21] Anna GAŠPARÍKOVÁ HORÁKOVÁ, *U Masarykovcov. Spomienky osobnej archivárky T. G. Masaryka,* Bratislava 1995, s. 14.

[22] AMZV Praha, PZ – Sofie, Politická zpráva č. 28, 15. 4. 1929.

[23] AMZV Praha, Telegramy došlé, č. 238/29, 5. 4. 1929.

[24] AMZV Praha, Telegramy odeslané, č. 271/29, nedatováno; Arhiv Jugoslavije Beograd (dále AJ Beograd), f. č. 395 – Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Rumuniji, k. č. 19, složka č. 202 – Međunarodni odnosi – Opšti materijali, 1929, Zpráva ministerstva zahraničních věcí, č. 1339, 8. 4. 1929. Grgur Budislav Anđelinović (1886–1946) – chorvatský dalmatský publicista, politik a diplomat, jugoslávský vyslanec v Praze v letech 1929–1930.

[25] AMZV Praha, Telegramy odeslané, č. 257–265/29, 4. 4. 1929.

[26] Tamtéž, č. 270/29, nedatováno.

ale její uzavírání bude dlouhodobou záležitostí, a že v této záležitosti doufá v zprostředkování Československa.[27]

Přes všechnu snahu československých představitelů napětí mezi Bulharskem a Královstvím SHS na jaře 1929 neklesalo, spíše naopak. Koncem dubna bulharsko-jugoslávské vztahy rozjitřila návštěva chorvatského politika Ante Paveliće,[28] který v Sofii podepsal tzv. sofijskou deklaraci se zástupci legálního makedonského Bratrského komitétu. Jejich společným cílem, deklarovaným v tomto dokumentu, mělo být rozbití Království SHS a osvobození Chorvatů a Makedonců od „srbské nadvlády".[29] Zároveň se Pavelić společně se svým společníkem Gustavem Perčecem setkali se zástupci Vnitřní makedonské revoluční organizace v čele s jejím tehdejším vůdcem Vančo Mihailovem, který jim slíbil poskytnout své lidi k přípravě teroristických útoků.[30] V Bělehradě samozřejmě vyvolala taková zpráva značný poprask a jugoslávská vláda zazlívala bulharské vládě, že něco takového umožnila. Jugoslávský vyslanec v Sofii Nešić předal bulharské straně dvě demarše bělehradského kabinetu, v nichž Jugoslávci požadovali, aby se bulharský kabinet distancoval od sofijské deklarace a zabránil protijugoslávským projevům v sofijských ulicích. Bělehrad uvažoval o ukončení jednání o úpravě hranic a dokonce i o odvolání jugoslávského vyslance ze Sofie.[31] Bulharský ministr zahraničních věcí nakonec přece jen vyjádřil nad incidenty politování, zároveň však prohlásil, že pokojným manifestacím nemůže bulharská vláda bránit.[32] Jiný názor ovšem mělo bulharské veřejné mínění a tisk, který rozpoutal protijugoslávskou kampaň.[33]

Čechoslováci se prostřednictvím vyslance Jana Šeby[34] snažili působit na bělehradské ministerstvo zahraničních věcí, aby se ve věci neukvapovalo a neničilo tak výsledky dlouhých a obtížných jednání, bylo to však marné. Jugoslávci také žádali, aby je Československo podpořilo prostřednictvím tisku. Chtěli, aby hlavní

---

[27] AJ Beograd, f. č. 395 – Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Rumuniji, k. č. 19, složka č. 202 – Međunarodni odnosi – Opšti materijali, 1929, Zpráva ministerstva zahraničních věcí, č. 1339, 8. 4. 1929.

[28] Ante Pavelić (1889–1959), chorvatský nacionalista, právník a politik, v roce 1929 odešel do emigrace a založil teroristickou organizaci Ustaša, která se mj. podílela na přípravě atentátu na jugoslávského krále Alexandra v říjnu 1934, v letech 1941–1945 byl nejvyšším představitelem Nezávislého chorvatského státu s titulem poglavnik, po druhé světové válce emigroval do Argentiny, zemřel ve Španělsku.

[29] Blíže k Sofijské deklaraci srov. J. J. SADKOVICH, *Italija i ustaše*, s. 89–93.

[30] AMZV Praha, PZ – Sofie, Politická zpráva č. 32, 30. 4. 1929.

[31] AMZV Praha, Telegramy došlé, č. 293/29, 24. 4. 1929.

[32] Tamtéž.

[33] Tamtéž; J. J. SADKOVICH, *Italija i ustaše*, s. 90.

[34] Jan Šeba (1886–1953) – československý diplomat a politik, československým vyslancem v Království SHS byl v letech 1923–1929.

pražské listy ostře vystoupily proti Bulharsku, ministr Beneš byl však proti.[35] Také Bulhaři se cítili poněkud ukřivděně, vyčítali Benešovi, že v Bělehradě dostatečně neuplatnil svůj vliv a nezabránil vyhrocení celé situace. Zároveň měli Bulhaři pocit, že Čechoslováci málo podporují jejich požadavky na ochranu menšin, tedy i makedonské žijící v Království SHS.[36] Celý incident způsobil mimo jiné odklad podpisu tzv. pirotské dohody upravující otázku bulharsko-jugoslávského pohraničí.[37] Pavelić byl poté v Jugoslávii v nepřítomnosti odsouzen Soudem na ochranu státu k trestu smrti.[38]

Menší zmatek vypukl po zveřejnění sofijské deklarace také v pražském ministerstvu zahraničí, protože Ante Pavelić, v té době ještě málo známý záhřebský právník, se jménem přesně shodoval s dr. Ante Pavelićem, zubařem a politikem ze Záhřebu, který byl za první světové války v kontaktu s československou Maffií a jejími členy a v Praze se vyděsili, aby to nebyla shodná osoba či nějaký jeho příbuzný, čímž by mohly být kompromitovány některé československé osobnosti. O podání bližších informací byl proto požádán československý konzulát v Záhřebu.[39]

Část československého tisku podpořila Jugoslávii ve vzájemném hraničním sporu s Bulharskem v červenci 1929, kdy jejich spor opět vygradoval. Tehdejší zprávy uveřejňované v československých novinách byly přímo inspirovány vyslanectvím Království SHS v Praze, takže téměř bez výjimky stranily Jugoslávii.[40] Jugoslávci si dokonce pochvalovali, že přestože se Bulhaři snažili svalit zodpovědnost za růst napětí na Balkáně na Jugoslávii a v tomto duchu jejich agentury posílaly československým novinám celou řadu telegramů, československý tisk se tím vesměs nenechal zviklat v projugoslávských postojích.[41] Probulharsky psaly pouze *Národní listy* a *Národní politika*, zatímco *Venkov*, *České slovo* či *Národní osvobození* se držely projugoslávských postojů. Redaktorem *Národních listů,* který se

[35] AMZV Praha, f. II. sekce, Trezorové spisy II/1, k. 4, Poměr bulharsko-jihoslovanský. Incident Pavelić, 25. 4. 1929.

[36] Tamtéž, Poměr jihoslovansko-bulharský, 23. 5. 1929.

[37] AMZV Praha, Telegramy došlé, č. 292/29, 23. 4. 1929.

[38] K Pavelićovu zájezdu do Bulharska srov. AMZV Praha, PZ – konzulát Záhřeb 1929, Čís. 101/ dův./ 29, Mimořádná politická zpráva, 3. 7. 1929.

[39] AMZV Praha, PZ – konzulát Záhřeb 1929, Čís. 101/ dův./ 29, Mimořádná politická zpráva, 3. 7. 1929.

[40] AJ Beograd, f. č. 38 – CP, k. 32, č. j. 77 – Čehoslovačka, složka 1929, Izveštaj Ministarstva inostranih dela br. 7337, 26. 7. 1929, Příloha – Akt Královského vyslanectví v Praze č. 671, 18. 7. 1929.

[41] Tamtéž, Zpráva tiskového attaché vyslanectví Království SHS v Praze, 6. 8. 1929.

v nich zaměřoval na Balkán, byl známý bulharista Vladimír Sís,[42] takže orientace Kramářova listu byla nasnadě. Změnila se až po změnách v národně demokratické straně a následně i v *Národních listech* na jaře 1930, kdy byl redaktor Sís propuštěn.[43] Do *Národní politiky* psal o Balkáně Jan Hejret,[44] o němž na jugoslávském vyslanectví panoval názor, že nemá pochopení pro jugoslávské státní zájmy.[45]

O makedonskou otázku se zajímal také prezident Masaryk. V květnu 1929 se setkal s bulharským vyslancem Vazovem, od nějž si nechal sdělit informace o Makedonii. Vazov jej informoval mimo jiné i o počtu Makedonců (respektive Bulharů, protože Bulhaři nepovažovali Makedonce za samostatný národ) v bulharské, srbské a řecké části Makedonie. Podle bulharských údajů jich žilo v bulharské části 165 000, v srbské 632 000 a v řecké 298 000. Vazov také informoval Masaryka o tom, že v srbské Makedonii není možné navštěvovat bulharské školy, a že tam nejsou povoleny ani bulharské knihy a noviny, byť v Sofii srbské noviny k dostání byly.[46]

Na podzim 1929 však právě Masaryk poněkud rozvířil československo-bulharské i československo-jugoslávské vztahy, když 1. října v *Berliner Tagblatt* vyšel přepis rozhovoru politického komentátora Rudolfa Oldena, v němž československý prezident prohlásil, že „*pro půl milionu Makedonců nebude v Evropě válka*“.[47] Tato věta vyvolala řadu reakcí, Masarykovi například napsal rozhořčený dopis Svaz sdružení makedonských studentů v cizině.[48] Makedonští studenti studující v zahraničí mu vyčítali, že je špatně informován, protože Makedonců žije v jižním Srbsku na milion a půl a také, že se jako známý ochránce utiskovaných, jejich malého národa, který je utlačován Srby, nezastal.[49] Ani v Bulharsku nebyl rozhovor přijat dobře. Masaryk v něm mimo jiné uvedl, že nejdůležitější je to, že se Makedonci zbavili tureckého útlaku. Bulharské noviny však oponovaly, že srbský útlak

[42] Vladimír Sís (1889–1958) – český spisovatel, překladatel a novinář, znalec Balkánu a především Bulharska, kde působil jako zahraniční korespondent Národních listů.

[43] AJ Beograd, f. č. 38 – CP, k. 32, č. j. 77 – Čehoslovačka, složka 1930, Zpráva tiskového attaché vyslanectví Království SHS v Praze č. 119/30, 27. 4. 1930.

[44] Jan Hejret (1868–1947) – český novinář a propagátor slovanské vzájemnosti.

[45] Tamtéž, Zpráva tiskového attaché vyslanectví Království SHS v Praze, 6. 8. 1929.

[46] Archiv Ústavu T. G. Masaryka Praha (dále AÚTGM Praha), f. T. G. Masaryk (dále TGM), k. 511, část R, oddíl Cizí země, složka SHS 1929, 1930, 1931, 1932; Masarykovy rukopisné poznámky z roku 1929.

[47] AKPR Praha, f. KPR, k. 62, sign. D 7224, Jugoslávie, část Jugoslávie 1920–1932, složka Makedonské záležitosti.

[48] Tamtéž, Dopis Union des associations d’etudiants macedoniens a l’etranger, 21. 10. 1929.

[49] Tamtéž, Svaz sdružení makedonských studentů v cizině, Dopis Unie asociací makedonských studentů v zahraničí T. G. Masarykovi, 21. 10. 1929.

je pro ně mnohem horší.[50] O rozhořčení Bulharů svědčila také epizoda z bulharského města Varna, kde místní občané u příležitosti Masarykových osmdesátin odmítli po něm pojmenovat jednu z ulic města. Důvodem byl právě tento jeho výrok.[51] Masaryk chtěl na celé nedorozumění reagovat, vysvětlit, že tím myslel, že válka pro Makedonce nevypukne v Jugoslávii, ale prezidentská kancelář po dohodě s ministerstvem zahraničí tuto vysvětlující odpověď neodeslala.[52]

Jugoslávsko-bulharské vztahy se začaly pozvolna zlepšovat na jaře roku 1930. Už v září 1929 došlo mezi oběma státy k podpisu Pirotské dohody o pohraničním styku. V únoru 1930 pak byla podepsána tzv. smlouva Nešić-Burov, která řešila otázku tzv. dvojího vlastnictví, jež se týkalo nemovitostí, jimiž procházela hraniční čára stanovená v roce 1919. Majitelům, kteří vlastnili nemovitosti na obou stranách hranice, měly být pozemky postupně vyměňovány.[53]

Ke zlepšení jugoslávsko-bulharských vztahů přispěl i postup obou zemí po dalších útocích, které se na jaře 1930 objevily v Makedonii. Jugoslávský tisk z nich obvinil výlučně VMRO, a ne Bulharsko, jak bylo dříve obvyklé. Na to Bulharsko zareagovalo vyhošťováním některých Makedonců, zejména těch, kteří byli nepohodlní vládě.[54] Nicméně situace byla i tak velmi napjatá. Československá legace v Bělehradě se domnívala, že jugoslávská strana bude ČSR žádat o pomoc při řešení jugoslávsko-bulharského sporu a také o podporu celé Malé dohody.[55] Vyslanectví v Sofii naopak nevidělo situaci tak dramaticky. Vyslanec Václav Rejholec psal na jaře 1930 do Prahy: „*Vyslanectví má za to, že makedonský problém přestane být nebezpečím a fakticky bude likvidován, jakmile se Jugoslávie vnitřně zkonsoliduje a navenek upevní, protože proti silné Jugoslávii se Bulharsko po zkušenostech světové války do dobrodružství nepustí.*“[56] Tento komentář vyjadřoval poměrně typický československý optimismus v otázce bulharsko-jugoslávských vztahů. Další vývoj měl ukázat, že makedonský problém bude palčivý i nadále.

---

[50] Tamtéž, Opis telegramu československého vyslanectví v Sofii, bez data.

[51] AMVZ Praha, f. II. sekce, k. 434, Složka Státy – Jugoslavia – Varia, Zpráva vyslanectví v Sofii, č.j. 119 dův./ 30, 1. 4. 1930, s. 3.

[52] AKPR Praha, f. KPR, k. 62, sign. D 7224/32, část Jugoslávie, složka Makedonské záležitosti, Svaz sdružení makedonských studentů v cizině. Protestní dopis. Záznam o reakci prezidenta Masaryka z 29. 10. 1929.

[53] Blíže k tomu srov. Veselin STARČEVIĆ, *Československé diplomatické dokumenty o problematice mezibalkánských vztahů v letech 1929–1934,* Slovanské historické studie 11, 1976, s. 39.

[54] AMVZ Praha, PZ – Bělehrad 1930, Politická zpráva č. 21, 19. 3. 1930, s. 10–12.

[55] Tamtéž, Telegram chargé d’affaires Vokáče, č. 163/30, 21. 3. 1930.

[56] AMVZ Praha, f. II. sekce, k. 434, Složka Státy – Jugoslavia – Varia, Zpráva vyslanectví v Sofii, č.j. 119 dův./ 30, 1. 4. 1930, s. 6.

Jugoslávie se snažila omezovat bulharskou propagandu v ČSR a naopak popularizovat svoje stanovisko v otázce Makedonie. V roce 1930 například vyšla v Plzni kniha publicisty Josefa Jirouta, nazvaná *Jižní Srbsko a tzv. makedonská otázka: historicko-politická studie*. Kniha byla vydána s podporou jugoslávského vyslanectví v Praze.[57] Jugoslávská legace se intenzivně snažila působit na československé veřejné mínění, aby uvěřilo, že žádný makedonský problém neexistuje a celá věc je jen uměle živena Bulharskem, které se snaží destabilizovat Jugoslávii. Tuto tezi v podstatě propagoval i Jirout, když tvrdil, že s osvobozením balkánských Slovanů „z tureckého jha" byla makedonská otázka vyřešena kulturně, tedy že Makedonci už žijí v rámci svobodného slovanského státu, a prohrou Bulharska v druhé balkánské válce a následně i v první světové válce byl problém Makedonie vyřešen také politicky a vojensky, když ji poválečné mírové smlouvy přiřkly Srbsku, resp. Království SHS.[58] Oficiální československá místa se skutečně dosti pečlivě vyhýbala používání názvu Makedonie, jak v oficiálních, tak v interních materiálech a také ve svém tisku.[59]

V ČSR však existovaly i organizace propagující pravý opak. Jednalo se například o Česko-bulharskou ligu. Na jednom z jejích zasedání, které se konalo v Praze 9. března 1930, mluvil známý bulharofil Vladimír Sís o tom, že v Makedonii žijí ti nejlepší Bulhaři. Další slavnostní večer byl pro změnu věnován Ludvíku Kubovi, kterému Jugoslávci nemohli zapomenout, že ve své sbírce makedonských písní tyto písně charakterizoval jako „bulharské". Tato zasedání ligy velmi popuzovala jugoslávské vyslanectví v Praze, které o nich informovalo do Bělehradu. Zprávou o tomto zasedání se na pokyn ministerstva zahraničních věcí zabývalo i oddělení pro ochranu státu bělehradského ministerstva vnitra.[60] To svědčí o velké citlivosti Bělehradu na cokoliv, co se týkalo Bulharska a tím také Makedonie.

Jugoslávské vyslanectví v Praze se rovněž snažilo co nejlépe monitorovat činnost makedonských emigrantů, kteří zde žili. Někteří z nich totiž podle vyslanectví vyvíjeli protijugoslávskou činnost. Jugoslávci sledovali nejenom činnost vůdce pražských makedonských studentů Borise Damjanova, ale zajímali je všichni pražští Makedonci.[61] Avšak i přes sledování studentů se jugoslávskému vyslanectví jen velmi zřídka podařilo zjistit nějakou jejich ilegální činnost.

---

[57] AJ Beograd, f. č. 38 – CP, k. 32, č. j. 77 – Čehoslovačka, složka 1930, Zpráva tiskového attaché vyslanectví Království SHS v Praze, č. 91/30, 21. 3. 1930.

[58] Josef JIROUT, *Jižní Srbsko a tzv. makedonská otázka: historicko-politická studie*, Plzeň 1930.

[59] Srov. např. Československá republika, 16. 3. 1931 a 17. 3. 1931.

[60] AJ Beograd, f. č. 38 – CP, k. 32, č. j. 77 – Čehoslovačka, složka 1930, Izveštaj Ministarstva inostranih poslova Kraljevine Jugoslavije, br. 193959, 11. 7. 1930.

[61] Tamtéž, Dopis Centrální tiskové kanceláře pražskému dopisovateli, 23. 7. 1930. Tamtéž, Zpráva tiskového attaché vyslanectví Království SHS v Praze, č. 241/30, 26. 7. 1930.

Motivovat jugoslávsko-bulharské smíření se opatrně snažilo i Československo, jehož postavení v Bulharsku se na jaře 1930 upevnilo díky podpisu arbitrážní a přátelské smlouvy 14. května 1930 (smlouva však nebyla nikdy ratifikována).[62] Bulharský ministerský předseda Andrej Ljapčev[63] absolvoval v létě 1930 třítýdenní léčení v Karlových Varech. Během svého pobytu v ČSR navštívil i prezidenta Masaryka a ministra zahraničí Beneše. Návštěva byla zdvořilostní, jejím účelem nebyla politická jednání, přesto se samozřejmě o politických tématech hovořilo. Beneš mimo jiné upozornil Ljapčeva, že pro každou vládu je nebezpečné opírat se o ilegální organizace, což byla narážka na podporu makedonských a jiných protijugoslávských aktivistů Bulharskem. Na vztah s Jugoslávií se Ljapčeva ptal i prezident Masaryk.[64] Andrej Ljapčev, který byl sám makedonského původu, mu na to odpověděl, že Bulhaři žádají, aby Srbové dali makedonským obcím alespoň nějakou autonomii a povolili bulharské noviny a časopisy.[65]

Začátkem léta 1930 se objevily nové útoky na bulharsko-jugoslávských hranicích. Jugoslávský ministr zahraničních věcí Vojislav Marinković[66] požadoval po jugoslávském vyslanci v Sofii, aby proti nim energicky protestoval u bulharské vlády. Vyslanec Ljuba Nešić se ale jeho instrukcemi neřídil a za trest byl přeložen do turecké Ankary, jak o tom do Prahy důvěrně informovala československá legace v Bělehradě. Nahradit jej měl Ilija Šumenković, ale jako rodákovi z Ohridu mu Bulharsko odmítlo udělit agrément. Československý chargé d'affaires upozorňoval do Prahy, že je možné, že situace se dále vyhrotí a Jugoslávie nebude mít v Sofii vyslance vůbec. Vysvětloval to jakousi bojovností, až agresivitou, jugoslávské zahraniční politiky, která se v této době projevovala nejen vůči Bulharsku, ale také vůči Itálii či Maďarsku.[67]

Jugoslávský ministr zahraničí Marinković měl v létě 1930 v úmyslu řešit makedonskou otázku na půdě Společnosti národů. Tuto myšlenku ovšem nepodporovala Francie, která upozorňovala Jugoslávii, že přednesení problému v SN by nahrávalo Bulharsku, které by tak dostalo na mezinárodním fóru prostor k tomu, aby

[62] Josef CHMELAŘ, *Československá zahraniční politika v roce 1930*, Zahraniční politika 10, 1931, s. 18.

[63] Andrej Ljapčev (1866–1933) – bulharský politik původem z Makedonie, v letech 1926–1931 byl bulharským premiérem.

[64] AMZV Praha, Telegramy odeslané, č. 7342–4/30, 7. 7. 1930.

[65] AÚTGM Praha, f. TGM, k. 506, část R, Cizí země, Složka 1930, Masarykův vlastnoruční záznam o návštěvě Ljapčeva, 7. 7. 1930.

[66] Vojislav Marinković (1876–1935) – srbský ekonom, politik a diplomat, 1927–1932 byl ministrem zahraničních věcí, v roce 1932 byl také krátce premiérem Království Jugoslávie.

[67] AMZV Praha, PZ – Bělehrad 1930, Politická zpráva č. 38, 25. 6. 1930, s. 18–20.

dokazovalo, že obyvatelstvo Makedonie je bulharského původu. Marinković tedy od svého úmyslu upustil.[68]

Československo se pokoušelo být jakýmsi prostředníkem mezi Bulhary a Jugoslávci, zároveň se snažilo zejména Bělehrad svými postoji k Bulharsku neprovokovat. Otevřeně to přiznal ve své zprávě do Prahy vyslanec Robert Flieder,[69] když psal, že „*vzhledem k citlivosti Jihoslovanů vůči Bulharům*" informoval ministra zahraničních věcí Marinkoviće o návštěvě bulharského novináře Mikuláše Antonova, který se měl stát vyslancem v Praze, na legaci v Bělehradě.[70] Antonov po návratu do Sofie vydal v tisku celou sérii článků o poměrech v Jugoslávii, což v Bělehradě vyvolalo řadu reakcí.[71] Jugoslávský tisk jej obviňoval, že rozhodně nepracoval pro vzájemné sblížení, jak při své návštěvě deklaroval, a že se navíc při jednání s mnoha předními osobnostmi v Bělehradě zaštiťoval svou kandidaturou na vyslance v Praze. Tím se však Antonov nikdy nestal.

V červenci 1931 byla obnovena jednání jihoslovansko-bulharské komise pro likvidování otázky nemovitostí na společně hranici. Československo tato jednání prostřednictvím svých legací v Bělehradě a Sofii bedlivě sledovalo, stejně jako události, které je provázely, zejména další ozbrojené útoky makedonských teroristů na jugoslávském území.[72] Ke konci roku 1931 však muselo konstatovat, že bulharsko-jugoslávské vztahy se opět přiostřily.[73]

V polovině prosince 1931 se setkal na recepci u vojenského atašé Spojených států amerických v Bělehradě československý atašé Ladislav Szathmáry[74] s bulharským chargé d'affaires Stevanem Valnarovem, který kdysi působil v Praze. Valnarov mu v důvěrném rozhovoru sdělil, že Bulharsko očekávalo intenzivnější působení Prahy prostřednictvím vyslanectví v Bělehradě na jugoslávskou vládu ve věci urovnání sporů s Bulharskem.[75]

Na podzim 1932 se objevily úvahy, že zprostředkovatelem pří zmírňování napětí mezi Jugoslávií a Bulharskem by se měl stát československý prezident Masaryk. Při rozhovoru během honu v Novém Sadu vyslanci Fliederovi potvrdil i králův bratranec princ Pavel, že bělehradský dvůr vkládá do Masarykovy případ-

[68] AMZV Praha, PZ – Bělehrad 1929, Politická zpráva č. 51, 22. 8. 1930.

[69] Robert Flieder (1883–1957) – československý právník a diplomat, vyslancem v Jugoslávii byl v letech 1930–1933.

[70] AMZV Praha, PZ – Bělehrad 1931, Politická zpráva č. 71, 19. 11. 1931, s. 2.

[71] AMZV Praha, PZ – Bělehrad 1932, Politická zpráva č. 14, 1. 2. 1931.

[72] AMZV Praha, PZ – Bělehrad 1931, Periodická zpráva č. III za 3. čtvrtletí 1931, 4. 10. 1931, s. 10–11.

[73] Tamtéž, Periodická zpráva č. IV za 4. čtvrtletí 1931, 12. 1. 1932, s. 8–9.

[74] Ladislav Szathmáry (1895–1946) – československý diplomat, v letech 1931–1933 působil jako legační tajemník II. třídy na vyslanectví v Bělehradě.

[75] Tamtéž, Politická zpráva č. 87, 15. 12. 1931.

né intervence značné naděje.[76] Tyto naděje však neměly být vyslyšeny. Prezident Masaryk se v žádném případě nemínil do jugoslávsko-bulharského sporu míchat.

Počátkem roku 1933 došlo ke změně na postu bulharského vyslance v Jugoslávii. Nový zástupce sofijské vlády v Bělehradě Georgi Kjoseivanov[77] sdělil v rozmluvě československému vyslanci Robertu Fliederovi, že chce upřímně pracovat pro sblížení Jihoslovanů a Bulharů, už jen proto, že jsou Slované. Flieder rozmluvu hodnotil opatrně s tím, že nakolik je vyslancovo úsilí upřímné, se pozná časem.[78]

Ve stejném období došlo také na adresu československého prezidenta T. G. Masaryka francouzské podání, které obsahovalo žádost, aby zakročil ve prospěch bulharské menšiny v Jugoslávii.[79] Opět zůstalo bez odezvy.

Na podzim 1933 došlo hned k několika setkáním mezi jugoslávským králem Alexandrem a bulharským carem Borisem.[80] Zároveň jugoslávský král s královnou vykonali cestu po balkánských zemích. Alexandrovu myšlenku vydat se do ostatních balkánských zemí podpořil i Edvard Beneš,[81] který si od Alexandrovy cesty sliboval posílení pozice Jugoslávie a tím také celé Malé dohody na Balkáně a celkově utužení vzájemných vztahů.[82] Jugoslávský král se setkal s bulharským carem Borisem v jeho letním sídle v Euxinogradu 3. října 1933.[83] Jugoslávský tisk do cesty vkládal značné naděje, co se týkalo uklidnění poměrů na Balkáně, zejména právě s Bulharskem.[84] Podle informací československého vyslanectví v Bukurešti Alexandr s Borisem jednali kromě jiného i o makedonské otázce. Alexandr jednoznačně odmítl jakoukoliv možnost revize hranic a varoval Borise před bulharskými

[76] AMZV Praha, PZ – Bělehrad 1932, Mimořádná politická zpráva č. 47, 22. 11. 1932.

[77] Georgi Kjoseivanov (1884–1960) – bulharský diplomat a politik, bulharským vyslancem v Jugoslávii byl v letech 1933–1934, v letech 1935–1940 byl bulharským ministerským předsedou.

[78] AMZV Praha, PZ – Bělehrad 1933, Politická zpráva č. 14, 14. 2. 1933.

[79] AKPR, f. KPR, k. 128, sign. 11311, část Jugoslávie, složka Memorandum se žádostí o zakročení ve prospěch bulharské menšiny v Jugoslávii, záznam ze 4. 2. 1933.

[80] Blíže k tomu srov. Josef KOLÁŘ, *Malá dohoda a Bulharsko v letech 1932–1934*, in: Petr Mainuš (ed.), Slavista s duší básníka. Sborník k sedmdesátinám Ivana Dorovského, Brno 2005, s. 186–195.

[81] AMZV Praha, PZ – Bělehrad 1933, Politická zpráva č. 76, 7. 11. 1933.

[82] AÚTGM Praha, f. EB I, k. 104, sign. R 145, část Národní shromáždění – vystoupení E. Beneše v zahraničním výboru 1933, Expozé ministra Beneše v zahraničním výboru, 31. 10. 1933, s. 27.

[83] AMZV Praha, PZ – Bělehrad 1933, Politická zpráva č. 65, 6. 10. 1933.

[84] Srov. např. Slovenec, 1. 10. 1933, s. 2; Politika, 4. 10. 1933, s. 1; Vreme, 4. 10. 1933, s. 1; Pravda, 6. 10. 1933, s. 2.

Makedonci a jejich požadavky.[85] Jugoslávské ministerstvo zahraničních věcí potěšilo, že ministr Beneš přikládal Alexandrově balkánské cestě značný „mírotvorný" význam, což zdůraznil i ve svém expozé v zahraničním výboru senátu v říjnu 1933.[86] Začátkem prosince 1933 bulharský královský pár návštěvu oplatil a přijel společně s ostatními bulharskými vrcholnými politickými představiteli do Bělehradu.[87] I tato návštěva byla československou politickou scénou, veřejností a tiskem vnímána kladně.[88] Její výsledky však nebyly takové, jak si československé ministerstvo zahraničí představovalo.

O obsahu rozhovorů mezi jugoslávským a bulharským panovníkem z října 1933 máme zprostředkované zprávy díky známému československému publicistovi a odborníkovi na jihoslovanské poměry Hubertu Ripkovi, který v listopadu 1933 mluvil s Alexandrem mj. i o jeho rozmluvě s carem Borisem. V ní ho prý žádal, aby zakročil proti makedonským komitům, ale Boris to odmítl s tím, že není dostatečně silný. Naopak Boris začal klást podmínky, požadoval otevření bulharských škol v Makedonii a vydání města Caribrodu Bulharsku. To odmítl Alexandr. Jugoslávský král před Ripkou vyslovil také přání, že by byl rád, aby ministr Beneš působil na Bulharsko, aby přistoupilo k balkánskému garančnímu paktu, o kterém jednaly Jugoslávie, Turecko a Řecko.[89]

V jugoslávsko-bulharských vztazích sice došlo k jistému uklidnění, avšak k chystanému Balkánskému paktu Bulharsko nepřistoupilo. Účast Bulharska v Balkánském paktu plně podporovalo také Československo, které si od toho slibovalo snazší cestu k urovnání jugoslávsko-bulharských vztahů.[90] V procesu konsolidace vztahů nejen mezi Bulharskem a Jugoslávií, ale v jihovýchodní Evropě obecně, Československo jednoznačně upřednostňovalo sblížení svých malodohodových spojenců s Bulharskem před vytvářením protibulharského bloku.[91] Nakonec však byl Balkánský pakt 9. února 1934 v Aténách podepsán bez přítomnosti Bulharska. Jeho signatáři – Jugoslávie, Řecko, Rumunsko a Turecko – si dávali záležet na tom, aby dostatečně zdůraznili, že pakt není namířen proti Bulharsku a naopak, že

---

[85] AMZV Praha, Telegramy došlé, č. 690–691/33, 17. 10. 1933.

[86] Nada PETROVIĆ – Jelena BURIŠIĆ, *Izveštaji Ministarstva inostranih poslova Kraljevine Jugoslavije za 1933. godinu,* knjiga 4, Beograd 2009, s. 407, oktobar 1933.

[87] AMZV Praha, PZ – Bělehrad 1933, Politická zpráva č. 85, 15. 12. 2013.

[88] N. PETROVIĆ – J. BURIŠIĆ, *Izveštaji,* knjiga 4, s. 491, decembar 1933.

[89] AÚTGM Praha, f. TGM, k. 511, část R, oddíl Cizí země, složka SHS 1929, 1930, 1931, 1932; Audience dra Huberta Ripky u krále Alexandra dne 25. 11. 1933, s. 3–6.

[90] Nada PETROVIĆ – Jelena BURIŠIĆ, *Izveštaji Ministarstva inostranih poslova Kraljevine Jugoslavije za 1934. godinu,* knjiga 5, Beograd 2010, s. 166, april 1934.

[91] Valerián BYSTRICKÝ, *ČSR a Balkán v 30. rokoch,* in: F. Helešic (ed.), Materiály z vědecké konference věnované 50. výročí Československé republiky: 4. – 6. června 1968, sv. I, Úvodní referáty. Praha 1968, s. 136.

je žádoucí, aby se Bulharsko později stalo jeho součástí. Československo by rádo vidělo přistoupení Bulharska k Balkánskému paktu i z toho důvodu, že by to mohlo posílit Malou dohodu – pro Jugoslávii a Rumunsko by odpadlo nebezpečí ze strany Sofie, a obě balkánské země se tak mohly více věnovat středoevropským záležitostem. Zároveň by narovnání vztahů mezi Sofií a Bělehradem posílilo Jugoslávii proti Itálii.[92] Bulharsko však nechtělo podepsat žádný pakt, který by jej zavazoval uznávat stávající hranice a tím bránil jejich případné revizi.[93]

Na přelomu března a dubna 1934 podnikl Hubert Ripka další cestu do Bělehradu a také do Sofie. S bulharskými politiky rozebíral kromě vnitropolitické situace také otázku bulharsko-jugoslávských vztahů.[94] Ripka ve své zprávě pro prezidentskou kancelář sice uváděl, že v Sofii bylo patrné zlepšení vztahů k Jugoslávii, zároveň upozorňoval, že není vůbec jisté, zda tento kurz v Bulharsku vydrží. Ve své zprávě informoval také o rozhovoru s bývalým bulharským ministrem zahraničních věcí Burovem, který mu vytýkal, že Bulhaři očekávali od ministra Beneše, že bude více působit v Bělehradě, aby pakt nepodepisovali bez Bulharů. Ripka uváděl, že podobné stížnosti na československý postup a nedostatek aktivity pro zlepšení jugoslávsko-bulharských vztahů, slyšel v Bulharsku z více míst.

Vztahy Jugoslávie s Bulharskem se v průběhu roku 1934 nadále zlepšovaly, došlo například k dalším vzájemným návštěvám panovníků.[95] Nejvíce však ke zlepšení vztahů a k posílení důvěry Jugoslávie v upřímnost snah bulharské vlády přispělo zatčení vůdců VMRO v Bulharsku.[96]

Jak podotkl československý vyslanec v Bělehradě Pavel Wellner,[97] po atentátu na krále Alexandra nebyly jugoslávským tiskem vedeny útoky proti Bulharsku, přestože bylo poměrně brzy prokázáno, že králův vrah, Vlado Georgiev-Černozemski, byl Makedonec a člen VMRO.[98] Bulharská vláda však velmi rychle zjistila jeho totožnost a navíc pokračovala v likvidaci VMRO, což bylo v Jugoslá-

---

[92] TÝŽ, *Juhoslovansko-bulharský pakt a Československo*, in: J. Hrozienčík (ed.), Československo a Juhoslávia. Z dejín československo-juhoslovanských vzťahov, Bratislava 1968, s. 319.

[93] Veselin STARČEVIĆ, *Československé diplomatické dokumenty o problematice mezibalkánských vztahů v letech 1929–1934*, Slovanské historické studie 11, 1976, s. 31.

[94] AÚTGM Praha, f. TGM, k. 506, část R, oddíl Cizí země, složka Bulharsko 1929–30, Zápis dra H. o rozmluvách v Sofii a Bělehradě ve dnech 29. března až 8. dubna 1934, s. 7–10.

[95] AMZV Praha, PZ – Bělehrad 1934, Politická zpráva č. 56, 3. 10. 1934.

[96] Tamtéž, Zpráva periodická číslo III za dobu 3. čtvrtletí 1934, 15. 10. 1934, I. Zahraničně-politická část, s. 4.

[97] Pavel Wellner (1878–1959) – československý právník a diplomat, vyslancem v Jugoslávii byl v letech 1933–1935.

[98] AMZV Praha, PZ – Bělehrad 1934, Politická zpráva č. 69, 14. 11. 1934, s. 6.

vii vnímáno pozitivně a k očekávanému ochlazení vztahů nedošlo.[99] V Bulharsku byl také vyhlášen třídenní smutek a vzhledem k příbuzenskému svazku obou panovníků i měsíční dvorský smutek.[100] Obě země také spolupracovaly při vyšetřování. Bulharská policie oznámila jugoslávské vládě, že Černozemski se před dvěma lety vystěhoval do Maďarska. Jugoslávie pak 17. října vyzvala oficiální nótou maďarskou vládu, aby zahájila vyšetřování, kdy Černozemski přišel do Maďarska.[101] Maďarsko však příliš vstřícné nebylo, což v Jugoslávii vyvolávalo vlnu nevole.

Atentát na krále Alexandra zorganizovaný ustašovci spolu s VMRO znovu vzbudil zájem o makedonskou otázku i v Československu. Prezident Masaryk nechal v roce 1935 vypracovat ve své kanceláři elaborát o makedonské otázce.[102] Avšak vzhledem k tomu, že Masaryk koncem roku 1935 z důvodu svého neustále se zhoršujícího zdravotního stavu rezignoval, nebylo s tímto rozborem makedonské otázky v prezidentské kanceláři dále pracováno.

Sovětský svaz

Jednou z třecích ploch v zahraničně politických vztazích Československa a Jugoslávie byla kromě jiného i otázka postoje k Sovětskému svazu, respektive jeho mezinárodnímu uznání. Obě země podporovaly ruskou emigraci, která uprchla před bolševismem, ale jejich postoj k sovětskému režimu nebyl stejný.[103] Jugoslávie zarytě odmítala uznat SSSR de iure. Důvodů měla celou řadu, například ten, že jugoslávská vládnoucí dynastie Karađorđevićů byla spřízněna s bývalou ruskou carskou rodinou Romanovců, která byla bolševiky vyvražděna, a také jugoslávská veřejnost, zejména její srbská část, chovala značné sympatie k carskému Rusku. V roce 1919 Království SHS dokonce de iure uznalo tzv. sibiřskou vládu admirála

[99] Tamtéž, Periodická zpráva č. IV za dobu 4. čtvrtletí 1934, 15. 1. 1935, s. 17.

[100] AMZV Praha, PZ – Sofie, Politická zpráva č. 59, 15. 10. 1934.

[101] AMZV Praha, Telegramy došlé, č.449/34, 17. 10. 1934.

[102] AÚTGM Praha, f. TGM, k. 506, část R, oddíl Cizí země, složka Dr. Ant. Schenk: Makedonská otázka 1935.

[103] Ke vztahům malodohodových států a SSSR srov. např.: Bohumila FERENČUHOVÁ, *Sovietske Rusko a Malá dohoda (K problematike medzinárodných vzťahov v strednej Európe v rokoch 1917–1924),* Bratislava 1988; Igor LUKEŠ, *Vztahy Československa k sovětskému Rusku od konce první světové války po Hitlerovo převzetí moci, 1918–1933*, in: týž, Československo mezi Hitlerem a Stalinem (Benešova cesta k Mnichovu), Praha 1999, s. 15–38; TÝŽ, *Nebezpečné vztahy: Beneš a Stalin v Hitlerově stínu, 1933–1935*, in: Tamtéž, s. 39–70; Miroslav JOVANOVIĆ, *Vyhnaná elita. Sociální struktura ruské emigrantské komunity v Království Srbů, Chorvatů a Slovinců*, Slovanský přehled 83, 1997, s. 29–47; TÝŽ: *Doseljavanje ruskih izbeglica u Kraljevinu SHS 1921–1924*, Beograd 1996; Zdeněk SLÁDEK, *Československo a Sovětský svaz mezi válkami,* Slovanský přehled 76, 1990, s. 281–283; Bohumila FERENČUHOVÁ, *Malá dohoda a Sovietske Rusko*, Slovanský přehled 76, 1990, s. 283–289.

Kolčaka jako ruskou vládu.[104] Kromě toho byla Jugoslávie silně protikomunistická, jak její politické špičky, tak do značné míry i široká veřejnost. Komunistická strana byla v Jugoslávii postavena mimo zákon už v roce 1920, kdy byla vydána tzv. Obznana, tedy dekret zakazující veškerou komunistickou činnost v zemi. V roce 1921 pak následoval zákon o ochraně státu, na jehož základě byly komunistickým poslancům odebrány mandáty ve skupštině (na základě výsledků voleb v roce 1921 byli komunisté třetí nejpočetnější stranou ve skupštině, kde měli 58 mandátů) a za komunistickou propagandu byly udělovány těžké tresty.

Československo zaujímalo ve vztahu k SSSR poněkud pragmatičtější postoj. I zde bylo mnoho odpůrců bolševismu, mezi ty nejhlasitější patřili čelní politici Karel Kramář a Václav Klofáč, avšak komunistická strana zde byla legální a pravidelně se účastnila voleb. Čechoslováci měli zároveň zájem o hospodářské kontakty se SSSR. Museli však brát ohled na své malodohodové partnery, nejen Jugoslávii, ale také Rumunsko, které vzhledem ke sporu o Besarábii, území, které si nárokovaly obě země, mělo se Sovětským svazem značně napjaté vztahy. Rumunsko jako podmínku pro normalizaci vztahů se SSSR stanovilo uznání Besarábie za rumunskou. Bylo jasné, že státy Malé dohody v otázce uznání SSSR jen velmi obtížně najdou společnou řeč. Už v roce 1924 se proto jejich ministři zahraničních věcí dohodli, že v této záležitosti bude každá členská země jednat podle svého uvážení.[105] Celá věc se však neustále protahovala a nakonec ještě ani začátkem třicátých let nebyl SSSR uznán žádnou z malodohodových zemí. O uznání SSSR se sice na návrh Československa mluvilo na konferenci Malé dohody v Bělehradě v květnu 1932, Království SHS a Rumunsko však konstatovaly, že svá dřívější rozhodnutí prozatím nehodlají měnit.

Na podzim 1930 se nakrátko zdálo, že situace se začíná poněkud proměňovat. Rumunský ministr zahraničních věcí George Mironescu[106] na setkání ministrů zahraničních věcí Malé dohody v Ženevě navrhoval, aby byl Beneš pověřen sondováním sovětského postoje v otázce mezinárodního uznání ze strany celé Malé dohody. Jejich jugoslávský kolega Marinković však byl mnohem zdrženlivější. Na jednání všech tří ministrů sice s Benešovou „misí“ souhlasil, ale o den později jej soukromě navštívil a žádal, aby ve věci nepospíchal, protože neměl dobrozdání od krále Alexandra k takové akci.[107] A zda by ho získal, bylo otázkou. Zdá se, že to

[104] B. KRIZMAN, *Vanjska politika jugoslavenske države 1918–1941, Diplomatsko-historijski pregled*, Zagreb 1975*,* s. 69.

[105] Tamtéž*,* s. 74.

[106] George Mironescu (1874–1949) – rumunský politik a diplomat, v letech 1928–1930 ministr zahraničních věcí a 1930–1931 ministerský předseda Rumunska.

[107] AMZV Praha, f. Kabinet ministra, k. 2, složka Beneš Edvard dr., Záznam o konferenci ministrů Malé dohody Dra Beneše, Marinkoviče a Mironesca v Ženevě dne 2. 10. 1930 od 4 do 7 hod. večer.

byl právě král Alexandr, kdo byl v Jugoslávii největší překážkou pro uznání SSSR.[108]

To, že v Jugoslávii nepanoval vůči SSSR příliš kladný postoj, ovšem neznamenalo, že se Jugoslávie o tamní poměry nezajímala. V létě 1932 se prostřednictvím vyslance Fliedra dostala do Prahy zpráva, že král Alexandr má zájem o informace o SSSR, avšak nemá odkud si opatřit objektivní zprávy. Na Hradě byli toho názoru, že vyslanec Flieder by měl z ministerstva zahraničí dostávat zvláštní zprávy o Rusku, aby je králi mohl zprostředkovat a posílit tak také svou pozici u dvora. S tímto postupem souhlasil také prezident Masaryk.[109]

Zahraničně-politická situace se v celé Evropě začala měnit s příchodem Adolfa Hitlera na post kancléře v Německu v lednu 1933. Že je třeba hledat nové spojence, nejen mezi malými státy, ale především mezi velkými, si začala pozvolna uvědomovat Francie a spolu s ní i Malá dohoda, zejména Edvard Beneš. Vůli k normalizaci vzájemných vztahů s Malou dohodou projevil i Sovětský svaz.[110] V červenci 1933 pak v reakci na Mussoliniho návrh tzv. Paktu čtyř došlo k podpisu smlouvy o neútočení mezi Malou dohodou jako celkem a SSSR. V Československu to bylo vnímáno jako první krok k uznání Sovětského svazu Malou dohodou.[111] Jugoslávci to však tak jednoznačně nevnímali, jejich výhrady trvaly i nadále. Přesto to prakticky znamenalo uznání SSSR de facto.

Během svého rozhovoru s králem Alexandrem a s ministrem zahraničních věcí Bogoljubem Jevtićem[112] se na uznání SSSR v listopadu 1933 ptal československý novinář Hubert Ripka. Oba jugoslávští představitelé mu odpověděli vyhýbavě. Ripka z toho usoudil, že v Jugoslávii nálada pro uznání stále není příliš příznivá, ale na druhou stranu se domníval, že zejména král by byl ochotný se v této věci řídit názorem ministra Beneše.[113]

Benešova idea byla, že Malá dohoda by uznala Sovětský svaz jako celek, tak jak to předpokládal i Pakt Malé dohody, a tuto ideu se snažil prosadit také u svých malodohodových partnerů. Na zasedání Stálé rady Malé dohody v Záhřebu začátkem roku 1934 se ministři zahraničních věcí malodohodových států shodli, že je

---

[108] B.KRIZMAN, *Vanjska politika jugoslavenske države,* s. 77.

[109] AKPR Praha, f. KRP, k. 28, sign. T 44/21 Bělehrad – zprávy vyslanectví ČSR a jiné, část IV, Záznam kancléře Šámala z 14. 7. 1932.

[110] B. KRIZMAN, *Vanjska politika jugoslavenske države,* s. 76.

[111] N. PETROVIĆ – J. BURIŠIĆ, *Izveštaji,* knjiga 4, s. 250, jul 1933.

[112] Bogoljub Jevtić (1886–1960) – srbský a jugoslávský politik a diplomat, v letech 1929–1932 zastával funkci ministra dvora a zároveň byl náměstkem ministra zahraničních věcí (1929–1930), od července 1932 do prosince 1934 byl ministrem zahraničních věcí, v prosinci 1934 se stal premiérem, ve funkci však setrval jen několik měsíců.

[113] AÚTGM Praha, f. TGM, k. 511, část R, oddíl Cizí země, složka SHS 1929, 1930, 1931, 1932; Audience dra Huberta Ripky u krále Alexandra dne 25. 11. 1933, s. 12–13.

v zásadě vhodný čas k tomu, aby se normalizovaly vztahy se Sovětským svazem.[114] V roce 1934 se o této variantě intenzivně vyjednávalo, nejprve v lednu v Záhřebu a později také v Ženevě, avšak rumunsko-sovětský spor o Besarabii a také odpor Jugoslávie takovému postupu zabránil.[115] Nakonec bylo dohodnuto, že státy Malé dohody budou usilovat o normalizaci vztahů se SSSR, avšak nebylo řečeno, že to musí udělat najednou.[116] Těsně před československým uznáním, v květnu a červnu 1934 Beneš ještě zvýšil tlak na Rumunsko a Jugoslávii, aby se k uznání SSSR připojily. Začátkem června 1934 přednesl znovu tuto otázku na zasedání Stálé rady Malé dohody v Ženevě. Jednáním byl sice přítomen i jugoslávský ministr zahraničních věcí Jevtić, jeho vláda a zejména král Alexandr však uznání SSSR dále odmítali. Úspěch nakonec slavil Beneš jen částečný. Rumunsko se tlaku podvolilo a Sovětský svaz uznalo 9. června 1934 spolu s ČSR, Jugoslávie se k nim však nepřipojila.[117]

Československo tedy uznalo SSSR a podobně se zachovalo Rumunsko, byť se mu nepodařilo dosáhnout toho, aby se SSSR zřekl Besarábie. Jugoslávie uznání nadále odmítala, což ČSR vůbec netěšilo, pražské ministerstvo zahraničí však chápalo jugoslávské důvody, které výstižně shrnul Benešův zástupce Kamil Krofta: „*Jugoslávie nemá pravdě žádných zájmů na uznání Ruska a naopak má citový odpor, který je tam silnější, nežli u nás. O tom není pochyby, že carské Rusko udělalo mnoho pro Jugoslávii.*“[118]

Beneš však byl přesvědčen o tom, že uznání Sovětského svazu bylo správné a v tomto názoru se ještě utvrdil po vstupu SSSR do Společnosti národů v září 1934.[119] Doufal, že Jugoslávie také nebude s uznáním otálet a v tomto smyslu motivoval i několik článků v československém tisku, například v legionářském *Národním osvobození* či v *Lidových novinách*.[120] Opačný názor vyjádřil v *Národních*

---

[114] AMZV Praha Telegramy odeslané, č. 21–36/34, 28. 1. 1934.

[115] AMZV Praha, f. Kabinet ministra, složka Beneš Edvard dr., Záznam o hovorech ministra dra. Beneše a o událostech v Ženevě ve dnech 7. – 8. 6. 1934.

[116] AMZV Praha, f. Kroftův archiv, k. 7, Výklady vyslance dr. K. Krofty na poradách přednostů odborů a oddělení MZV 1934, Výklad podaný p. vyslancem drem K. Kroftou na poradě přednostů sekcí a oddělení ministerstva zahraničních věcí dne 25. 1. 1934, s. 1.

[117] K tomu blíže srov. Živko AVRAMOVSKI, *Balkanske zemlje i velike sile 1935–1937,* Beograd 1967, s. 27 –28.

[118] AMZV Praha, f. Kroftův archiv, k. 7, Výklady vyslance dr. K. Krofty na poradách přednostů odborů a oddělení MZV 1934, Výklad podaný p. vyslancem drem K. Kroftou na poradě přednostů sekcí a oddělení ministerstva zahraničních věcí dne 14. 6. 1934, s. 2.

[119] AÚTGM Praha, f. EB I, k. 31, sign. R 141/4, část Vystoupení E. Beneše v Poslanecké sněmovně Národního shromáždění 1934, Expozé ministra Beneše na 345. schůzi poslanecké sněmovny, 6. 11. 1934, s. 1.

[120] Lidové noviny, 12. 6. 1934; Národní osvobození, 14. 6. 1934.

listech Karel Kramář, který apeloval na jugoslávského krále, aby Jugoslávie SSSR neuznávala.[121]

Jugoslávie skutečně s uznáním sovětského Ruska nespěchala, což, jak si všímali i zahraniční pozorovatelé, například britský vyslanec v Jugoslávii, její malodohodové partnery „hluboce zklamalo".[122] Byl to však pouze jeden z mnoha momentů signalizujících postupné rozvolňování partnerství malodohodových spojenců.

Polsko

Zároveň průběžně vyvstávala také otázka vztahů k Polsku.[123] Jugoslávie, Československo i Polsko shodně považovaly po skončení první světové války za svou hlavní spojeneckou velmoc Francii a jejich zahraniční politika byla úzce provázaná s francouzskou. Vzájemné styky mezi nově vzniklými státy však nebyly jednoduché. Zatímco Československo mělo ke svému polskému sousedovi dosti komplikovaný poměr, zejména kvůli sporům o hranice a národnostní menšiny, Jugoslávie v období trvání královské diktatury usilovala o upevňování kulturních a také hospodářských styků s Polskem a také Polsko se snažilo v Jugoslávii o sobě vytvářet co nejpříznivější dojem a získat si na svou stranu veřejné mínění. ČSR toto jugoslávsko-polské sbližování po celou dobu pozorně a poněkud žárlivě sledovala.

Koncem roku 1931 jugoslávský ministr zahraničních věcí Vojislav Marinković navštívil Varšavu. Jugoslávci ujišťovali Čechoslováky, že návštěva je čistě zdvořilostní a nemá žádný zvláštní význam či konkrétní účel.[124] Proslýchalo se však, že v Polsku dojde k podpisu polsko-jugoslávské kulturní a školské smlouvy, a že se bude se také hovořit o možnostech prohloubení hospodářské spolupráce.[125] Průběh návštěvy bedlivě sledovala československá oficiální místa i tisk, což Bělehrad velmi těšilo.[126] Například *Lidové noviny* upozorňovaly zejména na úspěšnou jugoslávskou propagandu, kterou režim krále Alexandra v Polsku v posledních

[121] Národní listy, 14. 6. 1934 a 23. 6. 1934.

[122] Výroční zpráva vyslance Hendersona za rok 1935 z 13. 4. 1936, in: Robert L. JARMAN (ed.), *Yugoslavia. Political Diaries 1918–1965,* Volume 2: 1927–1937, Slough 1997, s. 581.

[123] K československo-polským vztahům srov. Václav ŽÁČEK, a kolektiv, *Češi a Poláci v minulosti 2. Období kapitalismu a imperialismu,* Praha 1967; Ke vztahům Polska a Balkánské dohody srov. Beata ŁYCZKO-GRODZICKA, *Dyplomacja polska a Ententa balkanska 1933–1936,* Wrocław 1981.

[124] AMZV Praha, PZ – Bělehrad 1931, Politická zpráva č. 38, 12. 8. 1931, s. 1.

[125] Tamtéž, Politická zpráva č. 84, 10. 12. 1931, s. 2–3.

[126] Nada PETROVIĆ – Jelena BAKIĆ, *Izveštaji Ministarstva inostranih poslova Kraljevine Jugoslavije za 1931. godinu, knjiga 2.* Beograd 2007*,* knjiga 2, s. 486.

letech zlepšuje svůj obraz a získává sympatie široké veřejnosti.[127] Návštěva byla také interpretována jako jugoslávská odpověď na návštěvu bulharského ministerského předsedy Nikoly Mušanova v Ankaře a celkové sbližování Bulharska a Turecka.[128] Jako velký úspěch Marinkovićovy návštěvy, který mohl být užitečný i pro ČSR, bylo československým tiskem označováno to, že se mu podařilo získat podporu polských vládnoucích kruhů proti maďarskému revizionismu.[129] Celkově byl však postoj československých politických kruhů k této jugoslávské návštěvě v Polsku spíše rezervovaný.[130]

V září 1933 přijela na desetidenní návštěvu Jugoslávie delegace polských poslanců. Jugoslávský tisk tuto návštěvu interpretoval jako základní kámen v nové éře budování dobrých vztahů mezi Jugoslávií a Polskem. Zároveň se v Jugoslávii mluvilo o tom, že by to mohla být právě Jugoslávie, která by se mohla stát určitým mostem mezi Polskem a Československem.[131] K tomu však nedošlo.

Na jaře 1934 konzulát v Záhřebu hlásil do Prahy, že zatímco oslav jmenin generála Józefa Piłsudského se účastnil jak bán, vicebán a starosta města, tak i nejvyšší vojenští činitelé, oficiálních oslav 84. narozenin prezidenta Masaryka v Národním divadle se tito vysocí představitelé režimu nezúčastnili vůbec.[132] Do jisté míry toto chování záhřebských představitelů jugoslávského režimu signalizovalo snahu Jugoslávců získávat si sympatie Polska a zároveň jistou lhostejnost vůči tomu, co si o takovém chování budou myslet Čechoslováci.

Československo-polské vztahy znovu ochladly po podpisu německo-polské smlouvy o neútočení 26. ledna 1934. V ČSR podpis tohoto dokumentu vyvolal značné obavy z budoucího vývoje. I nadále však Čechoslováci byli ochotní jednat s Polskem o vzájemném sblížení. Spory přesto přetrvávaly. Jugoslávie se nesnažila zasahovat do československo-polských sporů, ani v nich zprostředkovávat, a pouze málokdy je také komentovala, nanejvýš prostřednictvím tisku. Například bělehradská *Politika* se v březnu 1934 vyjádřila k československo-polským neshodám týkajícím se Těšínska v tom smyslu, že nehodlá hledat jejich viníka, ale pouze tlumočí názor jugoslávského lidu, že oba státy by při řešení konfliktu měly dbát na

[127] Lidové noviny, 2. 12. 1931.

[128] Československá republika, 4. 12. 1931.

[129] Národní politika, 3. 12. 1931.

[130] AJ Beograd, f. č. 38 – CP, k. 32, č. j. 77 – Čehoslovačka, složka 1931, Zpráva tiskového attaché vyslanectví Království Jugoslávie v Praze, č. 485/31, 19. 12. 1931.

[131] Jugoslovenski Lloyd, 17. 9. 1933.

[132] AMZV Praha, PZ – Konzulát Záhřeb 1933, Dopis konzula Pukla kancléři Přemyslu Šámalovi z 9. 4. 1934; Dále srov. AMZV Praha, PZ – Konzulát Záhřeb 1934, Polská a německá propagace v Jihoslavii. Osobní zpráva tiskového tajemníka C. Melče, 9. 5. 1934. Dále k tomu srov. Např.: AMZV Praha, f. II. sekce. Složka Státy – Jugoslavia – Varia, Dopis konzula Pukla zplnomocněnému ministru Kamilu Kroftovi z 10. 11. 1933.

vyšší zájmy a vyvarovat se ohrožování míru vzájemnými spory.[133] Také apelovala na slovanskou vzájemnost mezi oběma aktéry sporu, která by měla usnadnit dohodu.[134] Záhřebský *Obzor*, který byl ve většině případů spíše na straně Polska, upozorňoval na nebezpečnou změnu orientace polské politiky, která se čím dál více odkláněla od Francie a naopak inklinovala k Německu.[135]

Přesto se samozřejmě jugoslávští politici o stav československo-polských vztahů zajímali. Hubert Ripka, který Jugoslávii navštívil na přelomu března a dubna 1934, hlásil do Prahy, že se jej na zmíněný spor ptal ministr zahraničí Bogoljub Jevtić a také, že v Jugoslávii slyšel od různých lidí, že Poláci se v Jugoslávii snaží působit proti Francii i proti Československu, a že také štvou Chorvaty proti Srbům a rovněž proti Čechům, protože tvrdí, že podporují bělehradský režim.[136]

Československo-polské vztahy, vyhrocené v důsledku polsko-německé smlouvy o neútočení a sporů o Těšínsko, se nezlepšovaly ani v průběhu roku 1934.[137] Avšak československá legace v Bělehradě docházela k závěru, že i polsko-jugoslávské vztahy se poněkud ochlazují.[138] Přispělo k tomu i jisté sbližování mezi Polskem a Maďarskem, které se projevilo například návštěvou maďarského ministerského předsedy Gyuly Gömböse ve Varšavě v říjnu 1934 a podpisem polsko-maďarské kulturní konvence. K návštěvě došlo v době, kdy Jugoslávie na mezinárodním poli bojovala za potrestání Maďarska kvůli vydržování ustašovských táborů, v nichž byli cvičeni pachatelé atentátu na krále Alexandra, a proto reakce na tuto návštěvu byly v Jugoslávii velmi negativní i v prorežimním tisku, který doposud o Polsku psal spíše pozitivně. Názor jugoslávské politické scény i veřejnosti dobře vystihoval například komentář v lublaňských novinách *Slovenec*: „*Dým smrtelných marseilleských výstřelů se ještě nerozptýlil a Gömbös, ministerský*

---

[133] Tento spor vznikl poté, co polský vládní tisk krátce před podpisem německo-polské deklarace v lednu 1934 začal útočit na ČSR a připomínat rozdělení Těšínska a další bolavá místa vzájemných vztahů. Tato tisková kampaň vyvolala neklid a demonstrace na Těšínsku. Vše vyústilo zatčením dvou Poláků a jejich postavením před soud dle zákona na ochranu republiky. Poláci odpověděli vytlučením oken československého vyslanectví a vypovězením 21 českých rodin z Polska. Oficiálně požadovalo Polsko řešení postavení polské menšiny v ČSR. Blíže k tomu srov. AMZV, PZ – Bělehrad 1934, Cirkulární telegram E. Beneše č. 57.652/KB/34, bez data; Tamtéž, Rukopis cirkulárního telegramu E. Beneše č. 57.652/KB/34, bez data.

[134] Politika, 29. 3. 1934.

[135] Obzor, 2. 4. 1934.

[136] AÚTGM Praha, f. TGM, k. 506, část R, oddíl Cizí země, složka Bulharsko 1929–30, Zápis dra H. o rozmluvách v Sofii a Bělehradě ve dnech 29. 3. až 8. 4. 1934, s. 11.

[137] Dan GAWRECKI, *Polská menšina v Československu 1918–1938,* in: Jaroslav Valenta – Emil Voráček – Josef Harna (eds.), Československo 1918–1938, Osudy demokracie ve střední Evropě. II. díl. Sborník mezinárodní vědecké konference, II. díl, Praha 1999, s. 625.

[138] AMZV Praha, PZ – Bělehrad 1934, Zpráva periodická číslo III za dobu 3. čtvrtletí 1934, 15. 10. 1934, I. Zahraničně-politická část, s. 12.

předseda státu, jenž svou suverenitou chrání Janka-pusztu,[139] *vstoupil na polskou půdu.*"[140] Také Československo s obavami sledovalo sbližování Maďarska a Polska, které krátce předtím odmítlo francouzský návrh tzv. východního paktu a garance československých hranic.[141]

Závěr

I přes vzájemné velmi úzké spojenectví musely Československo a Jugoslávie na přelomu dvacátých a třicátých let řešit v zahraničněpolitických otázkách celou řadu problémů. Většina vyplývala z faktu, že jedna i druhá země měly složité vztahy se svými sousedy, ale i se zeměmi poněkud vzdálenějšími a jejich názory na řešení těchto vztahů se poněkud rozcházely. Sousedské vztahy často kalily spory o hranice, jak tomu bylo v případě Jugoslávie a Bulharska a také Československa a Polska. Postoj malodohodových partnerů se však lišil. Zatímco Jugoslávie se do československo-polských sporů nemíchala a všechno sledovala spíše zpovzdálí, v případě jugoslávsko-bulharského hraničního sporu se ČSR pokoušela plnit funkci jakéhosi moderátora a motivovat obě země k dohodě, což se ovšem příliš nedařilo. Naopak, vyvstávaly obtíže nové, plynoucí mimo jiné i z toho, že jak Jugoslávie, tak Bulharsko očekávaly od Československa, že je ve sporu se sousedem podpoří. Dokonce se objevily zprávy, že arbitrem v jugoslávsko-bulharském hraničním konfliktu by mohl být československý prezident Masaryk. Podpora jedné strany sporu by však automaticky znamenala zhoršení vztahů s tou druhou, a to ČSR nemínila riskovat. Proto se snažila vystupovat co nejobezřetněji a spíše motivovat obě strany, aby se dohodly mezi sebou. Nenaplněná očekávání však přispívala ke vzájemné nedůvěře mezi Československem a Jugoslávií a kalila určitým způsobem vzájemné vztahy.

Zcela odlišný názor měli oba malodohodoví spojenci také na diplomatické uznání Sovětského svazu. Zatímco Československo se chovalo pragmaticky, Jugoslávie uznání zarytě odmítala. Čechoslováci sice důvody Jugoslávců chápali, avšak zároveň se domnívali, že nejen pro Jugoslávii, ale především pro celou Malou dohodu by bylo mnohem výhodnější, kdyby jako celek uznala SSSR. Mimo jiné by to posílilo její mezinárodní prestiž. Nakonec se v této otázce nepodařilo najít shodu, byť ministr Beneš o to velmi usiloval. Čechoslováci tedy, společně s Rumuny, Sovětský svaz uznali, Jugoslávci však nikoli.

---

[139] Janka-puszta byl jedním z maďarských táborů, v nichž byli cvičeni chorvatští ustašovci. Nacházel se při chorvatsko-maďarské hranici, v blízkosti města Morakeeresztúr. Blíže k jeho založení a fungování srov. Vladimir ŠADEK, *Logor Janka-puszta i rozvoj ustane organizacije u Podravini do 1934,* Podravina 11, 2012, s. 47–56.

[140] Slovenec, 24. 10. 1934, s. 2.

[141] AMZV Praha, PZ – Bělehrad 1934, Politická zpráva č. 65, 26. 10. 1934.

Jak je tedy patrné, už na přelomu 20. a 30. let se v rámci Malé dohody i v československo-jugoslávských bilaterálních vztazích začaly projevovat různé obtíže a spory, ale také nenaplněná očekávání, které zejména později, v průběhu druhé poloviny 30. let, přispěly spolu s měnící se mezinárodní politickou situací v celé Evropě k rozvolňování československo-jugoslávského spojenectví.

Jana Škerlová

Beziehungen der Tschechoslowakei und Jugoslawiens mit Bulgarien, der Sowjetunion und Polen in den Jahren 1929–1934

Zusammenfassung

Die Tschechoslowakei und das Königreich der Serben, Kroaten und Slowenen (ab Oktober 1929 Königreich Jugoslawien) waren in der Zwischenkriegszeit nahe Verbündete. Beide Staaten waren vertraglich in der Kleinen Entente verankert, die ihre Außenpolitik und ihren Auftritt auf der internationalen Bühne in bestimmter Weise koordinieren und vereinheitlichen sollte. Dennoch nahmen beide Staaten zu bestimmten Problemen der Außenpolitik und gegenüber einigen Drittstaaten unterschiedliche Haltungen ein. Das ging auch aus der Tatsache hervor, dass ihre Außenpolitiker in der Zwischenkriegszeit neben übereinstimmenden Berührungspunkten auch verschiedene Probleme hatten. Das betraf unter anderem die Beziehungen zu den Nachbarstaaten, also insbesondere die Beziehungen Jugoslawiens zu Bulgarien und die der Tschechoslowakei zu Polen. Ein weiteres bedeutendes Problem, zu dem beide Länder geteilte Ansichten vertraten, war die Frage der internationalen Anerkennung der Sowjetunion. Trotz der beträchtlichen diplomatischen Bemühungen des tschechoslowakischen Außenministers Edvard Beneš, dem es gelang, Rumänien, den dritten Verbündeten der Kleinen Entente, zu überzeugen, gelang es nicht, den Widerstand der Jugoslawen gegenüber internationalen Anerkennung der UdSSR de iure zu brechen. Das war nur einer der Momente, in denen sich zeigte, dass weder die Allianz in der Kleinen Entente noch das bilaterale Bündnis der Tschechoslowakischen Republik und Jugoslawiens so ideal und konfliktfrei sind, wie es beide Seiten nach außen präsentieren wollten. Es war jedoch ein sehr bedeutender Moment, der zusammen mit weiteren Konflikten bereits auf die allmähliche Lockerung der gegenseitigen Beziehungen in der zweiten Hälfte der 30er Jahre hinwies.

Jana Škerlová

Czechoslovakia and Yugoslavia's relations with Bulgaria, the Soviet Union and Poland in 1929–1934

Summary

Czechoslovakia and the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes (from October 1929 the Kingdom of Yugoslavia) were close allies during the interwar period. Both states were parties to the Little Entente, which was meant in a certain degree to co-ordinate and unify their foreign policies and acts on the international stage. Nevertheless, both states found themselves holding a different position on certain foreign policy issues and certain third countries. One reason for this was the fact that besides points of similarity, their foreign policies during the interwar period also had various problems. This applied in particular to relations with neighbouring countries, i.e. in particular Yugoslavia's relations with Bulgaria, and Czechoslovakia's with Poland. Another major problem on which both countries had a different opinion, was the issue of international recognition of the Soviet Union. Despite marked diplomatic efforts by Czechoslovakia's Minister for Foreign Affairs, Edvard Beneš, who had managed to persuade the third Little Entente ally, Romania, Yugoslavia's resistance to the USSR's international recognition could not be broken de jure. This was just one of the times which showed that not even Czechoslovakia and Yugoslavia's bilateral alliance was not ideal and conflict-free, as both parties tried to make it look from the outside, but it was of great significance. And together with other conflicts, it augured the gradual dissolution of mutual relations in the second half of the 1930s.

MODERNÍ DĚJINY **MODERN HISTORY**
Roč. 24, 2016, č. 1, s. 135–158 Vol. 24, 2016, No. 1, p. 135–158

Miroslav Šepták

Postup křesťansko-sociální strany při kolapsu parlamentní demokracie v Rakousku (1932–1933)

The Approach of the Christian Social Party to the Collapse of Parliamentary Democracy in Austria (1932–1933)

The Christian Socialists played an important role in Austria's interwar party system. Their ambivalent attitude to parliamentary democracy was a reflection of a disaffected political culture. The party demanded the implementation of corporate elements in the political system. Repeated failures to create a government coalition with a stable majority in the National Council, fear of a loss of power to ever-more popular Nazis and the consequences of the Great Depression strengthened ideas within Christian Socialists for extra-parliamentary rule. In spring 1933, authoritative party representatives took advantage of unprecedented events in the National Council to begin the gradual elimination of parliamentary democracy. The passive attitude of the opposition and the essential indifference of the Austrian public helped the implementation of the authoritative changes.

Keywords: History, 20th century, Austria, Christian Social Party, parliamentary democracy, authoritative regime

Interpretace postupných proměn rakouské vnitřní politiky v letech 1933–1934 vyvolává oprávněný odborný zájem již několik desetiletí. Neexistuje přitom shoda, zda uvedený proces probíhal pod tlakem „zvenčí", tj. v důsledku

agresivní politiky fašistické Itálie a nacistického Německa nebo, jestli daleko důležitější úlohu sehrál postoj rakouských politických elit. Bez ohledu na příklon k první nebo druhé hypotéze pokládám za vhodné identifikovat roli jednotlivých klíčových aktérů vnitřní rakouské politiky. Předložená studie si proto klade za cíl analyzovat postoj křesťansko-sociální strany v období přechodu alpské republiky od parlamentní demokracie k autoritativnímu režimu s důrazem na dosud výzkumem neprávem opomíjené období od dubna 1932 do května 1933.

Křesťanští socialisté profitovali v rámci rakouského stranického systému z pozice integrační strany.[1] Podpora elektorátu bez ohledu na věk a socioprofesní zaměření jim zabezpečovala stabilní volební výsledky jak na komunální, tak na spolkové úrovni.[2] Nepatrný počet městských aglomerací, spíše maloměstská a vesnická struktura vytvářela výhodu ve srovnání s ostatními politickými konkurenty. Strana měla silnou podporu především na venkově, největší voličskou přízeň vykazovala v menších obcích do 2000 obyvatel.[3] Silné zemské zakotvení dokládala dominance v šesti z devíti spolkových zemí. Od konce války získala v parlamentních volbách třikrát po sobě relativní většinu, musela tedy vytvořit vládu s vybranými politickými partnery. Po pádu koalice se sociální demokracií v červnu 1920 upřednostňovala spolupráci s národně-liberálními Velkoněmci, později ještě s agrárním Landbundem.

Pro analýzu postoje křesťanských socialistů k rakouskému politickému systému je nezbytné zohlednit typ tehdejší politické kultury. Tento multidisciplinární koncept zkoumá hodnoty a postoje společnosti nebo společenských skupin k politickému systému a k politickému vývoji. Antidemokratismus a antipluralismus elit i upřednostňování autoritativních forem vládnutí poukazuje na existenci nedemokratické politické kultury. Uvedené skutečnosti připisuji zásadní význam při posuzování stability rakouské demokracie. Vycházím přitom z následující hypotézy: politická kultura představuje klíčový faktor pro kvalitu, charakter a orientaci politic-

[1] Maxmilián STRMISKA – Petr FIALA, *Teorie politických stran*, Brno 1998, s. 32.

[2] K historii křesťansko-sociální strany srov. Adam WANDRUSZKA, *Das Christlich-sozial-konservative Lager*, in: Heinrich Benedikt (Hg.), Geschichte der Republik Österreich, Wien 1954, s. 301–353; Ernst HANISCH, *Die Ideologie des politischen Katholizismus in Österreich 1918–1938*, Wien–Salzburg 1977; Anton STAUDINGER, *Christlichsoziale Partei,* in: Erika Weinzierl – Kurt Skalnik (Hg.), Österreich 1918–1938. Geschichte der Ersten Republik, Band 1, Graz–Wien–Köln 1983, s. 246–273; Anton STAUDINGER – Wolfgang MÜLLER – Barbara STEININGER, *Die Christlichsoziale Partei*, in: Emmerich Tálos – Herbert Dachs – Ernst Hanisch – Anton Staudinger (Hg.), Handbuch des politischen Systems Österreichs. Erste Republik 1918–1933, Wien 1995, s. 160–176.

[3] Herbert DACHS, *Parteiensystem*, in: Emmerich Tálos – Herbert Dachs – Ernst Hanisch – Anton Staudinger (Hg.), Handbuch des politischen Systems Österreichs. Erste Republik 1918–1933, Wien 1995, s. 146.

kého systému.[4] Základní podmínkou pro fungování demokratického politického systému je demokratická politická kultura, tj. stav, kdy veřejnost a politické elity akceptují (v lepším případě rozvíjejí) demokratické principy a ty se stanou vzorcem chování společnosti.[5]

Všeobecně uznávaná definice politické kultury neexistuje, a proto se přiklánním k jedné z nich; chápu ji jako soubor poznatků, hodnot, preferencí a symbolů vytvářejících subjektivní postoj občanů k politickým činům v určitých politických a sociálních vztazích a utvářejících politické jednání politických elit.[6] Uvedená stanoviska lze zkoumat například analýzou projevů jednotlivých představitelů stran, zohledněním stranického tisku, letáků nebo jiných propagačních materiálů.

Klíčový význam při hodnocení úlohy křesťanských socialistů při kolapsu rakouské demokracie má vztah mezi politickou kulturou a strukturou v rámci politického systému, definovaný americkými politology a sociology Gabrielem Almondem a Sidney Verbou. Soulad mezi politickou kulturou a strukturou vede ke vzájemnému posilování. V takovém případě dochází mezi nimi ke sbližování. Naproti tomu nesoulad přispívá ke konfliktu a vzájemnému oslabování – kultura a struktura jsou v prohlubujícím se rozporu. Rakouská politická kultura během meziválečné doby představuje příklad nesouladu mezi politickou kulturou a strukturou a nejvíce odpovídá odcizené politické kultuře, tj. znalost politických přesvědčení a cílů (kognitivní orientace) byla dobře rozvinuta, ale u výstupové složky převládaly negativní afektivní (cítění sounáležitosti) a hodnotící (soudy a názory o politických cílech a výsledcích politického procesu) postoje.[7]

---

[4] K politické kultuře srov. například Gabriel ALMOND – Sidney VERBA, *The Civic Culture. Political Attitudes and Democracy in Five Nations*, Princeton 1963; Patrick V. DIAS, *Der Begriff „Politische Kultur" in der Politikwissenschaft*, in: Dieter Oberndörfer (Hg.), Systemtheorie, Systemanalyse und Entwicklungsländerforschung, Berlin 1971, s. 409–448; Dirk BERG-SCHLOSSER, *Politische Kultur. Eine neue Dimension politikwissenschaftlicher Analyse*, München 1972; Karl ROHE, *Politische Kultur und ihre Analyse. Probleme und Aspekte der politischen Kulturforschung*, Historische Zeitschrift, Band 250, 1990, Heft 2, s. 321–346; Samuel SALZBORN (Hg.), *Politische Kultur. Forschungsstand und Forschungsperspektiven*, Frankfurt am Main 2009. Z české politické vědy: Zdeňka VAJDOVÁ, *Politická kultura: teoretický koncept a výzkum*, Sociologický časopis 32, 1996, č. 3, s. 339–351; Emanuel PECKA a kolektiv, *Politická kultura v ČR*, Praha 2000; Petr SKALNÍK (ed.), *Politická kultura: antropologie, sociologie, politologie*, Praha 2004; Zdeňka VAJDOVÁ, *Politická Kultura: krátká historie konceptu a aktualita výzkumu. Přehledová stať. Politische Kultur: kurze Geschichte des Konzeptes und Aktualität der Forschung. Übersicht*, in: Eugenie Trützschler von Falkenstein – Emil Voráček (eds.), Politische Kultur/Politická kultura. Deutschland–Tschechien, Německo–Česká Republika, Praha 2004, s. 18–39. Z české politologie nejpřehledněji Marek SKOVAJSA, *Politická kultura. Přístupy, kritiky, uplatnění ve zkoumání politiky*, Praha 2006.

[5] Uvědomuji si problematičnost vymezení pojmu „demokratická" politická kultura, které je stejně složité jako definování pojmu „demokracie".

[6] E. PECKA a kol., *Sociologie*, s. 33.

[7] G. ALMOND – S. VERBA, *Culture*, s. 20–22; M. SKOVAJSA, *Kultura*, s. 84–88.

Křesťanští socialisté patřili programově v meziválečné době mezi významné představitele odcizené politické kultury. Vystupovali proti liberalismu, individualismu, kapitalismu a třídnímu boji. Také jako stálý člen vládní koalice tíhli k autoritářství. Hlavní součástí ideologie strany byla romantická, v minulosti se inspirující vize stavovského (korporativního) uspořádání společnosti, kombinující prvky sociální nauky katolické církve a univerzalistického učení rakouského filozofa Othmara Spanna. Ve stavovském řádu společnosti příslušela každé socioekonomické skupině příslušná korporace. V takovémto uspořádání pak jedinec nalezne své „přirozené" místo ve společnosti a to umožní překonání třídních rozdílů. Úzké sepětí křesťanských socialistů s antidemokratickými myšlenkami ilustruje i příklad předsedy strany a dlouholetého kancléře Ignaze Seipela, jenž prosazoval koncept opravdové demokracie (*wahre Demokratie*), vycházejíc přitom z katolické sociální nauky a Spannova učení.[8]

Seipel neskrýval rozladění nad mechanismy a fungováním parlamentní demokracie. Považoval ji za neefektivní model vládnutí, kde mohou získat významnou pozici ti, jejichž duchovní význam pro celek tomu neodpovídá. Chtěl prosadit takovou ústavní reformu, v jejímž rámci by stavovský princip zásadně omezil vliv politických stran například zřízením Hospodářské komory, která by v pozici druhé komory parlamentu projednávala výhradně hospodářské otázky.[9] Seipel zašel ve svých návrzích ještě dále. Počátkem roku 1930 navrhl posílit federalismus vznikem Státní rady složené ze zemských hejtmanů. Státní rada by zasedala společně s ministerskou radou a vůči rozhodnutím vlády by mohla uplatnit právo veta.[10] Úvahy o zřízení Státní rady a Hospodářské komory nepřekročily teoretickou rovinu. Nenašly jednoznačnou podporu ani u křesťanských socialistů ani u koaličních partnerů. Ostrý nesouhlas vyvolaly u sociální demokracie, neboť ta v nich spatřovala prostředek k posílení vlivu pravicových subjektů na tvorbu rakouské vnitřní politiky.[11]

---

[8] K filozofii Othmara Spanna srov. zejména Spannovy vlastní spisy Othmar SPANN, *Der wahre Staat. Vorlesungen über Abbruch und Neubau der Gesellschaft gehalten im Sommersemester 1920 an der Universität Wien*, Leipzig 1921, 1. Auflage; *TÝŽ*, *Gesellschaftlehre*, Leipzig 1923, 2. Auflage, s. 174–179. Z odborné literatury: Martin SCHNELLER, *Zwischen Romantik und Faschismus. Der Beitrag Othmar Spanns zum Konservativismus in der Weimarer Republik*, Stuttgart 1970; Walter BECHER, *Der Blick aufs Ganze. Das Weltbild Othmar Spanns*, München 1988, 2. Auflage. Česky: Karl BALLESTREM – Hennig OTTMAN, *Politická filozofie 20. století*, Praha 1993, s. 90–95; Peter KAMPITS, *Malé dějiny rakouské filozofie. Mezi zdáním a skutečností*, Praha 1995, s. 147.

[9] Johann AUER, *Seipels Verhältnis zu Demokratie und autoritärer Staatsführung*, Phil. Dissertation, Wien 1963, s. 112–114; Robert STÖGER, *Der christliche Führer und die „Wahre Demokratie". Zu den Demokratiekonzeptionen von Ignaz Seipel*, Archiv 1986. Jahrbuch des Vereins für die Geschichte der Arbeiterbewegung 2, 1986, s. 54–67, zejména s. 59–60.

[10] Reichspost Nr. 8, 9. 1. 1930, s. 1–3.

[11] V roce 1930 mělo 7 zemí křesťansko-sociálního hejtmana. V Korutanech stál v čele hejtman Landbundu a ve Vídni sociálně demokratický starosta.

V kritice parlamentního zřízení nezůstali křesťanští socialisté zdaleka osamoceni. Pravicové a pravostředové strany (Velkoněmci, Landbund a Heimatblock[12]) prosazovaly zavedení korporativních prvků, naproti tomu sociální demokracie specifickou rakouskou cestu k socialismu. Žádná ze směrodatných politických sil sice neusilovala o úplné zničení liberální demokracie, každá z nich ale požadovala její podstatnou proměnu.[13]

Počátkem 30. let promluvily do politiky výrazným způsobem důsledky Velké hospodářské krize. Rakousko postihlo stahování zahraničních investic a značný odliv kapitálu. Finanční a bankovní krizi ještě zesílilo vyhlášení platební neschopnosti největšího rakouského bankovního ústavu Credit–Anstalt, na němž závisela velká část zdejšího průmyslu. Vážnost situace dokumentovaly rapidní pokles průmyslové výroby, růst nezaměstnanosti a zvýšené výdaje v sociální oblasti.[14] Křesťanští socialisté spatřovali v striktní deflační politice východisko z krize. Snaha o omezení výdajů spolu se spory o budoucí orientaci zahraniční politiky vyvolaly silné vnitrokoaliční pnutí. S ohledem na vlastní elektorát Velkoněmci nesouhlasili, aby tíhu úsporných opatření nesli úředníci. Současně požadovali od kancléře Karla Buresche podporu pro připojení Rakouska k Německu. Spory uvnitř vlády vyvrcholily v lednu 1932 odchodem Velkoněmců do opozice, čímž tehdejší kabinet pozbyl relativní většinu v Národní radě.

Někteří představitelé křesťanských socialistů pokládali soudobé parlamentní poměry za brzdu pro nezbytnou sanaci rakouského hospodářství. Například ministr sociálních věcí Josef Resch považoval reformu sociálního státu za neodkladnou, přičemž chtěl omezit zejména pojištění v nezaměstnanosti. Počátkem března 1932 mluvil o svém záměru s představiteli sociální demokracie, křesťanských socialistů a Velkoněmců. Všichni ministrův záměr odmítli. Resch o několik měsíců později nabyl přesvědčení, „*...že vláda nebude s to, donutit parlament k omezení podpory v nezaměstnanosti. Takový krok může učinit pouze vláda vybavená plnou mocí*“.[15] Později k tomu ministr za křesťansko-sociální stranu poznamenal: „*Reforma sociálního pojištění není v Rakousku proveditelná. Dokonce ani ve vlastní straně nelze dosáhnout většiny a sociální demokraté nemají důvod podporovat vládu a usilovat o reformu*.“[16]

---

[12] Strana zastupující pravicové hnutí Heimwehr.

[13] Ilse-REITER-ZATLOUKAL, *Parlamentarismus im Fadenkreuz. Demokratiekonzepte und (Anti-)Parlamentarismus in Österreich 1918 bis 1933/34*, in: Parlamentsdirektion (Hg.), Staats- und Verfassungskrise 1933, Wien–Köln–Weimar 2013, s. 19–50.

[14] Roman SANDGRUBER, *Ökonomie und Politik. Österreichische Wirtschaftsgeschichte vom Mittelalter bis zur Gegenwart*, Wien 1995, s. 382–394.

[15] Getrude ENDERLE-BURCEL (Hg.), *Protokolle des Ministerrates der Ersten Republik, Abteilung VIII., Kabinett Dr. Engelbert Dollfuß*, Band 1, 20. 5. 1932 – 18. 10. 1932, Wien 1980, Dok. Nr. 799, 1. 6. 1932, s. 50–51.

[16] Tamtéž, Dok. Nr. 808, 17. 6. 1932, s. 245.

Nelehké vnitropolitické manévrování

Série voleb na komunální úrovni 24. dubna 1932 přispěla k oslabení pozice Bureschovy menšinové vlády a zároveň křesťanským socialistům poskytla jasný signál o měnících se preferencích elektorátu. Značného úspěchu dosáhli dosud nevýrazní nacisté. V Dolním Rakousku a Salcbursku přesvědčili především středostavovské voliče, zatímco ve Vídni oslovili rovněž část katolicky orientovaných dělníků a menší počet příznivců sociální demokracie. Nacisté převzali roli vedoucí síly tzv. třetího (nacionálně-liberálního) tábora, když ostatní ideově blízké oponenty, až na výjimky, vytěsnili na okraj politické soutěže.[17]

Křesťanští socialisté zaznamenali citelný úbytek přízně v prestižní Vídni.[18] O něco snesitelnější byla ztráta v Salcbursku, rozporuplné pocity zažívali v Dolním Rakousku, spolkové zemi, kde funkci hejtmana vykonával dříve kancléř Buresch. Ačkoli zde získali nepatrně víc hlasů než při posledních volbách do Národní rady, ztratili pět mandátů a v zemském sněmu pozbyli dosavadní absolutní většinu.[19] Strana z voleb vzešla jako jeden z poražených, rozmrzelost a desilusi maskovala jízlivými poznámkami na adresu politických protivníků.[20]

Po událostech 24. dubna začaly na intenzitě nabírat hlasy požadující předčasné parlamentní volby. Heimatblock, Velkoněmce a sociální demokracii podpořili rovněž nacisté. Křesťanští socialisté spolu s Landbundem nové rozdání karet voliči odmítali a to ze tří důvodů. Za prvé, hlavní turistická sezóna spojená s nezanedbatelnými příjmy do státního rozpočtu klepala na dveře. Případná předvolební agitace by rozbouřila vnitřní politiku a zneklidnila zahraniční turisty. Za druhé, vláda stála před naléhavými zahraničně-politickými úkoly v podobě dojednání mezinárodní finanční pomoci Rakousku a stanovení další strategie v záležitosti spolupráce středoevropských států.[21] Za třetí, obava z výsledků voleb a ztráty vlivu ve vnitřní politice. Straničtí stratégové předpokládali, že silná konkurence v pravém politickém spektru, zvláště pak razantní nástup nacistů, povede k oslabení křesťanských socialistů. Jednu z možných variant povolebního uspořádání by pak představovala velká koalice se sociální demokracií, v níž by strana v pozici „juniorského partnera“ mu-

[17] Dirk HÄNISCH, *Die österreichischen NSDAP-Wähler. Eine empirische Analyse ihrer politischen Herkunft und ihres Sozialprofils*, Wien–Köln–Weimar 1998, s. 96–108, 170–180, 204–227; Franz SCHAUSBERGER, *Ins Parlament, um es zu zerstören. Das parlamentarische Agi(ti)eren der Nationalsozialisten in den Landtagen von Wien, Niederösterreich, Salzburg und Vorarlberg nach den Landtagswahlen 1932*, Wien–Köln–Weimar 1995, s. 133–162.

[18] Markus BENESCH, *Die Wiener Christlichsoziale Partei 1910–1934. Eine Geschichte der Zerrissenheit in Zeiten des Umbruchs*, Wien–Köln–Weimar 2014, s. 346–348.

[19] Před volbami disponovala strana 33 mandáty z 60. V roce 1932 získala o 2000 hlasů více, ale zároveň ztratila 5 mandátů ve prospěch rakouské NSDAP.

[20] Reichspost Nr. 116, 25. 4. 1932, s. 1.

[21] Reichspost Nr. 120, 29. 4. 1932, s. 3–4.

sela přijmout nemalé programové ústupky. Ani další daleko méně pravděpodobná alternativa nevzbuzovala v řadách křesťanských socialistů nadšení. Při dubnových volbách naznačené proměně rakouského stranického systému od multipartismu k tripartismu hrozil odchod do opozice, ovšem pouze za předpokladu vzniku heterogenní koalice sociální demokracie a rakouských nacistů.

V nelehké situaci zkusil Buresch obnovit vládní spolupráci všech občanských stran. Možné dohodě bránila kromě jiných okolností především jeho osoba. Po odmítavém stanovisku oslovených partnerů mu nezbylo nic jiného, než podat demisi. Spolkový prezident Wilhelm Miklas pověřil sestavením nového kabinetu Engelberta Dollfusse. Dosavadní ministr zemědělství měl dvě možnosti utvoření vlády s dostatečně silným mandátem. Buď mohl uzavřít koalici se sociální demokracií, nebo spolupracovat se všemi pravostředovými subjekty. Nejsilnější levicová strana naznačila prostřednictvím novin opatrně ochotu zahájit s Dollfussem dialog, nicméně o kuloárních vyjednáváních či dokonce oficiální nabídce neexistují dosud žádné důkazy.[22]

Designovaný kancléř navázal na úsilí svého předchůdce, když usiloval o koalici všech stran s výjimkou sociální demokracie. Nejtěžší úkol spočíval v přesvědčení neústupných Velkoněmců, kteří v zaujetí nekompromisního opozičního postavení spatřovali recept, jak zastavit odchod na politickou periferii. Dollfuss tvrdil opak: konstruktivní vládní práce vyvede Rakousko z krize a pomůže skomírající straně získat zpět ztracenou důvěru voličů, neboť bude zřetelné, kdo pouze kritizuje a řeční a kdo naopak přiloží ruku k dílu. Komplikovaná jednání nakonec přinesla pouze dílčí úspěch. Velkoněmci setrvali v opozici, a tak koalice křesťanských socialistů, Landbundu a Heimatblocku disponovala v Národní radě většinou pouhého jednoho hlasu. Dollfussova vláda jmenovaná 20. května 1932 musela být připravena na nebezpečné balancování na tenké linii úspěchu a neúspěchu.[23]

Kabinet předstoupil před Národní radu 27. května s programovým prohlášením. Úvodem vyjádřil kancléř zklamání nad nezdařilým pokusem vytvořit koalici všech občanských stran, o kterou hodlal nadále prioritně usilovat. Dále naznačil možné změny dosavadního parlamentarismu, byť ústavně-právním otázkám věnoval ve srovnání s jinými tématy nepatrnou pozornost. Mluvil v obecné rovině. Přítomným pouze sdělil úmysl vlády provést volební reformu a uplatnit princip stavovského zastoupení v politice. Následně vyjádřil postoj exekutivy k případnému narušení zavedených vnitřních poměrů. Vláda sice respektuje právo na svobodný

[22] Arbeiter-Zeitung Nr. 126, 6. 5. 1932, s. 1.

[23] Franz SCHAUSBERGER, *Letzte Chance für die Demokratie. Die Bildung der Regierung Dollfuß I. im Mai 1932. Bruch der österreichischen Proporzdemokratie*, Wien–Köln–Weimar 1993, s. 47–129.

názor, zároveň ale v případě nutnosti bezohledně zakročí proti činům poškozujícím rakouské hospodářství.[24]

Po odeznění programového prohlášení vstoupil do parlamentní rozpravy výborný řečník Otto Bauer. Během projevu sociálně demokratického předsedy musel prezident Národní rady[25] krotit rozvášněné koaliční i opoziční zákonodárce.[26] Bauer ostře zaútočil na člena Heimatblocku Guido Jakonciga. Zpochybnil rakouské státní občanství ministra obchodu a obvinil jej z přípravy protistátního spiknutí, jehož se údajně dopustil ve dvacátých letech jako člen tyrolského Heimwehru. Bauer závěrem projevu podal dva návrhy: na vznik parlamentní komise k prošetření Jakoncigovy minulosti, a na vyslovení nedůvěry vládě.[27]

Zasedání Národní rady pokračovalo o několik dní později. Hned na jejím začátku vzal kancléř Dollfuss svého ministra pod ochranu. Bauerova obvinění rezolutně odmítl. Olej do ohně přilévali i poslanci Heimatblocku pokřikováním urážlivých výroků na adresu sociální demokracie. Když došlo k prvním fyzickým střetům mezi poslanci, obsluha parlamentu kvapně uklidila kalamáře z lavic ministrů. Následně uchopili dva sociální demokraté stoličky stenografů a mávali s nimi ve vzduchu zřejmě s úmyslem hodit je po protivnících. Někteří z Velkoněmců a zákonodárců Landbundu dokázali rozvášněné kolegy odzbrojit. V nepřehledné situaci neunikl Otto Bauer fyzickému střetu s kolegou z řad Landbundu. Po hanlivých výrazech zákonodárců Heimatblocku se vydal k jejich parlamentním lavicím. Poslanec za Landbund Hubert Dewaty jej varoval, aby tak nečinil, ovšem sociální demokrat mu nevěnoval pozornost. Proto popadl Bauera za ramena ve snaze odvést jej pryč od míst, kde zasedala pravice.[28] Scéna hodná spíše restauračního zařízení nižší

[24] *Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Nationalrates der Republik Österreich*, IV. Gesetzgebungsperiode (1930–1934), 81. Sitzung, 27. 5. 1932, s. 2151, (dále jen Sten. Prot., NR, IV. GP).

[25] Oficiální titul předsedy Národní rady.

[26] Sten. Prot., NR, IV. GP, 81. Sitzung, 27. 5. 1932, s. 2152–2174. Bauerův projev je otištěn: Heinz FISCHER (Hg.), *Otto Bauer. Zum Wort gemeldet*, Wien–Frankfurt am Main–Zürich 1970, s. 357–378; Manfred ACKERMANN (Hg.), *Otto Bauer. Werkausgabe*, Band 5, Wien 1978, s. 1033–1052.

[27] Neue Freie Presse uveřejnilo tiskové prohlášení Velkoněmců, kteří při absencích z řad koaličních a opozičních poslanců mohli sehrát roli pomyslného jazýčku na vahách. Neue Freie Presse Nr. 24322, 31. 5. 1932, s. 5, uloženo rovněž Národní archiv, Praha, fond Ministerstvo zahraničních věcí – Výstřižkový archiv I., Praha, karton č. 954, (dále jen NA, f. VAMZV I.)

[28] Neue Freie Presse Nr. 24323, 1. 6. 1932, s. 4, článek „Stürmische Szenen im Nationalrat". Uloženo rovněž NA, f. VAMZV I., karton č. 954.

cenové kategorie prakticky zcela zastínila odmítnutí obou sociálně demokratických návrhů poměrem hlasů 82:69.[29]

Výsledek hlasování byl pro Dollfusse důvodem k mírnému optimismu. Uhájil existenci kabinetu, navíc ho potěšil postoj Velkoněmců. Nejenže na programové prohlášení reagovali ve srovnání se sociální demokracií smířlivě, ale také otevřeně odmítli podpořit vyjádření nedůvěry vládě.[30] Události kolem projednávání mezinárodní půjčky na pomoc Rakousku zřetelně naznačily limity možného sblížení. V polovině července schválila Rada Společnosti národů pod hrozbou hospodářského kolapsu úvěr alpské republice ve výši 300 milionů zlatých korun na základě dohody sjednané v rámci lausannské reparační konference.[31] Po nelehkém vyjednávání na mezinárodní scéně následovala neméně těžká zkouška v Národní radě.

Lausannská smlouva zakazovala připojení k Německu po dobu trvání půjčky, tedy celkem až na 20 let.[32] Anšlus se těšil mezi obyvatelstvem státu pod Alpami značné podpoře. Popularita připojení k Německu pramenila z neexistence rakouské státní a národní identity a z důvodu očekávání řešení ekonomických problémů připojením k většímu hospodářskému území. Pro všechny parlamentní subjekty s výjimkou křesťanských socialistů představoval anšlus jeden z hlavních programových pilířů.

Během ratifikace smlouvy z Lausanne Národní radou očekávali křesťanští socialisté nesnáze, ačkoli mohli počítat s podporou Landbundu, kde převládal strach z pádu vlády a předčasných voleb před proanšlusovým cítěním. Přivřít oči nad dvacetiletým zákazem anšlusu nechtěli naopak socialisté a Velkoněmci. O pádu či setrvání kabinetu rozhodoval nevyzpytatelný Heimatblock zastávající v otázce půjčky nejednotné stanovisko. Nic na tom nezměnil ani rozkaz spolkového vůdce Ernsta Starhemberga, aby všichni zákonodárci hnutí hlasovali pro úvěr.[33] Třebaže poměr sil v Národní radě hovořil ve prospěch vlády, koalice i opozice musely z různých důvodů počítat se ztrátami.[34] Parlamentní diskusi o smlouvě po-

[29] Sten. Prot., NR, IV. GP, 82. Sitzung, 31. 5. 1932, s. 2175, 2178–2206; Archiv Ministerstva zahraničních věcí České republiky, Praha, fond Politické zprávy, (dále jen AMZV, PZ), Vídeň, politická zpráva č. 29, (dále jen Vídeň, PZ), 1. 6. 1932, Bořek-Dohalský.

[30] Sten. Prot., NR, IV. GP, 82. Sitzung, 31. 5. 1932, s. 2179–2186.

[31] Grete KLINGENSTEIN, *Die Anleihe von Lausanne. Ein Beitrag zur Geschichte der Ersten Republik in den Jahren 1931–1934*, Wien 1965.

[32] Existovala přitom možnost dřívějšího splacení úvěru.

[33] Podle maďarského historika Lájose Kerekese změnil původní negativní stanovisko Starhemberga k půjčce Ignaz Seipel, pro kterého to byl poslední čin na politické scéně. Lájos KEREKES, *Abenddämmerung einer Demokratie. Mussolini, Gömbös und die Heimwehr*, Wien–Frankfurt am Main–Zürich 1966, s. 111. Pochybnosti vyjadřuje Klemens von KLEMPERER, *Ignaz Seipel. Staatmann einer Krisenzeit*, Wien–Graz–Köln 1976, s. 337.

[34] Po smrti Ignaze Seipela a bývalého kancléře Velkoněmce Johannese Schobera připadl mandát v obou případech Landbundu, tedy výhoda jednoho hlasu pro koalici. Za sociální

zdržela na první pohled komická, ve skutečnosti však alarmující epizoda. Ottu Bauera na zasedání finančního a rozpočtového výboru sněmovny zranil popelníkem jeden z poslanců Heimatblocku.[35]

Velkoněmci v projednávání půjčky na půdě Národní rady spatřovali příležitost zastavit pád do politické bezvýznamnosti. Nekompromisní odmítnutí mezinárodního úvěru s dlouhodobými závazky směřujícími proti anšlusu mělo pomoci získat důvěru voličů. Poslanci strany záměrně nešetřili expresivními výrazy typu „tragédie", „zrada" nebo „zaprodání".[36] Prohlubující se názorovou propast mezi velkoněmci a křesťanskými socialisty dokládala vzájemná polemika, zda říšskoněmečtí emisaři agitují přímo v Rakousku proti přijetí lausannské půjčky či nikoli a také Velkoněmci oportunisticky přednesený návrh na vyslovení nedůvěry vládě.[37] Dollfussův kabinet poměrem 81:81 s vypětím všech sil uhájil další existenci.[38]

Maraton vyjednávání pokračoval 17. srpna. Lausannskou smlouvu zákonodárci schválili nejtěsnější možnou většinou jednoho hlasu v poměru 81:80. Ani tehdy kabinet nezaznamenal triumf.[39] Podle ústavy projednala úvěr dále Spolková rada. Hlasy sociální demokracie, Heimatblocku, nacistů a Velkoněmců lausannskou půjčku odmítla. Návrh zákona proto vrátila k opakovanému projednání Národní radě. Dollfussova vláda se musela vypořádat s dalším přímo existenčním hlasováním.

Poslední schůzi jarního zasedání parlamentu 23. srpna věnovala veřejnost nemalou pozornost. Dominovala jí vyhrocená polemika mezi koalicí a opozicí.[40] Velkoněmci opětovně ostře kritizovali exekutivu „*jak neslýchaně lehkomyslně a neodpovědně zaprodala rakouská vláda německý národ Rakouska do závislosti a područí Francie*".[41] Po mnoha peripetiích dokázal kabinet další horkou chvíli ustát; udržením hlasovací disciplíny koaličních poslanců Národní rada poměrem hlasů 82:80 půjčku schválila. Slovní přestřelky mezi křesťanskými socialisty a Velkoněmci během boje o přijetí mezinárodního úvěru způsobily dosažení pomyslného

---

demokracii nemohl hlasovat Karl Renner, neboť zastával funkci prvního prezidenta Národní rady a jeho bývalý kolega poslanec Franz Zelenka byl ze strany vyloučen, ale mandátu se nevzdal.

[35] Sten. Prot., NR, IV. GP, 93. Sitzung, 20. 7. 1932, s. 2413.

[36] Tamtéž, 94. Sitzung, 28. 7. 1932, s. 2426; 95. Sitzung, 29. 7. 1932, s. 2443.

[37] Tamtéž, s. 2443–2444, 2450–2451, 2469; 96. Sitzung, 2. 8. 1932, s. 2477–2478.

[38] Pro vyslovení nedůvěry hlasovalo 70 sociálních demokratů, 9 Velkoněmců a 2 poslanci Heimatblocku. Sten. Prot., NR, IV. GP, 96. Sitzung, 2. 8. 1932, s. 2484; AMZV, PZ Vídeň 1932, PZ č. 40, 3. 8. 1932, Heřman.

[39] Sten. Prot., NR, IV. GP, 98. Sitzung, 17. 8. 1932, s. 2508–2528; Arbeiter-Zeitung Nr. 228, 18. 8. 1932, s. 1–2.

[40] Sten. Prot., NR, IV. GP, 101. Sitzung, 23. 8. 1932, s. 2626–2640; AMZV, PZ Vídeň 1932, PZ č. 42, 24. 8. 1932, Bořek-Dohalský; Reichspost Nr. 236, 24. 8. 1932, s. 1–4.

[41] Cit. dle: Sten. Prot., NR, IV. GP, 101. Sitzung, 23. 8. 1932, s. 2632.

bodu mrazu ve vztazích mezi dlouholetými vládními partnery. Naděje na rozšíření koaliční základny pomalu mizela v nedohlednu.

Rostoucí propast mezi vládou a opozicí

Nejistá vládní majorita donutila přední představitele křesťansko-sociální strany k intenzivnějšímu přemýšlení nad variantami vnitropolitického uspořádání. Spoléhat na dosavadní křehkou koaliční většinu neskýtalo právě optimistické vyhlídky do budoucnosti. Vytvoření prezidiálního kabinetu vybaveného plnou mocí podle německého vzoru naráželo na ustanovení rakouské ústavy. Fakticky tak zůstala možnost rozšířit koalici o Velkoněmce nebo vládnout bez parlamentu.[42]

Kancléř, předseda křesťanských socialistů Carl Vaugoin i předseda Landbundu Franz Winkler zahájili další kolo přesvědčování tvrdohlavých Velkoněmců. Dollfuss se dokonce odhodlal k poněkud riskantnímu kroku, který mohl vyvolat negativní reakci zejména ve Francii; nepřímo požádal německého kancléře Franze Papena, aby podpořil jeho úsilí.[43] Přesto Velkoněmci nezměnili názor.[44] A tak zástupci exekutivy opatrně prozkoumali jinou možnost.

Na zasedání ministerské rady 30. září přednesl vedoucí rezortu spravedlnosti Kurt Schuschnigg návrh zákona na potrestání viníků úpadku banky Credit-Anstalt. Uvedené opatření vyvolávalo nemalé sympatie veřejnosti a volali po něm rovněž představitelé sociální demokracie.[45] Fakt, že mezi pádem banky Credit-Anstalt a přijetím zákona uplynulo dlouhých 16 měsíců, stavěl celou záležitost do poněkud odlišného světla.[46] Ostatně ministr školství Anton Rintelen otevřeně zapochyboval o účelnosti návrhu, poněvadž většina viníků mezitím uprchla či zmizela spolu s majetkem do zahraničí.[47] Kabinet vydal nařízení na základě Válečného hospodářského zmocňovacího zákona, jehož použití stojí za připomenutí i vzhledem k dalšímu

[42] Klaus BERCHTOLD, *Verfassungsgeschichte der Republik Österreich, Band 1: 1918–1933. Fünfzehn Jahre Verfassungskampf*, Wien–New York 1998, s. 680.

[43] Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Berlin, fond Büro des Reichsministers, Österreich, R 28392 k, 12. 10. 1932, záznam Bülowa. Otištěn rovněž v: *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918–1945*, Serie B, Band 21, 16. 8. 1932 – 29. 1. 1933, Dok. Nr. 102, Aufzeichnung des Staatsekretärs des Auswärtigen Amts von Bülow, 12. 10. 1932, Göttingen 1983, s. 219–221.

[44] Walter GOLDINGER (Hg.), *Protokolle des Klubvorstandes der Christlichsozialen Partei 1932–1934*, Vorstand am 20. 10. 1932, Wien–München 1980, s. 23–24.

[45] O vině managementu za úpadek banky mluvil Otto Bauer již v květnu 1931. Srov. Sten. Prot., NR, IV. GP, 29. Sitzung, 13. 5. 1931, s. 841.

[46] G. ENDERLE-BURCEL, *Ministerratsprotokolle, Regierung Dollfuß*, Band 1, Dok. Nr. 827, 30. 9. 1932, Beilage B: Übertragung der stenographischen Aufzeichnung der Verhandlungen des Ministerrates in der 827. Sitzung vom 30. September 1932, s. 579–594.

[47] Tamtéž, s. 591.

vývoji rakouské vnitřní politiky.[48] Zákon přijatý v červenci 1914 umožňoval vládě vydat nouzová nařízení bez dodatečného schválení zákonodárným tělesem. Zmocňoval ji k nápravě mimořádných poměrů v oblasti hospodářství způsobených válkou. Znění zákona vládě v praxi umožňovalo prosadit jakoukoli legislativní normu bez parlamentu s poukazem na existenci mimořádné situace vzniklé v důsledku války. Zmocňovací zákon zůstal po roce 1918 součástí rakouského právního řádu. Především v prvních dvou poválečných letech jej vláda často využívala.[49] Zrušení kontroverzní legislativní normy požadovali velmi nedůsledně a sporadicky Velkoněmci a sociální demokracie.[50] Možnost jejího zneužití nebyla pro zákonodárce ničím novým, nabízí se tak otázka, proč zákon ponechali v platnosti. Pravděpodobně jim šlo o ponechání si jakési vládní pojistky proti „neposlušnému" parlamentu.

Engelbert Dollfuss krok kabinetu odůvodnil slovy: „*Skutečnost, že je vládě umožněno, aby sama bez předchozích nekonečných parlamentních bojů okamžitě provedla určitá naléhavá opatření, zřetelně přispěje k ozdravení naší demokracie.*"[51] Vláda o zmocňovacím zákonu v průběhu října několikrát jednala. Ministr Rintelen odmítl jeho zrušení, protože údajně slouží k ochraně demokracie, když umožňuje prosadit důležitá hospodářská opatření proti vetu parlamentních stran.[52] Dollfuss zopakoval své argumenty. Zákon považoval za nedílnou součást právního řádu a efektivní nástroj k účinnému řešení mimořádného stavu rakouské obchodní a hospodářské politiky, způsobeného negativními důsledky první světové války.[53]

Zrušení zmocňovacího zákona požadovala v říjnu 1932 z parlamentních stran pouze sociální demokracie. Obávala se jeho dalšího zneužití například pro uvažovanou reformu sociálního pojištění.[54] Na zasedání předsednictva navrhl vídeňský starosta a člen Národní rady Karl Seitz vystupovat proti užití kontroverzní

[48] Gernot D. HASIBA, *Das Kriegswirtschaftliche Ermächtigungsgesetz (KWEG) von 1917. Seine Entstehung und seine Anwendung vor 1933*, in: Aus Österreichs Rechtsleben in Geschichte und Gegenwart. Festschrift für Ernst Karl Hellbling zum 80. Geburtstag, Berlin 1981, s. 543–565; Hannes LEIDINGER – Verena MORITZ, *Das Kriegswirtschaftliche Ermächtigungsgesetz (KWEG) vor dem Hintergrund der österreichischen Verfassungsentwicklung*, in: Florian Wenninger – Lucile Dreidemy (Hg.), Das Dollfuß/Schuschnigg–Regime 1933–1938. Vermessung eines Forschungsfeldes, Wien–Köln–Weimar 2013, s. 449–470.

[49] Od 1. 1. 1919 do 1. 10. 1920 bylo vydáno celkem 344 nařízení na základě Válečného hospodářského zmocňovacího zákona. G. HASIBA, *Ermächtigungsgesetz*, s. 559.

[50] Tamtéž, s. 562; H. LEIDINGER – W. MORITZ, *Ermächtigungsgesetz*, s. 454, 457–459.

[51] Neue Freie Presse Nr. 24447, 4. 10. 1932, s. 4; Reichspost Nr. 277, 4. 10. 1932, s. 2.

[52] G. ENDERLE-BURCEL, *Ministerratsprotokolle, Regierung Dollfuß*, Band 1, Dok. Nr. 828, 5. 10. 1932, s. 598.

[53] Tamtéž, s. 597; Dok. Nr. 830, 18. 10. 1932, s. 617.

[54] Tamtéž, Dok. Nr. 828, 5. 10. 1932, s. 598.

legislativní normy co nejostřejší formou, a to jak na půdě parlamentu, tak prostřednictvím vlastních periodik.[55] Strana obvinila Dollfusse z napodobování metod německého kabinetu Franze von Papena a také z pokusu zavést v Rakousku diktaturu. Požadovala svolání mimořádného zasedání Národní rady a neprodlené zrušení zákona.[56] Jako jeden z mála projevil ochotu jednat – za příslib schválení zemského rozpočtu – dolnorakouský hejtman Karl Buresch. Iniciativu bývalého kancléře vedení křesťanskosociální strany odmítlo.[57]

Na schůzi Národní rady 20. října připomněl Karl Seitz připravenost proletariátu vystoupit proti porušování ústavy. Jeho slova přispěla k dalšímu vyhrocení již tak napjaté atmosféry. Někteří z vládních poslanců obvinili vídeňského starostu z podněcování k občanské válce.[58] Následující den střety mezi vládou a opozicí pokračovaly. Ostrá polemika vznikla stejně jako před pěti měsíci mezi Engelbertem Dollfussem a Otto Bauerem. Pouze včasné přerušení schůze zabránilo bitce v Národní radě poté, co jeden z poslanců Heimatblocku hodil dva kalamáře proti lavicím sociálních demokratů.[59]

Nejsilnější levicová strana udělala chybu: nechala pravděpodobně v očekávání předčasných voleb upadnout problematiku zmocňovacího zákona do zapomnění.[60] Nevyužila Národní radu ani nezanedbatelný vliv stranických periodik; posléze mohla sáhnout k výzvám k občanské neposlušnosti formou demonstrací, v krajním případě ke generální stávce. Užití zmocňovacího zákona přispělo k prohloubení rozporů mezi nejsilnějšími rakouskými politickými stranami. Jakékoli dosud existující, byť velmi nepatrné, náznaky o možnosti dialogu smetla událost známá jako Hirtenberská aféra. Počátkem roku 1933 odhalili socialisté nedovolený transport zbraní z Maďarska do dolnorakouského městečka Hirtenberg. Strana tím chtěla vytvořit tlak na umírněné křídlo křesťanských socialistů a donutit je ke koaliční spolupráci,[61] nebo v lepším případě přivodit pád vlády.[62] Dollffussův kabinet jakoukoli

---

[55] Verein für die Geschichte der Arbeiterbewegung, Wien, fond Sach-, Themen-, Chronologisches Archiv, Parteiarchiv vor 1934, Parteivorstand (dále jen VGA, f. Parteiarchiv), Sitzung 3. 10. 1932.

[56] Das Kleine Blatt Nr. 275, 4. 10. 1932, s. 2.

[57] Oskar HELMER, *50 Jahre erlebte Geschichte*, Wien b. r. (1957), s. 135; W. GOLDINGER, *Protokolle*, Sitzung 20. 10. 1932, s. 20.

[58] Sten. Prot., NR, IV. GP, 102. Sitzung, 20. 10. 1932, s. 2667.

[59] Tamtéž, 103. Sitzung, 21. 10. 1932, s. 2676–2677.

[60] Na schůzi Národní rady 13. 12. 1932 upozornil na nebezpečný potenciál zmocňovacího zákona v krátké debatě poslanec Ernst Koref. Sten. Prot., NR, IV. GP, 109. Sitzung, 13. 12. 1932, s. 2846. Počátkem ledna 1933 požadovala sociální demokracie závazné prohlášení Dollfusse a prezidenta Miklase, že Válečný hospodářský zmocňovací zákon nebude užit. Srov. VGA, f. Parteiarchiv, Parteivorstand, Sitzung 5. 1. 1933.

[61] AMZV, PZ Vídeň 1933, PZ č. 1, 9. 1. 1933, Fierlinger.

odpovědnost za aféru odmítl. Sociální demokracie učinila nepochopitelný krok. Nejprve iniciovala skandál, pak zůstala pasivní. Nedokázala jej dostatečným způsobem propagandisticky využít a nakonec mlčky akceptovala chatrnou oficiální verzi vlády.

Soumrak rakouské demokracie

Rostoucí polarizace rakouské politické scény spolu s prohlubující se hospodářskou krizí přispěly k zesílení antidemokratických úvah uvnitř křesťansko-sociální strany. V závěru roku 1932 patřil krach a uzavírání podniků či menších firem k neradostné realitě všedního dne. Zatímco v roce 1929 evidovaly úřady 2568 konkurzů, v roce 1932 vzrostlo toto číslo na 5570.[63] Světová hospodářská krize dosáhla v Rakousku začátkem roku 1933 svého vrcholu.[64] Striktní deflační politika založená na výrazné redukci výdajových položek nepřinášela změnu k lepšímu. Národnímu hospodářství uškodila mírná zima. Způsobila nižší příjem z cizineckého ruchu, než předpokládali odborníci, a ani vánoční období nepřineslo zlepšení. Určité oživení vykázal v důsledku zahraničních objednávek pro asijské země pouze těžký průmysl.[65]

Alarmující zprávy o stavu rakouského hospodářství v kombinaci se zveřejněním neplánovaného schodku ve výši 63,7 milionů šilinků aktualizovaly na zasedání vlády 24. února 1933 úvahy o nutnosti prosadit v Národní radě další úsporná opatření. Ministři očekávali v důsledku křehké koaliční většiny značné potíže.[66] Vedoucí rezortu financí křesťanský socialista Emanuel Weidenhoffer spatřoval východisko z nepříjemné situace v mimoparlamentním řešení. Podporu mu vyjádřil vicekancléř a předseda Landbundu Franz Winkler slovy „*rozumné demokratické myšlenky jsou nejlépe naplněny v autoritativní demokracii*“.[67] Dopo-

[62] Vídeňský starosta Karl Seitz počítal v souvislosti s hirtenberskou aférou s pádem Dollfussova kabinetu. Srov. PERTINAX, (pseudonym sociálního demokrata Otto Leichtera), *Österreich 1934. Geschichte einer Kontrerrevolution*, Zürich 1935, s. 166–169. Stejný názor zastával i americký vyslanec ve Vídni. Srov. Franz GOLDNER (Hg.), *Dollfuß im Spiegel des US–Akten: aus den Archiven des Secretary of State, Washington, bisher unveröffentliche Berichte den US–Botschaften Wien, Berlin, Rom, London, Paris, Prag*, Sankt Pölten 1979, s. 23.

[63] Karl BACHINGER – Felix BUTSCHEK – Herbert MATIS – Dieter STIEFEL (Hg.), *Abschied vom Schilling. Eine österreichische Wirtschaftsgeschichte*, Graz 2001, s. 111.

[64] Felix BUTSCHEK, *Die österreichische Wirtschaft im 20. Jahrhundert*, Stuttgart–Wien 1985, s. 51.

[65] Archiv České národní banky, Praha, fond Protokoly bankovní rady Národní banky Československé, Příloha, 24. 1. 1933. Jednalo se o dodávku Číně a Japonsku.

[66] G. ENDERLE-BURCEL (Hg.), *Ministerratsprotokolle, Regierung Dollfuß*, Band 2, 26. 10. 1932 – 20. 3. 1933, Wien 1982, Dok. Nr. 846, 24. 2. 1933, s. 305. Kancléř nebyl přítomen.

[67] Cit. dle: Tamtéž.

ručil pohrozit parlamentu užitím Válečného hospodářského zmocňovacího zákona – pokud by sanační opatření nechtěl schválit – a tím jej přivést k „odpovědnému" jednání. Obava vlády z náhlých vnitropolitických změn nebyla nepodložená.

Další zkoušku ve finančně a politicky napjaté situaci představovala stávka zaměstnanců spolkových drah ohlášená na 1. března.[68] Nesouhlas železničářů pramenil z rozhodnutí vlády rozdělit měsíční mzdu do tří splátek. Kabinet neprojevoval s ohledem na neefektivní hospodaření drah, jejichž ztrátovost odhadovali zasvěcení na trojmístnou částku v milionech šilinků, mnoho pochopení.[69] Kromě toho protest organizovaly velkoněmecké s nacismem sympatizující obory, což vedlo kabinet k větší bdělosti. Pod nátlakem exekutivy pohrozilo Generální ředitelství drah účastníkům stávky tvrdými postihy, ale jejímu konání i tak zabránit nedokázalo.[70]

Sociální demokracie na 4. března iniciovala svolání mimořádné schůze Národní rady. Pojala ji jako další test křehké vládní většiny ve snaze s pomocí „přeběhlíků" přivodit pád kabinetu a předčasné volby.[71] Vláda musela vzhledem k již několikrát zmíněné většině jednoho hlasu počítat s opětovným balancováním nad propastí. Dollfuss si komplikace sebevědomě nepřipouštěl a přinejhorším počítal s rovností hlasů, jež by podle jednacího řádu Národní rady znamenala odmítnutí návrhu.[72] O důvodech kancléřova optimismu lze pochybovat, neboť disciplínu některých zákonodárců nemohl dopředu nikdo spolehlivě odhadnout.

Dne 4. března 1933 proběhla v meziválečné době poslední demokratická schůze Národní rady.[73] Poté, co první prezident parlamentu Karl Renner ukončil

---

[68] Prager Presse Nr. 61, 2. 3. 1933, s. 2.

[69] G. ENDERLE-BURCEL, *Ministerratsprotokolle, Regierung Dollfuß*, Band 2, Dok. Nr. 845, 23. 2. 1933, s. 282–289; W. GOLDINGER, *Protokolle*, Vorstand 4. 3. 1933, s. 125–126.

[70] G. ENDERLE-BURCEL, *Ministerratsprotokolle, Regierung Dollfuß*, Band 2, Dok. Nr. 849, 3. 3. 1933, s. 366–369; W. GOLDINGER, *Protokolle*, Vorstand 4. 3. 1933, s. 127.

[71] VGA, Lade 16, Mappe 33, 4. 3. 1933, Ausschaltung des Parlaments, Nr. 919/N. R. IV. G. P., Renner, 1. 3. 1933; Parteiarchiv, Parteivorstand, Sitzung 1. 3. 1933; W. GOLDINGER, *Protokolle*, Vorstand 4. 3. 1933, s. 129.

[72] G. ENDERLE-BURCEL, *Ministerratsprotokolle, Regierung Dollfuß*, Band 2, Dok. Nr. 850, s. 391. Dollfuss počítal s 81 hlasy (65 křesťansko-sociální strana, 9 Landbund, 1 velkoněmecký poslanec Josef Vinzl a 6 Heimatblock), proti 81 hlasům opozice (70 sociální demokracie, 8 Velkoněmci, 1 poslanec Franz Zelenka (vyloučen ze sociální demokracie, ale mandát mu zůstal), 2 hlasy od Hanse Ebnera a Josefa Hainzla, členů Steirerischer Heimatschutz).

[73] K událostem 4. března srov. Sten. Prot., NR, IV. GP, 125. Sitzung, 4. 3. 1933, s. 3352–3393; Anton BENYA – Gerhard BOTZ – Ernst KOREF – Bruno KREISKY – Otto PROBST (Hg.), *Vierzig Jahre danach. Der 4. März 1933 im Urteil von Zeitgenossen und Historikern*, Wien 1973, (Veröffentlichungen des Dr.-Karl-Renner-Institutes); Gerhard BOTZ, *Die Ausschaltung des Nationalrates im Urteil von Zeitgenossen und Historikern*, in: Týž, Krisenzonen einer Demokratie. Gewalt. Streik. Konfliktunterdrückung in Österreich seit 1918, Frankfurt am Main–New York 1987, s. 119–154. Z dobového tisku nejpodrobněji Wiener Zeitung Nr. 55, 7. 3. 1933, s. 1–6.

diskusi plnou emocí, dal hlasovat o třech návrzích – sociálně demokratickém, velkoněmeckém a křesťanskosociálním. Každý z nich odlišným způsobem řešil záležitost stávky železničářů. První z nich, navržený levicí, zákonodárci odmítli.[74] Druhý, velkoněmecký, poměrem hlasů 81:80 za hlučného souhlasu opozice přijali. V tu chvíli Dollfussův kabinet padl. Někteří z vládních poslanců pochopili vážnost situace a obstrukcemi dosáhli přerušení zasedání. Přestávka nepřinesla opadnutí emocí, naopak. Koalice zpochybnila platnost jednoho z hlasovacích lístků. Nepodstatná maličkost sehrála neslavnou roli při konci parlamentní demokracie v Rakousku. Za dodnes nejasných okolností odstoupil v následující zmatečné atmosféře Karl Renner z funkce prvního prezidenta.

Druhý prezident sněmovny, křesťanský socialista Rudolf Ramek, rychle rozeznal hrozící nebezpečí a taktéž rezignoval. Zůstává dodnes záhadou, proč totéž záhy učinil i třetí a poslední prezident sněmovny Velkoněmec Sepp Straffner, aniž by předtím formálně ukončil schůzi a ohlásil svolání nového zasedání Národní rady za účelem volby předsednictva. Za pokračujících nepokojů poslanci opustili pět minut před desátou večer jednací sál. Mnozí tak učinili naposled.[75]

Vídeňský starosta Karl Seitz považoval za možné „*že křesťanští socialisté již vůbec nechtějí demokratické řešení*“.[76] Za normálních okolností by nemělo být nalezení konsenzu mezi politickými stranami problémem. To by ovšem politické špičky Rakouska nemohly jednat na základě odcizené politické kultury založené na antiparlamentaristickém a antipluralistickém přesvědčení. Odstoupení všech tří prezidentů Národní rady vytvořilo po právní stránce bezprecedentní situaci v dějinách rakouského parlamentarismu: nebylo na ni explicitně pamatováno ani ve spolkové ústavě a ani v jednacím řádu Poslanecké sněmovny. Platná legislativa znala pouze případy, kdy nové zasedání parlamentu mohl svolat buď spolkový prezident, nebo prezident Národní rady, a to i za předpokladu, že mezitím došlo k jejímu rozpuštění.[77]

V nepřehledné situaci převzal iniciativu Dollfuss. V rámci strany i vlády působil jako hlavní motor při hledání východiska z mimořádné situace. O legislativních možnostech řešení krize dobře věděl, protože v krizových okamžicích roz-

[74] Poměrem hlasů 81:70.

[75] Sten. Prot., NR, IV. GP, 125. Sitzung, 4. 3. 1933, s. 3393.

[76] Cit. dle: VGA, f. Parteiarchiv, Parteivorstand, Sitzung 6. 3. 1933.

[77] K. BERCHTOLD, *Verfassungsgeschichte*, s. 707–708; Oskar LEHNER, *Österreichische Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte. Mit Grundzügen der Wirtschafts- und Sozialgeschichte*, Linz 2007, 4. Auflage, s. 317–318. Konkrétně existovali tyto možnosti: 1. Prohlásit demisi prezidentů Národní rady za právně nulitní, neboť v jednacím řádu Národní rady tato možnost vůbec nebyla uvedena. 2. Spolkový prezident mohl rozpustit Národní radu a vyhlásit nové volby. 3. Spolkový prezident by na základě nouzového nařízení jednací řád Národní rady doplnil tak, aby umožňoval novou volbu jejich prezidentů. 4. Podle jednacího řádu Národní rady její poslední prezident vede schůzi až do zvolení nástupce.

mlouval s právním expertem Robertem Hechtem.[78] Kancléř neměl žádný předem připravený plán k odstranění demokracie a jednoduše zužitkoval příležitost, jak vládnout bez nutnosti nadále spoléhat na nejistou většinu v Národní radě.[79] Využil přitom formálního nedostatku rakouského parlamentarismu a osvojil si tezi o Národní radě, která se „vyřadila sama".[80] Již druhý den po dramatické schůzi promluvil na shromáždění rolníků v dolnorakouském Villachu. Prohlásil, že „*vždy stál na půdě parlamentarismu a vyznává samozřejmě i dnes zdravé zastoupení lidu*". Vzápětí však dodal: „*Zájmy a blaho rakouského státu a rakouského lidu jsou nade vše.*"[81] Naznačil tím vznikající protiklad – na jedné straně parlamentarismus a na straně druhé blaho státu a lidu. Bylo jen otázkou času, kterou z možností odpovědní činitelé upřednostní.

Rozhodování křesťansko-sociální elity ovlivnilo vyústění předčasných parlamentních voleb v Německu. Vítězní nacisté spolu s národními konzervativci získali 5. března 1933 absolutní většinu v Říšském sněmu, čímž podnítili rakouské kolegy ke zvýšené aktivitě.[82] U křesťanských socialistů sílily obavy z přelití divokých německých událostí do Rakouska. Převládl názor o nutnosti bezodkladně a účinně otupit nacistické ambice na uchopení moci násilnými prostředky. Předsednictvo strany jednalo 7. března o aktuální situaci. Dollfuss navrhl zavést předběžnou tiskovou cenzuru, zakázat spolčování i pochody. Zároveň připustil možnost do dvou měsíců svolat Národní radu. Jeho stranický kolega Richard Schmitz spatřoval v nedávných událostech příležitost jak zachránit Rakousko i křesťansko-sociální stranu. Rovněž další členové předsednictva vyjádřili Dollfussovi podporu v zavádění nedemokratických opatření, přičemž nechyběly poukazy na vývoj v Německu i kritické hlasy na adresu stávajícího parlamentarismu.[83]

---

[78] Hechtova role v březnových dnech roku 1933 není dodnes zcela vyjasněna. Peter HUEMER, *Sektionschef Robert Hecht und die Zerstörung der Demokratie in Österreich. Eine historisch-politische Studie*, Wien 1975, s. 159–160.

[79] O tom, zda měl Dollfuss předem připravený plán či nikoli neexistuje v historiografii shoda. Negativní odpověď například Charles GULICK, *Österreich von Habsburg zu Hitler*, Wien 1976, s. 389; L. KEREKES, *Abenddämmerung*, s. 105. Opačný názor zastává Peter Huemer. Poukazuje na vědomé použití Válečného zmocňovacího zákona v říjnu 1932, který byl podle jeho názoru náznakem budoucí nedemokratické cesty. P. HUEMER, *Sektionschef*, s. 193–194.

[80] Slovní spojení „*parlament, který se sám vyřadil*" patrně poprvé použil Robert Hecht. P. HUEMER, *Sektionschef*, s. 352.

[81] Cit. dle Wiener Zeitung, 7. 3. 1933, s. 7.

[82] Například 6. března zorganizovala rakouská NSDAP shromáždění v několika rakouských městech. Ve Vídni proběhlo s účastí minimálně 20 000 lidí. Wiener Zeitung Nr. 56, 8. 3. 1933, s. 4.

[83] W. GOLDINGER, *Protokolle*, Vorstand am 7. 3. 1933, 10.10 Uhr bei Dollfuss (Ministerratszimmer), s. 131–138. Předseda strany Carl Vaugoin dokonce poznamenal: „Lid očekává diktaturu a rychle." Tamtéž, s. 136.

Po ukončení zasedání předsednictva křesťanských socialistů hovořil Dollfuss na zasedání vlády. Úvodem informoval o zesílené aktivitě nacistů a o nebezpečí z toho plynoucím. K zabezpečení veřejného pořádku a k uklidnění situace doporučil přistoupit k okleštění svobody tisku a k zákazu shromažďování. Přítomní po krátké diskusi souhlasili.[84] Tentýž den vypracovala vláda provolání k rakouskému lidu. V něm byla Národní rada po odstoupení všech tří prezidentů označena za ochromenou a neschopnou jednání; nastala prý těžká krize parlamentu, která ale neznamená krizi státní, protože správu země zabezpečí zákonná vláda vyzývající rakouský lid k pokoji a pilné práci. Budoucí představy o vnitřním vývoji Rakouska vyjádřilo provolání následovně: „*Teď není čas na politické štvaní a intrikánství a urážky, teď platí jediné, společná práce ve společné nouzi k opětovnému společnému vzestupu! Spoluobčané! Spolková vláda vás na této cestě povede a použije všech prostředků zákonné autority pro tento cíl.*“[85]

V následujících dnech opět v plné míře přišla ke slovu odcizená politická kultura v rámci politického spektra. Namísto snahy nalézt východisko se všemi stranami za kulatým stolem zvolila exekutiva mimoparlamentní řešení. Vládní apel se zřetelným nedemokratickým akcentem jasně signalizoval opuštění platformy politického pluralismu a vykročení vstříc autoritativním změnám. Ještě večer téhož dne navštívil Dollfuss spolkového prezidenta Miklase, jemuž nabídl demisi kabinetu. Ten ji odmítl a naopak kancléři vyjádřil důvěru. Dollfuss tím učinil výtečný taktický manévr. Využil prezidentovu úzkostlivou opatrnost a učinil z něj poslušného vykonavatele a zajatce vládního autoritativního kurzu.[86]

Předsednictvo křesťanských socialistů zasedalo spolu se zemskými hejtmany 9. března. Dollfuss nevyloučil reaktivaci parlamentu, ovšem za předpokladu zásadních ústavních změn ve prospěch významného podílu spolkových zemí a profesních stavů na legislativní moci. V hospodářských otázkách měly rozhodovat korporace, zatímco kulturní a sociálně-politická problematika by spadala do kompetence parlamentu.[87] Podle kancléře odpovídající zastoupení obchodních, živnostenských a

[84] G. ENDERLE-BURCEL, *Ministerratsprotokolle, Regierung Dollfuß*, Band 2, Dok. Nr. 851, 7. 3. 1933, s. 393–403. Nejdříve vláda zavedla předběžnou cenzuru, k tomu srov. *Bundesgesetzblatt für die Republik Österreich*, Jahrgang 1933, Nr. 41, Verordnung der Bundesregierung vom 7. März 1933, betreffend besondere Maßnahmen zur Hintanhaltung der mit einer Störung der öffentlichen Ruhe, Ordnung und Sicherheit verbundenen Schädigungen des wirtschaftlichen Lebens, 16. Stück, 8. 3. 1933, s. 296. Zákaz spolčování a pochodů byl vydán formou proklamace. Reichspost Nr. 67, 8. 3. 1933, s. 1. Kritický ohlas Das Kleine Blatt Nr. 67, 8. 3. 1933, s. 2.

[85] Cit. dle Reichspost Nr. 68, 9. 3. 1933, s. 1; Wiener Zeitung Nr. 56, 8. 3. 1933, s. 1; G. ENDERLE-BURCEL, *Ministerratsprotokolle, Regierung Dollfuß*, Band 2, Dok. Nr. 851, 7. 3. 1933, s. 403–404.

[86] Wiener Zeitung Nr. 56, 8. 3. 1933, s. 1; P. HUEMER, *Sektionschef*, s. 164.

[87] W. GOLDINGER, *Protokolle*, Vorstand, 9. 3. 1933, 10.30 Uhr, gemeinsam mit Landeshauptleuten am Schwarzenbergerplatz, s. 140.

hospodářských kruhů povede k neutralizaci nesouladu mezi hospodářstvím a politikou. Přítomní diskutovali o třech možnostech dalšího vývoje. První variantu, utvoření velké koalice, odmítli. Ke druhé možnosti – okamžitému vypsání předčasných voleb – zaujali, s poukazem na hrozící debakl, rovněž negativní stanovisko. Nakonec podpořili třetí variantu, tedy pokračování nastoupené cesty.[88]

Z čistě taktických důvodů vyjádřil kancléř ochotu diskutovat o aktuální situaci s opozičními socialisty. Obával se důsledků plánu Velkoněmce Seppa Straffnera. Poslední odstoupivší prezident Národní rady veřejně ohlásil úmysl svolat poslaneckou sněmovnu.[89] Kabinet právem počítal s eventuálními nepokoji. Generální stávka, k níž proletariátu zřejmě nechybělo odhodlání, mohla výrazně korigovat nebo dokonce zvrátit nastoupený vládní kurz.[90] Kancléřovo vstřícné gesto sledovalo otupení bojovné nálady v řadách dělnictva i uvnitř sociální demokracie. Pozdější události ukázaly prozíravost Dollfussovy strategie.

Velkoněmci pověřili Straffnera svoláním schůze Národní rady na 15. března za účelem řádného rozpuštění parlamentu a vypsání nových voleb. Den předtím diskutovaly politické špičky vládních subjektů o tomto záměru. V průběhu debaty přijaly ve jménu svých stran rozhodnutí zasedání neobeslat a daly pokyn k uzavření parlamentu. O použití síly nepadlo ani slovo.[91] Po skončení porady koalice se Dollfuss přesunul na zasedání ministerské rady. Členové vlády schválili apel na Straffnera, aby upustil od svého záměru. V případě, že by tak neučinil, mohla být použita blíže nespecifikovaná nezbytná opatření.[92] Bez ohledu na výhrůžky svolal Straffner schůzi o půl hodiny dříve, než dopředu avizoval. Když překvapené policejní složky zjistily, co se v budově parlamentu odehrává, zasedání násilně rozehnaly.[93] Ukolébaní vůdcové sociální demokracie nesvolali osudného 15. března generální stávku a tím sami sebe výrazně oslabili, nejenom ke své vlastní škodě, ale

[88] Tamtéž, s. 145–146, 151–155.

[89] Tamtéž, s. 142–143, 152; 9. 3. 1933, 15.30 Uhr, s. 157.

[90] AMZV, fond Telegramy došlé 1933, Vídeň 14. 3. 1933, č. 179/33, Fierlinger.

[91] Představitelé vládních stran navrhli v průběhu diskuse tři varianty dalšího postupu: zavřít budovu parlamentu a znemožnit tak zasedání; ignorovat celou záležitost; obeslat schůzi a prosadit na ní příslušné kroky, které by podobným akcím alespoň po právní stránce zabraňovaly. Srov. W. GOLDINGER, *Protokolle*, Mehrheitsparteienbesprechung, 14. 3. 1933, 10 Uhr im Bundeskanzleramt, s. 181–182. K průběhu schůze zejména tamtéž, s. 174–184.

[92] G. ENDERLE-BURCEL, *Ministerratsprotokolle, Regierung Dollfuß*, Band 2, Dok. Nr. 857, s. 461–463.

[93] K událostem 15. března 1933, srov. negativisticky Reichspost Nr. 76, 16. 3. 1933, s. 1–2. Podle Neue Freie Presse se v parlamentě nic zvláštního nestalo Neue Freie Presse Nr. 24608, 16. 3. 1933, s. 1–2. S jistými sympatiemi Das Kleine Blatt Nr. 75, 16. 3. 1933, s. 1–2.

také k neprospěchu rakouské demokracie. Bauer k tomu později sebekriticky poznamenal: „*Byla to, – nejosudovější z našich chyb.*“[94]

Straffnerův pokus obnovit parlamentní činnost ukázal vládní snahu udržet stávající nedemokratický kurz všemi dostupnými prostředky. Kabinet argumentoval nesouhlasem opozice s nezbytnými hospodářskými a finančními opatřeními.[95] Březnové aktivity vlády proběhly bez větších protestů veřejnosti. To by naznačovalo nedostatečné zakotvení liberálně demokratických hodnot v kolektivním vědomí občanů Rakouska. Žádnou aktivní rezistenci proti „demontáži“ pluralismu nepředvedla ani opozice, což povzbudilo vládu s křesťansko-sociální majoritou v pokračování postupného omezování demokratických práv a svobod.[96]

Představy o budoucím směřování Rakouska prezentovali křesťanští socialisté ve dnech 5. až 7. května během stranického sjezdu v Salcburku. Shromáždění demonstračního a manifestačního charakteru potvrdilo sílící vnitrostranické antidemokratické tendence například i „dobrovolnou“ rezignací delegátů na jakoukoli diskusi o přednesených příspěvcích.[97] Hlavní projev sjezdu prezentoval kancléř. V něm vyloučil konání obecných voleb minimálně pro nejbližší půlrok. Naznačil budoucí stranicko-politické rozdělení Rakouska do tří proudů. První dvě, marxisté a „hnědí socialisté“, jsou v opozici vůči třetí skupině – rakouské frontě, údajně jedinému vlasteneckému hnutí pracujícímu bez ohledu na stranické zájmy výlučně ve prospěch alpské republiky. Kurt Schuschnigg označil liberální demokracii za zdánlivou a zkrachovalou, a proto prý musela být zlikvidována. Podle ministrových slov bude vytvořena nová demokracie, umožňující zdravé zastoupení lidu ruku v ruce s „*nutnou totální přestavbou metody vytváření politické vůle*“ a reformou společenského uspořádání, založená na papežské encyklice Quadragessimo anno a katolickém sociálním učení.[98] Strana pokračovala v roli hlavního „motoru“ antidemokratických změn. Ani v nejmenším neuvažovala o návratu k parlamentním poměrům a hodlala přistoupit k zásadní přestavbě vnitřního uspořádání republiky podle vlast-

---

[94] Cit. dle: Otto BAUER, *Aufstand der österreichischen Arbeiter*, Prag 1934, 2. Auflage, s. 26.

[95] AMZV, PZ Vídeň 1933, č. 1482/33, 13. 3. 1933, Dopis Fierlingera Kroftovi.

[96] G. ENDERLE-BURCEL, *Ministerratsprotokolle, Regierung Dollfuß*, Band 2, Dok. Nr. 860, 18. – 20. 3. 1933, s. 487–546.

[97] Ke sjezdu křesťansko-sociální strany srov. Robert KRIECHBAUMER, (Hg.), *„Dieses Österreich retten.“ Protokolle der Christlichsozialen Parteitage der Ersten Republik,* Der 6. Parteitag der Christlichsozialen Partei vom 5. bis 7. Mai 1933 im Festsaal von St. Peter in Salzburg, Wien–Köln–Weimar 2006, s. 425–464. Z dobového tisku nejpodrobněji Reichspost Nr. 125, 6. 5. 1933, s. 1–2; Nr. 126, 7. 5. 1933, s. 1–6. Kritickou analýzu přináší AMZV, PZ Vídeň 1933, PZ č. 8, 11. 5. 1933, Bořek-Dohalský.

[98] R. KRIECHBAUMER, *Österreich*, s. 442–458; Reichspost Nr. 126, 7. 5. 1933, s. 1; Wiener Zeitung Nr. 103, 7. 5. 1933, s. 1.

ní ideologie. Požadovala přitom bezvýhradné ztotožnění každého jedince s myšlenkou německého, křesťanského a na stavovském základě založeného Rakouska.

Dollfussova slova o rakouské frontě, jediné síle pracující ve prospěch vlasti, nalezla zanedlouho uplatnění v praxi. Dne 21. května uveřejnily noviny provolání „*Vzhůru do Vlastenecké fronty*“.[99] Smysl nového hnutí spočíval ve sjednocení všech Rakušanů na bázi lásky k vlasti a vytvoření dostatečně silné platformy v boji proti marxismu a nacismu. Ke vstupu do Vlastenecké fronty byli vyzváni všichni Rakušané, kteří podporují kancléře a chtějí pracovat ve prospěch vlasti s jediným cílem naplnění mise alpského státu „*ve středoevropském prostoru k prospěchu celého německví*“.[100] Osud politických subjektů poté nabral mnohokrát v historii se opakující scénář – buď strana vstoupila „dobrovolně“ do „celonárodního hnutí“ nebo ji čekal zákaz.[101]

Právní překážku v zavádění autoritativních změn představoval Ústavní soudní dvůr. V rámci rakouského politického systému kontroloval exekutivu a mohl upozornit na rozpor mezi nouzovými nařízeními a ústavou, čímž by poukázal na nedemokratické praktiky výkonné moci. Vláda měla dvě možnosti – buď vzít některá opatření zpátky, nebo vyřadit nepohodlnou instituci z rozhodovacího mechanismu. V souladu s nastoupeným kursem upřednostnila druhou variantu. Členové soudu delegovaní za křesťansko-sociální stranu pod nátlakem odstoupili, čímž přestal být nejvyšší státní justiční orgán usnášeníschopný.[102] Vyřazení Ústavního soudního dvora a vznik Vlastenecké fronty učinily symbolickou tečku za první fází budování rakouského autoritativního režimu.

Závěr

Rostoucí nezaměstnanost a výdaje v sociální oblasti spolu s přetrvávajícím poklesem směrodatných makroekonomických ukazatelů aktualizovaly u představitelů křesťansko-sociální strany úvahy o reformě rakouského politického systému na

---

[99] Ludwig REICHHOLD, *Kampf um Österreich. Die Vaterländische Front und ihr Widerstand gegen den Anschluss. Eine Dokumentation. Mit einer Einleitung von Fritz Bock*, Wien 1985; Robert KRIECHBAUMER (Hg.), *Österreich! und Front Heil! Aus den Akten des Generalsekretariats der Vaterländischen Front. Innenansichten eines Regimes*, Wien–Köln–Weimar 2005.

[100] Cit. dle: Reichspost Nr. 140, 21. 5. 1933, s. 5; Wiener Zeitung Nr. 118, 21. 5. 1933, s. 3.

[101] Jako první byli zakázáni 26. května 1933 komunisté. K reflexi rakouského tisku srov. NA, f. VAMZV I., karton č. 965, např. Neues Wiener Abendblatt 27. 5. 1933; Der Abend 27. 5. 1933 a další periodika.

[102] G. ENDERLE-BURCEL (Hg.), *Ministerratsprotokolle, Regierung Dollfuß*, Band 3, 22. 3. – 14. 6. 1933, Dok. Nr. 876, 24. 5. 1933, s. 363–364. K vyřazení Ústavního soudního dvora P. HUEMER, *Sektionschef*, s. 178–192; K. BERCHTOLD, *Verfassungsgeschichte*, s. 750–755.

stavovské bázi. Série neúspěchů v zemských volbách na jaře 1932 vyvolala obavy ze ztráty mocenských pozic ve prospěch razantně vystupujících nacistů. Stereotypní odmítání spolupráce se sociální demokracií a neochota flexibilně revidovat model koaliční spolupráce redukovaly možnosti vytvoření vlády s dostatečně silným mandátem. Spory ohledně přijetí či nepřijetí lausannské smlouvy a nesoulad v některých parametrech připravovaných úsporných opatření způsobily opakované nezdary pokusů o rozšíření vlády o Velkoněmce.

V říjnu 1932 kabinet Engelberta Dollfusse úspěšně prověřil možnost mimoparlamentního vládnutí na základě Válečného hospodářského zmocňovacího zákona, aniž by narazil na větší odpor opozice. Kontroverzní legislativní norma, v důsledku neodpovědnosti všech politických stran součást rakouského právního řádu, umožnila exekutivě vládnout bez jakékoli kontroly legislativní moci. V březnu 1933 využili křesťanští socialisté bezprecedentní situaci v dějinách rakouského parlamentarismu – odstoupení všech tří prezidentů Národní rady v započetí autoritářských změn. Pasivita opozice a její neschopnost odložit historické reminiscence ve prospěch utvoření jednotné fronty na obnovu demokracie spolu s faktickým nezájmem veřejnosti ulehčily postupné odstraňování politické plurality. V intencích odcizené politické kultury a vlastní ideologie začali křesťanští socialisté budovat alternativní mocenské uspořádání mezi demokracií a totalitou – autoritativně-konzervativní režim.

Miroslav Šepták

Verhalten der Christlichsozialen Partei beim Zusammenbruch der parlamentarischen Demokratie in Österreich (1932–1933)

Zusammenfassung

Eine der bedeutenden politischen Parteien der Zwischenkriegszeit in Österreich – die Christlichsozialen – nahm eine unbestimmte Haltung zur parlamentarischen Demokratie ein, wobei sie sich um die Durchsetzung korporativer Elemente in das politische System bemühte. die große Wirtschaftskrise, die mit einem Einbruch wichtiger makroökonomischer Kennzahlen verbunden war, die wiederholten Misserfolge bei der Bildung einer Regierungskoalition mit ausreichend starkem Mandat und die Angst vor dem Verlust der langjährigen Machtpositionen durch vorgezogene Parlamentswahlen trugen zu einer Verstärkung der antidemokratischen Tendenzen im Inneren der Partei bei. Im Oktober 1932 überprüfte das vom Christlichsozialen Engelbert Dollfuss geführte Kabinett erfolgreich die Möglichkeit einer außerparlamentarischen Herrschaft. Aufgrund des Kriegswirtschaftlichen Ermächtigungsgesetzes gab es eine Notverordnung ohne Notwendigkeit der späteren Genehmigung durch den legislativen Körper heraus. Im März 1933 missbrauchten die führenden Repräsentanten der Partei den in der Geschichte des österreichischen Parlamentarismus präzedenzlosen Rücktritt aller drei Präsidenten des Nationalrats. In der unübersichtlichen Situation übernahmen sie die Initiative und begannen in den Intentionen der entfremdeten politischen Kultur mit der schrittweisen Einschränkung der politischen Pluralität. Die Unfähigkeit und mangelnde Bereitschaft der Großdeutschen und der Sozialdemokraten, eine einheitliche Front zur Verteidigung der Demokratie zu bilden, ermunterte die Christlichsozialen zur Fortsetzung des eingeschlagenen Kurses. Der Parteitag zusammen mit der faktischen Lähmung des Verfassungsgerichtshofs im Mai 1933 erhärtete Österreichs Entwicklung in Richtung auf ein autoritatives Regime.

Miroslav Šepták

The Approach of the Christian Social Party to the Collapse of Parliamentary Democracy in Austria (1932–1933)

Summary

One of the major political parties of interwar Austria – the Christian Social Party – took an ambiguous stance on parliamentary democracy, while endeavouring to implement corporate elements within the political system. The Great Depression, along with a drop in important macroeconomic indicators, repeated failures to create a government coalition with a sufficiently strong mandate and fear of a loss of long-held power through snap parliamentary elections led to a strengthening of the anti-democratic tendency within the party. In October 1932, the cabinet led by Christian Socialist, Engelbert Dollfuss, examined the option of extra-parliamentary rule. On the basis of the Wartime Economy Enabling Act, it issued emergency regulations without the requirement for later approval by the legislative body. In March 1933, party leaders took advantage of the resignation of all three presidents of the National Council, unprecedented even in the history of the Austrian parliament. They took the initiative in the confusing situation, and with the intention of stealing the political culture, began the gradual restriction of political plurality. The inability and unwillingness of the Greater Germans and Social Democrats to create a united front to protect democracy encouraged the Christian Socialists to continue in the course they had set out on. The Party Congress and the de facto paralysis of the Constitutional Court in May 1933 affirmed Austria's movement towards an authoritarian regime.

MODERNÍ DĚJINY **MODERN HISTORY**
Roč. 24, 2016, č. 1, s. 159–173 Vol. 24, 2016, No. 1, p. 159–173

Marek Šmíd

The personage of Vatican dignitary, diplomat, and priest Antonino Arata before his arrival in the Baltics in the 1930s

The personage of Vatican dignitary, diplomat, and priest Antonino Arata before his arrival in the Baltics in the 1930s

Antonino Arata spent six years in Czechoslovakia (June 1921 – March 1927) and became one of the most important and capable secretaries of the Apostolic nunciature in Prague in the twenty-year interwar period. His talks with politicians, communication with Church dignitaries, and good command of the Czech language contributed to the amelioration of tense Czechoslovak-Vatican relations as well as to strengthening the Czechoslovak population's confidence in the Catholic Church and the Holy See. His Czechoslovak mission remained in his heart and he, allegedly, always remembered the years spent in Czechoslovakia.

Keywords: History, 20th Century, Vatican, Catholic Church, Apostolic nuncios, Czechoslovakia, 1918–1938

The present study deals with the personage of Vatican dignitary, diplomat, and priest Antonino Arata (1883–1948) in the 1920s when he served as a secretary of the Apostolic nunciature in Prague. His mission and activities in the country, which shaped his diplomatic experiences, are set in the then political and religious situation of the First Czechoslovak Republic. Thus, in terms of time, Arata's activities and contact with the Czechoslovak environment preceded his subsequent activities in the Baltics in the 1930s, and could serve as an inspiration to readers who are not familiar in detail with the situation in Central Europe in the 1920s. The study is primarily based on materials from the Vatican Secret Archives in Rome,

the Archive of the Czech Ministry of Foreign Affairs in Prague, and the National Archive in Prague.

Czechoslovakia came into existence as a successor state to Austria-Hungary in October 1918. Its population was strongly radical due to the terrifying experience of World War I and its consequences, which significantly contributed to a harsh, often unfair, and sometimes even violent stance against the Catholic Church and the symbols of Catholicism in the Czech lands. The liberal and socialistic streams perceived the Church as an accomplice of the several-hundred-year Austrian oppression and they associated the Church's organization with the former monarchy. The first anger of a part of Czech society thus flared up after the creation of Czechoslovakia against the reminders of the Habsburg's power and the influence of the Catholic Church, resulting in many valuable historical sights falling victim to it – besides the most famous Marian Column in the Old Town Square in Prague, it was also the Holy Trinity Column in Slané and other statues of saints, memorials, churches, and chapels. During the coup d'etat in Prague, the Prague Archbishop, Pavel Huyn (1868–1946), was on his visitation journey across West Bohemia where he became ill with Spanish Flu, and – after considering his options in the new republic, taking into account also the interests of the Church – he did not return to the Czech metropolis after his recovery.[1] The Archbishop of Olomouc, Lev Skrbenský z Hříště (1863–1938), was also forced to resign.

The leading ideas of the Czechoslovak state were based on the political, religious, and social beliefs of a trio of Czechoslovak politicians, Tomáš Garrigue Masaryk (1850–1937), Edvard Beneš (1884–1948), and Milan Rastislav Štefánik (1880–1919), who during the World War I tirelessly agitated within a foreign political action for the Czechoslovak matter and tried to persuade the world's politicians about the need to break Austria-Hungary: for republicanism against the obsolete monarchism, for social radicalism supporting economic upswing of the poorest classes, for anti-Catholicism focused against the "outdated" religion, and for Czechoslovakism based on the existence of a compact majority Czechoslovak nation in the new republic.[2] After World War I, a million of people left the Church, particularly in the Czech lands, a part of them joining the newly formed national Czechoslovak Hussite Church, independent of Rome, a part of them becoming

[1] The new Prague Archbishop after his resignation became František Kordač. Archive of the Czech Ministry of Foreign Affairs in Prague, Political reports – 1921, Krofta 3. 7. 1921; Vatican Secret Archives, fondo AA. EE. SS., Austria-Ungheria, III periodo, fascicolo 567, ff. 16–17, Maglione to Gasparri 5. 11. 1918; Miloš TRAPL, *Hnutí „Pryč od Říma" („Los von Rom")* [Away from Rome. The Los von Rom], in: David Papajík and Ivana Koucká (eds.), Politický katolicismus v nástupnických státech rakousko-uherské monarchie v letech 1918–1938. Sborník z konference „Postavení římskokatolické církve a politický katolicismus v nástupnických státech v letech 1918–1938" konané v Olomouci v roce 1996, Olomouc 2001, p. 18.

[2] Stanislav BALÍK – Vít HLOUŠEK – Jan HOLZER et al., *Politický systém českých zemí 1848–1989* [Political System of Czech Lands 1848–1989], Brno 2007, p. 45.

permanently irreligious. Strong groups of the population were in an anti-Catholic mood. The strongest and most supported idea of the anti-Catholic movement was the separation of Church and state, which was, nevertheless, never realized.[3] In spite of that, the Czechoslovak parliament passed several laws that restricted the influence of the Church in education, relaxed religious education, and embodied the idea of separation of Church and state in the Constitution of 1920.

The first step towards the establishment of diplomatic relations between the Holy See and Czechoslovakia was already made on 8 November 1918. At that time, Pope Benedict XV recognized the legitimacy of the successor states in Central Europe and invited their leaders to establish diplomatic relations with the Holy See, doing so through the agency of the Apostolic nuncio in Vienna, Teodoro Valfré di Bonzo (1853–1922).[4] By the end of September 1919, the Holy See decided to send the former secretary of the Apostolic nunciature in Vienna, Clemente Micara (1879–1965), to Czechoslovakia where he was to represent the Holy See in Czechoslovak episcopate for religious affairs, and he remained there until his appointment as Apostolic nuncio to Prague in the spring of 1920.[5] The Apostolic nunciature in Prague was established on 7 May 1920.

Substantial attention in this study is given to Antonino Arata, who entered into the history of the Czech lands shortly after the creation of the Czechoslovak Republic at the beginning of the 1920s. A. Arata was born on 28 October 1883 in Piacenza, Italy. In 1906, at the age of 22, he was ordained a priest. After his ordination, he served in the Secretariat of State of the Holy See. Besides Clemente Micara, A. Arata was the only Vatican diplomat in Czechoslovakia who had graduated from the prestigious Pontifical Ecclesiastical Academy (Accademia dei Nobili Ecclesiastici) in Rome in 1920.[6] In the spring of 1921, he was appointed the

[3] Marek MAREK, *Církevní krize na počátku první Československé republiky (1918–1924)* [Church Crisis at the Beginning of the First Czechoslovak Republic (1918–1924)], Brno 2005, p. 14.

[4] Acta Apostolicae Sedis. Commentarium officiale, annus X, volumen X, Romae 1918, pp. 478–479; Raymond L. BUELL, *France and the Vatican*, Political Science Quaterly 36, 1921, Nr. 1, p. 36; Alena GAJANOVÁ, *O poměru Vatikánu k předmnichovské republice* [About the relation of the Vatican to the Pre-Munich Republic], in: Bohumil Černý (ed.), Církve v našich dějinách, Prague 1960, p. 155.

[5] Vatican Secret Archives, fondo Archivio Nunziatura Cecoslovacchia, busta 5, fascicolo 16, f. 36, Bonzo to Micara 29. 10. 1919; Vatican Secret Archives, fondo AA. EE. SS., Austria-Ungheria, III periodo, fascicolo 527, f. 45; Vatican Secret Archives, fondo Segreteria di Stato, rubrica 289, fascicolo 1, f. 11, Gasparri to Bonzo 22. 10. 1919; Vatican Secret Archives, fondo AA. EE. SS., Austria-Ungheria, III periodo, fascicolo 544, f. 80, Kordač to Gasparri 30. 1. 1920; Národní politika, 25. 10. 1919.

[6] C. Micara passed it 14 years earlier.

first secretary of the Apostolic nunciature in Prague.[7] In the middle of July of the same year, thirty-seven year old A. Arata arrived in Prague to join the administrative work of Apostolic nuncio C. Micara.

The period between 1921 and 1927, which A. Arata spent in Czechoslovakia, was one of the most peaceful periods in the history of the country in the 20th century. The secretary of the nunciature, thus, witnessed flourishing of the country, political stability, and economic prosperity, when the mostly West-oriented Czechoslovakia gradually became Central European democratic power. During the above mentioned period, A. Arata served as a secretary to first two nuncios, Clemente Micara and Francesco Marmaggi (1870–1949); after the departure of the last named, he even acted as chargé d'affaires of the nunciature (July 1925 – March 1927). He was present at the conflict with the Holy See in July 1925, at the parliamentary elections in November of the same year, and at the changing of several Czechoslovak governments. His numerous letters from the 1920s constitute to this day an excellent source of knowledge on the ideas of the representative of the Holy See as well as on the priorities of Vatican policy towards Czechoslovakia.

It was also A. Arata who witnessed the most important Czechoslovak-Vatican diplomatic quarrel in the interwar period in the summer of 1925. We could find the causes for this quarrel already in the autumn of 1924 when a pastoral letter of the bishops of Slovakia was published, which, under strict ecclesiastical penalties, forbade the Catholics to become members of socialistic, communistic, and anarchistic parties and groups, including Sokol, which provoked a natural response from the Czech left-wings parties and the press.[8] In March 1925, a tumultuous struggle took place in the Czechoslovak parliament for the law on national holidays, which abolished several traditional religious holidays. What was unacceptable for the Church was the introduction of a new public holiday on 6 July, the anniversary of the burning of Master Jan Hus, who had been perceived in the Church circles primarily as a heretic and a fighter against Rome.[9]

Among others, also Apostolic nuncio F. Marmaggi protested against the bill, reproaching the Czechoslovak government for not discussing the question of the abolition and establishment of public holidays with the Holy See; the foreign

[7] Archive of the Czech Ministry of Foreign Affairs in Prague, Political reports – 1921, Krofta 3. 7. 1921.

[8] Archive of the Czech Ministry of Foreign Affairs in Prague, Political reports – 1925, Pallier 17. 1. 1925.

[9] For more details: Marek ŠMÍD, *Postava Jana Husa jako předmět sporu mezi Československem a Svatým stolcem v období první republiky* [The Figure of John Huss as a subject of Discrepancy between Czechoslovakia and the Holy See in the period of the First Czechoslovak Republic], in: Hus a Masaryk: Hledání národní tradice a identity. Sborník projevů pronesených na slavnostním setkání u příležitosti 163. výročí narození Tomáše Garrigua Masaryka v budově Poslanecké sněmovny Parlamentu České republiky a dalších příspěvků, Prague 2013, pp. 32–43.

minister, E. Beneš, however, refused his intervention and termed it as interference in internal affairs of the country. When, however, the Secretary of State, Pietro Gasparri (1852–1934), learned that the forthcoming celebrations of Jan Hus were held under the patronage of President T. G. Masaryk, he demonstrated his disapproval and called F. Marmaggi back to Rome, from where he did not return to Czechoslovakia. When the Apostolic nuncio was leaving the country on 6 July, A. Arata accompanied him to the Czechoslovak borders, from where he returned to Prague.[10]

In August 1925, foreign minister E. Beneš reproached A. Arata (at that time chargé d'affaires) in his letter that Marmaggi's departure from the country had not taken place at the time of the approval of the law on Jan Hus's anniversary in April 1925, but that he had left in July when the Holy See had learned about the president of the country, T. G. Masaryk, and the prime minister, Antonín Švehla (1873–1933), taking part in the celebrations. He, thus, termed the departure of the nuncio as a serious detriment to the diplomatic relations with Vatican, because "*the Czechoslovak government, on its own initiative, cared about settling this situation in a correct and loyal way so that the question of the relations between the state and the Church could be settled without any difficulty, and, so to speak, without conflict*."[11] He also expressed his opinion that the Holy See misunderstood, or rather missassessed, the political situation in the country, and by the departure of its nuncio insensitively offended Czechoslovakia, and thus: "*the Czechoslovak government cannot be held responsible for the consequences of the demonstration which had taken place because of the departure of the Apostolic nuncio*."[12] Although E. Beneš expressed his desire to solve the existing conflict soon, he was aware that the restoration of mutual confidence would be a question of longer time. The Vatican was apparently afraid of a possible open fight against the Catholic Church, which was likely to occur as a result of the irritation of the Czech society. The seriousness of the situation is evident in the fact that A. Arata asked Secretary of State P. Gasparri to move the archive of the Apostolic nunciature from the Archbishop's Palace, where the nuncio resided, to a safer place, suggesting the Hungarian or Spanish embassy in Prague. The Secretary of State subsequently decided to temporarily move the archive to the Belgian legation.[13]

---

[10] National Archive, fund MZV-VA I., Box 1595, sign. 726, resp. Box 1597; Josef DOLEŽAL, *Politická cesta českého katolicismu 1918–1928* [Political Way of the Czech Catholicism], Prague 1928, p. 28.

[11] Archive of the Czech Ministry of Foreign Affairs in Prague, II section – Political reports, 27, Beneš 5. 8. 1925.

[12] Ibidem.

[13] Michal PEHR – Jaroslav ŠEBEK, *Československo a Svatý stolec. Od nepřátelství ke spolupráci (1918–1928)* [Czechoslovakia and the Holy See. From Hostility to Cooperation (1918–1928], I., Prague 2012, pp. 159–160.

Since we mentioned the attitude of A. Arata towards the political leaders of Czechoslovakia, let us also deal with his relationship to the representatives of the Church hierarchy in the summer of 1925. Chargé d'affaires A. Arata criticized the attitude of Prague Archbishop František Kordač (1852–1934), who had left Prague for the country after the Hus celebrations and remained passive.[14] Further criticism followed immediately after the publication of the pastoral letter of Czechoslovak bishops regarding the Hus celebrations. On 6 August 1925, A. Arata complained in a letter to the Holy See that "*the pastoral letter – as well as the personality of Kordač – is full of doctrinaire and professorial style. Although he translated the instructions and the telegram from the Vatican…, it was not either of high quality or to encourage the religious feelings of the Catholics in the country.*"[15]

While the leaders of Christian political parties, namely Šrámek's *Czechoslovak People's Party* and Hlinka's *Slovak People's Party*, remained united, the Church hierarchy was divided and not all of its leaders had agreed to publish the pastoral letter. The most important criticizers of the letter of August 1925, which had also showed great loyalty to the Holy Father, were the Bishop of Litoměřice, Josef Gross (1866–1931), and the Bishop of Brno, Norbert Klein (1866–1933); A. Arata did not hesitate to emphasize this fact in his letter to P. Gasparri.[16] On 1 October 1925, he sent to Rome a detailed summary report about the diplomatic conflict between Czechoslovakia and the Holy See. In this report, he expressed his opinion that the mutual relationship had been formed by prejudices against Rome, desire for separation of Church and state, and the recent Hus celebrations that had turned out to be a simple and clear reason for the dispute between Czechoslovakia and the Holy See. He even hinted that President T. G. Masaryk had expressed his will to end the dispute and restore the diplomatic relations with the Vatican.[17]

When A. Arata summarized the results of the parliamentary elections of 1925, he stated that: "*the Catholics in the republic – regardless of nationality – can be proud of the results of the parliamentary elections*," meaning that he evaluated the November elections as a defeat of anticlerical powers in the country and as a success of international Catholicism.[18] Already on 10 December 1925, A. Arata informed P. Gasparri about the composition of the new government, reporting that in the new government of agrarian A. Švehla were three ministers of the

[14] Vatican Secret Archives, fondo AA. EE. SS., Cecoslovacchia, IV periodo, fascicolo 59, f. 28, Arata to Gasparri 27. 7. 1925.

[15] Ibidem, f. 50, Arata to Gasparri 6. 8. 1925.

[16] Ibidem, ff. 87–88, Arata to Gasparri 21. 8. 1925.

[17] Vatican Secret Archives, fondo AA. EE. SS., Cecoslovacchia, IV periodo, fascicolo 60, ff. 65–72, Arata to Gasparri 1. 10. 1925.

[18] Vatican Secret Archives, fondo AA. EE. SS., Cecoslovacchia, IV periodo, fascicolo 64, ff. 11–16, Arata to Gasparri 19. 11. 1925; Vatican Secret Archives, fondo Archivio Nunziatura Cecoslovacchia, busta 50, fascicolo 401, ff. 104–115.

Czechoslovak People's Party, a Christian political party: František Nosek (1886–1935) as Minister of Interior, Jan Šrámek (1870–1956) as Minister for Posts and Telegraphs, and Josef Dolanský as Minister for Supplying the People. His detailed twelve-page analysis of the parliamentary elections of November 1925 generally constitutes a unique and highly valuable document of the representatives of the Holy See. However, the significant disagreements among the civic and socialistic parties, especially on the question of the approved government decree on the language law of 1920, led to the fall of the coalition government in March 1926, and, as a result, the President appointed a new caretaker government led by Jan Černý (1874–1959) on 18 March 1926.[19]

On 12 October 1926, President T. G. Masaryk appointed a new government led by A. Švehla, which was, for the first time, composed also of the representatives of German political parties. In the coalition, which comprised of only five civic parties, agrarians gained four governmental seats, Christians two, the tradesmen's party one, and two German parties gained each one seat, whose entry into the Czechoslovak government meant the culmination of the first phase of German political activism.[20] The Prime Minister of the Christian Czechoslovak People's Party, J. Šrámek, was in the coalition government charged with the leadership of two ministries: the Ministry of Public Health and Physical Education and the Ministry of Welfare. From the autumn of 1926, the representatives of the government also held talks with the Hlinka's Slovak People's Party[21] as it was in the Vatican's interest to have the representatives of the Slovak Catholic block in the government.

A. Arata closely perceived the debate within the Hlinka's Slovak People's Party which preceded its entry into the government. He was aware of the problematic nature of the Slovak attitude: on one hand, Hlinka's party obtained election success in Slovakia thanks to its autonomist program which it could not

---

[19] Daniel E. MILLER, *Antonín Švehla. Mistr politických kompromisů* [Antonín Švehla. The Master of Political Compromises], Prague 2001, p. 179; Vatican Secret Archives, fondo Archivio Nunziatura Cecoslovacchia, busta 52, fascicolo 451, ff. 44–51, Arata to Gasparri 25. 3. 1926; Alena FERIANCOVÁ, *(Ne)nájdená bezpečnost. Československo, Nemecko a úpravy medzinárodného systému v Európe 1922–1926* [(Not)found Security. Czechoslovakia, Germany and Modification of International System in Europe 1922–1926], Nitra 2010, p. 208.

[20] Vatican Secret Archives, fondo Archivio Nunziatura Cecoslovacchia, busta 54, fascicolo 476, ff. 71–77, Arata to Gasparri 21. 10. 1926.

[21] Pavel KRUPA, *Voľby v Československej republike. Hlinkova slovenská ľudová strana v parlamentných voľbách 1925–1935 v Liptove* [Elections in the Czechoslovak Republic. Hlinka's People Party in the Parliamentary Elections 1925–1935 in Liptov], in: Acta Universitatis Matthiae Belii. Sekcia spoločenskovedná 2, 1998, pp. 166–177; Maroš HERTEL, *Rozpory v Hlinkovej slovenskej ľudovej strane v 20. rokoch 20. storočí* [Discrepancy in the Hlinka's People Party in the 1920s], in: Róbert Letz and Peter Mulík (eds.), Slovenská ľudová strana v dejinách 1905–1945, Martin 2006, pp. 181–194.

abandon in order not to break faith with its voters and not to drive them into the arms of the Communists; on the other hand, because of its conservative, Catholic, and mostly anti-Prague program, the party failed to earn the respect of Czech political parties. Despite all this, the coalition government thought it a better solution to have the members of Hlinka's party in the government rather than in the opposition. The Slovak politicians decided to take this step after a series of long talks on 8 November 1926, entering into the government with a delay in January of the next year and receiving two seats (ministers Josef Tiso and Marek Gažík).[22] The Christian parties in the so-called Švehla's Coalition of Lords (Panská koalice) then had a stabilization role in times when the Czechoslovak parliament system was threatened by the growing fascist movement in the Czech lands and by radical ideas of the followers of the authoritative form of government.[23]

A. Arata informed the Secretariat of State about the situation in Czechoslovakia in detail and on regular basis, as objectively as possible, as he later stated.[24] As regarded the desired reconciliation of Czech and Slovak Christian parties, A. Arata expressed his skepticism with respect to the unwillingness of the prime ministers of the Czech and Slovak side to discuss future co-operation.[25] In the winter of 1926, A. Arata informed about the journey of six high Church dignitaries to the USA where they participated in the Eucharistic Congress in Chicago. The magnificent congress was attended by twelve cardinals, three Apostolic envoys, three Apostolic delegates, fifty-seven archbishops, two hundred and fifty-seven bishops, three Apostolic prefects, and almost a million of pilgrims.[26]

---

[22] Alena BARTLOVÁ, *Návrhy slovenských politických strán na zmenu štátoprávneho usporiadania ČSR v rokoch 1918–1935 a zapojenie HSĽS do vládnej koalície v rokoch 1927–1929* [Proposals of Slovak Political Parties to Constitutional Law Change of Czechoslovakia in 1918–1935], in: Milan Zemko and Valerián Bystrický (eds.), Slovensko v Československu: 1918–1939, Bratislava 2004, pp. 127–130; Martin VAŠŠ, *Vývoj Tisovej percepcie slovenskej otázky v rokoch 1920–1938* [Development of Tiso's Perception of Slovak Question in 1920–1938], Historia nova 2, 2011, Nr. 1, pp. 61–62.

[23] Miloš TRAPL, *Přehled života a díla Monsignore ThDr. h. c. Jana Šrámka* [Survey of Life and Work of Mons. Jan Šrámek], in: Pavel Marek (ed.), Jan Šrámek. Kněz. Státník. Politik, Olomouc 2004, pp. 29–38; Daniel E. MILLER, *Antonín Švehla. Mistr politických kompromisů*, Praha 2001, p. 180.

[24] Archive of the Czech Ministry of Foreign Affairs in Prague, Political reports – 1927, Jelen 8. 7. 1927.

[25] Vatican Secret Archives, fondo AA. EE. SS., Cecoslovacchia, IV periodo, fascicolo 70, ff. 13, 16, Arata to Gasparri 10. 12. 1925.

[26] Vatican Secret Archives, fondo Archivio Nunziatura Cecoslovacchia, busta 53, fascicolo 454, ff. 43–46, Arata to Gasparri 2. 6. 1926; Emília HRABOVEC, *Andrej Hlinka a slovenskí katolíci očami Svätej stolice 1918–1927* [Andrej Hlinka and Slovak Catholics seen by the Holy See in 1918–1927], Bratislava 2014, p. 118; Štefan KUCÍK, *Podiel amerických*

It was also thanks to A. Arata, who had several discussions with the foreign minister, E. Beneš, that the 1926 celebrations of Jan Hus passed off peacefully – the Vatican had had serious concerns about the next celebrations. Three Czechoslovak bishops visited President T. G. Masaryk and foreign minister E. Beneš prior to the holiday, asking them to maintain peace and prevent from abusing the personage of Jan Hus during attacks on the Holy Father and the Catholic Church.[27]

When A. Arata met the President on the occasion of the 8th anniversary of the creation of Czechoslovakia on 28 October 1926, he appreciated that the President had become calmer and made concessions from his traditional anti-Catholic position.[28] We believe that Masaryk's opposition to the Catholic Church by no means meant his departure from religion; rather, it was the beginning of his individually experienced religiousness, scientifically conceived faith, and deep personal relationship to God, which was in accordance with his idea of a new religion of morality without dogmas, mysticism, and sacraments. If T. G. Masaryk's attitude towards religion had matured at the end of the 19th century, the moderation of his anti-Catholic toughness in the 1920s was rather due to his statesmanly wisdom and old man's prudence than because of a transformation of his devout and restless soul.

Apostolic nuncios often criticised Masaryk's religious opinions and anti-Catholic position; C. Micara was perhaps the most critical towards T. G. Masaryk, criticizing him in detail in his concluding summary report of summer 1923. There he, among other things, stated: "*T. G. Masaryk was elected [president – author's note] for life. He is 73 years old and has always been a dogged enemy of the Catholic Church, fighting against it all his life. He gained his education thanks to the financial support of a poor Catholic priest, and became a private tutor in a noble family, where he had a chance to meet and marry an American Protestant governess. T. G. Masaryk left the Catholic Church and joined Protestantism. During his long pedagogical career, he educated more than a generation of youths, inculcating his ideas into their minds. The sect saw him as a man with the halo of philosopher although, according to competent information, he is only an average compiler of German authors. The Austrian government hoped that, with his socialistic ideas and positivist philosophy, he would dampen their nationalist*

Slovákov na autonomistickom hnutí na Slovensku (1918–1938) [Participation of American Slovaks in Autonomous Movement in Slovakia (1918–1938)], Martin 2011, pp. 67–79; Štefan KUCÍK, *Cesta Andreja Hlinku a slovenských katolíckych biskupov do USA v roku 1926* [Journey of Andrej Hlinka and Slovak Catholic bishops to USA in 1926], Historický zborník 18, 2008, Nr. 1, pp. 59–72.

[27] Vatican Secret Archives, fondo AA. EE. SS., Cecoslovacchia, IV periodo, fascicolo 71, ff. 12–16, resp. ff. 62–64, resp. ff. 78–81, Arata to Gasparri 1. 4. 1926, resp. 14. 5. 1926, resp. 9. 6. 1926.

[28] Ibidem, fascicolo 72, ff. 28–29, Arata to Gasparri 30. 10. 1926.

desires. That also explains why Prague archbishops were unsuccessful in attempting to draw him apart from the studying youth before he would poison their young souls... The President has in reality never abandoned his hatred towards the Catholic Church and never ceased to show kindness towards everything anti-Roman..." [29] But back to A. Arata.

When A. Arata was called to Rome in March 1927, the Secretary of State most probably informed him about his intended transfer to a new Apostolic nunciature.[30] Subsequently, the Holy See sent to Czechoslovakia the undersecretary of the Section for Relations with States, Pietro Ciriaci (1885–1966), and the former Pope's co-worker from the Biblioteca Ambrosiana in Milan, Saverio Ritter (1884–1951), who arrived in Prague in March 1927 to hold talks with the Czechoslovak side about their diplomatic dispute, particularly about the importance of the personage of Jan Hus. S. Ritter became the new secretary of the Apostolic nunciature in Prague after Arata's leaving. The unpleasant matter of tense diplomatic relations was definitively ended at the turn of 1927–1928, when Czechoslovakia and the Holy See signed modus vivendi, a certain kind of concordat. P. Ciriaci was appointed the new Apostolic nuncio in Prague in May 1928.

A. Arata left Prague on 29 March 1927, heading to Rome – his Czechoslovak mission was ended.[31] Nonetheless, ending his Czechoslovak mission on no account meant that he left the Czechoslovak agenda. During talks about the modus vivendi in Rome, especially in July 1927, he established contact with the Czechoslovak chargé d'affaires in the Vatican, Edvard Jelen ((1891–1968). A. Arata thanked him for being awarded the high state decoration of the Order of the White Lion, about which he had been informed from Prague.[32] When, in the summer of 1927, A. Arata said that the ongoing diplomatic talks would not be soon ended, and that both sides should await long rounds of talks, his words proved as prophetic.[33] As regards his professional career, after leaving Czechoslovakia, he believed he would

---

[29] ASV, Archivio Nunziatura Cecoslovacchia, busta 5, fascicolo 19, ff. 59–60, Final report.

[30] Archive of the Czech Ministry of Foreign Affairs in Prague, Political reports – 1927, Krofta with no date.

[31] ASV, Nunziatura Apostolica in Cecoslovacchia, busta 56, fascicolo 500, f. 60, Gasparri to Arata 24. 3. 1927. The Austrian Envoy in Prague F. Marek was reportedly by K. Krofta informed that the Secretary of Apostolic nunciature A. Arata „*fell into disfavour of Vatican*." Archiv der Republik, Gesandtschafts- und Konsulatsarchive 1918–1938, Gesandtschaft Prag, Box 18, Marek 28. 3. 1927.

[32] Archive of the Czech Ministry of Foreign Affairs in Prague, Representative Office – Vatican, 1948–1950, Maixner 6. 10. 1948.

[33] Archive of the Czech Ministry of Foreign Affairs in Prague, Political reports – 1927, Jelen 8. 7. 1927.

remain in the state apparatus, but he was assigned as a secretary in the Apostolic nunciature in Vienna.[34] After a short stay in the capital of Austria, he was transferred to Lisbon (Portugal), and after that to Buenos Aires (Argentina), to which he submitted himself, although not enthusiastically.[35] He held written communication with Czech Church dignitaries long after his departure from Prague.[36]

At the turn of 1931–1932, the Secretariat of State considered A. Arata as the suitable candidate for the position of Apostolic nuncio to Latvia.[37] When the Czechoslovak envoy to the Holy See, Vladimír Radimský (1880–1977), was asked about Arata's quality, he openly and without empty phrases affirmed that: "*Mons. Arata has a reputation of a very conciliatory diplomat (having proven this quality of his especially in our country), and, moreover, he has made an acquaintance with foreign minister Zaunins during his stay in Prague.*"[38] At the turn of 1933–1934, the Holy See considered A. Arata as a possible successor to the empty post of the Apostolic nuncio to Prague, P. Ciriaci.[39] When, however, the Apostolic nuncio to Kaunas, Antonino Zecchini (1864–1935), was asked by the Holy See whether he would agree with Arata's possible transfer to Prague, he politely refused. Of the many names that were taken into consideration for the post of the new Apostolic nuncio to Czechoslovakia, the Holy See decided in 1935 for Savier Ritter, who had already acted as a secretary of the Apostolic nunciature in Prague from 1927 to 1929.

In 1933, a new Apostolic nunciature was established in Estonia, and A. Arata was appointed its chargé d'affaires.[40] When the seventy-year old Apostolic nuncio to Riga, A. Zecchini, died in March 1935, A. Arata was temporarily charged to administer the nunciature.[41] On 11 August of the same year, fifty-one year old

---

[34] Vatican Secret Archives, fondo AA. EE. SS., Austria, IV periodo, fascicolo 21, ff. 72–74, Gasparri to Sibilia 15. 3. 1928.

[35] Archive of the Czech Ministry of Foreign Affairs in Prague, Political reports – 1927, Jelen 8. 7. 1927, resp. 14. 7. 1927; Alfred FUCHS, *Novější papežská politika* [Newer Papal Policy], Prague 1930, p. 286.

[36] Vatican Secret Archives, fondo AA. EE. SS., Cecoslovacchia, IV periodo, fascicolo 199.

[37] Archive of the Czech Ministry of Foreign Affairs in Prague, Political reports – 1932, Radimský 15. 1. 1932.

[38] Ibidem.

[39] Archive of the Czech Ministry of Foreign Affairs in Prague, Political reports – 1934, Radimský 3. 4. 1934; Archive of the Czech Ministry of Foreign Affairs in Prague, Representative Office – Vatican, 2, Radimský 28. 3. 1934.

[40] Ibidem, 1934, Radimský 2. 1. 1934.

[41] Ibidem, 1935, Radimský 9. 4. 1935.

Antonino Arata was ordained Titular Archbishop of Sarde and appointed Apostolic nuncio to Riga and Tallinn, where he remained from 1935 to 1940.[42] In Latvia, there was no Apostolic nuncio to represent the Holy See since the diplomatic quarrel in 1931 when Apostolic nuncio Riccardo Bartolini had been expelled from the country; in the country was only chargé d'affaires. After the Russian annexation of the Baltics in 1940, A. Arata returned to Rome, where he served in the Congregation for the Oriental Churches. He died on 25 August 1948 – after almost forty years of priest service – at the age of 64 in Grottaferrata near Rome.

Altogether, A. Arata spent in Czechoslovakia six years (June 1921 – March 1927) and became one of the most important and capable secretaries of the Apostolic nunciature in Prague in the twenty-year interwar period. His talks with politicians, communication with Church dignitaries, and good command of the Czech language contributed to the amelioration of tense Czechoslovak-Vatican relations as well as to strengthening the Czechoslovak population's confidence in the Catholic Church and the Holy See. His Czechoslovak mission remained in his heart and he, allegedly, always remembered the years spent in Czechoslovakia.[43]

[42] Acta Apostolicae Sedis. Commentarium Officiale, Annus XXVII, Series II, Volumen II, 1935, Roma 1935, p. 452; Pierre BLET, *Pius XII. a druhá světová válka ve světle vatikánských archivů* [Pius XII and the World War II in the Light of Vatican Archives], Olomouc 2001, p. 112; Monica M. BIFFI, *Mons. Cesare Orsenigo. Nunzio apostolico in Germania (1930-1946)*, Milano 1997, p. 167.

[43] Archive of the Czech Ministry of Foreign Affairs in Prague, Representative Office – Vatican, Maixner 6. 10. 1948.

Marek Šmíd

Osobnost vatikánského hodnostáře, diplomata a duchovního Antonina Araty před jeho příchodem do Pobaltí ve 30. letech 20. století

Resumé

Předkládaná studie se zabývá osobností vatikánského církevního hodnostáře, diplomata a kněze Antonina Araty (1883–1948), který ve 20. letech 20. století působil jako sekretář apoštolské nunciatury v Praze. Československo opustil v roce 1927. Odešel nejprve do Rakouska, poté do Polska a Argentiny a ve 30. letech působil jako diplomat Svatého stolce v Pobaltí. Studie představuje Aratův život, jeho politicko-duchovní působení, činnost a vliv v Československu, přičemž se podrobně zabývá obdobím, jež časově jeho pobaltské misi předcházelo. Poukazuje na skutečnost, že A. Arata patřil v meziválečném období mezi nejvýznamnější tajemníky apoštolské nunciatury v Praze. Během této doby získal výborný vhled do českého prostředí a navázal kontakty s domácími církevními představiteli. Po diplomatické roztržce během tzv. Marmaggiho aféry v létě 1925 to byl právě A. Arata, kdo informoval Svatý stolec o politicko-náboženských poměrech v Československu. V roce 1930 se sice jeho jméno objevilo mezi případnými kandidáty na post čtvrtého apoštolského nuncia v Praze, nicméně pokračoval ve své diplomatické misi v Pobaltí, kde působil až do roku 1940, kdy se Litva stala součástí Sovětského svazu.

Marek Šmíd

Persönlichkeit des vatikanischen Würdenträgers, Diplomaten und Geistlichen Antonino Arata vor seiner Ankunft in den Baltischen Staaten in den 30er Jahren des 20. Jahrhunderts

Zusammenfassung

Die Studie konzentriert sich auf die herausragende Persönlichkeit des vatikanischen Würdenträgers, Diplomaten und Geistlichen Antonin Arata, der in den 20er Jahren des vergangenen Jahrhunderts in der Tschechoslowakei sehr aktiv war. A. Arata verbrachte sechs Jahre (von Juni 1920 bis März 1927) in der Tschechoslowakei und wurde einer der bedeutendsten und fähigsten Sekretäre der Apostolischen Nuntiatur in Prag in der Zwischenkriegszeit der zwanziger Jahre. Sein Umgang mit Politikern, die Kommunikation mit kirchlichen Würdenträgern und die gute Beherrschung der tschechischen Sprache trugen zur Verbesserung der angespannten Beziehungen zwischen der Tschechoslowakei und dem Vatikan und gleichzeitig zur Stärkung des Vertrauens der tschechoslowakischen Bevölkerung in die katholische Kirche und den Heiligen Stuhl bei. Seine Mission in der Tschechoslowakei wuchs ihm ans Herz, und angeblich erinnerte er sich immer gern an seine in der Tschechoslowakei verbrachten Jahre. Die Tschechoslowakei verließ er 1927, zuerst in Richtung Österreich, später nach Polen und Argentinien, und in den 30er Jahren setzte er seine Mission in den Baltischen Staaten fort. Die Studie stellt kurz sein Leben und seine politisch-geistliche Tätigkeit, detailliert dann den Zeitraum, der seiner Arbeit in den Baltischen Staaten voranging, und seine Aktivitäten und seinen Einfluss in der Tschechoslowakei in den Jahren 1921–1927 vor. Die Studie betont, dass A. Arata in den Zwischenkriegsjahren einer der bedeutendsten Sekretäre der Apostolischen Nuntiatur in Prag war, der das tschechische Umfeld gut verstand und sehr gute Beziehungen zu den hiesigen führenden Repräsentanten der Kirche unterhielt. Nach dem Abbruch der diplomatischen Beziehungen nach der sog. Marmaggi-Affäre im Sommer 1925 war es gerade A. Arata, der den Heiligen Stuhl über die politisch-religiösen Ereignisse und die Gesinnung in der Tschechoslowakei informierte. In den 30er Jahren wurde er als möglicher vierter Apostolischer Nuntius in Prag in Betracht gezogen, aber er widmete sich lieber der diplomatischen Karriere in den Baltischen Staaten, und zwar bis 1940, als sie Teil der UdSSR wurden.

Marek Šmíd

The personage of Vatican dignitary, diplomat, and priest Antonino Arata before his arrival in the Baltics in the 1930s

Summary

The study is focused on an extraordinary person, Vatican dignitary, diplomat, and priest Antonino Arata, who was very active in Czechoslovakia 1920s. A. Arata spent in Czechoslovakia six years (June 1920 – March 1927) and became one of the most important and capable secretaries of the Apostolic nunciature in Prague in the twenty-year interwar period. His talks with politicians, communication with Church dignitaries, and good command of the Czech language contributed to the amelioration of tense Czechoslovak-Vatican relations as well as to strengthening the Czechoslovak population's confidence in the Catholic Church and the Holy See. His Czechoslovak mission remained in his heart and he, allegedly, always remembered the years spent in Czechoslovakia. In 1927, he left Czechoslovakia. He went first to Austria, then to Poland and Argentine and in 1930s he continued his mission in the Baltics. The study briefly introduces his life and political-spiritual action, while going in detail in period that had preceded his work in the Baltics, and his activities and influence in Czechoslovakia in the years 1921-1927. It points out that A. Arata was among the most significant secretaries of the Apostolic nunciature in Prague, in the interwar period who gained insight into the Czech milieu and maintained excellent contacts with domestic Church leaders. After the breaking off diplomatic relations after the so-called Marmaggi´s affair in the summer of 1925, it was A. Arata, who informed the Holy See about the political-religious events and sentiments in Czechoslovakia. In the 1930s he was considered to be a possible forth apostolic nuncio in Prague, but he followed his diplomatic career in the Baltics until 1940 when it became a part of the USSR.

MODERNÍ DĚJINY **MODERN HISTORY**
Roč. 24, 2016, č. 1, s. 175–184 Vol. 24, 2016, No. 1, p. 175–184

Wilhelm Brauneder

Die Spur des Weltkrieges in der österreichischen Verfassungsentwicklung bis 1938

Traces of the World War in Austria's constitutional development to 1938

With the foundation of the new (German-)Austrian Republic in October 1918, a strict parliamentarian system replaced the "war dictatorship". Yet the increasingly authoritarian policy of the party not only turned against "Western democracy", but resulted in civil-war situations. In 1934 the government, dominated by the "war generation", enacted a non-democratic constitution without any popularly elected parliament.

Keywords: History, 20th Century, Austria, parlamentarien system, rejecting of „western democracy", „war-generation" and authoritarian rule

Der Erste Weltkrieg stellte schon allein durch seine ununterbrochene Dauer von fast fünf Jahren ein elementares Ereignis dar. Vor allem brachte er zufolge der umfassenden Mobilisierung und des Betroffenseins von Front, Etappe und Hinterland bereits während seiner Dauer sowohl politische wie wirtschaftlich und soziale Umstellung von ungeheurem Ausmaß.[1] Dies führte zu einer Zunahme von Staatsaufgaben mit Rückwirkungen auf die Staatsstruktur.

[1] Manfried RAUCHENSTEINER, *Der Erste Weltkrieg und das Ende der Habsburgermonarchie 1914–1918*, Wien etc. 2013; Lothar HÖBELT, „*Stehen oder Fallen*", Wien 2015.

Einige Rechtsinstrumente für den Fall eines Krieges lagen sozusagen traditioneller Weise bereits vor:[2] Notverordnungsrecht des Kaisers auf Initiative der Regierung an Stelle parlamentarischer Gesetzgebung, Suspension der Grundrechte,[3] Suspension der Geschworenengerichte – Maßnahmen, die aber auch inneren Unruhen vorbeugen sollten. Kriegsspezifisch hingegen war eine Reihe anderer Gesetze und Verordnungen wie etwa das Kriegsleistungsgesetz 1912 (RGBl. 236). Schon 1914 zählte eine Sammlung der „Ausnahmsgesetze und Verordnungen für den Kriegsfall" deren 40 auf.[4] Aufgrund des eben erwähnten Notverordnungsrechts entstand bereits 1914 ein weiteres Notverordnungsrecht für die Regierung, das 1917 im „Kriegswirtschaftlichen Ermächtigungsgesetz" (KWEG: RGBl 307) eine parlamentsgesetzliche Grundlage erhielt.

Der Erlaß insbesondere von kriegswirtschaftlichen Notverordnungen, die Suspension von Grundrechten und der Geschworenengerichte, deren Ersatz durch die Militärgerichtsbarkeit, die militärische Dienstverpflichtung von Fabriksarbeitern, die Organisation der Kriegswirtschaft und vieles mehr ließen regional das System einer Militärdiktatur entstehen, zumal das Abgeordnetenhaus von 1914 bis 1917 nicht einberufen wurde.[5] Es war offizielle Meinung, daß man vor allem im sozial-wirtschaftlichen Bereich nach Kriegsende nicht mehr zur Situation vor dem Kriegsausbruch werde zurückkehren können.[6] Tatsächlich wurde beispielsweise das KWEG 1917 ausdrücklich in die neuen Verfassungsordnungen übergeleitet[7]. Aufgrund dieser Situation eröffneten sich für die Zukunft zwei gegensätzliche Perspektiven mit gegensätzlichen Positionen. Die, kurz charakterisiert, „demokratische" Position bestand in der Veränderung und künftigen Verhinderung des diktatorischen „Kriegssystems" und forderte eine zum Teil radikale Demokratisierung der Verfassungsstruktur. Dem entgegen stand die, gleichfalls kurz charakterisiert, „autoritäre" Position mit dem Verlangen nach einer straffen Führung des Staates wie sie ähnlich der Krieg vorgegeben hatte.

---

[2] Wilhelm BRAUNEDER, *Österreichische Verfassungsgeschichte*, 11. Aufl., Wien 2011, 163.

[3] Ders., *Die Gesetzgebungsgeschichte der österreichischen Grundrechte*, in: R. Machacek – W. P. Pahr – G. Stadler (Hg.), Grund- und Menschenrechte in Österreich, Kiel/Rhein etc. 1991, 442, 734.

[4] Hg. von Alexander KOLLER, 1914.

[5] M. RAUCHENSTEINER, wie Fn. 1, 207 ff.

[6] Wilhelm BRAUNEDER – Franz BALTZARCK (Hg.), *Modell einer neuen Wirtschaftsordnung*, Frankfurt/M. etc. 1991, 57 ff., 137 ff.

[7] W. BRAUNEDER, wie Fn. 2, 211, 232; 1918 automatisch, 1920 ausdrütlich.

Vor allem bei der Gründung des neuen Staates der Republik Deutschösterreich, ab Herbst 1919 Republik Österreich, am 30. Oktober 1918,[8] dominierte klar die demokratische Position und behauptete sich auch bis hin zur und in der Bundesverfassung 1920.[9] Das Verfassungssystem des neuen Staates wurde etwa durch den späteren Bundespräsidenten Wilhelm Miklas als „rein parlamentarische" Republik charakterisiert:[10] Das oberste Organ des Staates bildete als Träger der Souveränität das Parlament, der Nationalrat. Von ihm leitete sich die Bundesregierung, da von ihm gewählt, ab, im Wesentlichen auch das Staatsoberhaupt, der Bundespräsident, gleichfalls zufolge seiner Wahl durch Nationalrat und Bundesrat als Bundesversammlung, wobei der Bundesrat etwa nur ein Viertel an Mitgliedern beitrug. Als Ländervertretung stand er mit seinen Kompetenzen im Gesetzgebungsverfahren auch weit hinter dem Nationalrat zurück. Erst die Verfassung 1920 hatte mit dem Bundespräsidenten ein eigenes Staatsoberhaupt geschaffen,[11] das vor allem die Sozialdemokraten wegen der Gefahr eines „Cäsarismus" abgelehnt hatten; im Wesentlichen kamen dem Bundespräsidenten nur repräsentative Aufgaben zu. Zwar übernahm man die Grundrechte der Verfassung 1867, ausdrücklich aber nicht deren Suspensionsmöglichkeit. Auch ein Notverordnungsrecht gab es nicht – ausgenommen das des KWEG mit seiner wirtschaftlichen Beschränkung.

Ganz anders als die demokratische Position der Verfassungsordnung gestaltete sich allerding die Realität der innenpolitischen Situation: Sie bot das Bild der autoritären Gegenposition. In Umkehrung des Wortes von Clausewitz stellte sich der „Frieden als Fortsetzung des Krieges in der Innenpolitik" dar. Dies geht zurück auf die sogenannten Wehrverbände der Politischen Parteien.[12] Dem „Republikanischen Schutzbund" der Sozialdemokraten standen die meist regional-organisierten „Heimwehren" gegenüber. Diese Formationen verfügten über ein großes Arsenal an Waffen bis hin zu Maschinengewehren, das den Vorrat des Bundesheeres sogar übertraf. So besaß zum Stand Februar 1934 das Bundesheer 450 Maschinengewehre und 34.500 Gewehre, der Republikanische Schutzbund

[8] Dazu W. BRAUNEDER, *Deutsch-Österreich: Die Republik entsteht*, Wien 2000, 45 ff. 89 ff., 233 ff.; ders., wie Fn. 2, 197 f.

[9] Dazu u. a. Hans KELSEN, *Österreichisches Staatsrecht*, Tübingen 1923; W. BRAUNEDER, wie Fn. 2, 211 ff., 218 ff.

[10] Nikolaus HOVORKA (Hg.), *Der Bundespräsident spricht*, Wien1934, 109.

[11] Dazu W. BRAUNEDER, *Die Wahl des Staatsoberhaupts in Republiken*, in: ders., Studien III, 2002, 235 ff.

[12] Otto NADERER, *Der bewaffnete Aufstand: der Republikanische Schutzbund der österreichischen Sozialdemokratie und die militärische Vorbereitung auf den Bürgerkrieg (1923–1934)*, Graz 2005.

hingegen mindestens 700 Maschinengewehre und mindestens 40.000 Gewehre.[13] Dazu gesellte sich auf beiden Seiten die Bereitschaft zum bewaffneten Aufstand, die sich nahezu permanent in Zusammenstößen dieser Verbände manifestierte. So gab es etwa[14] zwischen 1918 und 1934, dem formalen Beginn des autoritären Systems, jedes Jahr - ! – bewaffnete politische Zusammenstöße mit nahezu stets Toten und Schwerverwundeten: besonders wenige an Zahl in den Jahren 1921, 1922, 1924, 1926, 1927 und 1934, besonders viele 1919, 1923, vor allem 1928, 1929 und 1932 sowie 1933. Die Anzahl pro Jahr besagt nicht immer viel: Die meisten Toten und Schwerverwundeten gab es außer 1919, 1932 und 1933 just 1927. Die linke Gewaltbereitschaft demonstrierte besonders in diesem Jahr der Brand des Justizpalastes mit weiteren Unruhen in Wien, die nahezu 100 Tote kosteten, die der Gegenseite der Heimwehrputsch in der Steiermark 1931 (s. sogleich).

Zunehmend steigerte sich auch die Kritik an der Verfassung 1920 und damit an der demokratischen Position: Sie habe keine Demokratie gebracht, sondern einen Parteienstaat; überhaupt sei eine Demokratie nach „westlichem Muster" für Österreich unpassend; man brauche eine Gegenkraft zum Parteien-Parlament, nämlich ein starkes Staatsoberhaupt. Die Heimwehren legten in ihrem „Korneuburger Eid" 1930 sich wie folgt fest: „*Wir verwerfen den westlichen demokratischen Parlamentarismus und den Parteienstaat. Wir wollen an seine Stelle die Selbstverwaltung der Stände setzen und eine starke Staatsführung*."[15] Die Heimwehren hatten sich zu einer eigenständigen Kraft neben der Christlichsozialen Partei entwickelt. Nahe zufolgerichtig putschte im September 1931 die Heimwehr in der Steiermark – aber auch nur hier – gegen die Bundesregierung. Dagegen mobilisierte der Republikanische Schutzbund und nur die Drohung eines Eingreifens des Bundesheeres brachte den Putsch zum Erliegen.[16]

Zufolge der Einsicht in notwendige Korrekturen der Verfassung 1920, allerdings auch auf Druck der Heimwehren, war es 1929 zu einer tiefgehenden Verfassungsänderung gekommen. Gesetzestechnisch erfolgte sie durch eine Novellierung der Verfassung 1920, denn bei einer Totaländerung wäre eine Volksabstimmung durchzuführen gewesen. Die Verfassung 1920/1929, wie sie seither zitiert wird, war in Wahrheit durch ihre Verlautbarung im Bundesgesetzblatt Nr. 1/1930 eine „Verfassung 1930".[17] Versucht wurde ein Einklang der demokratischen und der autoritären Position: Es sollte, in den Worten des

[13] O. NADERER, wie Fn. 12, 243.

[14] Gerhard BOTZ, *Gewalt in der Politik*: Attentate, Zusammenstösse, Putschversuche, Unruhen in Österreich 1918 bis 1934, München 1976, Tabelle.

[15] Hellmut ANDICS, *50 Jahre unseres Lebens*, Wien etc. 1968, 187.

[16] H. ANDICS, wie Fn. 15, 192.

[17] W. BRAUNEDER, wie Fn. 2, 214 f., 220.

Bundespräsidenten Miklas, Österreich „*aus dem rein parlamentarischen System in eine parlamentarische Präsidentschaftsrepublik umgebildet werden*“.[18] Eingestandenes Vorbild gab die Weimarer Reichsverfassung 1919 ab. Gestärkt wurde nun die Stellung des Bundespräsidenten insbesondere mit seinem Recht zur Regierungsernennung und einer stärkeren Legitimation durch die Volkswahl; dazu erhielt er ein Notverordnungsrecht, allerdings in starker Bindung an Bundesregierung und einen Parlamentsausschuß. Diese Neuerungen bedeuteten spiegelbildlich eine Schwächung des Parlaments. Die Einführung einer Grundrechts-Suspension unterblieb.[19] Der Bundesrat sollte sich in einen Länder- und Ständerat umwandeln, wozu es freilich nicht kam.

Das innenpolitische Ziel einer Beruhigung wurde, wie die folgenden Ereignisse erweisen, nicht erzielt. Vor allem „*schwoll die Heimwehrbewegung zu einem stürmischen Gewitter an*“,[20] es nahm die innenpolitische Militarisierung im Sinne der autoritären Position zu. Dazu trug ganz wesentlich eine neue Politikergeneration bei, die „Frontgeneration“:[21] Weltkriegsoffiziere rückten zunehmend in politische Positionen ein und strichen diese ihre Vergangenheit durch das Tragen von Uniformen heraus. Bundeskanzler Engelbert Dollfuß pflegte in der Uniform als ehemaliger Kaiserschützen-Oberleutnant aufzutreten, der zeitweilige Innenminister Fey als Major der Reserve; er galt übrignes als „Maria-Theresien-Ritter“, obwohl er den Maria-Theresien-Orden nicht mehr verliehen bekommen hatte, aber das Ordenskapitel ihm nach 1918 bescheinigte, er hätte wohl den Orden bei Fortdauer des monarchischen Staates verliehen bekommen.[22]

Der autoritären Position verhilft eine Panne im Parlamentsplenum zum Durchbruch.[23] Alle drei Parlamentspräsidenten erklären in einer tumultuarischen Sitzung am 4. März 1933 ihren Rücktritt, was die Bundesregierung ausnützt, eine Fortführung der Sitzung verhindert und mit Notverordnungen aufgrund des KWEG regiert. Sie wendet es allerdings in verfassungswidriger Weise auch für andere als wirtschaftliche Maßnahmen an, was die innenpolitische Situation enorm aufheizt. Weitere Maßnahmen der Regierung etwa gegen Verfassungsgerichtshof und Bundesrat verdichten sich zu einem „Staatsstreich von oben“.

Als sich Mitte Februar 1934 der Republikanische Schutzbund in Linz gegen eine Waffensuche mit Waffengewalt wehrt, setzt in zahlreichen österreichischen

---

[18] N. HOVORKA, wie Fn. 10, 109.

[19] W. BRAUNEDER, wie Fn. 3, 326.

[20] Reinhold LORENZ, *Der Staat wider Willen*, Berlin 1940, 38.

[21] Adam WANDRUSZKA, *Österreichs politische Struktur*, in: Heinrich Benedikt (Hg.), Geschichte der Republik Österreich, Wien 1954, 337 f.

[22] Georg J. E. MAUTNER-MARKHOF, *Major Emil Fey*, Graz etc. 2004, 49 f.

[23] W. BRAUNEDER, wie Fn. 2, 232 ff.

Städten der Bürgerkrieg ein, der in Wien zum Beschuß von Gemeindebauten durch Bundesheer-Artillerie, wenngleich ohne Sprenggranaten, führt.

Den Schlußstein zum autoritären System setzt die Oktroyierung der „Verfassung 1934". Sie zementiert die autoritäre Verfassungsstruktur:[24] Die Vertretungskörperschaften – Bundestag anstelle des Nationalrats, die Landtage – werden von Organisationen der Berufsstände beschickt, Volkswahlen sind nicht vorgesehen; bewußt gilt der Parlamentarismus als abgeschafft, das „Parlament" an der Wiener Ringstraße wird in „Haus der Gesetzgebung" umbenannt. Zum wichtigsten Organ wird die Bundesregierung unter der Führung des Bundeskanzlers. Grundrechte können nicht nur suspendiert, sondern erheblich durch einfache Gesetze eingeschränkt werden. Die Gesetzgebung erfolgt überwiegend durch Regierungsverordnungen, plebiszitäre Elemente der Verfassung spielen in der Praxis keine Rolle. Politische Parteien existieren nicht, an ihr Stelle tritt die Staatspartei, die den militärisch inspirierten Namen „Vaterländische Front" trägt, unter dem „Frontführer" steht und im Fasching den „Frontball" veranstaltet. Dazu gesellten sich weitere „Fronten" wie etwa die Organisation des Sports in der „Sport-Front". Wie im Krieg an seinen Fronten das Befehlsprinzip herrscht, so nun offen deklariert das „Führer"-Prinzip. Regierungsmitglieder, auch der Wiener Kardinal, gelten als „Österreichs Führer"[25], mit „Heil unserm Dollfuß, dem Führer!" schließt eine Broschüre „Unser Kanzler" aus 1933[26] „mit Führerworte" ist eine Broschüre „Unser Staatsprogramm" (Wien 1935)[27] betitelt, der Ausbildung politischer Leiter dient eine „Führerschule", geplant war weiters der Bau der „Dollfuß-Führerschule in Schönbrunn"[28] und ein „Fronthaus für die Vaterländische Front neben dem Bundeskanzleramt am Ballhausplatz.[29] Für die politischen Gegner hielt das Regime Konzentrationslager unter den Namen „Anhaltelager" bereit. Im Juli 1934 brach ein zweiter Bürgerkrieg aus. In weiteren Gebieten als dies im Februar 1934 der Fall gewesen war kam es zu einem Aufstand der NSDAP, der in Wien zum Tod von Kanzler Dollfuß führte und zu teils schweren Kämpfen mit dem Bundesheer.

Besonders festigten das militärische Erscheinungsbild zahlreiche Äußerlichkeiten und Inszenierungen. So tragen „Österreichs Führer" auf der eben erwähnten Postkarte irgendeine Uniform, ausgenommen nur Kardinal Innitzer und Minister

---

[24] Zu ihr Adolf MERKL, *Die ständisch-autoritäre Verfassung Österreichs*, Wien 1935.

[25] Zeitgenössische Postkarte: die Regierungsmitglieder Schuschnigg, Stephan, Starhemberg, Dollfuß, Stockinger, Fey wie auch Kardinal Innitzer.

[26] Hg. vom Generalsekretariat der christlichsozialen Partei Österreichs.

[27] Ähnlich auch N. HOVORKA, wie Fn. 10; Anton TAUTSCHER (Hg.), *Schuschnigg spricht*, Graz–Wien 1935.

[28] Die Pause 3. Jg/Heft 4, 22 ff.

[29] Die Pause 2. Jg./Heft 12, 44 ff.

Stockinger. Die Regierung Schuschnigg präsentiert sich auf einem Foto ausschließlich aus Trägern von Uniformen unterschiedlichster Herkunft: ehemalige k. u. k. Armee, Bundesheer, Heimwehren, Ostmärkische Sturmscharen.[30] Das Bundesheer erhielt 1933 neue Uniformen, nämlich nach dem Vorbild der ehemaligen k. u. k. Armee. Uniformen bestimmten naturgemäß die zahlreichen Aufmärsche und sonstigen Feiern. Sie standen buchstäblich im Zeichen des Kruckenkreuzes als neues, modernes Staatssymbol.[31] Dazu trat weiters ein historisches Staatssymbol, nämlich der Doppeladler, nachempfunden ausdrücklich jenem des Heiligen Römischen Reiches, das man freilich überwiegend als Wiederkehr des habsburgischen Doppeladlers von vor 1918 verstand. Alle diese Äußerlichkeiten mit ihrem betont militärischen Gepräge entsprechen nahezu aufs Haar solchen der NSDAP ab besonders 1933 oder jenen des faschistischen Italien.

Die autoritäre Position beeinflußte auch die Außenpolitik. Bis 1937 erfolgte sie in Anlehnung an das faschistische Italien. Mit dem Deutschen Reich sah man sich in einem ideologischen Kriegszustand, symbolisiert durch Kruckenkreuz gegen Hakenkreuz. Der erwähnte Doppeladler seit 1933 sollte symbolisieren, wo denn eigentlich die Reichsidee zu Hause sei, nämlich im österreichischen Ständestaat und nicht in „Hitlerdeutschland".[32] Der Deutsche (nicht österreichische!) Katholikentag 1933 in Wien war so auch der deutschen Sendung Österreichs verpflichtet. Das Abkommen mit dem Deutschen Reich von 1936 schien die Spannungen abzubauen, das Reich hob die hohe Visagebühr, die sogenannte „1000-Mark-Sperre", auf, die Einbeziehung der NSDAP in Österreichs politische Landschaft hingegen unterblieb.[33] Ein weiterer Versöhnungsversuch durch die Unterredung zwischen Reichskanzler Hitler und Bundeskanzler Schuschnigg im Frühjahr 1938 schlug letztendlich fehl, denn Schuschnigg kündigte eine diesem Abkommen wohl widersprechende und von der Verfassung 1934 nicht vorgesehene Volksabstimmung über die Selbstständigkeit Österreichs an. Sie stand nahezu als außenpolitische Kampferklärung unter der Parole „Bis in den Tod Rot – Weiß – Rot". Dies erfüllte sich buchstäblich, aber in einem anderen Sinne: Die Kampfansage endete mit einer Niederlage, denn mit dem Anschluß Österreichs an das Deutsche Reich trat 1938 tatsächlich dessen Tod ein.

[30] U. a. bei H. ANDICS, wie Fn. 15, 266.

[31] W. BRAUNEDER, *Österreichs Staatssymbolik seit 1918*, in: ders., Studien III, 2002, 279 ff.

[32] W. BRAUNEDER, wie Fn. 31, 282, 287.

[33] Guido ZERNATTO, *Die Wahrheit über Österreich*, New York 1939, 164 f., 176 ff.

Wilhelm Brauneder

Stopy světové války v ústavním vývoji Rakouska do roku 1938

Resumé

Od založení (Německého) Rakouska v říjnu 1918 zde vládl striktně parlamentárně-demokratický vládní systém vycházející z „válečné diktatury“ let 1914–1918. Proti němu se však okamžitě vytvářely „autoritářské“ postoje, které bylo možno výrazně pozorovat v ozbrojených obranných sdruženích jako „socialistickém obranném spolku“ (sozialistischer Schutzbund) a pravicových „domobranách“ (Heimwehren). Pod tímto dojmem vznikla na základě ústavní novely předpokládající prvky profesních stavů v roce 1929 parlamentární prezidentská republika. Spolková vláda, ve které dominovala „válečná generace“, využila v roce 1933 chyby parlamentu k jeho vyřazení a zavedení diktátorského stylu. Ten pak vyústil, po povstáních blízkých občanské válce v roce 1934, ve stavovsko-autoritativní ústavu z roku 1934 s jejím vědomým odmítáním demokratických principů. V rámci ideologických střetů s národně socialistickým Německem nakonec Rakousko v roce 1938 zaniklo a splynulo s ním.

Wilhelm Brauneder

Die Spur des Weltkrieges in der österreichischen Verfassungsentwicklung bis 1938

Zusammenfassung

Seit der Gründung der Republik (Deutsch-)Österreich im Oktober 1918 besaß diese ein strikt parlamentarisch-demokratisches Regierungssystem in Ablehnung der „Kriegs-Diktatur“ von 1914–1918. Dem standen aber alsbald „autoritäre“ Positionen gegenüber, deutlich wahrnehmbar in bewaffneten Wehrverbänden wie dem „sozialistischen Schutzbund“ und den rechten „Heimwehren“. Unter diesem Eindruck schuf die Verfassungsnovelle 1929 eine parlamentarische Präsidentschaftsrepublik und sah berufsständische Elemente vor. Die Bundesregierung, dominiert von der „Kriegsgeneration“, nutzte 1933 eine Panne im Parlament für dessen Ausschaltung und einen diktatorischen Regierungsstil. Dieser mündete schließlich, nach bürgerkriegsähnlichen Aufständen im Jahre 1934, in die ständisch-autoritäre Verfassung 1934 mit ihrer bewußten Ablehnung des demokratischen Prinzips. In der ideologischen Auseinandersetzung mit NS-Deutschland ging schließlich Österreich 1938 unter und in diesem auf.

Wilhelm Brauneder

Traces of the World War in Austria's constitutional development to 1938

Summary

Since the establishment of (German) Austria in October 1918, a strict parliamentary democracy government system ruled there based on the 'war dictatorship' of 1914–1918. There were immediately 'authoritarian' forces formed against it, however, which were clearly seen in armed defence associations such as the Socialist Protection League (Socialistischer Schutzbund) and the right-wing Homeland Protection (Heimwehren). It was against this background that a parliamentary presidential republic was established on the basis of a constitutional amendment anticipating corporate elements in 1929. The federal government, dominated by the 'war generation' took advantage of parliamentary errors in 1933 to eliminate the parliament and implement a dictatorial style. Following uprisings approaching civil war in 1934, this resulted in the corporate authoritarian constitution of 1934 and its deliberate rejection of democratic principles. In the end, ideological clashes with National Socialist Germany led to the dissolution of Austria in 1934 and its unification with Germany.

MODERNÍ DĚJINY **MODERN HISTORY**
Roč. 24, 2016, č. 1, s. 185–212 Vol. 24, 2016, No. 1, p. 185–212

Michal Pehr

České politické strany v době třetí republiky a jejich poválečné sjezdy[1]

Czech Political Parties during the Third Republic, and their Post-war Congresses

After the Second World War, a restricted party political system was established in Czechoslovakia. In practice, this meant that on the basis of the political agreement of officials in exile, three socialist parties (the National Socialists, Social Democrats and Communists) were restored in the Czech lands, along with one non-socialist party (the People's Party). In a context of great post-war changes in society, these parties endeavoured to establish continuity with their pre-war past. This was seen in their party congresses.

Keywords: History, 20th century, Czechoslovakia 1945–48, Third Republic, political parties

[1] Studie vznikla s podporou dlouhodobého koncepčního rozvoje výzkumné organizace RVO:67985921.

Po druhé světové válce došlo v českém prostředí k podstatným proměnám politického stranictví.[2] Nejdůležitější změnou v tomto ohledu bylo bezesporu zmenšení počtu politických stran a vznik Národní fronty jako zastřešující organizace povolených politických stran, jejichž další existence byla odůvodňována zásluhami těchto stran o odboj.[3]

Změny politického stranictví se ovšem projevovaly i jinak. Podstatně se zvýšil význam povolených stran v životě poválečné společnosti.[4] Svým způsobem došlo k paradoxní situaci. Redukce politického stranictví byla obhajována jako nutnost dát politickým stranám nový význam a především se tím mělo odstranit vše negativní, co bylo spojeno s fenoménem politického stranictví v dřívějších dobách.

Ve skutečnosti však došlo k pravému opaku. Strany v poválečném období získaly zcela novou úlohu a funkce, které se rozcházely s představami architektů poválečného státu. Politické strany měly podle jejich přání do nové etapy budování Československa vstupovat jako organizace nového typu, oproštěné od neduhů starého stranictví. Tato představa korespondovala i s vizí Edvarda Beneše uveřejněné v jeho práci *Demokracie dnes a zítra*, kde o nových politických stranách napsal: „*...politické strany v buržoazní demokracii po minulé* (tj. první světové – pozn. autora) *opustily své původní poslání, změnily své funkce a překročily meze své původní působnosti: místo aby zůstaly hlavním prostředkem a nástrojem pro projevení a formulaci dílčích zájmů a názorů jednotlivých skupin národa, vmyslily se v roli neomylných a neústupných organismů, chtějící zastupovati celý stát a národ a stávaly se tak cílem samy sobě […]. Aby se poválečná demokracie obrodila a zachovala zdravá, je tudíž třeba, aby se politické strany vrátily k svému vlastnímu původnímu úkolu a poslání; být jen nástrojem demokracie a svobody, pouze kontrolovat státní správu a nevládnout*.“[5] Jeho názor na novou funkci politických stran sdíleli mnozí lidé v tehdejší době.

Povolené strany si uchovaly všechny své tradiční znaky i své tradiční nedostatky. Jejich exkluzivní postavení „*klubu několika málo vyvolených*“, tedy povolených a současně vládních stran, vedlo k tomu, že se nezměnily, jejich možnost ovlivňovat život společnosti byla daleko větší než v době volné soutěže politických

---

[2] Z literatury k politickým stranám blíže srov. např. Jiří MALÍŘ – Pavel MAREK a kol., *Politické strany: vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu II*, Brno 2005.

[3] Národní frontu v českých zemích tvořily čtyři politické strany, z nichž tři byly socialistické: Komunistická strana Československa, Československá strana sociálně demokratická a Československá strana národně socialistická. Jedinou povolenou nesocialistickou stranou byla Československá strana lidová.

[4] Z literatury vyšlé po válce k politickým stranám blíže srov. např. Josef Ludvík FISCHER, *Politika a stranictví*, Brno 1947; Miloslav SKÁCEL, *Demokracie a stranictví*, Praha 1946.

[5] Edvard BENEŠ, *Demokracie dnes a zítra*, Praha 1999, s. 287–288.

stran. Krásně to ve svých pamětech vystihnul exilový ministr financí L. K. Feierabend, který napsal, že politická příslušnost rozhodovala při obsazování nejen funkcí, ale i národní správy znárodněného majetku, více než odborná znalost.[6] A naopak příslušnost k bývalým zakázaným pravicovým stranám se projevovala jako stigma svého druhu. Ve společnosti se v reakci na tuto proměnu brzy znovu ujal termín „partajničení". Dobové výzkumy veřejného mínění také potvrzovaly, že společnost politické strany po válce nehodnotila příliš pozitivně a analýzy naznačovaly, že by dokonce uvítala ještě radikálnější proměnu politického systému, ke které nakonec došlo v souvislosti s únorovými událostmi 1948.[7]

Proměnu vlivu, funkcí i koncepcí politických stran v poválečné době jsem se v této studii rozhodl sledovat na příkladu stranických sjezdů českých politických stran, které se uskutečnily v době budování politického systému před volbami v roce 1946.

V této době se na rozdíl od meziválečného období snažily povolené strany povýšit význam těchto sjezdů na celostátní událost. Stranické sjezdy navíc představovaly v životě politických stran důležitou událost. Za prvé na sebe strany jejich organizováním chtěly upoutat pozornost a zároveň představovaly symbolický okamžik, kterým veřejnosti dávaly najevo dokončení své obnovy.

Stranické sjezdy měly velký význam i pro vnitřní život povolených stran. Stanovy totiž až dodnes definují sjezd zpravidla jako nejvyšší orgán s právem rozhodovat o všem podstatném pro život každé politické strany. Volení delegáti reprezentující členskou základnu přijímají prohlášení, program, stanovy a volí předsedu strany, místopředsedy, předsednictvo, výkonné výbory, na sjezdu se obsazují i další důležité vedoucí funkce.

Na sjezdech se také rozhodovalo i o dalších záležitostech, jako mohla být například změna názvu strany, což byl ve sledovaném období případ sociální demokracie, která ze svého názvu vypustila slovo „dělnická", chtěje tím naznačit právě svou proměnu z tradiční dělnické strany na stranu se širším voličským záběrem.

Sjezdy byly rovněž místem souboje o moc mezi jednotlivými skupinami a frakcemi ve straně. V neposlední řadě význam sjezdů spočíval v tom, že jejich svoláním byla dokončena první etapa budování politických stran po skončení druhé světové války. V okamžiku konání již byly vytvořeny masové strany s aparátem a vnitřní strukturou, ačkoliv řada věcí v praxi nefungovala tak, jak bylo deklarováno. Tím vším sjezdy na delší dobu rozhodovaly o politice a budoucnosti jednotli-

[6] Ladislav Karel FEIERABEND, *Politické vzpomínky III*, Brno 1996, s. 262.

[7] Československý ústav pro výzkum veřejného mínění provedl na jaře 1946 předvolební výzkum, v němž jeho autoři položili respondentům otázku, zda se domnívají, že máme dostatečný počet stran. Více než polovina dotázaných (57,5 %) na ni odpověděla, že tento počet vyhovuje. Třetina dotázaných (34,2 %) si myslela, že máme příliš mnoho politických stran, a jen 5,6 % si myslelo, že jich máme příliš málo. Blíže viz AÚTGM, f. EB III, k. 61.

vých stran. Nebylo proto politického vedení, které by se jich více či méně neobávalo.

Navíc na sjezdech nezaznívaly jen oslavné řeči, ale také názory a přání jednotlivých delegátů, reprezentující mínění řadových členů, které nemusely odpovídat představám stranického vedení. Na sjezdech se měli možnost ozvat také ti, jejichž hlasu nebylo popřáno v nově budovaných stranách.

Klasickým příkladem může být případ sociálně demokratického exilového ministra Františka Němce, který vedl na podzim roku 1944 vládní delegaci na osvobozeném území. Němec na sebe při příležitosti sjezdu sociální demokracie upozornil dopisem ústřední vedení strany: „*Vážení soudruzi. V těchto dnech se schází první sjezd strany v osvobozené zemi. Je jeho právem, aby nejenom určil linie dalšího postupu strany, ale zejména, aby zkoumal činnost funkcionářů strany jak v podzemním zápase v době okupace, tak i v zahraničním našem odboji. Jako člen posledního představenstva strany účastnil jsem se práce na obou úsecích. V podzemním hnutí byl jsem členem ÚVODu […]. V zahraničí byl jsem členem vlády v Londýně a delegátem vlády pro osvobozené území […]. Bohužel po návratu domů nebyl jsem orgány, které se ustavily bez voleb, zařazen do politické aktivity. Jsem řadovým vojákem, bez funkcí, které by mi dovolily, abych se mohl odpovídati za svou práci v době okupace. Nebyl jsem ani navržen do Národního shromáždění, ač župa, za kterou jsem byl poslancem, mi důvěru projevila. Nemíním se však zabývati příčinami tohoto postupu vůči mé osobě; mám příliš rád stát a stranu, než abych rušil a ohrožoval její jednotu pro osobní hořkosti, i když jsou více než nemalé*.“[8]

František Němec nebyl sám, podobně jako on protestovali a snažili se na sebe upozornit i někteří další politici z různých politických stran. Sjezdové tribuny se hodily také na projednávání těchto otázek, ovšem často se sporadickým úspěchem.

Jako první měli sjezd sociální demokraté. Sociální demokracie měla svůj 20. sjezd už ve dnech 18.−21. října 1945 v Obecním domě v Praze. Tato strana se svého „sjezdového“ prvenství snažila náležitě propagačně využít. Sociální demokraté poukazovali na to, že jedině oni již budou mít v Prozatímním Národním shromáždění jasně vytyčený program a že jsou první, kteří mají vybudovanou stranu a demokraticky zvolené vedení. Ve svém protokolu ze sjezdu, který vyšel později tiskem, ještě zdůraznili, že až jako druzí uspořádali svůj sjezd komunisté, a to o pět měsíců později.[9]

Komunisté svolali 8. sjezd na 28.−31. března 1946. Lidovci měli svůj sjezd ve dnech 1.−3. dubna 1946 v Praze, konal se vlastně jako poslední ze sjezdů všech českých stran Národní fronty.

---

[8] Archiv ČSSD, f. 71, aj. 199 – dopis Františka Němce ústředí z 15. 10. 1945.

[9] *Protokol XX. manifestačního sjezdu Československé sociální demokracie*, Praha 1946, s. 5.

Ze sjezdů českých politických stran tvořili výjimku národní socialisté, kteří neměli sjezd, ale konferenci, která se konala 8.−9. prosince 1945 (tedy také dříve než lidovci) ve Smetanově síni Obecního domu v Praze.[10] Na tuto konferenci bylo zvoleno 790 delegátů a z tohoto počtu bylo 615 delegátů s právem hlasovacím a 175 delegátů s „*právem rokovacím*“, což znamenalo, že se mohli zúčastnit jednání, mohli vystoupit při jednání, ale nemohli volit vedení a přijímat usnesení konference. Do této skupiny patřili především tajemníci a poslanci Národního shromáždění a zemských národních výborů. Z tohoto počtu se nakonec jednání zúčastnilo podle zápisu verifikační komise konference na 606 delegátů.[11]

Skutečnost, že nebyl svolán řádný sjezd strany, vysvětlovali později národní socialisté takto: „*Řádný sjezd strany v té době nemohl býti svolán a to hlavně proto, jelikož nebylo naše hnutí dobudováno a nebylo také řádného komunikačního spojení a nebyla […] tudíž záruka, že sjezd by odpovídal ustanovením organizačního řádu*.“ Jedním dechem dodávali, že přes tyto potíže se dostavili všichni řádně zvolení delegáti, „*aby v ovzduší skutečně bratrském, radostném a posilujícím vyslechli zprávy o činnosti revolučního výboru, svých představitelů ve vládě a provedli volbu nového ústředního výboru*“.[12] Národní socialisté nazvali tuto konferenci sjezdem zastupitelstva, který v jistém smyslu nahrazoval sjezd, protože tu byl schválen akční program strany[13] a prozatímní organizační řád.[14] Došlo zde i ke zvolení ústředního výboru v čele s Petrem Zenklem a odborných komisí strany.[15]

Význam sjezdů se náležitě reflektoval i v dobovém tisku. Tak například národní socialisté ve svém deníku *Svobodné slovo* ohlašovali svou konferenci titulkem „*Nástup k velké soutěži*“.[16]

Všechny politické strany si dávaly záležet na průběhu sjezdů. Zorganizovat stranické sjezdy přitom v této době nebylo vůbec jednoduché a jejich přípravy komplikoval poválečný nedostatek. Delegátům tak bylo například zdůrazňováno, aby si nezapomněli s sebou vzít potravinové lístky, jinak, že nedostanou na sjezdu jídlo. „*Při odevzdání […] potravinových lístků bude zajištěn oběd a večeře*,“ psalo

---

[10] *Československé dějiny v datech*, Praha 1987, s. 464. Zpráva o průběhu konference je uložena v archivu ministerstva vnitra. Blíže viz AMV, 13820 – záznam o průběhu sjezdu nár. soc. strany z 11. 12. 1945.

[11] NA Praha, f. ČSNS, k. 77.

[12] NA Praha, f. 35, k. 64, aj. 88. *XIV. valný sjezd československé strany nár. soc. v Praze 27. února – 2. března 1947. Zpráva ústředního výboru*, Praha 1947.

[13] Josef HARNA, *Politické programy českého národního socialismu*, Praha 1998, s. 218−248.

[14] *Organizační řád Československé strany národně socialistické přijatý zastupitelstvem strany v Praze 8. prosince 1945*, Praha 1946.

[15] K průběhu konference blíže viz NA Praha, f. ČSNS, k. 77.

[16] NA, f. ČSNS, k. 77 – článek ze Svobodného slova 5. 12. 1945.

ústředí sociálně demokratickým delegátům.[17] Příznačné bylo, že komunistům se na vlastním sjezdu podařilo prosadit stravování delegátů bez stravovacích lístků, protože získali od ministerstva výživy speciální příděl potravin.[18]

Průběh sjezdů

Sjezdy všech stran měly pevný program. Zpravidla začínaly neoficiálními předporadami delegátů v předvečer sjezdu. Sociálně demokratičtí delegáti se například sešli ve Steinerově sále v Lidovém domě. Na těchto předporadách a schůzích se řešily především organizační záležitosti. Volilo se předsednictvo sjezdu, které řídilo jednání sjezdů. Sociálně demokratický sjezd řídil poslanec Tymeš, který stál v čele sjezdového výboru.[19] Schvaloval se jednací řád na sjezdu a volily se sjezdové komise. Zpravidla se jednalo o komisi návrhovou, programovou, volební, mandátovou a organizační.[20]

Mimo to se také scházely k předporadám některé složky stran, jako byly třeba ženy nebo některé profesní či stavovské organizace stran. Po těchto předporadách následovalo zpravidla vlastní oficiální zahájení sjezdu.

Poválečné sjezdy byly zahajovány hymnami, zpravidla se hrála vedle československé hymny ještě sovětská. Poté zazněly další písně nebo znělky, podle toho, o jaký sjezd se jednalo. Například na sociálně demokratickém sjezdu zazněla Píseň práce v podání pěveckého sboru Typografie. Na národně socialistické konferenci hráli Sukův pochod a na komunistickém sjezdu zazněly fanfáry z Libuše.

Po hudebním úvodu bývaly sjezdy oficiálně zahajovány slavnostními projevy předsedů stran nebo jejich zástupců. Po nich následovaly projevy hostů. Zpravidla se jednalo o projevy zástupců ostatních politických stran a sjezdových hostů ze spřízněných zahraničních stran. Vedení politických stran si tím chtělo zvýšit kredit, a tak se snažilo pozvat co nejvíce významných osobností.

Sociální demokraté na svůj sjezd pozvali například zástupce z 15 zemí: z Anglie, Belgie, Bulharska, Dánska, Francie, Holandska, Itálie, Jugoslávie, Maďarska, Norska, Rakouska, Rumunska Švédska, Švýcarska a Španělska. Nakonec dorazili zástupci pouze sedmi, respektive osmi zemí, protože součástí francouzské delegace byli i zástupci ze Španělska, kteří pobývali ve francouzském exilu. Nakonec se tedy na sjezdu sešli zástupci Anglie, Francie (Španělska), Jugoslávie,

[17] Právo lidu, 18. 10. 1945, s. 2.

[18] NA Praha, f. VIII. sjezd KSČ, sv. 1, aj. 5.

[19] Průběh jednání sociálně demokratického sjezdu řídil výbor v čele s poslancem Tymešem, místopředsedy Novým, Jankovcovou a Sedlákem. V předsednictvu sjezdu byly dále Kufner, Cipro, Bělíková, Opočenský, Holub, Skopal, Žalman, Patzak, Hromádko, Jančarová a Pelc.

[20] V případě sociálně demokratického sjezdu vedl mandátovou komisi (Pavelka), programovou (Berger), organizační (Görner), volební (Pavlán), návrhovou (Šulc).

Maďarska, Norska, Polska a Rakouska. Ostatní se omluvili a na sjezd nepřijeli z nejrůznějších důvodů. Někteří kvůli probíhající předvolební kampani (např. Dánsko a Rakousko) a někteří kvůli technickým problémům (Švýcarsko, Belgie a další).

Naopak pro zahraniční hosty byla návštěva sociálně demokratického sjezdu příjemným výletem. Zahraniční delegace byly ubytovány buďto v luxusním pražském hotelu Esplanade, nebo v Alcronu, kde byli ubytováni například Poláci. Stravovali se v pověstném pražském lahůdkářství u Lipperta.[21] Zahraniční účastníci měli k dispozici tlumočníky a na programu měli kromě návštěvy sjezdu také čaj na pražské radnici, návštěvu představení Prodané nevěsty v Národním divadle, recepci u předsedy strany a vlády Zdeňka Fierlingera a exkurzi v pražské továrně ČKD.[22]

K bontonu té doby patřilo poslat na začátku jednání pozdravný telegram prezidentu republiky, který na ně odpovídal v průběhu sjezdu.

Poté následovala rekapitulace období od minulého sjezdu. V této části se především připomínaly odbojové zásluhy. Vyzdvihovala se účast straníků na odboji a jejich zásluhy o znovuvybudování státu. Sociální demokracie podle Zdeňka Fierlingera vyšla z podzemního boje o republiku a socialismus „*zocelená a omlazená*“.[23] Každá ze stran měla pocit, že právě její zásluhy jsou ty největší a právě její straníci položili na oltář vlasti ty největší oběti. Ve zprávě k 20. sjezdu sociální demokracie se můžeme dočíst: „*Strašná bilance mučednické smrti hrdinů naší strany je veliká a krutá. Přes 500 soudruhů a soudružek předních pracovníků a členů padlo za oběť týrání nebo bylo vyvražděno*.“[24]

Někdy byly tyto projevy o odboji rozděleny do dvou částí, jedna část se zabývala domácím odbojem a druhá zahraničním. Tak například u sociálních demokratů mluvil Oldřich Berger o domácím zápase sociálních demokratů a Zdeněk Fierlinger hovořil o zahraničním zápase ČSSD.

Další část sjezdů byla programová. Schválení politických programů patřilo mezi jeden z nejdůležitějších úkolů stranických sjezdů. V této části byly předkládány zásady a programy strany na další období. Poté následovala diskuze a projevy politiků k určitým oblastem. Spolu s tím už nastávala širší debata o politice. Diskutovalo se o postoji stran k ženám, mládeži, živnostníkům, inteligenci, dělníkům a také o dalším rozvoji stran i celé Československé republiky. Předkládaly se rovněž zprávy odborných komisí. Výsledkem všech debat bylo přijetí programu a zásad strany pro další období.

---

[21] Archiv ČSSD, f. 71, aj. 200 – účty za hosty sjezdu.

[22] Archiv ČSSD, f. 71, aj. 111.

[23] Právo lidu, 19. 10. 1945, s. 1.

[24] *Zpráva k XX. manifestačnímu sjezdu strany konaném ve dnech 18.−21. října 1945 v Praze v Obecním domě hl. města Prahy*, Praha 1945, s. 27.

Stranické programy

Programy se u jednotlivých politických stran tvořily obtížně. Důvodů bylo více. Na jedné straně byly programy důležitým dokumentem, protože se jejich prostřednictvím strana prezentovala a snažila se získat co nejvíce příznivců. Jejich důležitost rovněž spočívala v tom, že prostřednictvím programů bývá veden boj o moc ve straně. I proto se straníci často přeli o jeho znění, které se tvořilo jako konsensus názorů všech stranických proudů.

Na druhé straně, texty prohlášení, manifestů a programů dohodnutých na sjezdech byly často formulovány velmi vzletně, ale jejich vypovídací hodnota pro veřejnost byla diskutabilní, protože řada pasáží mohla něco říci jen odborníkovi, ať už politologovi či národohospodáři. Navíc s tím souvisí i skutečnost, že teoreticky byly programy pro straníky závazné, protože každá strana v té či oné podobě zavazovala své členy k dodržování programu,[25] ale v praktické politice se mu často nepřikládala příliš velká pozornost a vyžadoval-li to zájem strany, byl program i porušován.

V programové části sjezdů docházelo ke vzrušeným debatám o programu mezi zástupci jednotlivých stranických skupin. Příkladem může být diskuze o zahraniční politice na národně socialistické konferenci. Na jedné straně tu byl představitel levého proudu ve straně Josef David, který ve své řeči vyzdvihoval Sovětský svaz. Podle záznamu z konference měl David říci, že „*postoj československého národa musí býti jasný a přes velkou vděčnost k západu musíme se orientovat v prvé řadě k SSSR, se kterým máme prvé spojenecké smlouvy a taktéž i společné hranice. Anglie ta je od nás daleko, nehledě k tomu, že pro nejbližších deset let bude míti sama se sebou hodně starostí*“.

Naopak představitelka pravého proudu ve straně, poslankyně Františka Zemínová, doporučovala větší orientací na Západ: „*Musíme myslet rusky, dělat však můžeme anglicky a americky*.“ Po projevech následovala diskuze, ve které zvítězil pravicový proud, což se projevilo i ve znění programu, který více akcentoval pravicové pohledy, a to nejen v oblasti zahraniční politiky.[26]

---

[25] V případě lidovců se vstupující člen zavazoval podle organizačního řádu k následujícímu: „*Podpisem členské přihlášky uznává každý člen program strany a zavazuje se jej zachovávati, uznává organizační řád strany a zavazuje se říditi se jeho ustanoveními, plniti povinnosti ke straně a zachovávati stranickou kázeň*.“ Viz *Organisační řád Československé strany lidové*, Praha 1946, čl. I. odst. 5. Text přihlášky do strany zněl: „*Přihlašuji se za člena Československé strany lidové a žádám za vystavení členského průkazu. Zavazuji se plniti svoje povinnosti v zásadách čisté a poctivé demokracie tak, abych přispěl ke zdaru Československé republiky a k blahu veškerého československého lidu. Prohlašuji, že jsem byl vždy dobrým Čechem, a že nejsem dosud členem žádné politické strany*.“ Text přihlášky viz Lidová demokracie, 1. 1. 1946. s. 4. Podobné to bylo i v dalších stranách.

[26] Blíže viz NA Praha, f. MV-T, k. 436 a AMV, sign. 13820 – záznam o průběhu nár. soc. sjezdu strany.

Výsledné stranické programy byly zpravidla dlouhé a poněkud nudné. Nejrozsáhlejší program ze všech stran měli sociální demokraté. V konečné podobě měl 113 stránek.[27] Programy politických stran přitom měly mnoho společného. Předně: slibovaly všechno a všem. Také se shodovaly v otázkách nastíněných v Košickém vládním programu. Všechny souhlasily se zavedením nové státní správy (Národní výbory), se znárodněním, odsunem, s novou (lidovou) demokracií a ochranou lidských práv a svobod, zahraničně politickou orientací na Sovětský svaz atd.

Deklarovaným cílem všech stran bylo vybudování nové lepší společnosti a zajištění blahobytu pro všechny. V čem se však stranické programy neshodovaly, bylo to, jak kýženého stavu dosáhnout. Každá ze stran přicházela s odlišnými recepty.

Základní myšlenkou národně socialistického programu bylo spojení nacionalismu a socialismu.[28] V tom viděli národní socialisté cestu k lepší společnosti. Jejich pojetí socialismu se však zcela odlišovalo od socialismu v pojetí sociální demokracie a komunistů.

O rozdílech už psali národní socialisté ve svém prozatímním programu z léta 1945. „*Pokud jde o stranu československých socialistů, třeba říci, že ideové východisko a ideové zaměření naší strany je nemarxistické a už tím se podstatně odlišujeme od druhých socialistických stran*.“[29]

Z národně socialistického programu vyplývá, že o socialismu uvažovaly specificky. Jednalo se o takzvaný „*český socialismus*“[30], který chápali jako komplex důležitých sociálních reforem s cílem vybudovat sociálně spravedlivý a demokratický režim v duchu Masarykových a Benešových ideálů. Svoboda měla být zakotvena deklarací sociální rovnoprávnosti.

V jejich programu tak můžeme v duchu těchto ideálů najít celou řadu zajímavostí, jako byla třeba přímá volba prezidenta, zavedení referenda, podíl zaměstnanců na zisku podniků nebo podpory a půjčky novomanželům atd.

---

[27] Blíže viz *Program Československé sociální demokracie*, Praha 1946 (K vydání připravil Oldřich Berger).

[28] Z dobové literatury k otázce programu národních socialistů blíže viz Vratislav BUŠEK, *Živé hlasy. Poslání Československé strany národně socialistické*, Praha 1945; Vratislav BUŠEK, *Náš socialism: Příspěvek k ideologii čs. strany národně socialistické*, Praha 1947; Jarmila UHLÍŘOVÁ, *Proč jsem národní socialistkou*, Brno 1946; Petr ZENKL, *Zájmy národa-nejvyšším příkazem. Projev bratra Dr. Petra Zenkla předsedy revolučního výkonného výboru čs. strany národně socialistické*, Kroměříž 1945; Petr ZENKL, *Národní socialismus věčně živý*, Praha 1946; Petr ZENKL, *Naše hlavní zásady*, Praha 1946.

[29] J. HARNA, *Politické programy*, s. 215, z tzv. Ripkova programu Čs. strany národně socialistické.

[30] Blíže viz k tomuto tématu Otakar MACHOTKA, *Socialism českého člověka*, Praha 1946.

Ve svém programu se národní socialisté definovali jako strana „*malého českého člověka*“, kde má místo každý pracující člověk od rolníka přes dělníka až po živnostníka a intelektuála.[31] Význam strany spatřovali v udržení činnosti národního ducha a ve svých ideálech chtěli navazovat na tradice české reformace, husitství a českobratrství. „*Strana byla od svého založení oním hnutím, jež v obměnách se projevuje v celé slavné historii národa, husitství, českobratrství i probuzení bylo neseno malým českým člověkem a spočívalo na jeho bedrech. Jen ten byl vždy oporou přítomnosti i nadějí budoucnosti. Proto tento malý člověk bude dnes československý národní socialista, aby − jak bylo napsáno v prvém provolání znovuvzkříšené strany − zajistil národnímu celku i každému jednotlivci osvobození od strachu, hrůzy a životní nejistoty, největších to kleteb každé tyranie*.“[32]

Národní socialisté tyto svoje programové teze poprvé formulovali v tzv. Ripkově programu z července 1945. Program byl podrobně rozpracován v *Akčním programu národně socialistické strany*, který byl přijat na sjezdu zastupitelstva v prosinci 1945. Program národních socialistů se tehdy dělil do 10 částí (Historický úvod, Ideové směrnice, Stát a strana, Hospodářský program, Program sociálně politický a zdravotnický, Samospráva, Kulturní program, Strana a ženy, Strana a mládež a Hraničářský program). V této podobě zůstal program národních socialistů do voleb beze změny.

Sociální demokraté viděli nápravu v rozsáhlé socializaci. Jejich program se příliš neodlišoval od prvorepublikové politiky, i když zde pochopitelně došlo pod vlivem doby ke změnám.[33] Řada jejich požadavků a programových tezí však zaznívala již za první republiky.

Jak odpovídal název strany, usilovali sociální demokraté o dvě věci: demokracii a socialismus. Na sjezdu k tomu zaznělo: „*Nyní jdeme v duchu velikých idejí, které nám dala filosofie Marxova a Masarykova. Chceme tvořit hmotné předpoklady spravedlivého a sociálního života, ale především chceme, aby duch lidové*

[31] J. HARNA, *Politické programy*, s. 218, Akční program Československé strany národně socialistické přijatý na zasedání zastupitelstva strany v Praze.

[32] Tamtéž.

[33] K otázce programu sociální demokracie blíže srov. *Program akčního výboru Československé sociální demokracie*, Plzeň 1945; *Osnovy Československé sociální demokracie*, Praha 1946. Programy byly též publikovány ve zjednodušené podobě, aby byly srozumitelné pro širší veřejnost. Blíže srov. *Práce pro lid a republiku*, Praha 1945; *Budujeme silnou čs. sociální demokracii*, Praha 1946; *Kdo jsou a co chtějí sociální demokraté!*, Praha 1946; Adéla BĚLÍKOVÁ, *My chceme nový lepší řád*, Most 1946 a Vojta ERBAN, *Zásady čsl. sociální demokracie*, Praha 1946. Sociální demokracie také vydávala programy věnující se dílčím otázkám. Blíže například srov. *O zlaté dno řemesel. Stanovisko Československé sociální demokracie k živnostenským otázkám*, Brno 1945; *Novými cestami v zemědělství*, Praha 1945; *Československým zemědělcům*, Praha 1946; Jan SMETÁČEK, *Hovory s vesnicí*, Praha 1946.

republiky vytvořil synthesu ideálů Marxových a Masarykových, která by opravdu dala nejlepší a nejkrásnější základ nové lidové demokracie."[34]

Ve své politice se opírali o tzv. vědecký socialismus. „*Československá sociální demokracie navazujíc na duchovní odkaz myšlenkových tvůrců moderního socialistického hnutí, hlásí se k vědeckému socialismu, který je metodou myšlení lišící se od dřívějších, zastaralých metod tím, že neuznává neměnných zákonů a vychází z poznání, že vše je podrobeno změně a podléhá hnacím silám neustálého vývoje*."[35] V duchu těchto ideálů považovali kapitalistickou společnost za přežilou a jako taková měla ustoupit novému vývojově vyššímu typu socialistické společnosti. „*V ní lidská společnost − ať v měřítku národním či světovém − bude od každého svého člena přísně požadovat, aby pro obecné blaho vnesl ve společnou pokladnici národní vše, co je s to na společném díle vytvořit svými schopnostmi a silami. Za to společnost každého člena odmění nejprve podle jeho vykonané práce a po té − až výrobní síly společnosti se natolik rozvinou − podle všech jeho potřeb*."[36]

Konkrétně byla základní idea programu sociální demokracie vyjádřena heslem „*Demokracie naše cesta, socialismus náš cíl*". K naplnění tohoto hesla přicházeli sociální demokraté s rozsáhlými plány na socializaci celé společnosti. Ve svých požadavcích šli mnohdy dál než samotní komunisté. Požadovali rozsáhlé znárodnění a revizi pozemkových reforem. Socializaci, respektive znárodnění, označovali sociální demokraté za hospodářskou revoluci. „*Zůstane historickou skutečností, že sociální demokracie byla iniciátorkou, propagátorkou a prosazovatelkou této velké myšlenky nekrvavé, ale nezbytné hospodářské revoluce, která jedině může zajistit zdárný vývoj republiky a uvolnit všechny tvůrčí síly lidové demokracie*."[37]

V jejich programu se však současně objevily i mnohé požadavky na ochranu středních vrstev. Znárodnění se tak mělo dotýkat jen velkého majetku. Naopak drobným živnostníkům sliboval program ochranu před konkurencí prostřednictvím nových sociálních zákonů.

Tato změna programové orientace byla vyvolána měnící se strukturou členstva sociální demokracie, kdy řada dělníků přešla ke komunistům a naopak, v řadách strany přibylo více zástupců střední vrstvy. Mnozí staří sociální demokraté však měli z této programové změny jisté obavy, aby strana zcela nerezignovala na svoji původní dělnickou orientaci.

---

[34] *Protokol XX. Manifestačního sjezdu Československé sociální demokracie*, Praha 1946, s. 107.

[35] Petr PROKŠ, *Politické programy Československé a Československé sociálně demokratické strany dělnické 1878−1948*, Praha 1999, s. 250.

[36] Tamtéž, s. 250.

[37] Tamtéž, s. 252.

Třetí stranou socialistického bloku byli komunisté.[38] Ti představovali z hlediska programů výjimku. KSČ totiž po válce nezveřejnila jakýkoliv svůj program. To neznamená, že by komunisté program neměli, pouze jej nezveřejňovali. Oficiálně komunisté zdůrazňovali, že nemají žádný jiný program, než je programové prohlášení vlády (Košický vládní program). V praxi jim tento stav vyhovoval, protože mohli svůj program operativně přizpůsobovat dané situaci a zároveň to straně dávalo prostor, aby do svých řad mohla přijímat co nejvíce lidí.

Program komunistů můžeme v této době pouze rekonstruovat z nejrůznějších prohlášení stranických vůdců a následně ze sjezdového protokolu.[39] Z jejich projevů jasně vyplývá, že cílem KSČ bylo zlikvidovat starý systém spolu s reakcí a vybudovat socialismus v pojetí „*školy Marxe, Engelse, Lenina a Stalina*“.[40] V této době připouštěli ovšem ještě socialismus s vlastními znaky. Jednalo se především o ochranu malých živnostníků a rolníků spolu s dodržováním základních práv a svobod. Otázkou ovšem nadále zůstává, nakolik se jednalo o politický kalkul a nakolik mysleli komunisté prosazování těchto myšlenek vážně.

Poslední stranou, která čekala na svůj sjezd, byli lidovci. Jejich programem bych se rád podrobněji zabýval, protože v dané době představoval jedinou nesocialistickou alternativu. Některé myšlenky lidoveckého programu byly už nastíněny v programovém prohlášení v červnu 1945, konkrétní podobu pak získaly až v oficiálním programu, který byl přijat na stranickém sjezdu v dubnu 1946. Tento program vycházel ze dvou papežských encyklik *Rerum novarum* (1891) a *Quadragessimo anno* (1931) a už v době jeho vzniku panovala shoda v tom, že se příliš neliší od prvorepublikového.

Jeho bližší rozebrání by vydalo na samostatnou studii, a tak se omezím jen na to nejnutnější. Podobně jako v programovém prohlášení se strana označila za československou, demokratickou, křesťanskou, všestavovskou, nesocialistickou, ale sociální reformní stranu, která v jednotlivých bodech zdůrazňovala křesťanské ideály spolu s ideály demokracie, občanských práv a svobod a jejich nedotknutelnost. Po válce se lidovci, na rozdíl od minulosti, označovali za stranu křesťanskou, nikoliv klerikální.

---

[38] K programu KSČ blíže například srov. Klement GOTTWALD, *O politice Komunistické strany Československa v dnešní situaci*, Praha 1945; Klement GOTTWALD, *O další cestě národní revoluce*, Praha 1945; Klement GOTTWALD − Rudolf SLÁNSKÝ, *K palčivým otázkám dne*, Praha 1945; Rudolf SLÁNSKÝ, *Co je komunistická strana*, Plzeň 1945 a Antonín ZÁPOTOCKÝ, *Proti škůdcům republiky. Projev předsedy ÚRO, poslance Antonína Zápotockého na zasedání Prozatímního Národního shromáždění dne 15. listopadu 1945*, Praha 1946. KSČ také vydávala publikace, které se věnovaly dílčím otázkám programu strany. Blíže například viz *Komunisté a zemědělská otázka. Praha 1945*; *Současné problémy a úkoly KSČ*, Praha 1945.

[39] Blíže viz *Sněm budovatelů. Protokol VIII. řádného sjezdu Komunistické strany Československa ve dnech 28.−31. března 1946*, Praha 1946.

[40] *Sněm budovatelů. Protokol VIII. řádného sjezdu Komunistické strany Československa ve dnech 28.−31. března 1946*, Praha 1946, s. 71.

Ministr Adolf Procházka prohlásil ve svém zásadním projevu na sjezdu v roce 1946, že lidovci nejsou stranou konfesní a v jejich řadách „*nalezne přátelské přijetí každý občan a občanka bez ohledu na konfesijní příslušnost, pokud přijímá za svůj politický program křesťanskou demokracii,*“ kterou chápal jako „*demokracii podloženou zásadou rovnoprávnosti lidí ve smyslu křesťanského učení*“.[41] V podobném duchu se vyjadřovali i další lidovci. Poslanec Jaroslav Řehulka na lidoveckém sjezdu prohlásil: „*Československá strana lidová nebyla a není stranou konfesijní a je daleka toho, aby tvořila nějakou součást politicko-konfesní internacionály*.“[42] Přes tato prohlášení zůstávala strana v povědomí lidí většinou jako klerikální, kvůli vysoké účasti katolických duchovních ve vedení strany a vysokém podílu katolických věřících ve straně (přes 95 %).

Program strany byl rozdělen do dvanácti kapitol: Stát a osobnost; Rodina; Stát, škola a mládež; Církve a stát; Státní správa a armáda; Stát a život hospodářský; Sociální politika; Zemědělství; Střední stavy; Dělníci a zaměstnanci; Pracovníci duševní a poslední kapitolou byla Politika mezinárodní. Zvlášť pak byla uvedena vstupní preambule a závěr programu, ve kterém strana vymezovala své cíle. Ve vstupní preambuli se lidovci charakterizovali jako „*politické sdružení svobodných občanů, mužů i žen všech stavů, kteří stojí na půdě křesťanské spravedlnosti, osobní svobody, náboženské snášenlivosti a humanity*“.[43] Jako svůj cíl si strana po válce vytkla velmi vznešený ideál, aby „*blahodárný vliv tisícileté křesťanské kultury a věčných zásad mravnosti a práva pronikl všecko naše zákonodárství a náš život veřejný, hospodářský a sociální. Chceme a pracujeme o pokřesťanštění národa, neboť jen tak možno dosáhnouti blaha občanů a pravé spravedlnosti*“. Křesťanská orientace tak zůstala nejpodstatnějším charakteristickým rysem této strany i v poválečné době.

Po úvodní preambuli se už program věnoval konkrétním otázkám. V první kapitole to byl vztah státu a osobnosti – občana – člověka. Základem tohoto vztahu měl být svobodný člověk, který má zajištěna práva, jako jsou rovnost před zákonem, svoboda vyznání, mínění, projevu, shromažďování a další. Podle programu byl svobodný člověk základem veškerého dění ve státu a jeho úkolem bylo „*harmonizovat všechny tvořivé snahy a volné proudy usilující o blaho národa a státu, jenž tuto plnost národního života nesmí spoutat organisacemi totalitními, které by velkou část občanů zbavovaly svobody*“. Do svobody člověka tak neměl stát příliš zasahovat. Lidovecký ministr Adolf Procházka, k tomu na sjezdu řekl: „*Chceme, aby stát pomáhal člověku. Stát je prostředek a člověk je cíl lidského organisování.*

---

[41] Adolf PROCHÁZKA, *Lidová strana v Národní frontě*, Praha 1946, s. 7.

[42] Jaroslav ŘEHULKA, *Cestou demokracie*, Praha 1946, s. 2.

[43] *Program Československé strany lidové z 2. dubna 1946*. Veškeré citace v kapitole, věnující se programu, pocházejí, není-li uvedeno jinak, z tohoto dokumentu, který byl schválen na sjezdu 2. 4. 1946.

Naším programem je tudíž člověk a svou politikou chceme jemu opatřit všechny předpoklady zdárného a šťastného života."[44]

Základem takto koncipovaného státu i celé společnosti byla podle autorů programu rodina. Té se věnuje druhá kapitola. Zákonodárství mělo všemožně pečovat o rodinu a její zabezpečení. S tím souvisel i požadavek na zavedení tzv. rodinné mzdy, která měla osvobozovat ženu – matku od výdělečné činnosti. V případě, že žena byla přesto výdělečně činná, měla dostávat stejnou odměnu za vykonanou práci jako muž. Rovnoprávnost mezi mužem a ženou měla být jak v právních, tak v hospodářských záležitostech. Ženě byla navíc v křesťanském duchu přisuzována zvláštní úloha vyplývající z jejího mateřského postavení. „*Ženě matce nechť se dostane veškeré péče a ochrany, aby dorost národa, jehož je vychovatelkou, byl zdravý a stačil na úkoly, které národu dalo jeho nové postavení v národních hranicích*."

Ženě – rodině – rodičům mělo podle programu rovněž příslušet přirozené právo na výchovu. To je obsahem třetí kapitoly, která se věnovala otázkám vztahu mezi státem, školou a mládeží. Výchova dítěte měla být rozvíjena ve škole, a to na základě „*křesťanského názoru světového*". Prostředkem k naplnění těchto ideálů měla být svobodná škola a to jak ve smyslu státních tak soukromých (církevních) škol, které měla být bez „*státního monopolu*". Slovy programu: „*...odmítáme státní monopol školský a žádáme, aby škola byla svobodná.*"

Lidovci neodmítali jen školský monopol, ale také státní monopol na kulturu. Tento požadavek byl obsažen v další kapitole Církve a stát. Poměr mezi církví a státem měl fungovat „*na základě vzájemné úcty a spolupráce*". Pro katolickou, ale i pro ostatní církve žádali plnou svobodu, a to nejen v oblasti náboženské, ale i výchovné a charitativní. V jinak vzletném prohlášení se ovšem dále mnoho nedovídáme a podobné to bylo i v kapitole Státní správa a armáda.

Zde se pouze pravilo, že strana je zastáncem demokracie na všech úrovních státní správy a totéž mělo platit i v případě armády a bezpečnostních složek. Navíc měla být armáda nadstranická a „*úplně oddaná státní myšlence*". Totéž mělo platit i u bezpečnostních složek. Jinak se program zahaloval do formy poněkud vágních prohlášení, ze kterých vyplývalo, že strana je pro decentralizaci, ale zároveň pro upevnění jednoty národního státu nebo, že požadovala nezávislé soudy a další.

Konkrétnější byla až kapitola Stát a život hospodářský, zabývající se hospodářstvím. Na rozdíl od jiných tehdejších stran zdůrazňovali lidovci právo člověka na soukromé vlastnictví. Na tomto právu měl záviset „*veškerý pokrok národa, nejen hmotný, nýbrž i duchovní a mravní*". Program dokonce obsahoval tvrzení, že i osobní svoboda do značné míry závisí na přirozeném právu člověka na soukromé vlastnictví, které mohlo být omezeno jedině tehdy, pokud si to žádá „*veřejné blaho*", ale v jiných případech to bylo odmítnuto. Tím program reagoval jednak na zkušenosti z hospodářské krize, ale především na znárodnění části průmyslu, bank a pojišťoven z roku 1945. Znárodnění bylo pak obhajováno myšlenkou vycházející

[44] A. PROCHÁZKA, *Lidová strana v Národní frontě*, s. 16.

z encykliky *Quadragessimo anno*: „*Vždyť právem se usiluje o to, aby určité druhy statků byly vyhrazeny státu, protože propůjčují vlastníkům moc tak velikou, jaká nemůže býti přiznána soukromým lidem, nemá-li býti ohrožen zájem celku*.“[45] Slovy programu: „*Volná hra soukromých zájmů musí býti […] usměrňována v zájmu celku, a to ve výrobě i spotřebě, aby se předešlo hospodářským krisím. Lidová strana, chráníc svobodné živnosti, soukromé, obchodní a průmyslové podnikání, jakož i svobodná povolání, žádá, aby další znárodňování bylo přípustno jen tehdy, když to vyžaduje veřejné blaho, aniž by byla ohrožena podnikatelská iniciativa*.“

Vedle toho, že strana zdůrazňovala právo na soukromý majetek, měla jeden primát mezi všemi ostatními českými stranami, který vynikl v kapitole Sociální politika. Strana se zde totiž prohlásila za stranu sociálně reformní a nikoliv socialistickou jako ostatní české strany. Tímto dvojakým prohlášením chtěli lidovci upokojit všechny socialisty, ale zároveň jim to poskytovalo prostor získat značnou část nesocialistů, které jinak nikdo v českých zemích nereprezentoval. V programu se sice nikde neobjevuje pasáž, v níž by byl výslovně odmítán socialismus, ale výslovně byl odmítán třídní boj. Naproti tomu byla požadována spravedlnost pro všechny třídy a podmínky pro možnost sociálního vzestupu měly být umožněny všem. Občanům mělo být zajištěno zdravé bydlení a pojištění, které však program blíže neurčoval. Dětem a mládeži měla být navíc zajištěna zdravotní péče. V této kapitole byly rozvíjeny myšlenky sociálního solidarismu, charakteristické pro všechny křesťanské strany.

Osmá kapitola se věnovala zemědělství. Podle ní, „*aby zdraví národa a jeho výživa byly zajištěny, potřebuje národ vyspělého, vzdělaného a hmotně zabezpečeného zemědělce*“. Podmínkou k prosperitě tohoto oboru mělo být i soukromé vlastnictví a „*úměrná volnost*“. Toto platilo i v případě další kapitoly, věnované středním stavům, jak se tehdy nazývaly střední vrstvy.

I zde bylo podmínkou rozvoje soukromé vlastnictví a volnost rozhodování. Samotný pojem střední stavy lidovci definovali jako střední vrstvu národa, „*skládající se z malých a středních závodů průmyslových, z řemeslných, obchodních, živnostenských i svobodných povolání*“. Této vrstvě, o které prohlašovali, že byla vždycky „*spolehlivou složkou státu*“, slibovali ochranu jejich zájmů spolu s podporou podnikání, které chtěli postavit na „*základ úplné hospodářské rovnosti a spravedlnosti*“.

Další skupinou, které byla věnována samostatná kapitola, byli dělníci a zaměstnanci. Těm se slibovalo rovnocenné postavení s ostatními vrstvami a zároveň se strana zavazovala, že bude „*usilovati o to, aby v závodech se utvořila pracovní souručenství, správy zaměstnanců ke zvýšení tvorby hospodářských statků*“. Program sliboval dělníkům rovněž takovou mzdu, aby dala základ k důstojnému postavení zaměstnance a jeho rodiny a „*bylo z ní možno vytvořiti jmění soukromé*“.

[45] Jaroslav HLOBIL, *Vývoj politických stran v národě českém a ideový podklad Československé strany lidové*, Uherské hradiště 1946, s. 14.

V křesťanském duchu se nesl rovněž závěr této kapitoly, kde se pravilo: „*Zvláštní sociální péči po stránce mravní a zdravotní nutno věnovati pracující mládeži a pracujícím ženám*.“ V podtextu se objevuje také otázka mravnosti, které se s ohledem na křesťanského ducha věnuje téměř každá kapitola. Jaroslav Pecháček v příručce, která blíže vysvětlovala program strany, dokonce napsal: „*Vycházejíc z křesťanského názoru na stát, zdůrazňuje lidová strana důležitost mravnosti v životě jednotlivce i společnosti jako nezbytný předpoklad záruky zachování národní existence*.“[46]

Poslední vrstvou, které se věnovala zvláštní pozornost, byla inteligence, označovaná v programu jako „*pracovníci duševní*“. I té se slibovala podpora, aby se mohla rozvíjet, protože „*náš národ musí svou malou početnost nahraditi zdokonalením jednotlivců ve všech oborech života náboženského, mravního, rozumového i právního*“. Její podpora byla ale omezena: „*Pokud nebude odporovati veřejné mravnosti a demokracii*.“ Tato podmínka vyplývala z tradiční konzervativnosti strany a z obavy přílišné pokrokovosti části inteligence.

Poslední kapitola nazvaná Politika mezinárodní se zabývala zahraničněpolitickými otázkami. Smysl a cíl zahraniční politiky spatřovali lidovci v mezinárodním zabezpečení ochrany Československé republiky, která měla být zajištěna dobrými vztahy se Sovětským svazem, západními mocnostmi, ale také díky OSN, která je zmiňována na konci kapitoly. Na prvním místě zahraničněpolitické koncepce lidovců nebyl po válce nikdo jiný než Sovětský svaz. V programu se pravilo: „*Spojenecká smlouva naší republiky se SSSR jest přirozeným a nutným výrazem naší mezinárodní politiky, vyplývající ze zeměpisné polohy a slovanského charakteru našeho národa*.“

Od smlouvy si slibovali, že přinese republice nejsilnější ochranu před útokem, zabezpečí samostatnost republiky a po zkušenostech z války zajistí „*našemu státu trvalou bezpečnost proti jakémukoliv příštímu náporu Germánstva*“.[47] Jestliže se hovořilo o spojenecké smlouvě se Sovětským svazem, pak program neříkal nic o vůli, přání či ochotě strany, aby stát uzavíral obdobné smlouvy s dalšími západními mocnostmi. Na jejich adresu zde jen zaznívá: „*S Anglií, Amerikou a Francií nás pojí přátelský poměr, vyplývající ze stejného rázu kultury, demokratických ideálů a občanských svobod*.“ V tomto ohledu se poměr k západním státům omezoval jen na konstatování: „*Vítáme přátelské smlouvy se všemi nám nakloněnými státy a budeme usilovat o jejich uskutečnění*.“ Na posledním místě se zmiňovala nově vzniklá Organizace spojených národů (OSN). Její úkol spatřovali lidovci v zabezpečení světového míru. Slibovali si od ní, že „*válka jako nástroj mezinárodní politiky bude úplně vyřazena a eliminována z mezinárodních vztahů*“ a už i příprava k válce bude napříště prohlášena za „*zločin proti lidství*“. Na závěr tohoto bodu se vyjádřili i k odsunu německé a maďarské menšiny, který stejně jako ostatní strany schvalovali. Lidovci ho ve svém programu odůvodňovali slovy: „*Otázka*

[46] Jaroslav PECHÁČEK, *Co chce čs. strana lidová*, Praha 1946, s. 14.

[47] Tamtéž, s. 12.

národnostních menšin ve střední Evropě nedá se řešiti jinak než odsunem německých a maďarských menšin v zájmu světového míru." Tím byl celý lidovecký program v podstatě uzavřen.

Volby vedení

Po programové části následovala zpravidla poslední část, v níž se volilo vedení stran. Spolu s vedením se volila také kontrolní komise a případně vedení odborných komisí, které vznikaly v rámci ústředí. Volba vedení se prováděla zpravidla až na samém konci sjezdového jednání. Důvodů bylo několik. Jednak tím chtěla politická strana ukázat, že programové otázky jsou pro ně důležitější, nežli personální záležitosti. A za druhé se mnozí snažili volbu co nejvíce oddálit, delegáti byli unavení a mělo se tak zabránit obšírným diskuzím nad personálními záležitostmi.

To se týkalo především lidovců a národních socialistů. Ve zprávě o průběhu nár. soc. konference se uvádí, že „*Za bouřlivé debaty a protestů členstva byly aklamací provedeny volby Ústředního výkonného výboru […]. Proti navržené kandidátce pozvedla se velká vlna odporu. Odpor však byl umlčen Dr. Zenklem, který prohlásil, že předložená kandidátní listina byla zpracovávána čtyři týdny a v té době měl každý příležitost vznésti případné námitky. Dnes již žádné změny prováděny nebudou a ihned dal pokyn, aby bylo přikročeno k volbám, načež byla předložena kandidátní listina a schválena*." Zpravodajec komunistického ministerstva vnitra dodává, že část delegátů byla s tímto průběhem nespokojena. V halách a restauračních místnostech se delegáti netajili roztrpčením proti postupu primátora Zenkla, který byl označován za diktátorský.[48]

Sjezdy měly ještě jednu úlohu. Vedení stran chtělo jejich prostřednictvím ukázat svou sílu a význam. Sociální demokraté při svém sjezdu o sobě napsali: „*Sociální demokracie přispěla k upevnění demokracie, k vítězství socialismu a šťastnému rozvoji republiky*"[49] a „*pořad jednání v hlavních sjezdových dnech čs. sociální demokracie jasně svědčí o tom, že strana ve svém vývoji má neúchylně před očima vývoj nové lidové republiky a do tohoto díla mravní povinnosti všech čestných občanů státu se řadí jako první a proto také vnitřně nejkonsolidovanější složka státního kolektivu.*"[50]

Sjezdy byly připraveny do nejmenších detailů. Někdy šly přípravy až tak daleko, že se na počest sjezdů skládaly oslavné básně. Tak například Zikmund Skyba složil u příležitosti sociálně demokratického sjezdu báseň s názvem *Pozdrav soudruhům*, která vítala účastníky sjezdu. „*Buď tedy vítán každý čin. Buď Vaše vůle*

[48] Blíže viz NA Praha, f. MV-T, k. 436 a AMV, sign. 13820- záznam o průběhu nár. soc. sjezdu strany.

[49] Právo lidu, 20. října 1945, s. 1.

[50] Právo lidu, 18. října 1945, s. 1.

pozdravena rozsévat světlo, vymýtit s této země stín, jež v lepší čas je zahleděná." Později tato báseň vyšla i tiskem.[51]

Srovnáváme-li všechny stranické sjezdy, pak lze zjistit, že patrně nejlépe byl připraven komunistický sjezd, který se konal v sále Lucerny v Praze. Ze všech politických stran si právě oni nechali nejvíce záležet na jeho důkladné přípravě. Podle mého názoru by se i dnešní strany mohly od nich lecčemus přiučit v precizní organizaci sjezdu a ve schopnosti obstarávat všemi způsoby finanční prostředky na jeho zajištění. Nejdříve v lednu 1946 vznikla sjezdová komise ÚV KSČ pod vedením Josefa Franka, která byla zodpovědná za přípravu sjezdu. Ta si záhy vytvořila ještě pomocné subkomise – tiskovou, propagační, technickou, kulturní stravovací a ubytovací. Práce této komise oficiálně začala přípravou dopisu ÚV KSČ adresovaného všem členům strany k přípravě 8. sjezdu, které později otisklo Rudé právo 16. ledna 1946.

Výsledek činnosti komunistického aparátu byl úctyhodný. Sjezd se označoval za sněm budovatelů silné a šťastné republiky a zúčastnilo se ho 1038 delegátů s hlasem rozhodujícím a 129 delegátů s hlasem poradním. Vedle toho bylo ještě pozváno na 453 hostů.

Velký počet hostů odůvodňovali organizátoři zkušenostmi, „*že nebudou zvoleni všichni významní pracovníci strany*". Vedle toho byla ještě pozvána řada společensky významných osobností (vědci, herci, hudebníci atd.). Všichni delegáti, kteří přijeli na sjezd, měli zařízenou slevu na dopravu. Velkým problém bylo jejich ubytování, a tak organizátoři nejednou vyzývali pražské soudruhy, aby se postarali o ubytování přespolních delegátů. Mimo sjezdová jednání byla pro účastníky připravena řada kulturních akcí. Delegáti mohli navštívit Národní divadlo, kde pro ně byla speciálně hrána *Prodaná nevěsta* od Bedřicha Smetany. Vedle toho mohli navštívit řadu koncertů a filmových představení. Například 29. března 1946 ve Smetanově síni hrála Česká filharmonie za řízení Rafaela Kubelíka *Mou vlast* a v kině Sevastopol byl pro účastníky sjezdu zdarma promítán film *Osvobozené Československo*. Mimo to mohli také shlédnout výstavu „*KSČ v boji za svobodu národa*", která byla uspořádána ve Slovanském domě.[52]

Není třeba dodávat, že kulturní programy byly pečlivě vybírány tak, aby splňovaly náročná měřítka komunistických kulturních ideologů. Právě na tomto sjezdu promluvil Václav Kopecký o škodlivosti některých vlivů západní kultury.

Samotný sjezd byl maximálně propagován, a to ve všech médiích. Organizátoři si tehdy objednali u Československého filmového týdeníku filmový dokument zachycující průběh sjezdu KSČ, který pak byl promítán v biografech po celé zemi.

Komunisté věnovali také velkou pozornost výzdobě a přípravě propagačních materiálů. Při příležitosti sjezdu byla pro účastníky sjezdu připravena výstavka

[51] Zikmund SKYBA, *Pozdrav soudruhům*, Praha 1945.

[52] NA Praha, f. VIII. sjezd KSČ, sv. 1, aj. 28.

agitačního materiálu. Zvláštní záležitostí byla „*Akce darů k VIII. sjezdu*“. Organizátoři vyzvali členy, aby něčím přispěli podle svých možností ve prospěch strany. Dary byly rozmanité. Členové často věnovali výtěžky z nedělních směn. Okresní vedení KSČ v Litoměřicích věnovalo 405 metráků obilí. V Teplicích-Šanově vznikla jako dar k 8. sjezdu nová místní organizace. Některé doly věnovaly uhlí. Například závodní rada dolu „Centrum“ Dolní Jiřetín věnovala 1250 tun uhlí a ze Slezské Ostravy to bylo 1000 tun. Okresní výbor KSČ Velké Brno věnoval dva traktory a závodní organizace ČSD v České Lípě slíbila opravit jednu lokomotivu, a tak by bylo možné pokračovat dál.

Všechny dary se evidovaly a byly následně propagačně využity. Mezi dokumenty z této obdarovávací akce lze najít opravdu kuriózní kousky, například dopis soudružky Koubkové z Dašic, ve kterém píše: „*Milý soudruhu Gottwalde! Každý z nás spěchá, aby Ti dal nějaký dárek z vděčnosti a lásky co jsi pro nás v cizině i doma vykonal. Nemám nic, ale mám pět dětí, čtyři syny a dceru a Ty dávám Tobě drahý soudruhu darem k osmému sjezdu KSČ. Vychovám je v dobré a poctivé komunisty, kteří v naší budovatelské práci pro blaho demokratické Republiky budou dále pracovat v programu Košické vlády. Čest práci*.“[53]

Velkolepost komunistického sjezdu, který měl ukázat celé zemi, že komunisté jsou národní stranou budovatelů nové republiky, se následně stala terčem kritiky ostatních stran. Lidovecká poslankyně Marie Trojanová k tomu řekla na lidoveckém setkání v březnu 1946: „*Dnes jsem zastupovala Msgre. Jana Šrámka za lidovou stranu na VIII. sjezdu […]. Co jsem na tomto sjezdu viděla, nad tím jsem prostě žasla. Konaly se již dva sjezdy, ale proti tomu co dnes se odbývá v Lucerně, byla Popelka královnou. Dostala jsem celý balík věcí. Byla to plaketa pamětní ve zlatě vlepená, vložená v přepychové krabičce, poukázky na jídlo, poukázky do divadel, biografů a ta nádhera a výzdoba uvnitř. Tu obracím se drazí k vám a říkám, to vše musí zaplatit ten chudý, ubohý zfanatizovaný dělník z těch vydřených a vyždímaných často i hrozbou 50 Kč měsíčních příspěvků, který tento chudák musí dávati při vlastním odříkání. My Vám sestry a bratři, toto dáti nemůžeme a nikdy nedáme. Také Vás ale neždímeme a až my budeme míti v Praze sjezd, bude to veliká věc a nebude na to stačiti žádná místnost v celé Praze. Budeme jej pořádati pod širým nebem, bez ordnérů, automatů a tzv. pořadatelů v modrých halenách, neboť my jsme strana slušných lidí, to o nás každý ví a náš sjezd se bude konati pod božím nebem, veřejně neb říkáme, když nás vidí a slyší Bůh, může nás viděti a slyšeti každý*.“[54] Nutno ovšem podotknout, že lidovecký sjezd se nakonec nekonal pod širým nebem, ale ve Smetanově síni pražského Obecního domu.

Jinak se komunistický sjezd podobně jako ostatní zabýval dvěma věcmi. Jedna to byla otázka čistě technická. Na sjezdu se volil ústřední výbor a řešily se personální otázky a další organizační záležitosti (např. přijímal se organizační řád).

[53] NA, f. VIII. sjezd KSČ, aj. 25.

[54] NA, f. 100/1, sv. 24, aj. 163.

Druhá část byly projevy jednotlivých politiků, kde seznamovali účastníky sjezdu s činností strany a následně probíhala diskuze mezi delegáty.

Sjezdy byly rovněž místem soubojů o politickou moc ve straně. Snad s výjimkou komunistického sjezdu se na všech ostatních sjezdech bojovalo o vnitrostranickou moc. Setkávali se tu totiž nejrůznější mocenské skupiny a názorové frakce, které chtěly získat vliv ve vedení.

Klasickým případem těchto vnitrostranických bojů byl lidovecký sjezd, který se konal jako poslední ze všech českých sjezdů. Skutečnost, že ostatní strany už měly svoje sjezdy za sebou a strana lidová nikoli, neunikla pozornosti veřejnosti. Sociálně demokratické *Právo lidu* uveřejnilo v březnu 1946 článek s podtitulkem: „*V lidové straně se něco děje*". V článku se mimo jiné psalo: „*Alespoň před třemi měsíci se měl konat její sjezd, ale v poslední chvíli byl odvolán, prý pro špatnou dopravu. Od té doby uplynulo však mnoho vody, četně velkých sjezdů se v Praze konalo, ale sjezd lidové strany se dosud nesešel. Veřejnosti bylo to trochu divné. Až teprve nyní se z hodnověrných lidoveckých kruhů dovídáme, že příčina odložení sjezdu je jinde [...]*."[55] Článek se dále rozepisoval o příčinách. Tou hlavní měl být souboj Šrámka a Hály jako dvou představitelů strany a zahraničního odboje na straně jedné a kanovníka Staška a Msgre. Tylínka jako dvou představitelů domácího odboje na straně druhé. Podle sociálně demokratického deníku se zvláště při sjezdu ukázalo, že stavět P. Tylínka proti Šrámkovi nebylo správné.

Lidovecký sjezd se nakonec sešel, ale k jeho organizaci chyběl potřebný čas. To se výrazně projevilo i v samotném závěru při volbě delegátů.[56] Ti byli na sjezd voleni kraji, respektive krajskými zastupitelstvy,[57] což umožnilo, aby byli v některých krajích vybráni delegáti podle přání vedení strany. Málo času při přípravě sjezdu a volba některých delegátů měla zaručit prvnímu vedení strany příznivý výsledek.[58]

---

[55] Právo lidu, 10. 3. 1946, s. 1. Sjezd se měl původně konat 9. a 10. února. Viz archiv KDU-ČSL, karton 7/1 – Komise při ÚV 1945–1969. Zápis o poradě šéfredaktorů lidového tisku konané dne 24. 1. 1946.

[56] Jan RENNER, *Československá strana lidová 1945−1948*, Brno 1999, s. 35. Špatná organizace a snaha o utajení se projevila třeba i tak, že veřejnost neměla přístup na sjezd.

[57] *Organisační řád Československé strany lidové*, čl. VII., odst. 2.

[58] Delegátů lidoveckého sjezdu bylo celkem 365. Dělili se do dvou skupin. První, větší skupinou byli plnoprávní členové-delegáti sjezdu. Druhou, menší skupinou, byli delegáti s poradním hlasem. V té první bylo celkem 333 delegátů. Podle organizačního řádu patřili do této skupiny delegáti krajských organizací strany, členové ústředního zastupitelstva strany, straničtí poslanci v Národním shromáždění a členové zemských národních výborů, pokud nebyli členy ústředního zastupitelstva strany nebo delegáty. Mezi delegáty s hlasem poradním, kterých bylo 32, patřili podle organizačního řádu krajští tajemníci a vedoucí redaktoři ostatních periodik stranou vydávaných, pokud nebyli delegáty nebo členy ústředního zastupitelstva. Tato pravidla byla zakotvena v organizačním řádu, který byl schválen až na sjezdu, ale toto ustanovení platilo už při

něm. Mezi plnoprávnými delegáty bylo 114 voleno krajskými organizacemi. Stejný počet připadal na funkcionáře. Zbytek delegátů tvořilo 49 poslanců, 50 členů zemských národních výborů a 6 členů výkonného výboru strany. Pro úplnost dodávám přehled počtu delegátů tak, jak připadali na jednotlivé krajské organizace:

Tabulka č. 1: Přehled počtu delegátů připadajících na jednotlivé organizace v Čechách*

Krajská organizace	počet členů strany	počet delegátů
Velká Praha	26 235	7
Praha – venkov	20 456	5
Havlíčkův Brod	12 905	3
Tábor	19 821	5
Pardubice	25 758	6
Mladá Boleslav	21 031	5
České Budějovice	27 213	7
Hradec Králové	28 802	7
Příbram	8 773	2
Plzeň	12 621	3
Kolín	10 945	3
Louny	9 436	2
pohraničí**	4 007	1

Tabulka č. 2: Přehled počtu delegátů připadajících na jednotlivé krajské organizace na Moravě a ve Slezsku.

Krajská organizace	počet členů strany	Počet delegátů
Západní Morava***	34 637	9
Brno	54 226	14
Olomouc	48 107	12
Slovácko	44 962	11
Ostravsko-slezský	47 252	12

Vysvětlivky:

* Údaje o počtech delegátů a členech strany v českých zemích viz NA Praha, f. 9 – Msgre. Jan Šrámek, sign. 9–48/10.

** Pod označením pohraničí si tehdy lidovci spojovali volební kraje Česká Lípa a Karlovy Vary, kde v době konání sjezdu nebyly ještě vytvořeny krajské organizace. Názvy stejně jako řazení krajských organizací v českých zemích jsem ponechal tak, jak byly označovány ve stranických zprávách. Viz NA Praha, f. 9 – Msgre. Jan Šrámek, sign. 9–48/10.

*** Pod označením západní Morava byl míněn Jihlavský kraj.

Z uvedeného přehledu vyplývá, že na zhruba 4000 členů připadal jeden delegát. Tento přehled je cenný i pro poznání stavu členské základny strany. Celkový počet členů byl uváděn při

První sjezdový den, v pondělí 1. dubna, se konaly porady jednotlivých odborů strany. Byly to odbory mládeže, zemědělců, dělníků a zaměstnanců, žen, živnostníků a svobodných povolání. V rámci dělnicko-zaměstnaneckého odboru jednaly zvlášť dvě sekce, a to veřejných zaměstnanců a soukromých zaměstnanců. Těchto šest odborů jednalo o svých stavovských problémech a mělo za úkol připravit si své návrhy pro jednotlivé sjezdové komise. Lidová demokracie referovala o těchto schůzích ve smyslu, že: „*...ze všech těch porad vyšlo mnoho podnětů a návrhů svědčících o tom, jak program strany nalézá živou odezvu ve všech složkách národa*.“[59] O některých událostech, zejména o sporech uvnitř strany, se už nezmiňuje. Ty mohl z referátů o sjezdu vytušit jen pozorný čtenář znalý poměrů.

Zajímavá diskuze probíhala při poradě dělnicko-zaměstnaneckého odboru v Obecním domě, kterého se zúčastnilo 300 delegátů. Jednání a diskuzi řídil poslanec Alois Petr. Lidová demokracie napsala, že při této debatě se „*...rozvinula obšírná debata, v níž byly probrány všechny ožehavé otázky doby [...]*.“[60] Nebylo už ovšem napsáno, že se řečníci shodli na tom, že ideovým programem strany je křesťansko-sociální péče o každého člověka, což podle účastníků debaty bylo v rozporu se třemi stranami socialistickými, které se „*starají jen o masy svých příznivců*“. Komunistická idea byla dokonce poslancem Petrem označena za „*rozkladnou a státu nepřátelskou*“.[61] Ani ne o dva roky později však vstoupil Alois Petr do vlády ovládané komunisty.

Zároveň už při diskuzích tohoto odboru zaznívaly mimo jiné protesty proti vedení strany. Opravdu bouřlivá diskuze měla ovšem přijít až následující den.

V úterý 2. dubna došlo ve Smetanově síni Obecního domu k plenární schůzi. Msgre. Šrámek, stejně jako P. Hála, se sjezdu neúčastnili, protože byli nemocní, a tak z pověření předsedy zahajoval schůzi ministr zdravotnictví prof. Adolf Procházka.[62] Pomineme-li zaslání pozdravných telegramů prezidentu Benešovi,[63] Šrámkovi a Hálovi spolu s dalšími procedurálními záležitostmi, došlo během dopoledního programu na úvodní projev Adolfa Procházky. Ministr se v něm zabýval především postavením lidové strany ve společnosti, respektive v Národní frontě.[64]

---

příležitosti sjezdu ve výši 457 297. Údaje o sjezdu viz NA Praha, f. 9 – Msgre. Jan Šrámek, sign. 9–48/10.

[59] Lidová demokracie, 2. 4. 1946, s. 2.

[60] Tamtéž, s. 2.

[61] NA Praha, f. 100/1, sv. 24, aj. 161.

[62] Lidová demokracie, 3. 4. 1946, s. 1.

[63] Lidová demokracie, 5. 4. 1946, s. 1. Prezident Edvard Beneš odpověděl lidovcům telegramem, který byl otištěn v Lidové demokracii 5. dubna 1946. Mimo jiné napsal: „*Jsem spolu s Vámi přesvědčen, že ona jednotící síla společných ideálů bude zachována i v budoucnu a že stejnými ideály a stejnou prací i nyní v době míru nejen zabezpečíme, ale zdokonalíme a zlepšíme ještě svůj sociálně pokrokový, lidový a hlavně vyšší stát, Československou republiku*.“

[64] Projev vyšel tiskem. Srov. A. PROCHÁZKA, *Lidová strana v Národní frontě*.

Jeho projev vyzněl ve prospěch obhajoby demokracie a obnovy právního řádu. V otázce stranického vývoje žádal reorganizaci strany především kvůli novým členům. O straně řekl: „*Zůstávajíc svým programem a praxí stranou středu a zdůrazňujíc též veřejně toto své postavení a poslání, byla košickým programem a spoluprací s komunisty a socialisty posunuta doleva, kdežto svými novými voličskými kádry a celkovým stranicko-politickým rozložením národa tíhla doprava*.“[65] Jeho názory získaly značný ohlas. Velmi se o nich diskutovalo v programové komisi, jíž byl projev určen. Po projevu došlo k ustavení pěti odborných komisí: politické, programové, organizační, hospodářské a volební.[66] V těch se projednávaly další body programu.

V politické komisi se jednalo pod vedením poslance Vičánka o činnosti a stavu strany. Programová komise jednala pod vedením poslance Dr. Josefa Nováka. Nový program byl jednomyslně přijat, přičemž panovala shoda, že se příliš neliší od prvorepublikového. Organizační komise pod vedením poslance Karla Procházky jednala o řádu strany. Organizační řád byl sice schválen sjezdem, ale vyhlášen byl až širším výborem 16. července 1946. Delegáti byli seznámeni pouze se zásadami, které schválili.[67] Výsledkem jednání organizační komise bylo mimo jiné přijetí návrhu, aby se členové oslovovali bratře a sestro.[68] Hospodářská komise se zabývala neutěšeným stavem financí. Navrhla zřídit volební fond a řešit otázku nedostatečných příspěvků. Navrhovalo se mimo jiné zavedení výplatních známek. Kulturní komise se zabývala především otázkami souvisejícími s výchovou dětí a školami. Ve všech komisích byly přijaty návrhy bez větších problémů. Návrhy pak schvaloval sjezd při své druhé plenární schůzi. Největší diskuze se rozpoutala nad otázkou nového vedení.

Ve volební komisi po čtyřhodinovém projednávání přijali návrh předložený vedením strany ve věci obsazení 29 členů výboru strany a 70 členů zastupitelstva. Na schůzi byla otázka zvolení navržených členů úmyslně posunuta až na podvečer. V 17.30 navrhl předsedající sjezdu, poslanec Jaroslav Řehulka, aby vzhledem k pokročilému času byla provedena volba nominovaných. Večer měli totiž účastníci sjezdu navštívit v 18.30 představení Smetanovy Libuše v Národním divadle. Proti návrhu se postavili někteří delegáti a prosadili, aby se volby přesunuly na následující den. Jednalo se o otázce kandidátů, nikoliv však o předsedovi. Tím se stal dosavadní předseda Msgre. Šrámek, který byl jednomyslně přijat.

---

[65] A. PROCHÁZKA, *Lidová strana v Národní frontě*, s. 6.

[66] Lidová demokracie, 3. 4. 1946, s. 1.

[67] Na titulní straně Organizačního řádu je napsáno: „*Schválen sjezdem Československé strany lidové v Praze 2. dubna 1946. Ve smyslu sjezdem uděleného zmocnění znění řádu prozkoumal, upravil a vyhlásil širší výkonný výbor strany ve své schůzi v Praze 16. 7. 1946*.“

[68] V českých politických stranách se členové oslovovali buďto soudruhu-soudružko (sociální demokraté a komunisté) nebo bratře a sestro (lidovci a národní socialisté).

Už při čtení navržených jmen na schůzi došlo k protestům. Jeden z pozorovatelů sjezdu, který o něm vypracovával zprávu pro komunistickou stranu, si k tomu poznamenal: „*Když však redaktor Žampach začal číst další členy výkonného výboru, byl delegáty křikem a dupotem umlčen a musel od toho upustiti, neboť hrozilo nebezpečí úplného rozbití sjezdu*.“[69]

Do debaty se následně zapojil poslanec Josef Limpouch. Ten poukázal na nebezpečí, že by se sjezd mohl protáhnout proti očekávání a že by účastníci nestihli odjezd domů; proto trval na hlasování ještě ten den. Návrh byl využit předsedajícím sjezdu, poslancem Řehulkou. Ten pověřil znovu Františka Metoděje Žampacha, aby přečetl navržené kandidáty. Nato následovala vzrušená diskuze. Protesty šly ze všech stran. Do výkonného výboru chtěl každý kraj svého zástupce. Dělníci spolu s havíři z Těšínska, stejně jako policisté a vojáci z povolání protestovali proti skutečnosti, že nemají ve výkonném výboru žádné zastoupení. Kritizoval se v něm velký počet poslanců. Nebyly spokojeny ani ženy, které poukazovaly, že je ve vedení žen málo, a požadovaly alespoň 20% zastoupení ve vedení. Proti těmto námitkám vystupoval na obhajobu vedení poslanec Petr. Ten se odvolával především na Šrámkův souhlas s kandidátkou.

Po diskuzi předsedající navrhl, aby se hlasovalo ještě tento den. Návrh byl přijat poté, co se pro něj vyslovila asi třetina delegátů. Předsedající nedal totiž hlasovat, kdo je proti. Jeho jednání vyvolalo bouři odporu. Sám musel ukončit své předsednictví a na jeho místo nastoupil augustinián P. Karel Fanfrdla, místopředseda ZNV v Brně. Ten se snažil delegáty uklidnit. Část jich hrozila odjezdem a někteří navrhovali vypracovat novou kandidátku. O tom se ovšem nehlasovalo. V kritickém okamžiku vystoupil Msgre. Alois Tylínek, děkan z pražských Nuslí. Byl pověstným řečníkem a jeho talent se zde projevil. Apeloval na cit delegátů, odvolával se i na své věznění v koncentračním táboře, prosil je, aby i když s navrženou kandidátkou nesouhlasí, zachovávali jednotu. V první řadě je důležitý rozkvět strany. Vystoupením se mu podařilo do značné míry uklidnit sál, někteří delegáti přesto jednání opustili. Jiní hovořili o teroru a nedemokratických volbách.[70] Zbytek delegátů zůstal v jednacím sále a kandidátku přijal.[71]

---

[69] NA Praha, f. 100/1, sv. 24, a.j. 161. V tomto dokumentu pod označením Ze sjezdu Československé strany lidové je popis průběhu sjezdu.

[70] NA Praha, f. 100/1, sv. 24, a.j. 161. Kritické hlasy ke způsobu vedení sjezdu se ozývaly i po skončení sjezdu. Příkladem může být i anonymní dopis zachovaný ve Šrámkově pozůstalosti ze dne 17. dubna 1946. Autor napsal o závěru sjezdu, že byl sice manifestační, ale jen proto, že delegáti měli zájem, „*...aby naše hnutí bylo co nejmohutnější [...]*.“ Viz NA Praha, f. 9 – Msgre. Jan Šrámek, sign. 9–48/9. V podobném duchu hovoří i záznam Jaroslava Mikudy ze dne 21. 6. 1946. Ve svém záznamu zachytil stanovisko dr. Heleny Koželuhové k situaci ve straně. Tento záznam se pak stal jedním z podkladů pro vyloučení Koželuhové ze strany. Mimo jiné se v něm praví: „*Kritizovala* [tj. dr. Koželuhová] *dále uspořádání sjezdu, který prý byl důkazem neschopnosti p. generálního tajemníka Dr. Klimka a terorisující vystoupení p. místopředsedy strany*

Boj byl rozhodnut. A tak poslední den probíhal ve znamení postupného zklidnění. Klasik by možná řekl: ticho po bouři. Poslední den byl už ve znamení stranických projevů a ukončení sjezdu. Lidová demokracie příští den napsala: „*I. sjezd delegátů československé strany lidové skončen. Nyní do práce za volební vítězství křesťanské demokracie*.“[72] Poslední den zazněly tři velké projevy. Promluvili poslanci Ducháček a Řehulka a nakonec je nutno zmínit projev preláta Františka Světlíka.[73]

Poslanec Ducháček hovořil o zahraničním odboji a o vztahu strany k němu.[74] Nejvíce prostoru věnoval samozřejmě Šrámkovi a jeho činnosti. Mimo jiné v oslavě Šrámka pravil, že: „*...pomohl vyprostit z mnichovského bláta uvízlá kola naší státní mašiny [...]*.“[75] Poté hovořil poslanec Řehulka o usnesení sjezdu[76] a poslední řečník Světlík nazval svůj projev: „*Nástup nové generace čsl. strany lidové*“.[77] Jeho projev nebyl jen oslavnou řečí[78] na význam strany, ale zazněla zde i dvě důležitá stanoviska reprezentující názor strany jak ve vztahu k novým členům, tak ve věci národnostního uspořádání. Problém národnostní, i když se vlastně částečně řešil právě probíhajícím odsunem, byl stále živý. P. Světlík se přiklonil k tvrzení, že strana lidová byla od počátku pro stát národní a ne národnostní. K otázce nových členů odpověděl na požadavek reorganizace, když pravil: „*Sjezd byl dále zajímavý tím, že se ho zúčastnila řada delegátů bývalých stoupenců stran, které v druhé republice nebyly již obnoveny. Svým přesvědčením patřili k nám již dříve a byli oddělováni od nás hlavně stavovskými přehradami. Vítám je v našich řadách srdečně, těšíme se s nimi na spolupráci a jsme přesvědčeni, že brzy vniknou do ducha naší strany a úplně s námi splynou*.“[79] Noví členové měli ve volbách pomoci straně,

---

p. P. Karla Fanfrdly, jakož i p. redaktora Žampacha [...].“ Viz NA Praha, f. 9 – Msgre. Jan Šrámek, sign. 9–48/9.

[71] O sjezdu srov. také Václav PAVLÍČEK, *Politické strany po únoru I*, Praha 1966, s. 85.

[72] Lidová demokracie, 4. 4. 1946, s. 1.

[73] K postavě preláta Františka Světlíka blíže srov. Pavel MAREK – Miloš TRAPL, *Mons. František Světlík (1875−1949). Nástin života a díla katolického politika a novináře*, Rosice u Brna 2001.

[74] Projev vyšel tiskem. Srov. Ivo DUCHÁČEK, *Naše účast v zahraničním odboji*, Praha 1946.

[75] Tamtéž, s. 7.

[76] Projev vyšel tiskem. Blíže srov. J. ŘEHULKA, *Cestou demokracie*, Praha 1946.

[77] Lidová demokracie, 3. 4. 1946, s. 1.

[78] O straně například řekl, že „*je velkou stranou pevného a jasného programu, stranou pevně organisovanou, šikem spořádaným a připraveným k zápasu o velké mravní a duchovní hodnoty*“. Tamtéž, s. 2.

[79] Tamtéž, s. 1.

ale ta se kvůli nim neměla měnit. Tímto projevem lidovecký sjezd v podstatě skončil.

Závěrem

Volba stranického vedení byla zpravidla tím posledním závažným bodem, který strany řešily na svých vrcholných setkáních. Všechny sjezdy pak končily slavnostním provoláním nového (nebo staronového) vedení, členové byli vyzýváni k větší horlivosti, a to především vzhledem k nadcházejícím květnovým volbám. Po slavnostním zakončení, někdy i dříve, se delegáti rozjížděli do svých domovů, přičemž jim bylo připomínáno, aby ve svém okolí náležitě informovali o proběhlé události. Na těchto setkáních se ukazovala síla, ale i slabost jednotlivých politických stran a projevovaly se zde mnohé problémy, se kterými se strany zrovna potýkaly. Sjezdy jako takové však přinesly několik podstatných výsledků. Předně byly schváleny programové dokumenty a stanovy (organizační řády) povolených stran a vedle toho bylo také řádně zvoleno vedení těchto stran, které na další dobu vytvářelo politiku a usilovalo o přízeň voličů v květnových volbách. Do února 1948 už se uskutečnily pouze sjezdy národních socialistů a sociálních demokratů v roce 1947, lidovci a komunisté už v dalších dvou letech neměli potřebu setkat se na celostátní úrovni.

Michal Pehr

Tschechische politische Parteien in der Dritten Republik und ihre Nachkriegsparteitage

Zusammenfassung

Die vorgelegte Studie befasst sich mit den Parteitagen tschechischer politischer Parteien nach dem Zweiten Weltkrieg, als es in der Tschechoslowakei zu wesentlichen Wandlungen im politischen Parteiensystem kam. Die wichtigste Änderung in dieser Richtung war unbestritten die Verkleinerung der Anzahl politischer Parteien, das ausdrückliche Verbot der rechten und mittleren Vorkriegsparteien (Agrarier, Nationaldemokraten und Unternehmer) und nicht zuletzt die Entstehung der Nationalen Front als Dachverband der erlaubten politischen Parteien, deren weitere Existenz durch die Verdienste dieser Parteien im Widerstand begründet wurde. Die Änderungen des politischen Parteiensystems äußerten sich allerdings auch anders. Die Bedeutung der gewählten Parteien im Leben der Nachkriegsgesellschaft nahm stark zu. In gewisser Weise kam es zu einer paradoxen Situation. Die Reduktion der Parteienlandschaft wurde als Notwendigkeit verteidigt, den politischen Parteien eine neue Bedeutung zu geben, und außerdem sollte dadurch vor allem alles Negative beseitigt werden, was mit dem Phänomen des politischen Parteiensystems in früheren Zeiten verbunden war. In Wirklichkeit kam es allerdings zum genauen Gegenteil. Die erlaubten Parteien bewahrten alle ihre traditionellen Merkmale und auch ihre traditionellen Mängel. Ihre exklusive Stellung als „*Klub weniger auserwählter*“, also erlaubter, und gleichzeitig regierender Parteien führte dazu, dass sie sich nicht änderten. Ihre Möglichkeiten, das Leben der Gesellschaft zu beeinflussen, waren weitaus größer als in der Zeit des freien Wettbewerbs der politischen Parteien, und die Nachkriegssituation zeichnete sich durch einen Zweikampf dieser auserwählten Parteien aus. Das äußerte sich auch in der Organisation und Form der Nachkriegsparteitage, wobei man sich bemühte, sie zu einem Ereignis von landesweiter Bedeutung zu machen.

Michal Pehr

Czech Political Parties during the Third Republic, and their Post-war Congresses

Summary

The submitted study looks at Czech political party congresses after the Second World War, when there was a fundamental transformation of political partisanship. In this regard, undoubtedly the most important change was a reduction in the number of political parties, the express prohibition of the pre-war right-wing and centralist parties (the Agrarians, National Democrats and the Traders), and last but not least the establishment of the National Front as an umbrella organisation for the approved political parties whose further existence was justified by the services of these parties in the resistance. But the changes in political partisanship were expressed in other ways too. The importance of the approved parties increased significantly in post-war society. It resulted in somewhat of a paradox. The reduction in political parties was justified as necessary to give political parties new importance and above all this was meant to get rid of all the negative aspects that the phenomenon of political partisanship had previously been associated with. In fact, however, it resulted in the exact opposite. The approved parties kept all of their traditional hallmarks, including their traditional shortcomings. Their exclusive status in a *'club of a select few'*, i.e. the approved and current governing parties, led to them not changing and their ability to influence life in society being much greater than when there had been free competition between political parties, and as such the post-war situation was marked by struggles between these select parties. This was also seen in the organisation and form of their post-war congresses, with attempts to increase the status of these events to make them of national importance.

MODERNÍ DĚJINY **MODERN HISTORY**
Roč. 24, 2016, č. 1, s. 213–251 Vol. 24, 2016, No. 1, p. 213–251

Ladislav Kudrna – František Stárek, Čuňas

Tenkrát na Severu. Teplický underground versus Veřejná a Státní bezpečnost 1965–1985

Once Upon a Time in the North. The Teplice Underground versus Public and State Security 1965–1985

The North Bohemia Region, especially Teplice, was along with Prague one of the key centres of the opposition community, which later acquired the term 'underground'. The underground movement soon came into conflict with the normalisation regime. Using the example of one specific city and its community, we have aimed to demonstrate its multifaceted nature. We have begun in 1965, when the underground was spawned, with 1985 being a year of its resurgence following harsh persecution at the beginning of the 1980s. For clarity, we have had to give a brief description of events already well-known and studied in our paper. It also proved impossible to describe the regional issue without anchoring it within its society-wide context, as well as the status of the authorities on the one hand, and the underground on the other. As yet unpublished archive sources, mainly of State Security provenance, were used in the writing of the study.

Keywords: History, 20th century, Czechoslovakia, underground, "long hair", Teplice, Charter 77, State Security secret police, the Communist Party

V rozporu s etickou normou

Třebaže do povědomí širší veřejnosti vstoupila soudní perzekuce nonkonformního společenství v polovině 70. let (v souvislosti se soudním líčením, nepřesně označovaným jako proces s *The Plastic People of the Universe*), faktem zůstává, že za „provozování" *Rock and Rollu*, byli mladí tvrdě ztrestáni již v roce 1957.[1] Nicméně ke skutečné revoluci v (na) „hlavě"[2] došlo o deset let později, kdy mládež prožívala svoji generační vzpouru.[3]

Nový životní styl formoval populární *big beat*, kdy západní hudba „přelézala" přes železnou oponu díky rozhlasovým stanicím (*Luxemburg*, *Svobodná Evropa* či armádní stanice *A.F.N. Munich*, hrající pro americké vojáky).[4] Snad každé město zažilo nevídaný boom amatérských skupin. Jednalo se o zpětnou vazbu na slavné *The Beatles* a *The Rolling Stones*.

Nejvýraznější kapelou v české kotlině se stali progresivní *Hells Devils*, zejména poté, co se jejich manažerem stal Evžen Fiala junior, produkčním Evžen Fiala starší, zvaný Toskány, a Binny Laney zvukařem (konec roku 1962). Oproti ostatním totiž „ďáblové" dokázali „překročit" prostor mezi hledištěm a jevištěm. Interakce mezi hudebníky a diváky byla naprosté novum v tehdejší hudební produkci.

Při jednom vystoupení, kdy byl celý sál doslova ve varu, vytrhl Fiala zpěvákovi mikrofon z ruky a zařval: „*My tady z toho tu Ameriku uděláme!*" Poslední koncert, uskutečněný 6. dubna 1965 v Brandýse nad Labem, splňoval veškeré atributy undergroundových vystoupení *Plastiků*.

Zvěsti o kapele se dostaly až na Západ. V západoněmeckém *Sternu* vyšel článek: *Rudí Beatles z Prahy*, později otištěný i v *Le Match de Paris*. Mediální reakce komunistického režimu na sebe nenechala dlouho čekat. Ještě předtím, než kapela definitivně skončila, stačila v nebývalé míře ovlivnit směřování dalších skupin.

V Teplicích například existovaly dvě kapely „téhož" jména: *Black Devils a The Devils Bells*. Snad ještě důležitější byl pocit sounáležitosti. Z okruhu fanouš-

---

[1] Ladislav KUDRNA – František STÁREK, ČUŇAS, *„Páskové" z Mánesu.* Fakta a svědectví 3, 2014, s. 20–22.

[2] Ian MacDONALD, *Revoluce v hlavě. Beatles, jejich písně a 60. léta*, Praha 1997.

[3] Jaroslav PAŽOUT, *Mocným navzdory. Studentské hnutí v šedesátých letech 20. století*, Praha 2008.

[4] V Košířích bydlel Zbyněk Lán, známý ovšem jako Binny Laney, velký fanoušek rock and rollu a prvotřídní znalec elektrotechniky. Doslova na koleni vyráběl magnetofony a pořizoval z výše uvedených stanic zvukové stopy. Do hledáčku ministerstva vnitra se dostal poté, co do éteru vysílal hudební pořady *Svobodné Evropy*. František STÁREK, ČUŇAS, *Na počátku ~~bylo slovo~~ ... byli Hells Devils*, Paměť a dějiny, 2011, č. 2, s. 20.

ků, ale i těch, kteří „ďábly“ nikdy neviděli, se začal vytvářet zárodek hnutí či společenství, evokující pozdější „fans“ okolo *Plastiků*.[5]

Zásahy Veřejné bezpečnosti během koncertů, negativní mediální kampaň a konečně soudní proces s manažerem kapely, opět připomínají pozdější sedmdesátá léta. *Hells Devils* byli první, kdo vykročili jiným směrem. Jejich konec jakoby předznamenal nově nastupující dekádu částečného uvolnění (nejen) v kulturní oblasti. Ostatně, poněkud příznačné bylo, že měsíc po ukončení jejich činnosti, byl z Československa vyhoštěn Allen Ginsberg.

Teenageři, dospívající v liberálnějším prostředí šedesátých let, doslova hltali novinky ze svobodného světa. Jan Zábrana či Josef Škvorecký představili výkvět beatnické literatury.[6] Tehdejší guru americké nezávislé kulturní scény, Ginsberg, dokonce, třebaže neplánovaně, v únoru 1965 navštívil Československo. Jeho zevnějšek, dlouhé vlasy (bráno v kontextu doby, kdy nosit dlouhé vlasy, znamenalo mít je přes uši), vousy, obnošené tenisky, a svobodný způsob vyjadřování, způsobily doslova poprask.[7]

Přítomnost subkulturního „buřiče“, navzdory krátkému pobytu, znamenala morální vzpruhu pro mladou generaci. Represivní orgány konstatovaly (v souvislosti s níže uvedenou kampaní) následující: „*Škodlivý vliv na naši mládež měl v minulém roce americký básník Ginsberg, stoupenec tzv. směru „Bídníků* (sic!) *– zbité generace“, který byl hostem některých našich básníků a který se snažil rozšiřovat své zvrácené názory i u nás. Mimo svého slovního působení měl v oblibě chodit na veřejnosti v rozervaném oděvu.*“[8]

Samozřejmě, že svůj díl „vinny“ měla i „zkažená“ západní hudební produkce. Zpráva Veřejné bezpečnosti sice působí úsměvně: „*Nepříznivě působilo na mládež také vystoupení francouzského souboru Beatles* (sic!) *pod vedením Hallydaye*[9].“[10] Mnohem méně úsměvná ale byla soudní dohra pro návštěvníky libereckého a plzeňského koncertu: „*Svým vystoupením podněcoval mládež k výtržnostem, což se mu podařilo hlavně v Liberci a v Plzni, kde museli k likvidaci zasáhnout*

[5] F. STÁREK, ČUŇAS, *Na počátku ~~bylo slovo~~ … byli Hells Devils*, s. 17–27.

[6] Jan ZÁBRANA, *Potkat básníka,* Praha 1989; TÝŽ, *Jistota nejhoršího*, Praha 1991.

[7] Petr BLAŽEK, *Vyhoštění krále majálesu. Allen Ginsberg a Státní bezpečnost*, Paměť a dějiny 2, 2011, s. 28–43.

[8] Archiv bezpečnostních složek (dále jen ABS), fond (dále jen f.) Ministerstvo vnitra – vyšetřovací spisy (dále jen MV), signatura (dále jen sign.) VB-928, zde Nežádoucí negativní jevy mezi mládeží – návrhy na opatření ze strany Hlavní správy VB ze dne 15. 7. 1966, l. 262.

[9] Johnny Hallyday (15. 6. 1943), vlastním jménem Jean-Philippe Smet, je populární zpěvák a herec, přezdívaný francouzský Presley.

[10] ABS, f. MV, sign. VB-928, zde Nežádoucí negativní jevy mezi mládeží – návrhy na opatření ze strany Hlavní správy VB ze dne 15. 7. 1966, l. 262.

příslušníci Veřejné bezpečnosti. V Liberci je pro tuto výtržnost a násilí na veřejném činiteli stíháno 18 osob, z toho 8 tzv. „mániček" a v Plzni dalších 5 osob."[11]

Rok po Ginsbergově vypovězení bylo vedení strany šokováno „přílivem" dlouhovlasých mladíků. Nejprve proběhla 19. srpna 1966 jednorázová akce vůči tzv. vlasatcům, kteří se scházeli na schodech Národního muzea. Po úspěchu, zákrok byl kvitován širokou veřejností, vydalo samotné předsednictvo Ústředního výboru KSČ směrnici, jíž byla spuštěna celostátní kampaň vůči vlasatým (akce *Mánička* či *Vlasatice* nebo *Vlasatci*).

Směrnice, mimo jiné, uváděla: „*V posledních letech v souvislosti s vystupňováním propagace a popularizace různých kulturních big – beatových skupin v některých evropských státech, zesílily tendence pronikání nevkusu do úpravy a oblékání i u části naší mládeže, zejména chlapců. Tato vnější úprava dlouhých vlasů tzv. „mániček" však je zpravidla dále spojována s nečistým, urážejícím oblékáním, špatným chováním a hrubostí. Jejich chování i vystupování je v rozporu se soustavou etických norem, hluboce se dotýká morálky individua, mezilidských vztahů, socialistické zákonnosti i veřejného pořádku.*"[12]

Perzekvováno bylo 3976 osob (40 % nedospělých, 60 % v rozmezí 18 až 26 let). Jednalo se do té doby o bezprecedentní zásah vůči nekonformní, mladé populaci.[13]

V Severočeském kraji napočítali příslušníci Veřejné bezpečnosti 479 vlasatců (12 % z celorepublikového počtu). Nejvyšších počtů dosahovali v Ústí nad Labem (71), Teplicích (61), Chomutově (61), Mostu (60), Liberci (58), Děčíně (51) a Jablonci (49). Během podzimu 1966 byla drtivá většina z nich, často násilím, ostříhána a pokutována (vlasatec musel za svoji „kultivaci" zaplatit, obvykle 50 Kčs).

Náčelník Krajské správy SNB Ústí nad Labem, pplk. Kudrna, v říjnu 1966 kvitoval, že problém vlasatců byl definitivně vyřešen. Perzekuční vlnu přečkalo pouze několik jedinců, kteří si obvykle před zahájením kampaně stačili zajistit výměnu občanských průkazů. V celém Severočeském kraji zůstalo pouhých 35 mániček (v Jablonci devět, České Lípě osm, Ústí nad Labem pět, Děčíně a Litoměřicích čtyři, Chomutově tři a Teplicích dvě).[14]

Vedení strany bylo úspěchem kampaně nadšeno. Veřejnost nejenže „velké stříhání" uvítala, ale někde přiložila i ruku k „dílu". Například v Teplicích byl

[11] Tamtéž, l. 262–263.

[12] Tamtéž, zde Komentář k návrhu komise pro ochranu veřejného pořádku Západočeského krajského národního výboru v Plzni ze dne 20. 9. 1966 na opatření proti některým projevům chuligánství u mládeže, obsahující opis usnesení ÚV KSČ, l. 98.

[13] Podrobněji Petr BLAŽEK – Filip POSPÍŠIL, *„Vraťte nám vlasy!" První máničky, vlasatci a hippies v komunistickém Československu*, Praha 2010.

[14] ABS, f. MV, sign. VB-928, zde dálnopis náčelníka KS-SNB Ústí nad Labem, pplk. Kudrny, na Hlavní správu SNB – VB Praha ze dne 20. 10. 1966, l. 28.

nejmenovaný mladík chycen davem a přímo na ulici, za nadšeného pokřiku kolemjdoucích, ostříhán. V Jednotném zemědělském družstvu Strupčice, okres Chomutov, a elektrárně Počerady, okres Louny, byli vlasatci ostříháni spoluzaměstnanci.[15] Modus operandi většinové společnosti evokuje totalitní metody nacistického režimu.

Dle usnesení komunistické strany, měl být vlasatcům, cestou národních výborů, zamezen vstup do lázeňských měst, rekreačních oblastí, jimi určených restaurací, vináren, kaváren a hotelů. Odborové orgány, vedoucí dílen, ředitelé škol a učilišť, měli apelovat na žáky, aby se dobrovolně nechali ostříhat. Při uzavírání učebních (pracovních) smluv, musel být připojen závazek o osobní úpravě a pracovním ustrojení. Ministerstvo školství mělo zajistit doplnění školních a internátních řádů o zákaz nošení dlouhých vlasů. Vlasaté osoby neměly být pouštěny do zahraničí.[16] Mnohé národní výbory šly ještě dál. Nejenže nepouštěli vlasatce do hospod, ale ani do veřejné dopravy.

Jednalo se však o Pyrrhovo vítězství. O deset let později se počet mániček v Severočeském kraji nejen nesnížil, ale zdvojnásobil. Tentokrát již nešlo pouze o vyjádření jinakosti vzhledem, ale mnohdy o přímé zapojení se do podzemních aktivit. Cesta od máničkovského protoundergroundu k undergroundu byla nastartována právě událostmi druhé poloviny šedesátých let.

Plastičtí lidé

Na konci roku 1966 se zdál být problém mániček vyřešen. Krátký sestřih měl zaručit jejich návrat do většinové, „socialistické" společnosti. O rok později, kdy vlasy opět dorostly, ale byly na pořadu dne závažnější události, nežli délka účesu. Pražské jaro znamenalo rozkvět veřejného života. Zrušení cenzury otevřelo tok politických a kulturních informací.

Na pódiích vystupovali psychedeličtí *The Primitives Group*, jejichž profesionálním manažerem se v roce 1967 stal Evžen Fiala. Pokud jde o pódiovou divokost, tak si *Primitivové* nezadali s pražskými „ďábly". Je příznačné, že pro tehdejšího uměleckého šéfa kapely, kunsthistorika Ivana Martina Jirouse, známějšího pod přezdívkou Magor, tehdejší změny představovaly toliko mocenský konflikt uvnitř nereformovatelné komunistické strany. V euforii uvolnění se zapomínalo na represivní složky režimu, nadále plně funkční. Příslušníci Státní bezpečnosti například pečlivě monitorovali koncert *Primitivů* v dubnu 1968.[17]

[15] Tamtéž, zde hlášení pplk. Kudrny ze dne 28. 9. 1966, l. 119.

[16] Tamtéž, zde Opatření proti některým negativním jevům projevujícím se u části mládeže, l. 174–179.

[17] ABS, fond Svazky kontrarozvědného rozpracováni – Centrála (dále jen f. MV-KR), archivní číslo (dále jen a. č.) 600608 MV, signální svazek „LUDO", vedený na Zbyňka Lána (nar. 1938).

Je paradoxem doby, že po srpnové okupaci se subkultura ocitla v jistém „závětří", trvajícím zhruba do počátku sedmdesátých let.[18] Ostatně, *Plastici*, nejznámější undergroundová kapela, vznikla v září 1968. Svoji tvorbou navazovali zejména na *The Velvet Underground* a pražské *Primitivy*. V dubnu následujícího roku (kdy shodou okolností nahradil Husák ve funkci prvního tajemníka Dubčeka) se zúčastnili přehlídky amatérských skupin (*Beat Salon*) ve smíchovském *Music F Clubu*. Dostali se až do finále a od časopisu *Mladý svět* získali zvláštní cenu za tvůrčí přístup.

Na festivalu se seznámili s Jirousem a bývalým manažerem *Olympiku* Pavlem Kratochvílem. Jirous měl na starosti uměleckou vizi kapely, zatímco Kratochvíl manažoval a rychle napomohl profesionalizaci *Plastiků*. Kultura sice přišla na řadu až po stranických čistkách, ale o to více zůstala v zorném poli establishmentu.

Pokud chtěly hudební skupiny nadále vystupovat, musely mít nejen zřizovatele, ale i tzv. povinné přehrávky. Dále musely svůj název „počeštit" a repertoár omezit na co nejmenší výskyt anglicismů. Zevnějšek musel odpovídat představám o slušném oblečení, a vlasy musely být pochopitelně kratší. V opačném případě se muzikanti vystavovali mocenským postihům.

V plné míře to platilo pro *Plastiky*, jejichž vztahy s agenturou *Akord*, patřící pod *Pražské kulturní středisko*, se začaly komplikovat. V květnu 1970 přišli o profesionální status a museli vrátit drahou aparaturu. Ke konci června 1972 odehráli samostatné koncerty ve Zruči nad Sázavou a v *Závodním klubu ČKD Polovodiče* na Praze 4. Zatímco první vystoupení mělo negativní ohlas v tamním tisku, na druhém došlo ke konfliktu s příslušníkem Pomocné stráže Veřejné bezpečnosti.

O rok později (v květnu) absolvovali povinné přehrávky pro *Pražské kulturní středisko*. Nejprve kvalifikaci získali, ale poté obdrželi zamítavé stanovisko. Člen komise a rovněž zástupce Národního výboru hlavního města Prahy, po přehrávkách rezolutně prohlásil: „*Okamžitě zavřít, ostříhat a do dolů*."[19] Na konci července byl Magor zatčen a odsouzen za slovní potyčku s majorem Státní bezpečnosti ve výslužbě a prvního prosince 1973 odehráli *Plastici* fakticky poslední veřejné vystoupení.[20]

Teplice na počátku normalizace

Zatímco v Praze se kulturní opozice formovala v prostředí *Plastiků*, kteří od roku 1973/4 hráli na zapřenou, v Teplicích se subkulturní život odvíjel jinak. Drsné sociální prostředí nepřálo vzniku podzemních kapel, opírajících se o kvalitní apara-

[18] Jedná se o jistou generalizaci, jelikož i v této době docházelo k lokální perzekuci mániček.

[19] Martin Ivan JIROUS, *Magorův zápisník*, Praha 1997, s. 309.

[20] The Plastic People of the Universe, Historie, http://www.plasticpeople.cz/historie/ (podle stavu ke dni 27. 8. 2015)

turu. Většina původního, německého obyvatelstva byla po válce odsunuta. Nově příchozí měli v jistém slova smyslu mentalitu amerických pionýrů divokého Západu. Museli se o sebe umět postarat. Navíc, někteří tam byli přesídleni, aniž se jich někdo ptal.

Město samotné bylo poznamenáno jak válkou, tak početnou romskou komunitou. Rvačky na nože nebyly ničím výjimečným. Státní moc, respektive struktura, se formovaly poměrně dlouhý čas. Učitelský sbor nebyl přehnaně aktivistický. Generace budoucích mániček se narodila na přelomu čtyřicátých a padesátých let. Byla to první generace dětí Severu. Díky vnějším okolnostem se utvářela početná skupina lidí, která měla odlišný přístup ke konzumnímu způsobu života.

Generační setrvačnost se odrazila i v první generaci, jejíž otcové (většinou) pracovali v hornictví. V 50. letech převládala hlubinná těžba. V šachtě šlo o život prakticky každý den. Všudypřítomnost fatálního konce, znamenala pro mnohé osobní vyrovnanost.

Máničkovský styl života přetrvával do počátku 70. let. Již od poloviny 60. let se máničky ze Severočeského kraje scházeli (ke konci srpna) na Máchově jezeře, při konání *Benátské noci*, na *Dočesné* v Žatci (a dalších místech), kde vznikaly vazby a kontakty (Státní bezpečností nikdy nepochopené), které položily základ „informační dálnici", díky níž byla později vybudovaná, patrně nejvýkonnější, distribuční síť časopisu *Vokno*.[21]

Mezi důležité aspekty dané životní existence, patřilo dodržování nepsaných, o to však pevnějších pravidel vzájemné podpory a pomoci, bez ohledu na osobní známost. Dlouhé vlasy byly něco jako legitimace exklusivního klubu. Jestliže v té době, ale i později, přivítala do Teplic mánička z Prahy, bylo nepsanou povinností se o ni postarat. Každý, kdo nosil dlouhé vlasy, patřil do jedné, velké rodiny.

Pokud jde o pozdější „nálepku" underground, v širším slova smyslu jej většina teplických mániček slyšela ve spojení s newyorskou kapelou *The Velvet Underground*,[22] přičemž první texty o západním hudebním undergroundu se v Československu objevily v roce 1968. O rok později si mohli poprvé přečíst i definici subkultury.[23]

---

[21] První číslo vyšlo v roce 1979 http://www.vons.cz/data/pdf/vokno/vokno_01.pdf (podle stavu ke dni 28. 8. 2015)

[22] Rozhovor Ladislava Kudrny s Františkem Stárkem Čuňasem, 15. 7. 2015.

[23] Hudební publicista Petr Dorůžka uveřejnil v hudebním měsíčníku Pop Music Expres č. 4, 1968, s. 2, první souhrnný text o podzemních skupinách USA, jako *The Vanilla Fudge*, *The Doors*, *Grateful Dead*, *Captain Beeefheart,* atd. Nechyběla ani zmínka o psychedelii, stejně jako fotografický doprovodný materiál. Josef Kotek publikoval článek *Underground music a její sociální otazníky*, uveřejněný v populárním časopise Melodie, 1969, č. 2, s. 37–40, který obsahoval výklad minoritní kultury Rolfa Schwendtera, jakožto: „*...složku určité konkrétní společnosti, která se svými hodnotícími měřítky, postoji, preferencemi, jednáními, potřebami, interakčními seskupeními nástroji, atd., výrazně se liší od toho, co v celé společnosti jinak převládá.*"

Stejně jako jejich souputníci napříč republikou, ale nepociťovali žádnou potřebu nějak se označovat – definovat.

Budoucí „androši" maturovali nebo se vyučili počátkem 70. let. Pokud se jednalo o politiku, vládnoucí režim považovali za nepřátelský, což umocnil osud některých rodin a dospívání s dlouhými vlasy. Zárodky podzemí se v Teplicích začaly formovat v roce 1966. Hlavním impulsem byla nejen kampaň vůči vlasatcům, ale i existence kapely *Hells Devils* a jejich odnoží. Třebaže nástup husákovského vedení neznamenal pro protounderground citelnější předěl, stalo se nadmíru důležité znát pravidla hry establishmentu.

Protoundergroundové společenství záhy zaznamenalo negaci většinové společnosti. Čím větší byl tlak, tím více se stahovali do sebe, respektive mezi sebe. V této fázi se ovšem nejednalo o politické či policejní represe, ale selektivní přístup vlastních spoluobčanů, kteří cítili, že jednají ve shodě s politickou linií. Vlasatcům byl zamezován přístup do hospod, restaurací, kulturních zařízení či veřejné dopravy. Pro podzemí se stala tzv. mlčící většina nepřátelským prostředím.

Jednalo se o podstatný rozdíl mezi undergroundem a Chartou 77. Zatímco na chartisty, „obyčejní" lidé „neplivali", protože se vnějškově nelišili, na androše ano. Volně parafrázováno, dlouhé vlasy byly dobrovolně nošenou žlutou hvězdou, vyjadřující jasný postoj: my k vám nepatříme. Stali se „ghettem" vyčleněným jak kulturně, tak společensky. Nástup undergroundu v Teplicích lze volně datovat lety 1971/3, kdy zde vyšly první samizdaty, Ginsbergovo *Kvílení* a publikace k happyningu *Ze smetiště na sídliště*. V případě Kvílení se jednalo o deset strojopisných kusů, s titulní fotkou amerického poety.[24] V Československu právě začala každodenní normalizace.

Čistky ve straně byly takřka dokonány a předsednictvo přijalo v prosinci 1970 závazný dokument doby *Poučení z krizového vývoje*. „Řádný" XIV. sjezd KSČ (24. až 28. květen 1971) se nesl ve znamení stabilizace pozic normalizačního vedení. Za pozornost jistě stojí, že pro účastníky sjezdu byla připravena podrobná zpráva o zásahu vůči vlasatcům z podzimu 1966.[25] Šikana mániček se mohla stát vítaným koncensem s většinovou společností.

Politika strany v resortu Ministerstva vnitra

Takřka všechny stranické sjezdy jednaly o mladé generaci. Přelomový XIV. sjezd nebyl výjimkou. Vedení strany rozhodlo, aby „formování" socialistického člověka zajistila účinná školská politika prostřednictvím komunistické strany. Stranou nezůstala ani kultura, která měla sloužit výhradně socialistickému režimu.

Gustáv Husák ve své závěrečné řeči, nenechal nikoho na pochybách, ohledně dalšího směřování kulturního života: „*Socialistické umění je velkou ideovou zbraní.*

[24] Rozhovor Ladislava Kudrny s Františkem Stárkem Čuňasem, 15. 7. 2015.

[25] *KSČ versus VLASATCI,* Necenzurované noviny, 1992, č. 24, s. 11.

Literatura, divadlo, kinematografie, televize, výtvarné umění, hudba, atd., mají důležité poslaní při formování socialistického člověka, při jeho výchově v duchu naší společnosti. Tato ideová zbraň musí sloužit zájmům dělnické třídy a pracujícího lidu. Socialistická kultura je vpravdě demokratická a humanistická. Je kulturou pro lid, pro pracující, nikoliv pro snoby a pro úzkou aristokratickou vrstvu."[26]

Dva roky po skončení sjezdu zasedal ústřední výbor na Pražském hradě, aby se opětovně zabýval výchovou socialistického člověka. Dne 4. července 1973 bylo přijato usnesení, které posílilo vliv strany na školách všech stupňů. Pokud na dané škole nebyly podmínky pro založení základní organizace, měl zabezpečovat vliv strany přímo okresní výbor KSČ. To samé se mělo aplikovat v prostředí médií, kultuře a osvětových zařízeních.[27] Na pokyn strany spustila média již v roce 1972 druhou, sofistikovanější kampaň, zaměřenou na ostrakizaci vlasatců. Československá televize odvysílala krátké šoty pod příznačným názvem: *Máš-li dlouhý vlas, nechoď mezi nás*.[28]

Komunisté se očividně snažili naskočit na vlnu z podzimu 1966, kdy „velké" stříhání nalezlo podporu u veřejnosti. Po okupaci, upálení Jana Palacha a masových čistkách, ale zůstal hluboký předěl mezi stranou a společností, která sice na vlasatce stále hleděla s neskrývaným despektem, ale novému vedení nevěřila. Komunistická strana již nikdy nezískala podporu, jíž se mohla těšit v období nástupu Pražského jara. Nová vlna perzekucí vůči vlasatcům, potažmo undergroundu, na tom nemohla nic změnit. Dobový postřeh Paula Wilsona, člena *The Plastic People of the Universe*, že socialismus byl mrtev, převládl napříč společností.[29]

Závěry XIV. sjezdu, stejně jako usnesení ÚV KSČ ze dne 4. července 1973, se odrazily v činnosti, respektive náplni práce jednotlivých resortů Ministerstva vnitra. Pokud jde o sjezd, prvořadá pozornost byla věnována pravicovým oportunistickým „živlům", což byli vyloučení členové strany. Pokud se jednalo o mládež, byla v plánech Veřejné bezpečnosti spojena zejména s kriminalitou,[30] což prakticky platilo i v případě červencového usnesení, třebaže tentokrát byla činnost bezpečnosti směrem k mládeži více precizována.

Zvláštní pozornost měla být věnována vysokoškolské mládeži, jakožto budoucí elitě. Stranou ale neměla zůstat ani dělnická mládež, kterou se „protivník"

---

[26] Tomáš SLOUKA a kolektiv, *O komunistické výchově na sjezdech KSČ*, Praha 1972, s. 150.

[27] *Usnesení ústředního výboru KSČ*, Rudé Právo 153, 1973, č. 159, s. 1–2.

[28] Ukázka jednoho dílu na: https://www.youtube.com/watch?v=Y2Aq8zsMoxw (podle stavu ke dni 28. 8. 2015)

[29] Paul WILSON, *Bohemian Rhapsodies*, Praha 2011.

[30] ABS, f. Sekretariát náčelníka organizační a vnitřní správy, H3-1 (dále jen f. H3-1), inventární jednotka (dále jen i. j.) 22, zde Vyhodnocení plnění hlavních úkolů, vyplývajících pro SNB a vojska MV z rezoluce XIV. sjezdu KSČ a Koncepce bezpečnostní politiky strany a státu na léta 1976–1980.

snažil negativně ovlivnit. Vedoucí činitelé silového rezortu konstatovali, že za poslední čtyři roky bylo do řad Veřejné bezpečnosti přijato na 13 tisíc nových příslušníků, převážně z dělnického prostředí a bez dostatečné politické vyzrálosti.[31] Tato skutečnost ale neměla mít vliv na ochranu mládeže.

Příslušníci měli podnikat systematické, operativně pátrací bezpečnostní akce, zaměřené na politicky nepřátelské osoby, ohrožující zdravý vývoj mládeže a odhalování ideologicky a mravnostně závadné literatury. Pozornost se měla dále soustředit na místa, kde se mládež scházela, diskotéky, kluby, apod.

Dále měli uskutečňovat pravidelné rozbory poznatků pro politické a státní orgány o konkrétní nepřátelské činnosti mezi mládeží, sledovat činnost vnitřního i vnějšího nepřítele zaměřenou proti socialistické výchově mládeže a provádět rozkladná opatření i za pomoci Státní bezpečnosti.

Nicméně výše uvedená opatření se vztahovala na mládež jako celek, respektive mládež organizovanou v nově utvořeném *Socialistickém svazu mládeže* (SSM),[32] zatímco tzv. volná či volně žijící, závadová mládež, tedy neorganizovaná, zůstávala prakticky stranou zájmu, jak svědčí zpráva o výsledcích prověrky: „*Dohled nad závadovou mládeží není prováděn vůbec. Je prakticky uskutečňován pouze vysíláním operativních hlídek do míst, kde se mládež shromažďuje.*“[33] Jednalo se o výtku na adresu Veřejné bezpečnosti, na základě událostí, k nimž došlo v obci Rudolfov, nedaleko Českých Budějovic (viz dále).

Ministerstvo vnitra pochopilo usnesení ÚV KSČ takřka výhradně jako boj proti kriminalitě mládeže. V rámci problematiky mládeže bylo na všech okresních odděleních Veřejné bezpečnosti v rámci ČSR vyčleněno 140 příslušníků, mající na

[31] Paradoxně tak sami komunisté přiznávali, že dělnická třída, předvoj strany, neměla často ani potuchy o marxismu-leninismu.

[32] Během Pražského jara vznikly desítky mládežnických organizací. Při nástupu normalizace rozhodl ústřední výbor o překonání roztříštěnosti v řadách mládeže a vytvoření jednotné, centrální organizace. Vedení strany kritizovalo vývoj v mládežnickém hnutí po lednu 1968, zejména obnovení předválečných organizací jakými byl Junák, YMCA, Orel, apod., zatímco dosavadní Československý svaz mládeže se fakticky rozpadl. V roce 1970 byla jeho činnost obnovena pod názvem Socialistický svaz mládeže. Národní archiv (dále jen NA) fond 02/7 Byro ÚV-KSČ pro řízení stranické práce v českých zemích, Praha (dále jen f. Byro ÚV-KSČ, 02/7), svazek (dále jen sv.) 8, archivní jednotka (dále jen a. j.) 24, bod (dále jen b.) 1, zde Informace o vývoji a současném stavu organizovaného dětského a mládežnického hnutí v ČSR ze dne 29. 5. 1969.

[33] ABS, f. Inspekce hlavního velitelství VB ČSR, H2-3 (dále jen f. H2-3), i. j. 451, zde Zpráva o výsledcích prověrky – zpracování opatření, náčelníka inspekce ministra vnitra ČSR, plk. JUDr. Václava Krouského, určená Hlavnímu velitelství Veřejné bezpečnosti Praha, ze dne 9. 7. 1974.

starost obecnou kriminalitu mládeže.[34] Specialisté na úseku mládeže měli k dispozici 139 agentů a 576 důvěrníků.[35]

K upevnění morálky, a výchovy v socialistickém duchu, měla pomoci i média, která měla popularizovat činnost příslušníků Veřejné bezpečnosti mezi mládeží. Mělo být zahájeno pravidelné zpravodajství: *Bezpečnost zasahuje*, a započata práce na seriálu *Případy majora Horáka*, podávajícího občanům kladný obraz SNB od roku 1945 do poloviny let sedmdesátých.[36]

V září 1974 měla proběhnout celonárodní porada náčelníků jednotlivých správ Veřejné bezpečnosti, aby zhodnotila dosavadní činnost vyplývající z usnesení ústředního výboru.[37] Setkání proběhlo v naprosto odlišné atmosféře. K nemilému překvapení mocenských pohlavárů, se „náhle" objevil staronový nepřítel. Nejenže byl mnohem početnější, ale jak se zdálo, navíc i výborně organizovaný.

Zlom

Komunisté se nemýlili, pokud tušili, že v zápase o mladou generaci tahají za kratší konec provazu. Navzdory veškerým zasedáním, proklamacím, tlaku na školský systém, začala žít mládež, stejně jako jejich rodiče, ve světě dvojí morálky. Něco jiného jim bylo řečeno ve škole a něco jiného doma. Jinak se mluvilo mezi nejbližšími, jinak na veřejnosti. Podobný formalismus byl cizí undergroundové komunitě, která si, také díky své „ghettoizaci", mohla říkat, co chce. Něco jiného bylo ovšem dělat si věci po svém, jak ukázaly události v Rudolfově, k nimž došlo 30. března 1974, a které měly pro *Plastiky* a vůbec celé podzemí celostátní dopad. Slovy France Kafky, bylo dosaženo jistého bodu, od něhož nebylo návratu zpět.

Nejen pro kapelu, ale i široký okruh lidí kolem ní, se jednalo o dobu „přetavení" v underground. Koncerty konané pod hlavičkou SSM či LSD[38] (v pronajatých hospodských sálech a kulturních zařízeních), se staly únikem vůči nesmlouvavým nařízením strany, a jako takové byly obestřeny aurou zakázaného, odvážného

[34] ABS, f. Sekretariát hlavního velitelství VB ČSR, H2-1 (dále jen f. H2-1), i. j. 401, zde Socialistická výchova mladé generace – vyhodnocení činnosti Veřejné bezpečnosti ČSR při plnění usnesení ÚV KSČ ze dne 4. 7. 1973.

[35] ABS, f. H2-3, i. j. 451, zde Zpráva o výsledcích prověrky – zpracování opatření, náčelníka inspekce ministra vnitra ČSR, plk. JUDr. Václava Krouského, určená Hlavnímu velitelství Veřejné bezpečnosti Praha, ze dne 9. 7. 1974.

[36] Jedná se o pozdější „slavný" seriál *Případy majora Zemana*, kde byl jeden díl věnovaný i undergroundu (viz dále).

[37] ABS, f. H2-1, i. j. 401, zde Socialistická výchova mladé generace – vyhodnocení činnosti Veřejné bezpečnosti ČSR při plnění usnesení ÚV KSČ ze dne 4. 7. 1973.

[38] *Lidové spotřební družstvo Jednota*, pod něž spadaly kromě obchodů i některá pohostinská zařízení.

a protirežimního. Třebaže většina mániček kapelu nikdy neviděla ani neslyšela, díky šeptandě se jich sjely stovky do malé obce Rudolfov.

Ačkoliv *Plastici* nezahráli jedinou skladbu, byl zásah Veřejné bezpečnosti neskonale brutální. Vyděšení chlapci a dívky byli hnáni jako zvěř z Rudolfova na budějovické nádraží, kde byli v tamním podchodu zmláceni do krve. Neuskutečněný koncert měl soudní dohru[39] a Magor si po návratu z vězení, na konci května 1974, nemohl nevšimnout změny v podzemním společenství: „*V Praze a mezi známými byla* [změněná] *atmosféra. Veřejně se potvrdilo, co jsem vždy cítil, že po nás režim jde. Ale bylo jasné i to, že s veřejným vystupováním je konec.*“[40]

Zásah měl trojí účinek. Prvotní šok, stáhnutí se a poté úlevu. Došlo k jasnému vymezení rolí: na straně jedné stál establishment na druhé underground. Zatímco pro jihočeskou bezpečnost to byl zpočátku obyčejný zásah vůči máničkám, pro posluchače *Plastiků*, jasný zákrok vůči jejich společenství. Jediné, co příslušníky Veřejné bezpečnosti potažmo prokurátora překvapilo, byl vzorek účastníků akce. Byli doslova šokováni, že na koncert se sjela mládež z celé republiky. Marně pátrali po hlavních organizátorech akce. Nemohli pochopit, jak fungovala podzemní komunita, na níž se pokoušeli aplikovat svůj způsob myšlení, respektive mocenskou, pyramidovou strukturu.

Veřejné vystupování *Plastiků*, pod záštitou místních SSM a pohostinství, definitivně skončilo. Každé větší seskupení vlasatců aktivovalo bezpečnostní složky. Navzdory tomu Jirous se svými nejbližšími uspořádal další velké kulturní podniky. Pod rouškou svatebního veselí proběhly *První a Druhý festival „druhé“ kultury* (1. září 1974 v Postupicích u Benešova[41] a 21. února 1976 v Bojanovicích[42]). Pro první festival poskytla krytí svatba Arnošta a Jaroslavy Hanibalových, pro druhý Ivana Martina Jirouse a Juliány Stritzkové.

Úspěch prvního festivalu aktivoval „podzemí“. V září téhož roku uspořádal František Stárek Čuňas v Teplicích *Music session party* v *Music House* (dnes bychom jej označili za squat), jíž se zúčastnilo na osmdesát lidí, nejen ze severních Čech (původně měli dorazit i *Plastici*). Právě tehdy se zřejmě zrodila další legenda undergroundu, kapela *The Hever and Vazelína*. Za pozornost stojí, že první teplická *Music session party* proběhla v květnu 1974, vzápětí po Rudolfovu.[43]

---

[39] Podrobněji Ladislav KUDRNA – František STÁREK, ČUŇAS, *Zásah, který změnil underground. Rudolfov, 30. března 1974.* Paměť a dějiny, 2015, č. 1, s. 27–41.

[40] Martin Ivan JIROUS, *Magorův zápisník*, s. 335.

[41] Pavel PTÁČNÍK, *První festival druhé kultury*, in: Sborník Archivu bezpečnostních složek Ministerstva vnitra, Praha, Odbor Archiv bezpečnostních složek Ministerstva vnitra ČR, č. 5/2007, s. 343–351.

[42] Ladislav KUDRNA – František STÁREK, ČUŇAS, *Bojanovice, 21. února 1976. Druhý festival „druhé“ kultury*, Fakta & svědectví, 2015, č. 6, s. 30–33.

[43] Rozhovor Ladislava Kudrny s Františkem Stárkem Čuňasem, 15. 7. 2015.

Music House byl čtyřpatrový dům, kde bydlela pouze paní Stárková. Teplické lázně z něho udělaly sklad starých matrací, což se záhy zužitkovalo. Kromě velkých *session* se zde uspořádaly desítky menších akcí. Vzniklo zde i studio *Pecka z vajíčka*, které dal dohromady Čuňas. Zahrnovalo jak stejnojmennou hudební skupinu (jejíž dva členové, mezi nimi baskytarista Luděk Zedník, později založili známou skupinu *Aku-Aku*[44]), zkušebnu, amatérské filmové studio a výtvarný ateliér. Bedny zhotovil Petr Ouda, zvaný Piňda, z ukradené překližky, zatímco reproduktory pocházely z vyřazených městských „dráťáků". Pokud se pustily na plný výkon, tak sklep doslova „pochodoval" a chodník nad ním duněl. Umělecká dílna měla podobné ambice jako Knížákův *Aktual*, tedy dělat si věci po svém, bez oficiálního souhlasu k provozování činnosti.[45] Skupina nazkoušela i několik vlastních věcí, a Čuňas se ji marně snažil „propašovat" na *Pražské jazzové dny*, což se, díky Státní bezpečnosti, nepodařilo.[46]

Během roku 1974 docházelo ke kontaktům mezi Prahou a Severem. V létě téhož roku se poprvé setkal Magor s Čuňasem, který do Prahy poprvé přestěhoval na podzim 1973. Již tehdy byla „Ječná" 7, kde bydleli manželé Němcovi, fenoménem, centrem okruhu kolem *Plastiků*.[47]

V té době chyběl ze strany Veřejné bezpečnosti jednotný přístup vůči volné mládeži. Chyběla jakákoliv spolupráce mezi jednotlivými kraji. Taktéž spolupráce se Státní bezpečností byla téměř nulová. V zorném poli jejich příslušníků byli především „pravicoví" oportunisté. Jméno Jirous nebylo sice StB neznámé, ale pouze v kontextu sledování katolického filozofa Jiřího Němce. Rovněž kapela samotná nebyla dlouho v hledáčku ani Veřejné ani Státní bezpečnosti. Konečně Magor samotný pocítil potřebu teoreticky definovat podzemní společenství až v únoru 1975, kdy napsal mimořádně sugestivní a precizní *Zprávu o třetím českém hudebním obrození*.[48]

---

[44] Na jaře 1988 vznikla skupinu *Utaja Hunata*, s oprávněním vystupovat. Název se ale nelíbil zřizovateli, a tak se kapela přejmenovala na *Aku-Aku*, zřizovatele opustila a ocitla se v undergroundu. Zedník později vzpomínal na vystoupení ve Skalici u Nového Boru. „*Tam kupodivu po zrušení koncertu lidi neutekli. Na místě stály obvyklé Avie na odvozy lidí, plno policajtů, psi atd., ale lidi neutíkali. Zůstali stát u sebe a zpívali. To bylo silný.*" http://www.ceskatelevize.cz/porady/10419676635-fenomen-underground/414235100221011-mam-u-vrat-volhu/8675-ludek-zednik/ (podle stavu ke dni 8. 9. 2015)

[45] Rozhovor Ladislava Kudrny s Františkem Stárkem Čuňasem, 27. 3. 2014.

[46] http://www.ceskatelevize.cz/porady/10419676635-fenomen-underground/414235100221011-mam-u-vrat-volhu/8675-ludek-zednik/ (podle stavu ke dni 8. 9. 2015)

[47] Podrobněji in: http://www.ceskatelevize.cz/porady/10419676635-fenomen-underground/414235100221009-vecna-jecna/ (podle stavu ke dni 8. 9. 2015)

[48] Martin Ivan JIROUS, *Zpráva o třetím českém hudebním obrození*, in: Martin Machovec (ed.), Pohledy zevnitř. Česká undergroundová kultura ve svědectvích, dokumentech a interpretacích, Vimperk 2008, s. 9–37.

Události v Rudolfově zapříčinily přechod volné mládeže z gesce Veřejné bezpečnosti pod dohled Státní bezpečnosti. Tento přesun pozorujeme od roku 1975. Situaci dobře ilustruje objektový svazek *Mládež*, v němž se ze strany StB neobjevil jediný zápis za dlouhých sedm let (1966–1973).[49] Změna nastala Rudolfem a spuštěním celostátní akce *Kapela*, kdy jednotlivá, okresní oddělení StB obdržely úkol, aby do 30. března 1976 systematicky podchytily *bigbeatové* kapely, negativně působící na mládež. V druhé polovině roku 1975 spustila Státní bezpečnost akce *Plastic*[50] *a Plastic 2,*[51] zaměřené na konkrétní osoby z okruhu skupiny, plus na Zdeňka Fišera, v rámci samostatného sledování, od července 1975.[52]

Domníváme se, že právě tehdy se StB začala skupinou *The Plastic People of the Universe* systematičtěji zabývat, čemuž napomohly další, vnější faktory. Spuštění akce *Kapela* spadá do uspořádání festivalů druhé kultury, přičemž tomu druhému předcházel *Večer poesie a hudby* (13. prosince 1975), během něhož Jirous veřejně předčítal svoji *Zprávu*.

Při následné perlustraci posluchačů, pak překvapení příslušníci Veřejné bezpečnosti zjistili, že mají před sebou stejnou skladbu vlasatců jako v Rudolfově. Opět zde byl zastoupen celorepublikový vzorek volné mládeže. V únoru následujícího roku, kdy proběhl festival v Bojanovicích (mimo tyto větší podniky, ale proběhly desítky lokálních akcí, uskutečněných na různých místech různými lidmi, kteří ani nevěděli, že jsou „androši“), již bylo o zásahu vůči undergroundu rozhodnuto.

Státní bezpečnost měla během roku 1975 informace o pražském undergroundu díky svému *aktivu*. Jeho přičiněním proběhl v červnu zátah V Kostelci u Křížků,[53] jeho zásluhou byly mapovány schůzky na hradě Houska, kde dělal kastelána Svatopluk Karásek, a kde *Plastici* chtěli nahrát desku a poslat ji na Západ.

Aktivem byl Jan Hamza, otec Richarda Hamzy (roč. 1957), řečeného Hendrix, který patřil do okruhu lidí kolem *Plastiků*. *Aktiv* nefiguruje ve známých

---

[49] ABS, f. Objektové svazky (dále jen OB), sign.: 1926 MV, Mládež, registrován 19. 6. 1958.

[50] ABS, f. Kontrarozvědného rozpracování (dále jen KR), a. č. 651131 MV, Richard Hamza.

[51] ABS, f. KR, a. č. 651142 MV, Jiří Pokorný.

[52] ABS, f. KR, a. č. 651120 MV, Zdeněk Fišer.

[53] V obci proběhla 21. 6. 1975 *Hlavsa's Wedding*, kde poprvé samostatně vystoupili Zajíčkovi *DG 307*. Na místo dorazilo na tři sta příslušníků Veřejné bezpečnosti: „*V přilbách, s dlouhými pendreky a pouty připravenými na opasku rozběhli se rojnicí a obklíčili hospodu.* […] *V příšeří vypadala scéna perlustrace naprosto neuvěřitelně a nepravděpodobně. Ani my jsme nikdy neviděli tolik policistů pohromadě*“, popsal událost Magor. Martin Ivan JIROUS, *Magorův zápisník*, s. 371.

kategorií spolupráce se Státní bezpečností, protože se jednalo o člena komunistické strany, který mohl být rozpracován pouze se svolením strany.[54]

Činnost Hamzy juniora měla být řešena profylakticko-rozkladným[55] opatřením v rámci akce *Kapela*. Nadstrážmistr Medek, příslušník 2. oddělení, III. odboru, X. správy FMV, předložil 20. dubna 1976 vyhodnocení prověřované osoby Richarda Hamzy. Nebylo pochyb o tom, uvedl, že vlasatci a „hippies"[56] se soustřeďovali okolo zakázané kapely *The Plastic People of the Universe*, která, ačkoliv měla zákaz hraní, vystupovala pod rouškou svatebních oslav a svým vulgárním, protispolečenským a protisocialistickým repertoárem, nevhodně působila na posluchače, zejména mladé lidi. Medek kategoricky konstatoval, že se jedná o organizované protispolečenské hnutí, strhávající na svoji stranu především mládež, kriminální a protisocialistické živly.[57]

V průběhu března 1976 došlo k zatčení 19 osob. V červenci a září téhož toku proběhly dva soudní procesy s českým undergroundem, které aktivovaly disent a přičinily se o vznik Charty 77.[58] Normalizační režim spojil dohromady dva naprosto odlišné světy. Svět disentu a undergroundu. Politika, která do té doby stála mimo hlavní pozornost podzemního společenství, se stala jeho nedílnou, třebaže vnucenou součástí. Angažovanost v Chartě 77 znamenala intenzivní zájem o věci veřejné, *polis* v nejširším slova smyslu. Jakoukoliv další kulturní aktivitu, nebylo možné oddělit od politiky, jelikož pro represivní složky bylo vše, co nebylo státem řízené nebo povolené, automaticky protistátní a jako takové proskribováno.

Oddělení Státní bezpečnosti Teplice, 1974–1985

Přestože byla v druhé polovině roku 1975 spuštěna celostátní akce *Kapela*, okresní oddělení Státní bezpečnosti se do tažení vůči undergroundu zapojily s různou intenzitou, respektive dlouho o žádném podzemí netušily. Stejně tomu bylo

[54] Aktiv byl neevidovaný a neoficiální spolupracovník. Směrnice pro práci s tajnými spolupracovníky, článek 41, uvádí, že za tajného spolupracovníka se nezískává funkcionář KSČ a vyšší státní funkcionáři. V další novele směrnice z roku 1978 již tato podmínka chybí. Členové strany se nezískávali za tajné pracovníky z praktického důvodu, jakožto členové KSČ neměli důvěru vnitřního nepřítele, čímž se stávali neproduktivními. Podrobněji Směrnice pro práci s tajnými spolupracovníky československé kontrarozvědky ze dne 10. 2. 1972, In: http://www.ustrcr.cz/data/pdf/rozkazy/smernice/rmv_8_1972.pdf (podle stavu ke dni 29. 9. 2015)

[55] Pro příslušníky Státní bezpečnosti byl význam tohoto cizího slova takřka identický s dnešním významem, zahrnující ochranné metody a cílenou prevenci. V případě StB ochranu organizované mládeže před vlivem volně žijící opoziční mládeže či závadných ideových center.

[56] V textu budeme tohoto označení StB pro underground užívat i nadále, s uvozovkami.

[57] ABS, f. KR, a. č. 651131 MV, Richard Hamza.

[58] Podrobněji Martin MACHOVEC – Pavel NAVRÁTIL – František STÁREK, ČUŇAS, *„Hnědá kniha" o procesech s českým undergroundem*, Praha 2012, s. 32–273.

i v Teplicích, čítajících v prosinci 1973[59] šestnáct příslušníků StB[60] (shodný počet byl i rok později), jejichž průměrný věk činil 37 let. K 14. březnu 1974 disponovali 43 tajnými spolupracovníky.[61] Pro činnost v II. odboru (zabýval se vnitřním zpravodajstvím neboli vnitřním nepřítelem), byli vyčleněni dva příslušníci.

Náčelníkem oddělení byl podplukovník Arnošt Vodička. Na adresu svých svěřenců uvedl, že pro zastávané funkce splňovali kvalifikační podmínky, neboť na základě zákona (č. 100) o Sboru národní bezpečnosti (SNB), jim bylo prominuto vzdělání. V roce 1974 měl střední odbornou školu Ministerstva vnitra – směr StB dokončit nadstrážmistr Jaroslav Vandlík. A o rok později nadstrážmistr Ladislav Kozáček. Poručík Martinovský a podporučíci Foltýn s Dolejšem, začali v roce 1973 navštěvovat Večerní univerzitu marxismu-leninismu (VUML).[62]

Činnost oddělení sužovaly časté nemoci. Šest příslušníků trpělo chronickými zdravotními potížemi. Jinými slovy, byli neustále v pracovní neschopnosti a požadovali lázeňskou léčbu. Odborná úroveň *orgánů*[63] byla průměrná a u některých jednotlivců se projevovala nízká odborná připravenost i způsobilost. Vodička si rovněž stěžoval na častou fluktuaci podřízených. Během pouhých čtyř let bylo přeřazeno devět příslušníků. Nestabilita „kádrů" se negativně podepsala na dosažených výsledcích.[64]

Do roku 1975 se příslušníci II. odboru zabývali výhradně pravicovými oportunisty, náboženskými sektami a „sionisty". Pokud šlo o volnou mládež, zaznamenali pouze tramping (zvláště trampské potlachy), organizaci TIS[65] a snahy o pokra-

---

[59] Tento rok se stal výchozím čistě z praktického i konkrétního hlediska. Za prvé, v ABS jsou přírůstky pro oddělení StB Teplice počínaje rokem 1973 (respektive 1974) a Státní bezpečnost se o volně žijící mládež začala skutečně zajímat až od roku 1977. Pro výzkum bylo důležité zjistit, čím se do té doby oddělení (II. odbor) StB Teplice konkrétně zabývalo.

[60] ABS, Plán práce O-StB Teplice a vyhodnocení plánu na rok 1974, zde Plán odborně politické výchovy O-StB Teplice ze dne 12. 12. 1973, zpracovaný pplk. Arnoštem Vodičkou, přírůstky.

[61] Tamtéž, zde Zpráva ke stavu agenturní sítě ze dne 14. 3. 1974, přírůstky.

[62] Jednalo se externí studium, trvající tři roky a zakončené zkouškou.

[63] Tímto termínem se oficiálně (vzájemně) označovali příslušníci StB i VB v úřední dokumentaci.

[64] ABS, Plán práce O-StB Teplice a vyhodnocení plánu na rok 1974, zde Plán odborně politické výchovy O-StB Teplice ze dne 12. 12. 1973, zpracovaný pplk. Arnoštem Vodičkou, přírůstky.

[65] TIS – Svaz pro ochranu přírody a krajiny. Fungoval od roku 1958 pod Národním muzeem. V listopadu 1969 byl ustaven jako samostatná organizace, „dobrovolně" rozpuštěná o deset let později. Dana ZAJONCOVÁ, *TIS – Svaz pro ochranu přírody, krajiny a lidí. Dobrovolná ochrana přírody v období totality,* in: Historie 2003. Celostátní studentská vědecká konference, Univerzita Pardubice, 2004, s. 295–318.

čování zakázaného Junáka či skautingu (slovníkem StB pseudoorganizací), ačkoliv teplické „podzemí“ bylo značně aktivní již počátkem 70. let.

Cílem StB bylo zabránit pronikání vlivu volně žijící mládeže do Socialistického svazu mládeže. V červnu 1975 se v rámci akce *Deska* podařilo profylaktickým opatřením zabránit Karlu Kaufmannovi, aby nadále negativně ideologicky působil na mládež. Kaufmann se dopustil prohřešku (trestaného v průběhu celé normalizace), když na diskotékách pouštěl desky Karla Kryla, ideového nepřítele číslo jedna z uměleckého prostředí československé emigrace. Gramofonové desky byly pochopitelně zabaveny.[66]

Čtrnáctého listopadu 1975 proběhlo celokrajské shromáždění stranických funkcionářů. Plukovník Václav Roubal, náčelník Krajské správy Severočeského kraje Sboru národní bezpečnosti, kromě obvyklých frází (kádrové rezervy, apod.), na rovinu sdělil, že při budování SNB nadále nepůjde o vytváření *elit*, jak tomu bylo před srpnem 1968, kdy se většina příslušníků postavila na stranu pravice a kontrarevoluce. Školský systém ministerstva vnitra si nyní kladl za úkol vychovávat příslušníky k třídnímu přístupu při plnění politiky strany. Mezi hlavní hodnoty patřily: oddanost komunistické straně, důkladná kázeň a internacionální přesvědčení.[67]

Při tvorbě ročního plánu práce na rok 1976,[68] se II. odbor zavázal soustředit na omezování srazů volně žijící mládeže (v součinnosti s Veřejnou bezpečností) a chránit dospívající před přejímáním západního způsobu života.[69] Plán byl předložen ke schválení 19. listopadu 1975. Třebaže v něm nepadlo ani slovo o undergroundu, bylo signifikantní, že do 29. února 1976 měl být zpracován postup v rámci celostátní akce *Kapela*. Dále se mělo aktivně zabraňovat kulturním akcím, zaměřených k útokům proti socialismu.[70]

Jedná se o zřejmou reakci na události, k nimž došlo během let 1974 a 1975 na poli „druhé“ kultury, které s velkým zpožděním, ale již natrvalo zakotvily v činnosti Státní bezpečnosti.

---

[66] ABS, Plán práce O-StB Teplice a vyhodnocení plánu na rok 1976, zde Akce *Deska*, přírůstky.

[67] Tamtéž, zde referát plk. Roubala, přírůstky.

[68] Předkládal se ke schválení vždy nadřízenému orgánu: Krajské správě SNB, Správě Státní bezpečnosti Ústí nad Labem.

[69] *Západní způsob života* byla komunistická mantra, s níž operovala jak bezpečnost, tak straničtí funkcionáři, aniž by se objevila její definice, potažmo stručné shrnutí, co si pod tímto spojením měl socialistický občan představit. Normalizační *newspeak* vytvořil mnohé neologismy, chápané většinovou společností jakožto nezbytné rituály pro provoz každodenního života. Málokdo četl Chartu 77, včetně členů strany, ale to nebránilo k vytvoření davové hysterie, evokující rozhořčené rezoluce dělnické třídy z 50. let.

[70] ABS, Plán práce O-StB Teplice a vyhodnocení plánu na rok 1976, přírůstky.

Během prvního čtvrtletí 1976 se podařilo rozehnat několik srazů volně žijící mládeže v obcích Dubí a Krupce. V průběhu akce *Kapela*, byla zjištěna jediná „závadná" hudební skupina – *PHC*, jíž bylo znemožněno vystupování. Hlavní úkol pro II. odbor spočíval v zajištění hladkého průběhu XV. sjezdu KSČ,[71] a důstojného konání politických akcí v Teplicích.

Výsledky sjezdu nekompromisně stanovily, že nebude v žádném případě nadále tolerována tvorba, která se příčila kulturně politickým zájmům strany, byla maloměšťácky podbízivá, šířila nevkus, pudovost, pocity nejistoty, nicoty nebo měla dokonce antisocialistický náboj.[72] Jednalo se o zřejmou reakci na proces s českým undergroundem, kde žaloba stavěla na údajné amorálnosti, vulgaritách (apod.) v textech *Plastiků*, *DG 307*, Karla „Čárliho" Soukupa či Svatopluka Karáska.

Příslušníky teplické Státní bezpečnosti, ale nadále zaměstnával pravicový oportunismus a trampské potlachy. Teprve v druhé polovině roku (září 1976) se dostala na pořad dne závadová mládež. Preventivní opatření cílilo vůči *Jazz rockovým dnům v Teplicích*, jichž se zúčastnilo na šest set lidí z celé republiky: „*Jednalo se o osoby závadového charakteru se sklony k výtržnostem.*"[73] Jinými slovy, vlasatce.

Nárůst volné mládeže se odrazil v plánu práce na rok 1977. Měli být vytipováni organizátoři a vůdčí osoby z jejich řad. Srazy měly být v zárodku „zadušeny" a lokální skupiny rozptýleny. Příslušníci měli již upustit od provádění pohovorů, ale využívat především vlivovou agenturu,[74] jinými slovy tajné spolupracovníky, za používání osvědčené preventivní – profylakticko – rozkladné činnosti. Aktivní kontrarozvědnou ochranou mladé generace, měla být zajištěna její „bezúhonnost" před nepřátelskou ideologií.[75]

Rok 1977 byl rokem Charty, což se nemohlo neodrazit v plánu práce teplického oddělení Státní bezpečnosti. Právě v lednu 1978 se na II. odboru, v souvislosti s volnou mládeží, objevilo poprvé slovo *hippies* a underground.[76] Drahnou dobu příslušníkům Státní bezpečnosti oba pojmy splývaly a zejména první se stal

---

[71] Sjezd proběhl ve dnech 12. – 16. dubna 1976. Mimo jiné se intenzivně zabýval také situací v kultuře.

[72] NA, f. ÚV KSČ 02/1, předsednictvo 1976–1981, sv. 133, a. j. 130, k informaci 3, zde Realizace závěrů XV. sjezdu v oblasti umění a kulturně výchovné práce.

[73] ABS, Plán práce O-StB Teplice a vyhodnocení plánu na rok 1976, zde pololetní vyhodnocení po linii II. odboru.

[74] Státní bezpečnost rozlišovala několik druhů agentur. Například tzv. špičkovou (určenou k získávání prvotních, důležitých informací s předstihem), vlivovou (ovlivňující dění v daném prostředí podle pokynů řídícího orgánu, příslušníka StB), poziční (kdy agent působil v rozpracovaném prostředí), aj.

[75] ABS, Roční plán práce O-StB Teplice na rok 1977, po linii I., II. a III. odboru S- StB, přírůstky.

[76] ABS, Roční vykonávací plán práce O-StB Teplice na rok 1978, po linii I., II. a III. odboru S- StB, přírůstky.

fakticky synonymem pro druhý. Teprve na konci 70. let převládlo označení underground, třebaže mnohdy zkomoleně napsané (*undergrunt*) ještě počátkem 80. let.

Úkolem Státní bezpečnosti nadále zůstávala ochrana organizované mládeže před volně žijící opoziční mládeží a potírání veškerých aktivit „hippies". Jelikož se v procesu s undergroundem obhajoba (stejně jako disent) odvolávala závěrů Helsinské konference,[77] měli příslušníci II. odboru zabránit jejímu zneužití ze strany antisocialistických sil. Rovněž poprvé se v plánech činnosti teplického oddělení objevil razantní požadavek, aby se všemi zpravodajskými prostředky odhalovali organizátoři a tvůrci nelegální kultury a zabraňovalo se pronikání antisocialistických tiskovin ze zahraničí.

Výrazu nelegální kultura, je třeba rozumět „druhá" (undergroundová), jak ji Jirous definoval ve *Zprávě*, a která se rovněž stala předmětem obžaloby v roce 1976. Teplická Státní bezpečnost se tedy tamním podzemím začala intenzivně zabývat počínaje rokem 1978, tedy takřka s tříletým zpožděním, pokud vezmeme v úvahu celostátní akci *Kapela*, potažmo soudní proces s undergroundem v roce 1976.

Během roku 1978 si příslušníci StB vytkli za cíl proniknout k organizátorům hnutí „hippies" a „*undergrund*". Formou prevence a rozkladných opatření měl být paralyzován vliv jejich ideových vůdců. Rovněž poprvé se hovořilo o zpolitizované, závadové mládeži. Do zorného pole se dostaly hudební kluby, v nichž se scházel teplický underground. Jednalo se kluby *Radar* v Novosedlicích, *Spektrum* v Teplicích a *Kornout* v Bílině.[78]

Hlavní pozornost měla být věnována Jaroslavu Kabelkovi, přezdívaném Brašna, Miroslavu Ilkovi (Syreček), Petru Oudovi (Piňda), Kratochvílovi, Vladimíru Murtinovi (Foťák), dvornímu fotografovi undergroundu v Teplicích, Luďkovi Zedníkovi, jakožto nejaktivnějším členům hnutí. Většina byla pod stálou operativní

[77] Závěrečný akt Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě je výsledný dokument jednání Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě (KBSE), podepsaný 1. 8. 1975 nejvyššími představiteli třiceti pěti států světa v Helsinkách. Závěrečný akt KBSE přispěl ke snížení mezinárodního napětí, ale zároveň byl považován, zejména mezi disidenty, za diplomatické vítězství Sovětského svazu. Podobně na výsledky pohlížela Moskva se svými satelity. Konečně dosáhla uznání svých územních a politických zisků z druhé světové války, výměnou za „směšné" závazky v oblasti lidských práv. Nicméně se ukázalo jako velmi důležité, že ve Sbírce zákonů Československé socialistické republiky (č. 120) byly 13. října 1976 zveřejněny „Mezinárodní pakt o občanských a politických právech" a „Mezinárodní pakt o hospodářských, sociálních a kulturních právech", vstoupivší v platnost 23. 3. 1976. Opozice tak mohla zcela „legálně" volat po dodržování lidských práv. Faktem zůstává, že perzekvování z řad undergroundu se o této skutečnosti dozvěděli až od svých právních zástupců. Prohlášení Charty 77 (během prosince 1976 jej podepsalo 242 osob) se dovolávalo právě helsinského aktu. Podrobněji Daniel THOMAS, *Helsinský efekt. Mezinárodní zásady, lidská práva a zánik komunismu*, Praha 2007.

[78] ABS*,* Roční vykonávací plán práce O-StB Teplice na rok 1978, zde Plán činnosti II. odboru, přírůstky.

kontrolou v rámci akce *Satan*, což byl krycí název pro sledování Františka Stárka Čuňase, který rozvážel z Prahy do severních Čech (nejen) chartistické materiály.[79]

Na Ilka (roč. 1952) byl zaveden osobní svazek „Spojař", jelikož se jednalo o signatáře „pamfletu" Charta 77 a organizátora protisocialistických akcí. Taktéž Kabelka (roč. 49) měl jakožto signatář Charty 77, kontaktní osoba pražského undergroundu (mezi jinými s Čuňasem), a podporovatel hnutí „hippies", vlastní svazek („Diabetik").[80]

Na oba případy dohlíželi, respektive volnou mládež, především podporučík Tuček a nadstrážmistr Plšek. Celkovou činnost II. odboru zajišťoval operační orgán nadporučík Martinovský. Problematiku Charty 77, s cílem zamezit vytvoření jednotné opozice, měli na starosti nadporučík Leksa, nadstrážmistr Falcman a nadporučík Martinovský. Podporučík Tuček obdržel za úkol získat do třetího, respektive čtvrtého čtvrtletí 1978 jednoho tajného spolupracovníka a tři důvěrníky z řad undergroundu.[81]

Prakticky až do pádu režimu se v pracovních plánech StB neustále objevovaly (s drobnými obměnami) ty samé metody, jimiž se měla potírat volně žijící mládež (ve spolupráci s Veřejnou bezpečností):

- agenturně operativními prostředky provádět preventivně rozkladná profylaktická opatření a narušování činnosti zpolitizované, závadové mládeže,
- kontrarozvědnými opatřeními chránit učňovskou a středoškolskou mládež před ideologickým působením volně žijící mládeže,
- odhalovat organizátory a tvůrce nelegální kultury,
- zabraňovat v pronikání a dovozu protisocialistických tiskovin ze zahraničí a jejich šíření mezi veřejnost,
- zavést trvalý přehled o státobezpečnostních zájmových osobách z řad zpolitizované, závadové mládeže, hnutí „hippies" a undergroundu,
- u protisocialistických osob ihned v zárodku mařit jejich nepřátelskou činnost za uplatňování preventivně rozkladných opatření,
- v součinnosti se státními, stranickými a hospodářskými orgány provádět izolaci signatářů Charty 77 a undergroundu,
- v součinnosti s Veřejnou bezpečností zajišťovat účinnou ochranu, bezpečnost a veřejný pořádek při významných stranických výročích, stejně jako při pořádání kulturních a sportovních akcí.

Převedeno do srozumitelné řeči, pokud se dotyčný androš ocitl v zorném poli StB, byl na něj dle potřeby nasazen agent, odposlech či sledování (agenturně operativní prostředky). Preventivně rozkladná a profylaktická opatření nebyla nic jiného, nežli předvedení dotyčné osoby na služebnu, kde ji bylo vyhrožováno, aby upustila

[79] Tamtéž, zde Úkoly v problematikách II. odboru, přírůstky.

[80] Tamtéž.

[81] Tamtéž, zde Úkoly na úseku agentury, přírůstky.

od nepřátelské činnosti, v praxi znamenající odvolání srazu, koncertu či sportovního utkání. Na vytipované osoby byl zaveden osobní svazek, do něhož se zapisovaly údaje z každodenního života (trvalý přehled). V případě potřeby došlo k tzv. realizaci: dotyčný byl zadržen, předám Veřejné bezpečnosti k zahájení trestního řízení. Důvodem mohla být činnost v Chartě 77, rozšiřování „nelegální" literatury, vydávání protistátních tiskovin či paragraf za příživnictví, čehož StB ráda zneužívala. Zajištění veřejného pořádku například při oslavách 1. května (nebo výročích 21. srpna) proběhla jednoduše. „Nevhodné" osoby se buď vůbec nedostaly na inkriminované místo, nebo byly předem zajištěny.

Náčelník Správy Státní bezpečnosti Ústí nad Labem, plukovník Josef Protiva, zaslal 29. listopadu 1978 na oddělení Státní bezpečnosti Teplice, základní zaměření pro tvorbu ročního plánu. Následující rok měl být z hlediska boje proti undergroundu přelomový. V jeho průběhu mělo dojít k rozložení veškerých seskupení závadové mládeže, stoupenců a šiřitelů Charty 77, zejména z řad „hippies" a undergroundu nejen v Teplicích, ale v celém Severočeském kraji. Vnitřnímu nepříteli se mělo taktéž zabránit ve vlivu na dělnickou mládež, z jejichž řad se rekrutovali přívrženci podzemí.[82] Ambicióznímu plánu měla napomoci celostátní akce *Asanace*,[83] zaměřená na vystěhování nepohodlných osob do zahraničí.

Během prvního pololetí 1979 došlo k vystěhování Jaroslava Kabelky do Rakouska. V dubnu byla provedena domovní prohlídka u Petra Růžičky[84] (roč. 1956), při které byly objeveny protistátní tiskoviny a „závadové" magnetofonové pásky. Ručička se angažoval především v prostředí klubu *Radar*.[85]

Pro II. odbor pracovalo 16 tajných spolupracovníků.[86] Na mládež bylo nasazeno pět agentů a jeden kandidát tajné spolupráce: „Bouřlivák", „Franta", „Noe", „Jiří" – „Zdeněk", „Student" a „Sparťan".

Pouze u tří tajných spolupracovníků známe jejich registrační číslo, umožňující identifikaci. V případě „Franty"[87] se jednalo o Petra Müllera, majícího v under-

---

[82] ABS, Roční vykonávací plán práce O-StB Teplice na rok 1978, po linii I., II. a III. odboru S-StB, zde Zaměření pro tvorbu ročního plánu, přírůstky.

[83] Ministr vnitra ČSSR Jaromír Obzina předložil 28. 11. 1977 předsednictvu ÚV KSČ *Zprávu o plnění hlavních úkolů SNB a vojsk MV v roce 1977 a návrh rozkazu k základnímu zaměření na rok 1978*. Elaborát obsahoval i plán, na jehož základě se mělo: „*…docílit úplného rozložení a izolace hlavních organizátorů akce „Charta 77" od ostatních signatářů a u vytypovaných dosáhnout vystěhování z ČSSR.*" NA, f. ÚV KSČ 02/1, předsednictvo 1976–1981, sv. 58, a. j. 62, b. 1, zde Základní zaměření pro Státní bezpečnost na úseku boje proti vnitřnímu nepříteli v roce 1978.

[84] Růžička byl odsouzen k odnětí svobody jeden rok nepodmíněně.

[85] ABS, Roční vykonávací plán práce O-StB Teplice na rok 1979, po linii I., II. a III. odboru S-StB, zde Vyhodnocení činnosti II. odboru, přírůstky.

[86] Označení tajný spolupracovník je souhrnné označení pro kategorie agent, rezident a držitel propůjčeného bytu.

groundu přezdívku Můra. Jednalo se o aktivního agenta teplické StB, který předával zprávy přes deset let (1978–1989). Bohužel, jeho svazek byl skartován.

„Jiří" – „Zdeněk"[88] byl výše uvedený Petr Růžička, který byl Státní bezpečností „realizován" za činnost v undergroundovém klubu *Radar*. Stejně jako v případě „Franty" se jednalo o dlouholetého spolupracovníka StB, jehož svazek byl v prosinci 1989 skartován. Růžička byl nasazen zejména na osoby z punkového prostředí.

Agent „Student",[89] vlastním jménem Luděk Zedník, ukazuje složitost polistopadového vypořádávání se s minulostí. Třebaže v návrhu vázaní (24. září 1980) si jej Státní bezpečnost pochvalovala (předal pět zpráv o konání „čajů" v Proboštově,[90] na jejichž základě bylo provedeno preventivní opatření), spolupráce skončila fiaskem: „*V počátku spolupráce se spolupracovník pravidelně dostavoval na stanovené schůzky. Postupem času přestal pravidelně docházet na schůzky a začal se vyhýbat styku s řídícím orgánem. Svoji neúčast na schůzkách zdůvodňoval tím, že má velké studijní problémy a rovněž problémy rodinné. Z těchto důvodů omezil docházku mezi osoby hippies. V průběhu spolupráce předával agent pouze informativní zprávy k zájmovému prostředí. Předávání konkrétních zpráv k zájmovým osobám se vyhýbal. V průběhu spolupráce neobdržel agent žádnou finanční nebo jinou odměnu. Ve prospěch agenta nebyla prováděna žádná intervence. Na základě*

[87] Protokol registrace svazků agenturního a kontrarozvědného rozpracování: „Franta", r. č. 18646, vlastním jménem Petr Müller, narozený 28. 10. 1955, registrující útvar SEO (Statisticko-evidenční odbor) KS SNB (Krajská správa Sboru národní bezpečnosti) Ústí nad Labem, svazek zaveden 1. 8. 1977 jako KTS (Kandidát tajné spolupráce), od 10. 7. 1978 veden jako agent, svazek byl uložen do archivu (ukončení spolupráce) 28. 12. 1989, byl zrušený (skartován či spálen). In: http://www.abscr.cz/cs/vyhledavani-archivni-pomucky.

[88] Protokol registrace svazků agenturního a kontrarozvědného rozpracování: „Jiří", r. č. 22524, „Zdeněk" r. č. 21614, vlastním jménem Petr Růžička, narozený 11. 12. 1956, registrující útvar SEO KS SNB Plzeň, svazek zaveden 19. 11. 1979 jako KTS (Kandidát tajné spolupráce), od 16. 3. 1981 veden jako agent, 13. 10. 1981 jeho svazek převzala od S-StB Plzeň S-StB Ústí nad Labem, svazek byl uložen do archivu 28. 12. 1989, byl zrušený (skartován či spálen). In: http://www.abscr.cz/cs/vyhledavani-archivni-pomucky.

[89] Protokol registrace svazků agenturního a kontrarozvědného rozpracování: „Student", r. č. 20769, vlastním jménem Luděk Zedník, narozený 24. 5. 1959, registrující útvar SEO KS SNB Ústí nad Labem, svazek zaveden 14. 2. 1980 jako KTS (Kandidát tajné spolupráce), od 31. 10. 1980 veden jako agent, svazek byl uložen do archivu (ukončení spolupráce) 22. 12. 1984, ABS, a. č. 903143 MV. In: http://www.abscr.cz/cs/vyhledavani-archivni-pomucky.

[90] Nikoliv jako agent, ale KTS. Kategorie operativních spisů Státní bezpečnosti důvěrník (D), kandidát tajné spolupráce (KTS), kandidát agenta (KA) či kandidát informátora (KI) nejsou na základě nálezu Ústavního soudu, sp. zn. Pl. ÚS 1/92, kategoriemi vědomé spolupráce ve smyslu zákona č. 451/1991 Sb. (tzv. lustrační zákon).

zpráv, které agent předal, nebyla žádná intervence.“[91] Mimo jiné, odmítl podávat zprávy o svých spoluhráčích ze skupiny *Emise*.[92]

Náčelník II. odboru Správy Státní bezpečnosti Ústí nad Labem, kapitán Zdeněk Hanák, byl s přístupem podřízeného orgánu značně nespokojen, když na jeho adresu uvedl, že: „*V návrhu na ukončení spolupráce nejsou stanovena žádná opatření k osobě „Studenta“ i přes to, že osoby z hnutí hippies považuje za přátele, a z tohoto důvodu odmítá spolupráci.*“[93]

Jak se později Zedník vyjádřil, vázací akt podepsal, jelikož mu vyhrožovali vyhazovem z vysoké školy a nástupem na vojnu. Naivně se domníval, že podpisem se nic nezmění: „*To jsem se ovšem spletl. Dlouho se ojebávat nedali. Myslel jsem, že budu jen tak mlžit jako vždycky, ale to nešlo. Nikdy jsem se necítil jako hrdina. Na to tady byli jiní. Jen jednou – a to bylo, když jsem se rozhodl a šel říct ďáblovi ne. Bylo to asi po roce a už to nešlo udržet. A nikdy jsem se pak už necítil lépe, než toho dne, kdy jsem odcházel z fízlárny. Sice trvalo asi rok, možná rok a půl, než mě vyvázali, ale kostky byly vrženy a urážky, výhružky a kecy už nezabíraly.*“[94]

Po ukončení spolupráce byl překvapen, že mohl dokončit pedagogickou fakultu v Ústí nad Labem. Státní bezpečnost na něho ale nezapomněla. Záhy zjistil, že má velké potíže uplatnit se v oboru. Pokud by nesehnal práci, mohl skončit ve vězení za příživnictví. Jeden čas učil na malé venkovské škole, ale musel odejít, protože se odmítl ostříhat: „*Pak už to bylo stále stejný – všude mě vzali, a za pár dní mi oznámili, že se objevily nějaké nové skutečnosti a ať odejdu. Chvíli mi trvalo, než mi došlo, že přes tohle neprojdu.*“[95] Nezbývalo nic jiného, nežli nastoupit do dělnických povolání.

Celkově si nový náčelník oddělení StB Teplice, major Václav Hubač, agenturu pochvaloval, zejména v hlavních akcích, mezi něž patřila i akce *Spojař*, vedená vůči Miroslavu Ilkovi, na něhož byl nasazen agent „Franta“.

Ve vyhodnocení činnosti svých podřízených uvedl, že jen za první čtvrtletí roku 1980 bylo na úseku mládeže provedeno 16 *preventivně rozkladných opatření*,

---

[91] ABS, a. č. 903143 MV, osobní svazek Luděk Zedník, zde Návrh na ukončení spolupráce ze dne 23. 2. 1983.

[92] V Teplicích, kromě *Pecky s vajíčkem*, působily i další kapely, jako *Elektron* (1978), jejichž píseň *„Disko pro veksláky“* z ní učinilo máničkami vyhledávanou kapelou. Další kapelou byla *Emise*, mající přehrávky, což ji ale nakonec nepomohlo, jelikož díky své popularitě a obecenstvu (androši), byla v roce 1982 zcela zakázána. http://www.ceskatelevize.cz/porady/10419676635-fenomen-underground/414235100221011-mam-u-vrat-volhu/8675-ludek-zednik/ (podle stavu ke dni 7. 9. 2015)

[93] ABS, a. č. 903143 MV, osobní svazek Luděk Zedník, zde Stanovisko k návrhu na ukončení spolupráce ze dne 29. 3. 1983.

[94] http://www.ceskatelevize.cz/porady/10419676635-fenomen-underground/414235100221011-mam-u-vrat-volhu/8675-ludek-zednik/ (podle stavu ke dni 7. 9. 2015)

[95] Tamtéž.

díky nimž se neuskutečnil velikonoční fotbalový zápas ze strany „hippies“ (v případě teplické StB se jednalo o evergreen, rok co rok se opakující). Dále došlo ke zrušení tzv. „čajů“ (což byl krycí název pro big beatové koncerty) na nichž měla hrát nebo být poslouchána „závadová“ hudba (v Proboštově, Želanech, apod.).

Podobné zásahy se opakovaly až do roku 1989 (v roce 1981 byly zrušeny „čaje“ v obci Zabrušany, konání *Jazz Rockových dnů* v Teplicích, a uskutečněno dvacet preventivních pohovorů volně žijící mládeže za první čtvrtletí).

Do centra pozornosti se dostávala mladší generace undergroundu. Vladimír Chochola (roč. 1956), zvaný Čárli a signatář Charty 77, Zbyněk Dražil, Dráža, (roč. 1956), Rudolf Holčák (roč. 1966), Jindřich Tomeš, Vajda, (roč. 1959).[96] Do vyhledávací činnosti bylo zahrnuto jedenáct osob, z toho tři z oblasti závadové mládeže: Holčák (akce *Otec*), Chochola (*Závozník*) a Tomeš (*Cestovatel*),[97] byli pod dohledem poručíka Tučka, který měl za úkol vybírat „vhodné“ osoby do akce *Asanace*.

V zorném poli teplické StB stál od roku 1977 až do roku 1985 (kdy se přestěhoval do Prahy, kde hodlal studovat Bohosloveckou fakultu) disident Luděk Marhan (roč. 1955), akce *Klasik*, rozšiřovatel Charty 77, který udržoval kontakty s „hippies“. Petr Ouda, Piňda, (akce *Petr*), jehož rozpracování bylo v roce 1981 obnoveno po návratu z vězení, [98] kde si odseděl takřka tři roky za křivé svědectví v případě Jiřího Chmela, Chmeláka, který v Mostě rozšiřoval Chartu 77, za což byl na podzim 1978 odsouzen na 18 měsíců odnětí svobody nepodmíněně.[99]

Pozornosti neušel ani patafyzik Eduard Vacek (roč. 1947) a distributor *Vokna*. Třebaže Státní bezpečnost zpočátku uvažovala o jeho operačním využití,[100] nakonec byl v roce 1986 „realizován“. Za svoji činnost u patafyziků a kontakty s „hippies“ byl odsouzen na jeden rok nepodmíněně. Stal se tak jediným patafyzikem na světě, odsouzeným za patafyziku.

V roce 1981 bylo ukončeno rozpracování Pavla Víchy (roč. 1951), řečeného Kačer, (akce *Pistolník*), který byl okresním soudem v Teplicích odsouzen k podmíněnému trestu půl roku s odkladem na jeden rok. Nadále měl být veden jako nepřátelská osoba III. kategorie a agenturně operativně prověřován oddělením StB Teplice.[101]

---

[96] ABS, Plán práce O-StB Teplice na rok 1980, zde Hlavní akce a signály, přírůstek.

[97] Tamtéž, zde Vyhodnocení činnosti II. odboru, přírůstek.

[98] Tamtéž, zde Doposud rozpracované akce, přírůstek.

[99] Ivana DENČEVOVÁ – František STÁREK, ČUŇAS – Michal STEHLÍK, *Tváře undergroundu*, Praha 2012, s. 42.

[100] ABS, Plán práce O-StB Teplice na rok 1980, zde Hlavní akce a signály II. odboru, přírůstek.

[101] ABS, Plán práce O-StB Teplice na rok 1981, zde Vyhodnocení činnosti II. odboru, přírůstek.

Na základě rozkazu ministra vnitra ČSSR č. 21/78 měli příslušníci StB průběžně evidovat a zařazovat do kategorií osoby ohrožující vnitřní pořádek a bezpečnost státu.[102] Osoby evidované v I. a II. kategorii měly být agenturně operativně rozpracovány v operativních svazcích. Poznatky se měly pravidelně vyhodnocovat a dle potřeby zařazovat do jiných kategorií. Osoby evidované ve III. a IV. kategorii se měly předávat odboru Veřejné bezpečnosti k zajištění.

V 1980 vedli příslušníci StB v patrnosti 186 nepřátelských osob v Teplicích. Jednu v I. kategorii, 14 ve II. kategorii, 125 ve III. kategorii a 46 ve IV. kategorii.[103] Náčelník Hubač si stěžoval, že prověrky u nepřátelských osob III. a IV. kategorie, prováděli příslušníci Veřejné bezpečnosti pouze formálně. Kromě nedostatků v evidování nových nepřátelských osob, nebyla prováděna ani změna v jednotlivých kategoriích po ukončení operativních svazků.[104] Navzdory častým proklamacím, nefungovala každodenní spolupráce s Veřejnou bezpečností, jak si pravidelně stěžovali náčelníci teplické StB.

Mezi další činnost, která zabrala StB hodně času, patřila neutěšená situace v klubech, oficiálně provozovaných pod hlavičkou SSM. Záhy bylo veřejným tajemstvím, že tamní hudební produkci řídili lidé z undergroundu. Za pomoci Veřejné bezpečnosti se stále snažili o paralyzování vlivu „hippies" na teplickou mládež.[105]

Jedním z čelních klubů se stal *Radar* v Novosedlicích, což bylo drsné předměstí již tak drsných Teplic. Nejprve ho provozoval Svaz klubů mladých. Po jeho zrušení, se „androši" ujali vytvoření místního Svazu socialistické mládeže. Přemluvili mladíky, kteří do té doby ani neměli možnost se do klubu dostat, aby se stali funkcionáři SSM. Za odměnu získali různé benefity (například vstup zdarma). V *Radaru* se pouštěly výhradně desky západních, undergroundových kapel. Pro každého diskžokeje byla značná prestiž, pokud tam mohl hrát. Do klubu jezdili i folkaři, kteří již v Praze nemohli vystupovat (Hutka, Třešňák). Kapacita klubu byla sice osmdesát lidí, ale často přišlo jednou tolik. Do zrušení klubu, respektive

---

[102] Nejnebezpečnější byla I. kategorie, kam se zařazovali aktivní organizátoři nepřátelské činnosti proti státu z řad hlavních činitelů, představitelů pravice, antisocialistických sil a odhalených agentů cizích zpravodajských služeb. Do II. kategorie náležely protisocialisticky zaměřené osoby, udržující styky s nepřátelskými centry doma i v zahraničí. Do III. kategorie protisocialisticky zaměřené osoby, zaujímající vyčkávací stanovisko, ale připravené se zapojit do protistátní činnosti. Do IV. kategorie ostatní protisocialisticky zaměřené osoby. Podrobněji *Směrnice pro evidenci osob ohrožujících vnitřní pořádek a bezpečnost státu*, in: http://odboj.jicinsko.cz/zdroje/smernice/smp-111.htm (podle stavu k 8. 9. 2015).

[103] Bohužel nebyl připojen jmenný seznam.

[104] ABS, Plán práce O-StB Teplice na rok 1980, zde Úkoly v problematikách, přírůstek.

[105] Tamtéž, zde Zpráva o plnění prováděcích úkolů roku 1978 O-StB Teplice ze dne 24. 11. 1978, přírůstky.

výměny vedení a změny repertoáru, fungoval *Radar* jako hlavní centrum severočeského undergroundu. Jednalo se o tzv. předhospodské období.[106]

Po zrušení *Radaru*,[107] se podzemní aktivity přesunuly do dalších kulturních středisek v Teplicích a *D Klubu Mladých* v Duchcově. Poručík Tuček měl do 30. března 1981 podniknout taková opatření, která by v klubech zamezila jakýmkoliv projevům nelegální kultury, mezi něž patřil i výskyt *Vokna* v řadách undergroundu. Aktivně mu v tom měl být nápomocen agent „Kája".[108] Jednalo se o Jaroslava Viktora,[109] který v Teplicích působil ve funkci okresního kulturního pracovníka, na němž záleželo, zda dá svolení k vystupování amatérským skupinám. Situace v Duchcově se vyřešila „osvědčeným" profylaktickým opatřením a vyloučením osob z řad volně žijící mládeže.

Začátek 80. let byl ve znamení nejtvrdších postihů vůči undergroundu i disentu. Mezinárodní situace se odrazila i ve vnitřních poměrech, kdy státní moc tvrdě postihovala jakékoliv projevy nesouhlasu. Represe byla tak tvrdá, že se dokonce uvažovalo o dočasném pozastavení činnosti Charty 77. Těm, co se vrátili v polovině 80. let z vězení, nemohla ujít změna uvnitř společenství. Situace evokovala atmosféru po Rudolfovu či procesech s českým undergroundem.[110]

V rámci celostátní akce *Režim*, směřující k zajištění rozmnožovací techniky, provedla Státní bezpečnost 32 kontrol v závodech od 24. dubna do 6. června 1980. Po linii Veřejné bezpečnosti proběhlo dalších 294 kontrol ve vytipovaných objektech okresu Teplice. Nebyly zjištěny žádné krádeže.[111] Byla to doba, kdy probíhala informační „válka" mezi undergroundem a režimem, symbolizovaná podzemním časopisem *Vokno,*[112] který vydával teplický rodák, František Stárek Čuňas. Vlastnit rozmnožovací stroj, bylo stejné, jako mít doma zbraň hromadného ničení.

---

[106] Rozhovor Ladislava Kudrny s Františkem Stárkem Čuňasem, ze dne 15. 7. 2015.

[107] *Radar* nebyl zrušen fyzicky, ale přejmenován a vyměněno jeho vedení. O deset let později (1989) naléhal náčelník O-StB Teplice, major Čada, po zamezení projevů úpadkové kultury a zneužívání kulturní činnosti mladé generace k protisocialistickým projevům, k nimž docházelo v klub SSM *Spektrum* Novosedlice. *ABS,* Plán práce O-StB Teplice na rok 1989, přírůstek.

[108] ABS*,* Plán práce O-StB Teplice na rok 1981, přírůstek.

[109] Protokol registrace svazků agenturního a kontrarozvědného rozpracování: „Kája", r. č. 14792, vlastním jménem Jaroslav Viktora, narozený 24. 10. 1933, registrující útvar SEO KS SNB Ústí nad Labem, svazek zaveden 7. 5. 1974 jako D (Důvěrník), od 22. 12. 1979 veden jako agent, svazek nebyl skartován. ABS*,* a. č. 996034 MV, in: http://www.abscr.cz/cs/vyhledavani-archivni-pomucky.

[110] Rozhovor Ladislava Kudrny s Františkem Stárkem Čuňasem ze dne 15. 7. 2015.

[111] ABS*,* Plán práce O-StB Teplice na rok 1980, zde Akce *Režim*, přírůstek.

[112] Jana RŮŽKOVÁ, *Vokno 1979–1989.* Diplomová práce (2000), Ústav české literatury a komparatistiky Filozofické fakulty Univerzity Karlovy.

Poručík Tuček obdržel rozkaz, aby do akce *Asanace* zařadil osoby především z řad undergroundu. V roce 1981 došlo k vystěhování Ladislava Kejvala (roč. 1960) do USA. V následujícím roce měl být vystěhován Josef Cicko[113] (roč. 1959), nevlastní bratr již vystěhovaného Jaroslava Kabelky, k čemuž nešlo pro jeho stíhání ze strany obvodního oddělení Veřejné bezpečnosti Kaznějov, za trestný čin dle § 203 trestního zákona (příživnictví).[114]

K narušení vzájemných vztahů mezi „hippies" měly nově přispět dezinformace a tzv. nucený styk. V praxi to znamenalo, že vytipované osoby byly pravidelně předvolávány na služebnu, aby ostatní nabyli přesvědčení, že podepsali spolupráci. V některých případech se měl u dotyčného navodit pocit falešné „verbovky" (zavázání se ke spolupráci). K utvrzení nedůvěry měly být takové osoby čas od času pouštěny do zahraničí, apod.

Nový náčelník oddělení Státní bezpečnosti Teplice, nadporučík Jaroslav Bodeček, předložil nadřízené správě nedostatky v činnosti II. odboru, panující především na úseku vyhledávací činnosti, získávání a prověřování důležitých signálů a pro StB zajímavé činnosti osob ve vtahu k jednotlivým problematikám. Operativní situace na jednotlivých úsecích se v průběhu roku 1981 měnila, a nebylo na ni včas reagováno, uvedl Bodeček.[115]

V plánu práce na rok 1982 nadporučík Bodeček kategoricky stanovil nepřipustit oživení činnosti Charty 77 v teplickém okrese, zabránit *internacionalizaci* nepřátelských sil zapojením dalších osob, zejména z řad druhé kultury, volné mládeže, reakčních exponentů církví a sekt do VONSu a Charty 77. Zadání měli na starosti kapitán Jonáš, nadstrážmistři Doležal a Herman. Účinnými preventivními a profylaktickými opatřeními mělo dojít k zamezení organizování činnosti paralelních struktur a pronikání protivníka do oficiálních struktur, zejména do ROH, SSM a studentských organizací.[116]

Náčelní Správy Státní bezpečnosti Ústí nad Labem, podplukovník RSDr. Milan Marek, nebyl s plánem činnosti O-StB Teplice na rok 1982 spokojený. Pokud šlo o II. odbor, nařídil, aby se v problematice volně žijící mládeže stanovily konkrétní úkoly k místům, kde se underground scházel. Především „restaurace" *Vyšehrad* v Teplicích.[117] Příslušníci StB měli společně s Veřejnou bezpečnosti provést účinnou razii vůči tamnímu osazenstvu.[118]

---

[113] Od roku 1984 žil Cicko trvale v Praze. Teplická StB ukončila jeho rozpracování. Nadále měl být kontrolován jako nepřátelská osoba III. kategorie, v součinnosti VB a S-StB Praha.

[114] ABS, Plán práce O-StB Teplice na rok 1982, zde Hlavní akce a signály II. odboru, přírůstek.

[115] Tamtéž.

[116] Tamtéž.

[117] Po zrušení *Radaru* se stal *Vyšehrad*, „klasická" čtvrtá cenová skupina, centrem severočeského undergroundu, který se tam uchytil díky skutečnosti, že tam před vlasatci sedávali propuštění kriminálníci, kteří si našli práci na šachtě a přežívali v ubytovnách. Petr Ouda později

V pokračující akci *Petr*, měli Teplice kooperovat s O-StB Litoměřice, kam se Ouda v červenci 1982 přestěhoval, a s II. odborem S-StB Ústí nad Labem. Z tohoto pohledu bylo zapotřebí stanovit další konkrétní úkoly, neboť, to, co nadporučík Bodeček předložil, byla známá fakta z roku 1977 (Bodeček v plánu stanovil, že bude zjištěno, kdy Ouda signoval Chartu 77, s kým se stýká a co dělá).[119]

Náčelník teplické Státní bezpečnosti nebyl zrovna člověk s velkou fantazií, neboť jím vydané opravné (zpřesňující) pokyny takřka doslova kopírovaly věty jeho nadřízeného, aniž by je rozvinuly. Pro ilustraci: „*Zpracovat součinnostní plán opatření se složkou VB* [Vyšehrad] *rozpracování provádět v úzké součinnosti s O-StB Litoměřice a II. odborem S-StB. Stanovit konkrétní úkoly dalšího rozpracování.*“[120]

Při vyhodnocení činnosti II. odboru za rok 1982, Bodlák konstatoval, že dané úkoly splněny nebyly. Například zmapování stykové báze pravice v chatařských oblastech, přehled o klubech mládeže, divadel malých forem a provedení nucených styků z řad opozice a antisocialistických sil byly splněny pouze v jediném případě (akce *Konstruktér*, vedená na Josefa Drobného, roč. 1927).

Na svoji obranu uvedl, že během roku 1982 nedošlo v Teplicích k větší aktivizaci pravice a antisocialistických sil. Totéž platilo pro trestnou činnost. Rovněž nebyly zjištěny závažné poznatky o pronikání protivníka do ROH, SSM a studentských organizací na středních školách.[121] Jednotlivé kluby SSM v okrese Teplice navíc obdržely za úkol posílat s předstihem měsíční program na II. odbor.

Opětovně byla provedena evidence „hippies,“ jichž bylo 120. Evidence měla být průběžně doplňována ve spolupráci s Veřejnou bezpečností.[122] Do problematiky mládeže byl získán další tajný spolupracovník „Jan“[123], vlastním jménem Jan Škorvánek.

---

vzpomínal, že bylo výhodou, znát se s mukly z *Vyšehradu*. Pokud se někdo s undergroundu dostal do vězení, měl tam v podstatě dost známých. http://www.ceskatelevize.cz/porady/10419676635-fenomen-underground/414235100221011-mam-u-vrat-volhu/8675-ludek-zednik/ (podle stavu ke dni 8. 9. 2015).

[118] ABS, zde Prováděcí plán práce na rok 1982 – připomínky ze dne 25. 1. 1982, přírůstek.

[119] Tamtéž.

[120] Tamtéž, zde Dodatek k ročnímu prováděcímu plánu ze dne 12. 2. 1982, přírůstek.

[121] Tamtéž.

[122] Tamtéž, zde Mládež, přírůstek.

[123] Protokol registrace svazků agenturního a kontrarozvědného rozpracování: Agent „Jan“ „Bob“, r. č. 22020, vlastním jménem Jan Škorvánek, narozený 21. 2. 1961, registrující útvar SEO KS SNB Ústí nad Labem, svazek zaveden dne 27. 10. 1981 jako KTS (Kandidát tajné spolupráce), od 14. 6. 1982 agent, 10. 3. 1983 změna krycího jména na „Bob“, uloženo do archivu (ukončení spolupráce) 24. 1. 1985. Svazek nebyl skartován. ABS, a. č. 904103 MV, in: http://www.abscr.cz/cs/vyhledavani-archivni-pomucky.

V následujícím roce měla být dokončena: „*...plná likvidace radikálního seskupení zpolitizované mládeže v okrese Teplice*.“[124] Zásah měl směřovat proti *Vyšehradu*, kde se navzdory veškerým zátahům, stále scházeli vlasatci. Nadstrážmistr Herman zodpovídal za průběh operace.

Orwellův rok se stal jistým přelomem v problematice volně žijící mládeže. K „hippies“ přibyl punk rock, k němuž inklinovalo stále více mladých.[125] Celostátní akce *Odpad* byla zaměřena právě na pankáče, kteří svým fyzickým vzhledem provokovali více než máničky. Poručík Sochor měl na starosti pankáče, zatímco „stálice“ teplické úřadovny Tuček (v té době nadporučík a posléze kapitán), stále pracoval na volné opoziční mládeži.

V roce 1985 se ujal funkce posledního náčelníka oddělení Státní bezpečnosti Teplice, kapitán JUDr. Pavel Čada. Ve vyhodnocení činnosti svého oddělení ohlásil, že v průběhu roku byly uskutečněny preventivní pohovory s punkovou mládeží, protože v okrese působilo pět nelegálních kapel, jejichž činnost měla být kontrolována za pomoci vlivové agentury.

Kdežto v řadách teplického undergroundu se nepodařila vybudovat rozsáhlejší síť tajných spolupracovníků, u mladšího punkového hnutí tomu bylo naopak, jak ukazuje následující přehled agentů.[126] Opět je nutné připomenout, že Kategorie operativních spisů Státní bezpečnosti důvěrník (D), kandidát tajné spolupráce (KTS), kandidát agenta (KA) či kandidát informátora (KI) nejsou na základě nálezu Ústavního soudu, sp. zn. Pl. ÚS 1/92, kategoriemi vědomé spolupráce ve smyslu zákona č. 451/1991 Sb. (tzv. lustrační zákon). Kategorie důvěrník nespadá mezi tajné spolupracovníky. Taktéž kategorie KTS není ani považována za pozitivní z hlediska tzv. lustračního zákona. KTS o svém statutu kandidátů tajné spolupráce nevěděli. Nebylo neobvyklé, že kandidáti nakonec nebyli převedeni do kategorie agenta, ale po kandidátské lhůtě rovnou vyřazeni (viz případ níže). Kategorii důvěrník je nutné posuzovat s obezřetností, případ od případu, jelikož dotyčné osoby nebyly aktivně úkolovány, ale sloužily jako příležitostní informátoři.[127] Mezi

---

[124] ABS, Roční prováděcí plán práce na rok 1983, O-StB Teplice, přírůstek.

[125] ABS, Roční prováděcí plán práce na rok 1984 po linii II. odboru O-StB Teplice, zde Vyhodnocení činnosti II. odboru za III. čtvrtletí 1984, úsek kontrarozvědné ochrany mládeže, přírůstek.

[126] ABS, Roční prováděcí plán práce na rok 1984 po linii II. odboru O-StB Teplice, zde Úsek kontrarozvědné ochrany mládeže, Hlavní akce a signály II. odboru, přírůstek.

[127] Protokol registrace svazků agenturního a kontrarozvědného rozpracování: „Skladatel“, r. č. 23882, vlastním jménem Jindra Uhlíř, narozen 8. 1. 1968, registrující útvar SEO KS SNB Ústí nad Labem zavedeno 4. 10. 1984 jako D (Důvěrník), uloženo do archivu 8. 12. 1989, svazek zrušen. In: http://www.abscr.cz/cs/ vyhledavani-archivni-pomucky. Protokol registrace svazků agenturního a kontrarozvědného rozpracování: „Maxim“, r. č. 24063, vlastním jménem Jiří Holub, narozen 28. 12. 1966, registrující útvar SEO KS SNB Ústí nad Labem, zavedeno 4. 10. 1984 jako D (Důvěrník), uloženo do archivu 12. 3. 1987. *ABS,* a. č. 911314 MV, in:

punkovou mládeží v té době působili následující důvěrníci a kandidáti tajné spolupráce:[128]

- KTS „Květa“,[129] vlastním jménem Ilma Maršíčková,
- KTS „Rudolf“,[130] Milan Nový.

Kromě punku se do popředí opět dostaly aktivity undergroundu. Opatření StB směřovaly vůči nežádoucímu vystupování kapely *Hever*,[131] a hromadným srazům závadové mládeže u příležitosti 40. výročí osvobození republiky. Podobná situace nastala o rok později, když 1. května zasahovala Veřejná bezpečnost vůči „hippies“ v Bílině a 23. května 1986 zabránila Státní bezpečnost koncertu *Heveru* v Kulturním domě v Hrobčicích. Kapela se tím stala značně populární. Po několika potyčkách s bezpečností, přišel zákaz vystupování. Hlavní osobnost skupiny, Vlasta Zeman, v roce 1986 spáchal sebevraždu.[132]

Zatímco období let 1975–1980 označujeme za dobu integrace undergroundu, kdy „ústředí“ uspořádalo (mimo jiné) tři festivaly „druhé“ kultury, tak léta 1980–1985 označujeme za jeho desintegraci. V Teplicích již nebylo prakticky možné uspořádat větší, nezávislou kulturní akci. Androši se sice nadále scházeli na *Vyšehradu*, ale takříkajíc bez „zapojení“ aparatury. Bylo téměř vyloučené zapojit elektrické kytary, aniž by vzápětí na místo „činu“ nedorazila Veřejná bezpečnost. Právě tehdy začali tzv. undergroundoví folkaři: Petr Ouda, Slávek Kaplan či Ota Veverka. Stačilo, když se sešla parta a mohlo se hrát. Nebylo zapotřebí žádných plakátů ani konspirace.

---

http://www.abscr.cz/cs/vyhledavani-archivni-pomucky. Důvěrnice „Anna“, bez uvedení registračního čísla.

[128] Protokol registrace svazků agenturního a kontrarozvědného rozpracování: „Hudebník“, r. č. 22671, vlastním jménem Jaroslav Hospaska, narozen 5. 5. 1960, registrující útvar SEO KS SNB Ústí nad Labem, zavedeno 20. 4. 1983 jako KTS (Kandidát tajné spolupráce), uloženo do archivu 12. 3. 1987. ABS, a. č. 911336 MV. In: http://www.abscr.cz/ cs/vyhledavani-archivni-pomucky.

[129] Protokol registrace svazků agenturního a kontrarozvědného rozpracování: „Květa“, r. č. 23764, vlastním jménem Ilma Maršíčková, narozena 30. ledna 1965, registrující útvar SEO KS SNB Ústí nad Labem, svazek zaveden 4. 10. 1984 jako KTS (Kandidát tajné spolupráce), později agent, uloženo do archivu 19. 12. 1985. *ABS,* a. č. 989449 MV, in: http://www.abscr.cz/ cs/vyhledavani-archivni-pomucky.

[130] Protokol registrace svazků agenturního a kontrarozvědného rozpracování: „Rudolf,“ r.č. 24316, vlastním jménem Milan Nový, narozený 16. 11. 1963, registrující útvar SEO KS SNB Ústí nad Labem, zavedeno 4. 10. 1984 jako KTS (Kandidát tajné spolupráce), od 1. 7. 1988 agent. ABS, a. č. 989689 MV, in: http://www.abscr.cz/cs/vyhledavani-archivni-pomucky

[131] Kapela vznikla v roce 1984. Jedním z členů kapely byl Luděk Zedník. Podrobněji: http://www.ceskatelevize.cz/porady/10419676635-fenomen-underground/414235100221011-mam-u-vrat-volhu/8675-ludek-zednik/.

[132] Tamtéž.

Asanace sice vyhnala do zahraničí „špici“ undergroundu, další strávili první polovinu 80. let v kriminálech (Jirous, Stárek za vydání *Vokna*), ale jak se záhy ukázalo, „ústředí“ nebylo nadále zapotřebí. Z „podhoubí“ 70. let vyrostla nová generace, která si dělala svoje koncerty, festivaly, divadla či výtvarné výstavy. Generace, která měla své místní „vůdce“. Potřeba společného časopisu ale přežila. V období různorodosti bylo zapotřebí informační toku o jednotlivých akcích napříč republikou.

K oživení „podzemí“ napomohla politická změna v moskevském vedení. Komunisté dlouho nevěděli, jak se postavit ke Gorbačovově politice glasnosti a perestrojce. Otevřeně se k ní přihlásit nemohli, jelikož by tím popřeli sami sebe, jakožto dědice srpnové okupace. Stejně tak nemohli vůči ní vystupovat kriticky. Výsledkem byla jistá schizofrenie, kdy dobu hájení, respektive nezasahování vůči opozici, střídala perzekuce[133] a tvrdé zásahy vůči masovým demonstracím na Václavském náměstí na konci 80. let.

V souvislosti s teplickým undergroundem je dobré mít na paměti, že ačkoliv čítal více jak sto osob, většina nikdy nepatřila k těm, kteří „psali“ jeho „dějiny“. Mnohdy se „pouze“ aktivně zúčastňovali místních či celostátních akcí, jako například Petr Ouda, který hrál na *Třetím festivalu*, či se stali obyvateli rozličných komun a baráků „svobody“.[134]

Jedním z neznámých severočeských androšů poloviny 70. let byl i Jan Pelc, později známý spisovatel, jehož proslavil syrový román (napsaný v emigraci) z prostředí undergroundu „*... a bude hůř*“.[135] Nejprve vznikla část nazvaná „*Děti ráje*“, která se ale nesetkala s pochopením. Miroslav Skalický k tomu uvedl: „*Když Pelc napsal Děti ráje, tak byla kritika jak na Západě, tak tady, i z okruhu našich známejch, že je to přehnaný. Nechtěli věřit, že na Severu je to takhle*.“[136]

Někdy bylo zdá se důležitější, stát se součástí mýtu a legend, vytvořených kolem undergroundu a žijících vlastním životem. Pokud někdo nebyl v Rudolfově, ale slyšel od jiného androše, co se tam stalo, byl v „obraze“, stal se příslušníkem „kmenu“. To samé můžeme aplikovat na zásahy bezpečnosti vůči nelegálním koncertům, a vůbec se nemuselo jednat o „dvorní“ kapely podzemí.

Nadsázka, odlehčení, shození sama sebe, tvorba legend a mýtů, se staly neoddělitelnou součástí undergroundu. Tak lze pohlížet i na jeho „bibli“, román *Inva-*

---

[133] V únoru 1989 byl Stárek znovu zatčen a v červnu odsouzen za vydávání *Vokna* (dva a půl roku odnětí svobody nepodmíněně a dva roky ochranný dohled). V březnu 1989 byl Jirous odsouzen k 16 měsícům odnětí svobody za petici o zločinech komunistického režimu v 50. letech a smrti Pavla Wonky. Na svobodu se dostali až 26. 11. 1989.

[134] Jiří KOSTRÚN – František STÁREK, ČUŇAS, *Baráky. Souostroví svobody*, Praha 2010.

[135] Jan PELC, *„a bude hůř…“ Román o třech dílech*, Köln 1985.

[136] http://www.ceskatelevize.cz/porady/10419676635-fenomen-underground/414235100221004-pekelna-kotlina-deti-raje/ (podle stavu ke dni 8. 9. 2015)

lidní sourozenci. Bondyho veřejné předčítání v hospodě v Klukovicích 2. a 3. listopadu 1974, se samo o sobě stalo legendou, stejně jako tvorba mýtu o sobě samém ze strany autora.

Ivan Martin Jirous kdysi řekl, že komu chybí pokora a zběsilost, nemůže v undergroundu přežít.

Severočeský underground pohledem Státní bezpečnosti

Náčelník Správy Státní bezpečnosti Ústí nad Labem, plukovník Josef Protiva, předložil v listopadu 1977 podrobný dokument o situaci v severočeském undergroundu. Třebaže byl plný dobových floskulí a stranického *newspeaku*, ukazuje, jak podzemní hnutí rezonovalo v politice strany, respektive Státní bezpečnosti, což byla především servisní organizace (převodová páka) komunistického vedení.

Přísně tajný rozbor situace volně žijící mládeže směřoval na stůl tajemníkovi krajského výboru strany, náčelníkovi Krajské správy Sboru národní bezpečnosti, X. správě Federálního ministerstva vnitra (3. odbor), statisticko-evidenčnímu odboru (SEO).

Nepřátelské hnutí underground (Protiva použil tradiční označení „hippies“) bylo považováno za politicky nejzávažnější problém v oblasti volně žijící mládeže. Samotní „hippies“ vstoupili do podvědomí širší československé veřejnosti v souvislosti: „*…s emisarskou cestou občana USA Kitzberga* (sic!)“.[137]

Navzdory normalizaci politických poměrů a vzniku Socialistického svazu mládeže, byla od roku 1975 patrná jejich větší aktivizace, zejména v oblasti kultury. Ideovým základem hnutí byly nevědecké, reakční a antikomunistické teorie „spotřební společnosti“. Negativně se na mládeži rovněž podepsal vliv církví a náboženství.

Plukovník Protiva vyzdvihl nechuť „hippies“ k práci a podřízení se společenským normám. Oproti tomu, po vzoru amerických souputníků, zakládali komuny, kde vládla vzájemná pozornost, ohleduplnost a porozumění. Severočeští „hippies“ odmítali společenský pokrok. Raději žili v nuzných životních podmínkách, ačkoliv měli prostředky k zařízení spokojeného života, jako každý občan socialistické společnosti. Smysl života spatřovali v alkoholismu, drogách a sexuálních orgiích.

Stoupenci podzemního hnutí byli vřelými vyznavači západní kultury, především severoamerické, a obdivovatelé západní demokracie a způsobu života. Do činnosti hnutí měly taktéž aktivně zasahovat (slovníkem StB) ideodiverzní kulturní centra – underground muzic (sic!), jejímiž představiteli byli Karel Kryl (sic!), Frank Zappa, ale i Ginsbergovy básně, jakož i veškerá kulturní činnost ironizující

[137] ABS, f. Krajská správa Sboru národní bezpečnosti Správa StB Ústí nad Labem B4-II (dále jen f. B4-II), i. j. 55, zde Nepřátelské hnutí volně žijící mládeže „hippies“ – informace o rozboru a připravovaných preventivních rozkladných opatřeních.

pokrok a vulgarizující život společnosti (zde elaborát narážel na procesy s českým undergroundem, v němž právě „vulgarita" byla jedním z pilířů obžaloby).

Zpráva pokračovala tím, že čeští „hippies" o své činnosti hovořili jako o druhé kultuře a třetím českém hudebním obrození. Působením na psychiku každého jednotlivce, jim byla vštěpována ideologie antikomunismu. Ačkoliv prohlašovali, že je politika nezajímá, bedlivě sledovali zahraniční i domácí události. Plně se hlásili k pamfletu Charta 77. Zastánci hnutí neuznávali Svaz socialistické mládeže ani vedoucí úlohu strany. V jejich řadách byl rovněž patrný silný antisovětismus, třebaže nespatřovali rozdílu mezi socialismem a kapitalismem.

Při pořádání různých srazů docházelo nejen k požívání alkoholu, sexuálním orgiím, ale v neposlední řadě politické činnosti, zahrnující podepisování, čtení a rozmnožování Charty 77 a jiných písemností. Existovalo propojení „hippies" po celé republice, vzájemná kolegialita a výpomoc, výměny adres, používání přezdívek, vedení deníků, atd.

Mezi vnější projevy náležela pracovní fluktuace, změna bydliště (příčinou ale bylo právě pronásledování ze strany státní moci), vyhýbání se vojenské službě (boj o modrou knížku pokračoval kontinuálně až do devadesátých let), uzavřenost před společností, odmítání oficiálního veřejného života, zejména společenských organizací. Pod vlivem pravice a antisocialistických sil se stavěli do reprezentace politické opozice.

„Hippies" dokázali uspořádat své setkání při pořádání veřejných oslav: *Dočesné* v Žatci, *Jarmarku* v Železném Brodě, *Benátské noci* v Doksech, *Vinobraní*, různých *Jazz rockových festivalech*, diskotékách v klubech SSM, během nichž získávali nové přívržence. Právě zneužívání jednotné mládežnické organizace mělo být v centru pozornosti jednotlivých oddělení Státní bezpečnosti.

Plukovník Protiva nevynechal ani sociální skladbu podzemí, která zahrnovala učňovskou mládež, mladé dělníky, vysokoškoláky, inženýry, doktory, umělce a akademiky. Jednalo se ovšem o (jak jinak) zkrachovalé umělce, politiky, psychologicky nebo vlivem drog narušené jedince, nábožensky založené osoby, často pocházející z narušených rodinných poměrů, zpolitizované kriminální živly[138] (zkrátka mravní a morální odpadlíky). Přesně takové je komunistická propaganda představila široké veřejnosti.

Normalizační seriál *Třicet případů majora Zemana* (natočený pod dohledem ministerstva vnitra), díl *Mimikry* (vyrobený v roce 1978), podal obraz zhýralého undergroundového společenství. Ministr vnitra ČSSR Jaromír Obzina byl nadmíru spokojen s odezvou u diváků. Právě *Mimikry* se staly jedním z nejsledovanějších

[138] Tamtéž.

dílů celé série.[139] Již předtím vyzdvihl „zdařilý“ „dokument“ *Atentát na kulturu* (1977) o *beatových skupinách Plastic People a DG 307*.[140]

Jak později vzpomínali členové *The Plastic People of the Universe*, Státní bezpečnost jim udělala tu nejlepší možnou reklamu (a zadarmo) mezi mladými. Jejich slova potvrzuje i Vladimír Drápal, který jako čtrnáctiletý sledoval *Atentát*: „*Ti chlapíci mi byli najednou neskutečně blízcí a skrz obrazovku jsem cítil, že není všechno úplně ztraceno, pokud ještě v téhle zemi takoví lidé existují. Do té doby jsem o nich neměl potuchy, jen někde hluboko jsem doufal, že jsou.*“[141]

Jaké tedy byly podle Státní bezpečnosti cíle podzemního hnutí? Dle Protivy nic menšího, nežli dosažení co největší masovosti a vytvoření mohutné základny kontrarevolučních sil schopných akce. Strategickým cílem bylo rozložení socialistické společnosti prostřednictvím narušování zdravé výchovy mladé generace. Svá tvrzení dokládal statickými údaji.

V Severočeském kraji bylo příslušníky jednotlivých oddělení Státní bezpečnosti evidováno 980 osob, náležejících k hnutí „hippies“. Následující tabulka ukazuje rozložení po jednotlivých městech a zapojení „hippies“ do politické opozice.

Město	počet „hippies“	počet signatářů Charty	rozšiřovatelé Charty
Česká Lípa	44	0	1
Děčín	68	1	2
Chomutov	192	8	2
Jablonec	30	4	1
Liberec	72	10	4
Litoměřice	64	2	0
Louny	36	0	1
Most	100	0	4
Teplice	243	10	12
Ústí n. Labem	131	0	0
Celkem	980	35	27

Na základě vlastního šetření byli vytipováni hlavní organizátoři, vůdčí osobnosti severočeského undergroundu, které podle Protivy, svým intelektem, kontakty a spojením s hlavním městem, převyšovali ostatní „hippies“. Jednalo se o Františka

[139] Daniel RŮŽIČKA, *Major Zeman. Zákulisí vzniku televizního seriálu*, Praha 2005, s. 63.

[140] NA, f. ÚV KSČ 02/1, předsednictvo 1976-1981, sv. 58. a. j. 62. bod 2, Zde zpráva o bezpečnostních opatřeních mezi mládeží, předložená 28. 11. 1977 předsednictvu ÚV KSČ.

[141] I. DENČEVOVÁ – F. STÁREK, ČUŇAS – M. STEHLÍK, *Tváře undergroundu*, Praha 2012, s. 182.

Stárka[142] z Teplic, Svatopluka Horvátha z Litoměřic, Jana Drážďanského z Ústí nad Labem, Miroslava Skalického[143] z Chomutova, Jiřího Chmela z Korozluk, okres Chomutov, Jiřího Kasala z Liberce, Jiřího Vaňka z Jablonce nad Nisou, Jana Prince z Rychnova, okres Děčín, a Petru Sukovou z okresu Litoměřice.

Volně žijící mládež se scházela v Rychnově, v soukromém domě manželů Princových, stejné to bylo v případě Miroslava Skalického, manželů Vaňkových, Chmelových či Petry Sukové (budoucí manželky Viktora Parkána[144]), žijící v osadě Řepčice, obec Třebušín, kde sdílela bývalý hostinec společně s Jiřím Kubíčkem. V Teplicích se restaurace *Vyšehrad* stala vyhlášeným místem srazů „hippies" z celého Severočeského kraje. V Novosedlicích to byl klub SSM *Radar* a v Ústí nad Labem, konkrétně v obci Střekov, restaurace *Slavie*. Kromě těchto míst, se „hippies" scházeli i v dalších klubech *Severočeského podniku služeb mládeže*. Například v klubu *V. I. Lenina* v Kadani a dalších klubech a klubovnách patřících Socialistickému svazu mládeže.

Plukovník Protiva zdůraznil akce konané u Princových. Silvestr 1976,[145] jehož se zúčastnilo na šedesát osob, včetně Václava Havla, Svatopluka Karáska a herce Pavla Landovského, rozloučení s Paulem Wilsonem, 9. července 1977, kdy bylo přítomno 89 osob, z toho 33 signatářů Charty 77. Na rozlučce vystoupila skupina *The Plastic People of the Universe*. Během rušení nočního klidu použil jeden z účastníků neznámou „třaskavinu", což způsobilo veřejné pohoršení. Hlavní organizátor srazu, Jan Princ, byl odsouzen na tři měsíce odnětí svobody nepodmíněně.[146]

---

[142] Dne 10. 11. 1981 byli zatčeni Stárek, Jirous, Hýbek a Frič, za vydávání *Vokna*. Po téměř roční vazbě byl Stárek, jako hlavní organizátor samizdatového časopisu, odsouzen na dva a půl roku odnětí svobody nepodmíněně, plus dva roky ochranného dohledu (Jirous, jakožto „recidivista" vyfasoval tři a půl roku v třetí nápravné skupině, Hýbek osmnáct a Frič patnáct měsíců).

[143] Vystěhován v rámci akce *Asanace*.

[144] Blíže k jeho osobě viz http://archiv.ihned.cz/c1-20558210-ten-slastny-pocit-byt-chartistou (podle stavu ke dni 8. 9. 2015)

[145] Na Silvestra přivezl do Rychnova Václav Havel, Jiří Němec a Pavel Landovský text Charty 77, která se začala podepisovat právě v baráku Princových.

[146] Ve skutečnosti se jednalo o předem připravenou provokaci ze strany Státní bezpečnosti. Podplukovník Miloš Hingar, náčelník II. odboru, Správy StB Ústí nad Labem, schválil 7. 7. 1977 přísně tajný plán, týkající se rozlučky s Paulem Wilsonem. S předstihem měl proběhnout monitoring akce, a poté, co by dorazili všichni hosté na místo, mělo dojít ze strany bezpečnosti k narušení veřejného pořádku, a následnému „legálnímu" zákroku. Do operace bylo nasazeno dvanáct příslušníků StB a deset příslušníků VB. Do příprav byli zasvěceni vedoucí tajemník okresního výboru KSČ, společně s okresním a krajským prokurátorem. Podle instrukcí, pak nedaleko domu Princových vybuchly dva dělobuchy. Účastníci koncertu byli převezeni na nedaleké služebny a předběžně zadrženi. Nechyběly ani estébácké „libůstky": rozřezání pneumatik, utržení stíračů a zpětných zrcátek. Samotného Wilsona vysadili před Prahou, v pusté krajině. ABS,

Ke konci ledna 1977 proběhl v bytě Jiřího Chmela večírek asi dvaceti osob, při kterém došlo ke čtení a podepisování Charty 77. Podpisovou akci organizoval Miroslav Skalický a František Stárek. Celkem 13 osob připojilo své podpisy, které následně Stárek předal Daně Němcové v Praze. Pětadvacátého ledna dorazil do redakce *Průboje* (tento plátek byl radikálnější nežli *Rudé právo*) dopis z Chomutova, podepsanými 71 osobami, požadujících zveřejnění Charty 77. Mezi podepsanými nechyběl ani „hippie" Miroslav Hrabaň z Chomutova.

V únoru téhož roku se sešlo 18 „hippies", převážně studentů v Praze, v domě Jiřího Vaňka. Při zákroku byla zjištěna závadová literatura a fotomateriál propagující podzemní hnutí. Během svého léčebného pobytu na psychiatrii v Beřkovicích, napsal Jan Drážďanský leták, vyzývající k boji proti stávajícímu společenskému zřízení a KSČ až do samého konce. Text obsahoval i zkratku *KKD*, což mělo znamenat: *Komunistům Krky Dolů*. Leták se zabýval perzekucí mladých lidí a byl čten během kulturního večera, v jehož průběhu Drážďanský promítal diapozitivy se satirickým námětem, obsahující pomluvy komunistického vedení doma i v zahraničí. Též Jiří Kasal uspořádal v Beřkovicích večerní „happening" pod názvem *Co je to svoboda*, během něhož předčítal Ginsbergovy básně a materiály z jeho pražské návštěvy v roce 1965.[147]

Srpnových náboženských slavností v Čenstochové,[148] se ze Severočeského kraje zúčastnilo pět osob, mezi nimi Miroslav Hrabaň.

Podle Protivy bylo evidentní napojení některých osob na zahraničí, jak o tom svědčí článek *Jeden víkend v Čechách*, zveřejněný 1. srpna 1977 v *Neue Zürcher Zeitung*, a popisující zásah v Rychnově. Tiskopis článku byl zajištěn u Miroslava Skalického. Další článek *Nový třídní nepřítel – hudba underground*, otištěný v říjnu 1976 v časopise *Demokracie v exilu*, pojednával o procesu s undergroundem v Plzni.

Existovaly kontakty mezi Severočeským krajem a některými socialistickými zeměmi: východním Německem, Polskem a Maďarskem. Stejně tak byly podchyceny kontakty na 55 pražských signatářů Charty 77.[149]

Plukovník Protiva informoval své nadřízené o připravovaných etapách zásahu vůči undergroundu, které měly skončit jeho paralyzací. Opatření měla proběh-

f. MV-KR, a. č. 821542 MV, zde Plán bezpečnostních opatření k připravovanému srazu Hippies v osadě Rychnov, okres Děčín, v soukromém domě Princových č. p. 138, ze dne 7. 7. 1977.

[147] ABS, f. B4-II, i. j. 55, zde Nepřátelské hnutí volně žijící mládeže „hippies" – informace o rozboru a připravovaných preventivních rozkladných opatřeních.

[148] Ve městě se nachází kostel a klášter na Jasné Hoře se s proslulou ikonou *Panny Marie Čenstochovské* (tzv. *Černá Madona*). Jedná se o jedno z nejvýznamnějších poutních míst Evropy, které zejména v 70. letech náleželo k místům polské odporu vůči komunismu. Bogusław TRACZ, *Dlouhovlasí poutníci. Slet hippies na Jasné Hoře v srpnu 1971,* Voknoviny, 2014, č. 1, s. 30–32 (překlad Petr Blažek).

[149] ABS, f. B4-II, i. j. 55, zde Nepřátelské hnutí volně žijící mládeže „hippies" – informace o rozboru a připravovaných preventivních rozkladných opatřeních.

nout od 1. srpna 1977 do 30. srpna 1978. Každá etapa představovala přípravnou, realizační a zhodnocovací část.

První zahrnovala preventivní pohovory především se studenty a učňovskou mládeží, za přítomnosti výchovných pracovníků. Státní bezpečnost se zavázala poskytnout školským a mládežnických orgánům jednotnou informaci, aby postup vůči „hippies" vešel ve známost nejen jim, ale i široké veřejnosti. Poté mělo dojít k vyhodnocení a dokumentaci, postoupené vedoucímu tajemníkovi Severočeského krajského výboru KSČ. Další postup zahrnoval osvědčenou formu preventivních a rozkladných opatření. Zásahy měly probíhat v součinnosti s Veřejnou bezpečností, stranickými a státními orgány. Do akce měla být zapojena média, především televize, tisk, ale i uspořádání výstavy, s cílem dosáhnout odsouzení „hippies" ze strany veřejnosti.[150]

Závěrem

Nejen z výše uvedené interní zprávy je zřejmé, že nejvyšší představitelé represivní moci si byli na konci roku 1977 plně vědomi síly a nebezpečí podzemního hnutí, třebaže jej stále označovali pojmoslovím druhé poloviny 60. let. Události v Rudolfově, konání festivalů „druhé" kultury, procesy s undergroundem a následný vznik Charty 77, se odrazil v konkrétních postupech a pracovních plánech jednotlivých okresních oddělení Státní bezpečnosti v Severočeském kraji. Stejně tomu bylo i v případě Teplic. Je nicméně důležité pochopit, že záleželo na schopnostech (možnostech) každého náčelníka, jakým způsobem se s volně žijící opoziční mládeží vypořádal.

Na činnosti teplického oddělení se podepsala značná fluktuace jeho příslušníků, včetně náčelníka.[151] Navzdory stálým připomínkám ze strany náčelníků Správy StB Ústí nad Labem, se neustále opakovaly fráze o mapování situace, preventivních opatření či nezjištění aktivit undergroundu, k němuž se počátkem 80. let navíc přidalo punkové hnutí a posléze rozmach rozličných hudebních skupin nebo divadel malých forem. Jinými slovy, docházelo k jistému obrození proti normalizační společnosti, vrcholící masovými demonstracemi v letech 1988 a 1989.

Ke kategorizaci a potvrzení trendů jednotlivých oddělení StB napříč republikou bude zapotřebí rozsáhlejší komparace, která je ovšem nad textové možnosti této studie.[152]

---

[150] Tamtéž.

[151] V rozmezí let 1975 až 1985 se na pozici náčelníka O-StB Teplice vystřídalo pět důstojníků.

[152] To samé platí o časovém rámci, konkrétně jejím protažení až do roku 1989.

Ladislav Kudrna – František Stárek, Čuňas

Damals im Norden. Der Teplitzer Underground versus Öffentliche Sicherheit und Staatssicherheit 1965–1985

Zusammenfassung

Der nordböhmische Bezirk, insbesondere die Industrie- und Kurstadt Teplice, gehörte zusammen mit Prag zu den Hauptzentren der oppositionellen Kommune, die später die Bezeichnung Underground erhielt. Die Untergrundbewegung geriet bald in Konflikt mit dem Normalisierungsregime. Gerade am Beispiel einer konkreten Stadt und ihrer Gemeinschaft bemühten wir uns, die Vielseitigkeit der Oppositionsbewegung gegen das kommunistische Regime in der Tschechoslowakei aufzuzeigen. Den Beginn legten wir auf das Jahr 1965, als das Myzel des Undergrounds entstand, während es nach der harten Persekution zu Beginn der 80er Jahre dann 1985 zu seiner Belebung kam. Um die Verständlichkeit des Textes zu gewährleisten, mussten wir kurz bereits bekannte und verarbeitete Ereignisse rekapitulieren. Es war ebenfalls nicht möglich, die regionale Problematik ohne ihre Verankerung im Kontext der gesamten Gesellschaft, ohne die Stellung der Machtorgane auf der einen Seite und des Undergrounds auf der anderen Seite zu beschreiben. Das Verfassen des Textes wurde durch bisher nicht publiziertes Archivmaterial vor allem aus dem Bereich der Staatssicherheit ermöglicht. Nicht nur aus dem oben genannten internen Bericht ist ersichtlich, dass die obersten Repräsentanten der repressiven Macht sich Ende des Jahres 1977 der Stärke und der Gefahr der Untergrundbewegung voll bewusst waren, wenngleich sie sie weiterhin in der Terminologie der zweiten Hälfte der 60er Jahre bezeichneten. Die Ereignisse in Rudolfov, das Stattfinden des Festivals der „anderen“ Kultur, die Prozesse mit dem Underground und die anschließende Entstehung der Charty 77 spiegelten sich in konkreten Verfahren und Arbeitsplänen der einzelnen Kreisabteilungen der Staatssicherheit im Mittelböhmischen Bezirk wider. Genauso war es auch im Falle von Teplitz. Es ist dennoch wichtig zu begreifen, dass es von den Fähigkeiten (Möglichkeiten) jedes Vorgesetzten abhing, auf welche Weise er mit der frei lebenden Jugend fertig wurde. Einen großen Einfluss auf die Tätigkeit der Teplitzer Abteilung hatte die beträchtliche Fluktuation ihrer Angehörigen, einschl. des Vorgesetzten. Trotz der ständigen Mahnungen seitens der Vorgesetzten der Staatssicherheitsverwaltung in Ústí nad Labem wiederholten sich wie ein Evergreen die Phrasen von der Sondierung der Lage, von Präventivmaßnahmen oder der Nichtfeststellung von Aktivitäten des Undergrounds, zu dem Anfang der 80er Jahre außerdem die Punk-Bewegung und zu guter Letzt der Aufschwung verschiedener Bands und der Kleinkunstbühnen hinzukamen. Mit anderen Worten es kam zu einer gewissen Wiedergeburt der Normalisierungsgesellschaft, die in den Großdemonstrationen in den Jahren 1988 und 1989 ihren Höhepunkt fand. Zur Kategorisierung und Bestätigung der Trends der einzelnen Staatssicherheitsabteilungen quer durch die Republik wird ein umfassenderer Vergleich notwendig sein, der allerdings die Möglichkeiten dieser Studie übersteigt.

Ladislav Kudrna – František Stárek, Čuňas

Once Upon a Time in the North. The Teplice Underground versus Public and State Security 1965–1985

Summary

The North Bohemia Region, especially the industrial and spa city of Teplice, was along with Prague one of the key centres of the opposition community, which later acquired the term 'underground'. The underground movement soon came into conflict with the normalisation regime. Using the example of one specific city and its community, we have aimed to demonstrate the multifaceted nature of the opposition movement to the Communist regime in Czechoslovakia. We have begun in 1965, when the underground was spawned, with 1985 being a year of its resurgence following harsh persecution at the beginning of the 1980s. For clarity, we have had to give a brief description of events already well-known and studied in our paper. It also proved impossible to describe the regional issue without anchoring it within its society-wide context, as well as the status of the authorities on the one hand, and the underground on the other. As yet unpublished archive sources, mainly of State Security provenance, were used in the writing of the study. It is clear not just from the above detailed internal reports that the highest representatives of repressive power were fully aware of the strength and danger of the underground movement at the end of 1977, although they continued to describe them using the terminology of the second half of the 1960s. The events in Rudolfov, the holding of the festivals of the 'second' culture, processes with the underground and the subsequent establishment of Charter 77, were all reflected in the specific procedures and working plans undertaken by individual district State Security (secret police) divisions in the North Bohemia Region. This also applied to Teplice. It is nevertheless important to realise that the way the alternative youth were treated depended on the abilities (options) of each chief. The abilities of the Teplice division were affected by a marked turnover of its members, including the chief. Despite the constant reminders from secret police chiefs in Ústí nad Labem, they continued to use phrases about mapping the situation, preventive measures and no identification of activities by the underground, which was furthermore joined by the punk movement at the beginning of the 1980s, and then to a boom in various music bands, and small theatre groups. In other words, a certain resurgence of normalisation society took place, peaking in the mass demonstrations of 1988 and 1989. A more extensive comparison will be needed to categorise and confirm the trends of individual StB divisions across the country, something which is beyond the scope of this study.

MODERNÍ DĚJINY **MODERN HISTORY**
Roč. 24, 2016, č. 1, s. 253–267 Vol. 24, 2016, No. 1, p. 253–267

MATERIÁLY

Petr Kužel

Problémy socialistické modernizace hnacích vozidel ČSD 1945–1980

Problems of socialist modernisation of Czechoslovak State Railways locomotives 1945-1980

Although bold ideas at the end of the 1950s foreseeing the end of steam railway locomotion did not pan out, motorisation and electrification did become fundamental concepts of the generously conceived modernisation of Czechoslovak State Railways (ČSD) after the Second World War. Turbinisation, which was one of the alternatives to the programmes mentioned, was not taken forward. Mazutisation was more of a regressive – emergency – programme. Militarisation relating to the existence of power blocs reminds us still today of the division of the country into a north and south part, each covered by different electric locomotive systems. Locomotives manufactured by domestic industry, in particular Škoda Plzeň and Českomoravská-Kolben-Daněk (ČKD) were unrivalled in East Europe from the 1950s to the 1980s, despite the lack of high quality material available, and were comparable to Western products in terms of quality. Not only are their newest models mainstays of railway transport within the Czech Republic and Slovakia, but many of the locomotives and railcars have only recently come out of operation, or are still being used, sometimes even after fifty or more years of service.

Keywords: History, 20th century, Czechoslovakia, railway transport

Úvod

Konec druhé světové války se v Československu nesl v duchu snah o znovuobnovení vyčerpaného průmyslu a hospodářství. Klíčovou úlohu ve středoevropském prostoru hrála už od dob průmyslové revoluce železniční doprava. Hustá železniční síť na území Čech – cévní systém „kovárny" podunajské monarchie, meziválečného Československa i významný prvek německé válečné výroby za druhé světové války se však nacházel v neutěšené situaci. Lokální dráhy nebyly provozuschopné v důsledku přechodů fronty a sabotáží. Sloužily zpravidla jako odstavné prostory pro zničené lokomotivy a vozy, kterých zbyla z předválečných stavů zhruba polovina. Ani hlavní tahy nebyly z důvodů vysoké vytíženosti těžkými válečnými transporty a minimální údržbě v dobré kondici. Nekomfortní situaci se však díky vskutku pozoruhodnému poválečnému entusiasmu, podařilo na zestátněných Československých státních drahách (ČSD) zvládnout velice rychle. Nejenže se během roku 1945 povedlo obnovit spojení na veškerých předválečných tratích včetně lokálek, navíc 22. prosince opustila plzeňské Škodovy závody první poválečná lokomotiva řady 534.0 určená k vozbě osobních i nákladních vlaků. Stavba probíhala na základě prvorepublikových výkresů v úzké spolupráci s dalším důležitým podnikem pro rozvoj železniční dopravy v zemi – Českomoravskou-Kolben-Daněk (ČKD). I díky zásadní roli železnice v hospodářském vývoji znovuobnoveného státu a dějinnému významu tradičního druhu dopravy pro podvědomí obyvatel, šlo o dvojici počinů více než symbolických. Kruh se uzavřel po dokončení odsunu Němců z pohraničí následujícího roku, při kterém sehrála železnice rovněž podstatnou úlohu.

Koncepce železniční dopravy se však díky radikálním politickým a hospodářským změnám v Československu měla přizpůsobit novým požadavkům a náležitostem. Široce pojaté vysídlení německého obyvatelstva z pohraničí vedlo k situaci, že mnoho lokálních tratí, vedoucích přes kdysi zalidněná sídla nebo k průmyslovým podnikům, nemělo koho respektive co převážet. Naopak postupná nutnost intenzifikace těžkého strojírenství po únoru 1948 vedla k protěžování hlavních tahů, které však nebyly zatím vybaveny dostatečným zabezpečovacím zařízením k sílícím provozním nárokům pro přepravu uhlí, železných rud i cestujících. Lidé začali dojíždět za prací do průmyslových závodů z venkova, chátrajícího díky postupující kolektivizaci. Situaci proto muselo Ministerstvo dopravy začít akutně řešit.

Existovaly v zásadě dvě možné varianty – buď se pustit do nákladné a zdlouhavé rekonstrukce železniční infrastruktury nebo v první fázi vyspravit nejvíce postižené a zastaralé úseky a investovat do moderních typů vozidel, která by svým konstrukčním řešením a přijatelnou výrobní cenou tratě příliš nenamáhala a navíc v co nejkratší době pokryla svým počtem rozsáhlou, a v druhé fázi postupně inovovanou síť ČSD.

Levnější a hlavně rychlejší řešení než radikální modernizace sice husté, ale zastaralé infrastruktury představovalo v případě hlavních i vedlejších tratí vhodné

obnovení válkou zdecimovaného parku hnacích vozidel. Nutnost co nejrychleji přizpůsobit železnice novým poměrům vedla Ministerstvo dopravy na počátku 50. let k zahájení dvou hlavních programů – motorizaci a elektrifikaci, současně s postupným ukončováním parního provozu. Motorizace měla probíhat na tratích hlavních i vedlejších, zatímco elektrifikace prozatím pouze na tratích celostátních. Vývojem a výrobou motorových lokomotiv byla státním centrálním plánováním pověřena ČKD Praha. Vedlejší tratě měly obsluhovat motorové vozy produkované zejména vagónkou Tatra ve Studénce. Elektrické lokomotivy se pak staly doménou Škody Plzeň, později přejmenované na závody Vladimíra Iljiče Lenina. Rozumně zvoleným plánům však dobová ideologie stanovila nesplnitelné lhůty k završení. Ke specifickým druhům koncepcí lze zařadit i snahy o militarizaci železniční dopravy, která se měla stát důležitým logistickým pilířem v případě vypuknutí konfliktu se západem. Experimentální program představovala turbinizace. Naopak mazutizaci lze v dobovém kontextu považovat za koncepci nouzovou.

Nutno podotknout, že podobné programy se snažily rozvíjet i další země východního bloku, například Polsko a Maďarsko, které však ve srovnání s československou poválečnou výrobou představují díky kratší strojírenské tradici a menší hustotě železniční sítě materiál silně kontrastní. Stroje československé provenience se navzdory akutnímu nedostatku kvalitních materiálů blížily svou konstrukční vyspělostí spíše vozidlům západoevropským, s nimiž však zas nelze situaci srovnávat z hlediska politického, hospodářského a vojenského.

1. Motorizace

Nutno předeslat, že první snahy o motorizaci ČSD spadají už do doby meziválečné. Nešlo zde však o plošnou výměnu parní trakce, ale úkaz spíše ojedinělý. K prvním vozidlům poháněným naftovým agregátem patřily motorové rychlíkové vozy M 290.0 „Slovenská strela“ z Tatry Studénka, které od roku 1936 zkracovaly jízdní dobu z Prahy do Bratislavy z pěti hodin na čtyři. Na vedlejších tratích se začaly v první polovině 30. let objevovat vozy M 120.4, nazývané díky stanovišti strojvedoucího, umístěném na střeše vozidla „Věžáky“.[1]

Naplno se však motorizace rozběhla až po roce 1945 a zejména v případě lokálek se stala nejúspěšnější ze stanovených poválečných koncepcí. Základním stavebním kamenem modernizace vedlejších tratí se staly naftou poháněné motorové vozy M 131.1, vyráběné od konce 40. let v Tatře Studénka. Lehké, hospodárné a laciné vozy podobné autobusům na kolejích kladly minimální požadavky na léta neudržovaný svršek lokálních tratí. I díky husté síti místních drah se brzy staly nejpočetněji zastoupenými vozidly u ČSD. Mnoho nekvalitně vystavěných lokálek, které se překotně budovaly v rámci Zemské železniční akce na konci 19. století na

[1] Ivan JAKUBEC, *K problematice motorizace ve třicátých letech u ČSD a DRG*, in: Hospodářské dějiny, 1991, Sv. 19, s. 91–115.

základě zákona z roku 1880 o úlevách místním drahám, dokonce zachránily před zánikem.[2] Nejenže by pod koly klasických souprav řazených lokomotiv a vozů nevydržely, navíc by zejména v pohraničí musely být zrušeny pro nízký počet cestujících a zanedbatelný objem průmyslové výroby. Každopádně se však sytě červený vůz, přezdívaný „Hurvínek", stal symbolem každodenního života venkova v socialistickém Československu.

Vedle lokálek a páteřních tahů existovalo i velké množství hlavních tratí, s nimiž se prozatím nepočítalo v plánech na stavbu napěťové soustavy, například důležité spojení Ústí nad Labem – Cheb přes Chomutov. I zde mělo proto docházet k postupnému přechodu na hnací vozidla s naftovým pohonem, avšak se sofistikovanějším elektrickým přenosem výkonů místo mechanického. Na staničních zálohách a lehčím posunu se už od počátku 60. let začaly nasazovat dieselelektrické lokomotivy T 435.0. Nejslavnější motorovou lokomotivou ČSD, vyráběnou v letech 1964 až 1971 v ČKD Praha, se však stala řada T 478.1, která si díky shora vystupujícímu čelnímu profilu vysloužila přezdívku „Bardotka" dle údajné podobnosti francouzské herečce Brigite Bardot. Kvůli nedostatečnému výkonu šestiválcového agregátu k plnohodnotnému nahrazení parních lokomotiv, zejména v zimních měsících, kdy nastávala potřeba soupravy navíc vytápět, se pak v letech 1968 až 1977 vyráběl i silnější dvanáctiválcový „Brejlovec" T 478.3, nepřehlédnutelný zas díky vystouplým čelním sklům na stanovištích strojvedoucího.

K dalším doménám dieselelektrických lokomotiv měla patřit vozba vlaků v horských sklonově náročných podmínkách. Úseky s dlouhými tunely v táhlých stoupáních se stávaly díky intenzifikaci provozu zdraví nebezpečnými, neboť se v nevětraných prostorách při častých průjezdech parních lokomotiv hromadil dým. Na inkriminovaných úsecích docházelo k otravám obsluhy i cestujících oxidem uhelnatým. Hlavně na středoslovenských železnicích muselo Ministerstvo dopravy nastalou situaci akutně řešit. Největším postrachem se stala trasa slavného rychlíku „Horehronec" mezi Vrútkami a Zvolenem přes Harmanec, kde se pouze za rok 1962 sešlo na dvě desítky hlášení o respiračních komplikacích.[3] Na podobné výkony začaly proto ČSD od počátku 60. let nasazovat šestinápravové stroje řad T 678.0 a T 679.0, přezdívané pro své zabarvení „Pomeranče", které mělo ČKD Praha původně dodávat péronovskému režimu v Argentině. S pádem jihoamerického diktátora se ale sériová výroba přeorientovala na potřeby domácího provozu. Služba prvních prototypů začala ještě před předáním na Slovensko. Krutá zima na přelomu let 1962 a 1963 způsobila státnímu hospodářství kritický nedostatek uhlí, který vyvolal nutnost maximálního využití veškerých provozuschopných vozidel k zajištění zásobování závislých provozů, viz rovněž program mazutizace popisovaný níže.

[2] Miroslav JELEN, *Zrušené železniční tratě v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, Praha 2009, s. 13.

[3] Vladislav BOREK, *Motorové lokomotivy T 658.0, T 698.0, T 678.0, T 679.0*, Praha 2000, s. 6.

Náčelníci dep nasazovali nové osmiválcové kolosy ihned po dodání na uhelné vlaky z Prahy do Ústí nad Labem, Mostu, Luk u Litvínova nebo Trmic. S uklidněním situace pak už stroje pokračovaly do dep ve Zvolenu nebo Brezně. Navzdory spolehlivosti a dobrým jízdním vlastnostem v náročných podmínkách neměla výroba těchto oblíbených strojů dlouhého trvání. Roku 1963 totiž došlo v Moskvě k podpisu Specializační smlouvy Rady vzájemné hospodářské pomoci (RVHP), která v rámci centrálního plánování východního bloku přisuzovala výrobu lokomotiv v V. kategorii, s výkonem nad 2000 koní a hmotností nad 100 t, výhradně Sovětskému svazu. Svou roli sehrál i krach třetí pětiletky v Československu roku 1962, kdy musel být revidován hospodářský plán, který se samozřejmě dotýkal zejména těžkého průmyslu. Nakonec došlo alespoň k dokončení první série lokomotiv pro pokrytí nezbytných provozních požadavků pro těžkou traťovou službu nebo přetahy souprav při napěťových výlukách.[4] Na dvacet strojů pak ČKD Praha vyrobila v „tropikanizované" verzi a neobvyklém zeleném islámském nátěru pro irácké železnice, které vyžadovaly pouze čtyřdobý motor, zatímco podobné sovětské stroje typu M62 (T 679.1 u ČSD) disponovaly dvoudobými motory z vojenských ponorek. Roku 1965 však byla výroba „Pomerančů" předčasně ukončena.

Navzdory silným kořenům výroby hnacích vozidel nezávislých trakcí ve vysočanské ČKD, se proto nakonec staly nejpočetněji zastoupenými motorovými lokomotivami u ČSD právě stroje sovětské. Šlo o výrobky závodu Vorošilovgrad, dnešní ukrajinský Lugansk. Neoblíbené „Sergeje" T 679.1 přicházely do Československa z důvodů snahy o dokončení motorizace a po roce 1968 militarizaci železniční dopravy, zaneprázdněnosti domácích závodů výrobou exportních strojů ČME 3, důrazem na produkci čtyřnápravových strojů vhodnějších pro domácí provoz (T 478.1 a T 478.3) i snahou zavděčit se Sovětskému svazu nesmyslným počtem odebraných kusů – namísto 280 potřebných nakonec dorazilo z východu 600 kusů. Lokomotiva postavená bez prototypů a poháněná hlučným dvoudobým motorem z vojenské ponorky se stala postrachem životního prostředí, lidí žijících v blízkosti dráhy i správců traťového svršku. Nejenže nebyly importované lokomotivy pro potřeby ČSD vhodné, navíc nedisponovaly vytápěním souprav a mohly tak pravidelně vykonávat pouze službu nákladní. Lokomotivka ČKD Praha proto nabídla drahám řešení – buď zdokonalit stroje T 478.3, což se pak nakonec stalo (viz T 478.4), nebo vyvinout vozidlo nové (viz T 499.0).

Završení snah o motorizaci hlavních tratí ČSD měla představovat lokomotiva T 499.0, která si podle velkého čelního reflektoru vysloužila přezdívku „Kyklop". Stroj vyrobila ČKD Praha ve dvou prototypech v letech 1974 a 1975, studie však probíhaly už od roku 1967.[5] První prototyp se zapsal do historie rychlostním

[4] Martin HEJL, *Lokomotivy ČSD: pomerančové mýty*, in: Svět železnice 30, 2009, č. 2, s. 37–52.

[5] *Atlas vozidel 2. díl: Motorové lokomotivy ČD, ZSSK a průmyslu*, Zlín, Železniční magazín, 2002, s. 147.

rekordem motorových lokomotiv ČSD – roku 1975 dosáhl na zkušebním okruhu ve Velimi rychlosti 176 km/h. K významné události přitom došlo náhodou díky vadnému převodu v rychloměru, na nějž se přišlo až posléze. Stroje měla důkladně prověřit vozba klíčového rychlíku „Ostravan“ na spojení Praha – Ostrava. Navzdory skvělým technickým parametrům lokomotiv, které se jízdními dobami vyrovnávaly dokonce strojům elektrickým, k sériové produkci nakonec nedošlo údajně kvůli vysoké hmotnosti, řadě nevyzkoušených konstrukčních prvků a paradoxně i vysokému výkonu 2800 koní, viz specializační smlouva RVHP, která však v době normalizace nabyla na rozdíl od 60. let striktně direktivního a nikoli doporučujícího rázu. Stroje se při vozbě prestižního rychlíku stávaly sice často neschopnými, což se ale u prototypů běžně stává. Svou roli sehrály rovněž následky ropných šoků v první polovině 70. let, které zapříčinily odklon od motorizace a větší investice do elektrifikace ČSD. Nafta se stala naráz zhruba desetkrát dražším palivem a nové lokomotivy ztratily pole působnosti. Nastupující normalizace navíc podobným ambiciózním projektům nepřála, navíc ve vysočanské lokomotivce došlo po roce 1970 k řadě personálních změn, které nasměrovaly závod zcela jiným směrem. Nikdo z prověřených zaměstnanců pak nechtěl zodpovídat za výrobu lokomotivy, která by převyšovala stroje sovětské.

Nejrozsáhlejším projektem domácí výroby lokomotiv se staly programy ČKD Praha z konce 50. let (ČME 1, 2 a 3), které z hlediska rozsahu podpořily na počátku let 60. reformy ekonoma Oty Šika. Stroje ve dvounápravovém, čtyřnápravovém a šestinápravovém provedení pro vlečkový, posunovací a nákladní provoz se proto nestavěly pouze pro potřeby ČSD, ale zejména za exportními účely. Několik úvodních sérií včetně prototypů vyráběl vysočanský závod, další stroje pak z kapacitních důvodů vznikaly licenčně ve Strojírenských a metalurgických závodech Dubnica nad Váhom (SZM). Nedostatek kvalitních materiálů a nedostupnost vyspělejších komponentů ze západu dávala strojům naději na uplatnění hlavně v zemích východního bloku. Lokomotivy se vyvážely do Německé demokratické republiky, Číny, Rumunska, Albánie, Bulharska, Egypta, Iráku, Sýrie, Polska a Indie. Nejednalo se o stroje kvalitní technologicky, ale spíše fyzicky. Nejvíce kusů se vyváželo do Sovětského svazu pro nenáročnost obsluhy, možné i při konzumaci ruského národního nápoje, a odolnosti místním klimatickým podmínkám. I proto donedávna existovalo od Moskvy po Vladivostok mnoho vesnic bez připojení k síti, kde obvykle některý z 8000 vyrobených „Čmeláků“, jak se lokomotivám dle zkratky programu ČME přezdívalo, sloužil jako zdroj střídavého proudu, dokud nebyl s postupující elektrifikací sovětského venkova odtažen dále na východ. Stovky strojů ČME 3 samozřejmě používaly i ČSD díky dobrým jízdním vlastnostem a přechodnosti nezatěžující traťový svršek. Spalovací motor K 6 S 310 DR navíc závody ČKD respektive SZM neusazovaly pouze do rámů těchto strojů, v Československu provozovaných pod řadou T 669.0 a T 669.1, ale i mnoha dalších lokomotiv, proto nebyla později nouze o náhradní díly a mohutné kapotové stroje tak

mizely pod plamenem autogenu většinou až v době uvolnění politických poměrů po roce 1989, kdy definitivně poklesl objem nákladní dopravy.

Motorizace měla na území většiny států východního bloku podobný ráz, protože nevyžadovala výraznější vyspělost státních průmyslů. K drážním účelům navíc mnohdy posloužily naftové spalovací motory z nákladních automobilů, autobusů, tanků, říčních remorkérů nebo dokonce vojenských ponorek. Největší domácí lokomotivka určená ke stavbě moderních vozidel nezávislé trakce – ČKD Praha se soustředila, díky Specializační smlouvě, obloukovitému rázu tratí i vysoké koncentraci železnic vzhledem k obývaným plochám, na lehčí čtyřnápravové stroje, které nezatěžovaly infrastrukturu a nepřesahovaly určité hlukové limity, výjimku tvořily stroje exportní. Naopak koncepce výroby v Maďarsku, Polsku nebo Sovětském svazu směřovala k těžkým a hlučným konstrukcím, které však díky menší hustotě tratí zpravidla přímého profilu, vedoucích díky nižší hustotě osídlení na km^2 přes odlehlá místa, nijak nezhoršovaly provozní situaci na sítích příslušných železničních správ.

2. Elektrizace

Stejně jako se symbolem motorizace místních drah stal motorový vůz řad M 131.1, představovala lokomotiva E 499.0 základní kámen a symbol elektrifikace tratí celostátních. Stroje vyobrazené na mnoha budovatelských plakátech, pohlednicích a poštovních známkách, vyjadřujících pokrokovost československého průmyslu, začaly opouštět brány škodových závodů Vladimíra Iljiče Lenina roku 1953. Informační embargo platilo pro konstruktéry zejména díky skutečnosti, že několik stavebních bloků ryze domácího stroje a produktu socialismu převzal závod v licenci od švýcarských firem SLM Winterthur a SAAS. Šlo například o mechanismus pojezdu a lamelové spojky přenášející kroutivý moment na osy stroje. Z důvodů nedokončené elektrizace se musely prototypové stroje zkoušet nejprve v Polsku a od srpna 1953 pak na Slovensku, kde se mezi Žilinou a Vrútkami nacházel první úsek vybavený napěťovou soustavou o hodnotě 3 kV stejnosměrně na ČSD, zbudovaný ještě v době Slovenského státu firmou AEG. Licenční smlouva však zahrnovala klauzuli, že materiály k výrobě konstrukčních bloků lokomotiv nebudou poskytnuty dalším státům. Československo však dokumentaci vydalo nejen Sovětskému svazu ale i Korejské lidově demokratické republice. Následující řady strojů vycházejících z E 499.0 proto dostávaly prvky vlastní konstrukce.[6] Na stavbě „Bobiny“, podle zkratky Bo‘Bo‘ značící čtyřnápravový zcela poháněný pojezd, se však čeští technici vyučili projektování dalších řad lokomotiv Škoda I. generace, v letech 1959 až 1970 šlo zejména o stroje E 499.1 a E 469.1 i šestiosé varianty pro nákladní dopravu E 669.1, E 669.2 a E 669.3.

[6] Ivo RAAB, *Elektrické lokomotivy E 499.0,* Praha 2004, s. 5–10.

Léta 60. přinesla z finančních a vojenských důvodů radikální zvrat v koncepci využívání elektrifikace na síti ČSD. Místo stejnosměrného proudu se nad kolejnicemi začaly napínat dráty vedoucí proud střídavý. „Střídavé" lokomotivy se pak díky době svého vzniku proslavily spíše než konstrukčním řešením, designovým zpracováním.[7] Hlavně prototypový stroj řady S 669.0 se vhodným použitím skelného laminátu při návrhu skříně hnacího vozidla, panoramatickým čelním sklům nebo elegantně vyvedeným řídícím kontrolérem, významnou měrou podílel na velkém úspěchu československého pavilónu v Bruselu roku 1958. Sériové „Laminátky" z let 1964 až 1968, S 489.0 a S 499.0, na rozdíl od Expa už ve čtyřnápravovém provedení, používají ČD na nákladních vlacích přes Vysočinu a jižní Čechy do dnešních dnů. Navzdory zašlému vzezření patří práce významného designéra Otakara Diblíka stále mezi esteticky nejzdařilejší řešení železničních vozidel v Evropě. Svým naturelem se však stroje, přes určité inovativní prvky, řadily i nadále do kategorie lokomotiv Škoda I. generace.

K dalším symbolům nového pojetí vizuálního zpracování železničních vozidel první poloviny 60. let patřila i elektrická nízkopodlažní pantografická jednotka EM 475.1 veřejností známá pod pojmem „Panťák". Na výrobě souprav se podílela Škoda Plzeň, Tatra Studénka a Moravské elektrické závody Vsetín (MEZ). Svým nekonvenčním zpracováním působila na kolejích příměstských nádraží v sousedství doutnajících parních lokomotiv, jako přízrak z jiné galaxie. Nezničitelné soupravy dodnes dosluhují v hektickém provozu kolem Prahy na zastávkových příměstských vlacích do Kralup nad Vltavou, Benešova u Prahy, Kolína nebo Berouna.[8]

Až s dokončením elektrifikace páteřních tahů zahájily Škodovy závody v polovině 70. let stavbu elektrických lokomotiv II. generace. Technický pokrok spočíval zejména v použití nových prvků vyrobených namísto litiny ze sloučeniny železa, chromu a mědi, zvané Fechral (FeCrAl), která umožňovala mnohem efektivnější a energeticky úspornější regulaci výkonů rychlíkových strojů. Nejvýznamnějšími hnacími vozidly vývojové řady se staly lokomotivy ES 499.0 a E 499.2, vybavované moderními podvozky, aerodynamickými sběrači proudu nebo unifikovanými řídícími pulty pro rychlosti až 160 km/h. I díky zkosené přídi kladoucí menší odpor protivětru si vysloužily přezdívku „Krysa" nebo „Potkan".[9]

K vrcholům stavby lokomotiv v socialistickém Československu patřila unifikovaná řada strojů E 499.2, S 499.2 a ES 499.1 s bezkontaktní regulací výkonů pro stejnosměrný, střídavý i dvou-systémový provoz. Šlo o charakteristické výrobky 80. let snažící se využívat digitálních prvků v diagnostice lokomotiv. Úspěch se

[7] Pavel PAVLOUSEK, *Úloha průmyslového designu v železniční dopravě*, Průmyslový design 8, 1984, č. 4, s. 4–20.

[8] *Atlas vozidel: Elektrické vozy a jednotky ČD a ZSSK*, Zlín, Železniční magazín, 2003, s. 94.

[9] Kolektiv autorů, *Monografie vozidel – Lokomotivy řady 350 / ES 499.0,* Zlín, Železniční magazín, 2005, s. 40.

nerodil snadno, protože komponenty potřebné ke stavbě vysoce sofistikovaných bloků nebyly díky omezeným dovozům v zemích RVHP dostupné. Složitost projektu, podobně jako v mnoha dalších případech, neodpovídala materiálnímu zajištění východního bloku. I proto docházelo k dobrodružným akcím, kdy nákupčí ze Škody a ČKD polovodiče vyjížděli za železnou oponu shánět s igelitkami součástky, které byly ve svobodném světě běžně k dostání v maloobchodní síti. Složitost a vyspělost strojů nedošla z pochopitelných důvodů uznání na západě, ale ani na východě, kde se zajímali spíše o vozidla nezávislé trakce a jednodušší konstrukce, vzdorující nepříznivým klimatickým podmínkám a neodbornosti personálu, viz ČME. Nejvyššího docenění však stroje dosáhly v provozně nesnadných poměrech železniční sítě ČSD. Experimentální povaha sofistikovaného projektu však stála u mnoha různých nepříjemností, které se však snažil komunistický režim bagatelizovat. Na duševní a fyzické zdraví strojvedoucích negativně působil infrazvuk vycházející z kmitajících křemíkových polovodičů a diod, nacházejících se hlavně při rozjezdu pod vysokým proudem. Nikoli neobvyklé bolesti hlavy po dlouhých směnách často následovaly potíže s pohybovým aparátem způsobované praskáním svalových vláken a následnému ochabnutí. Až po roce 1989 se podařilo eliminovat určité konstrukční nedokonalosti a zcela izolovat stanoviště strojvedoucího od prostoru vlastní strojovny.[10]

Elektrifikace, díky svým rozměrům, specifikaci a technologické náročnosti na stavbu infrastruktury i vozidel, exponovala v největší míře z řešených koncepcí nadepsaný náskok československé průmyslové výroby před dalšími státy střední Evropy. U ČSD šlo zejména o složitost budování trolejového vedení ve značně nesourodém terénu (obloukovitý profil tratí v horách, nížinách nebo přes vodní toky), schopnost přizpůsobovat stavbu politické atmosféře (změna koncepce ze stejnosměrného na střídavé napětí) a invenci domácích závodů při konstrukci vhodných vozidel pro zmiňované nesnadné provozní podmínky (vznik dvou-systémových lokomotiv nebo zavádění pulzní bezkontaktní regulace výkonů). Například v Maďarsku a v Polsku se v 80. letech, kdy se v Československu sériově vyráběly lokomotivy řízené polovodiči, stále stavěly stroje poválečné konstrukce s kontaktní regulací výkonů.

3. Militarizace

K prvořadým úkolům modernizace infrastruktury ČSD patřila elektrifikace spojení největších středisek těžkého průmyslu Praha – Košice přes Ostravu. Naopak tratě v západní části země měly být vybaveny trakčním vedením až poslední ne-li vůbec. Vedle určující skutečnosti, že díky existenci železné opony nebylo prostor potřeba spojovat s hlavním tahem, patřil i strach z německého revanšismu

[10] Václav RUBEŠ, *Ze světa železnice: Třicet let od náletu prvních Peršingů*, ČD pro vás 5, 2014, č. 10, s. 49–52.

na počátku 50. let, který velel nedovolit nepříteli zmocnit se v případě nepříznivého vývoje předpokládaného konfliktu strategických surovin. Snadno manipulovatelné prvky napájecí soustavy, vyráběné z kvalitní slitiny mědi, se mohly stát lehce využitelnými k odlévání zbraní.

Situaci zde řešily dodávky „Pomerančů" T 678.0 a T 679.0 z ČKD Praha, které zde dokázaly pokrýt provozní požadavky podobně jako na náročných středoslovenských tratích. K nim se v polovině 60. let přidávaly i podobně výkonné „Sergeje" T 679.1, které zde měly i další význam. S uchopením moci Leonidem Brežněvem roku 1964 došlo k nastavení agresivnější vojenské strategie. Uvažme, že Československá lidová armáda se měla podle operačních plánů nacházet za několik dní od vypuknutí konfliktu se západem na Rýnu. Umisťování strojů do dep Západní dráhy vedla myšlenka armádních štábů unifikovat vozidla vhodná k vozbě vojenských vlaků za armádami Varšavské smlouvy. Na území východního bloku mělo existovat jednoduché a spolehlivé vozidlo nezávislé trakce s vysokým výkonem, s nímž mohl zacházet i laik, a které znaly po provozně-technické stránce všechny socialistické železniční správy. Skrze RVHP proto došlo k masovému rozšíření do všech satelitních zemí Sovětského svazu. Intenzifikace dodávek do Československa pak nastala v době normalizace, kdy dochází k razantnějšímu prosazování Specializačních smluv z roku 1963 i k vyvrcholení snah o spolupráci železniční dopravy a armádního plánování v sovětském podřízení.

I z výše uvedených strategických důvodů se nakonec dosti netakticky měnila za pochodu koncepce elektrifikace ČSD ze stejnosměrné 3 kV na střídavou 25 kV 50 Hz, která spotřebuje o polovinu mědi méně. Následky změny, vynucené však již spíše snahou o úsporu financí, než strachu z války v letech 60. a později ropnými šoky v letech 70., vedly k bizarní situaci, v Evropě nevídané. Elektrifikované tratě na severu Československa pokrývalo napětí stejnosměrné, zatímco na jihu napětí střídavé. Systémy se měnily ve stykových stanicích nebo neutrálních pásmech na širé trati (stanice Beroun, Benešov u Prahy, Kutná Hora, Púchov, Hidasnémeti, Bratislava-Petržalka a pásma Kadaň, Svitavy, Nezamyslice, Nedakonice).[11]

Neustálá nutnost přepřahování lokomotiv, pracujících pouze na příslušné napěťové soustavě, zdržovala plynulost dopravy. Nejpalčivěji se prodlevy projevovaly na klíčové trati Praha – Bratislava přes Tišnov a Brno. Na hlavním nádraží v Kutné Hoře, kudy projížděla většina rychlíkových spojů, měl z nešikovné dopravní situace radost snad pouze prodavač ve stánku s občerstvením. Stejně jako v případě řešení provozní situace po skončení války měla i aktuální problém vyřešit kreativita domácích strojírenských závodů, které si zvykly nacházet provozní řešení nejen pro značně nesourodou síť ČSD, ale i další specifika zemí východního bloku. Škodě Plzeň proto Ministerstvo dopravy zadalo na počátku 70. úkol vypracovat studii na výkonnou dvou-systémovou lokomotivu, která by mohla plynule přejíždět

[11] Zdeněk HUDEC a kolektiv, *Atlas drah České republiky 2006–2007*, Praha 2006, s. B13.

z tratí pokrytých stejnosměrnou napěťovou soustavou na železnice s napájením střídavým a naopak.

Schopnost stroje přizpůsobit se dle potřeby napěťovému systému představovala další z rysů výše představených lokomotiv Škoda II. generace. Kýžená řada ES 499.0, určená k rychlíkové službě, vyjela na koleje ČSD v polovině 70. let. Na počátku let 80. pak flotilu napěťově obojživelných vozidel rozšířila i universální ES 499.1 s oslavovanou i proklínanou polovodičovou regulací výkonů. Na základě písmen značících variabilitu vozidla a technickou vyspělost si stroj vysloužil přezdívku „Eso". Ke komplexnímu pohledu na podobná vozidla nutno zmínit i řadu ES 499.2, určenou k vedení vlaků přes hraniční přechod v Dolním Žlebu do Drážďan a východního Berlína, kde se na železnici používalo střídavé napětí 15 kV 16 2/3 Hz. U strojů nebyla navzdory době vzniku na konci 80. let použita bezkontaktní regulace výkonů, protože německé dráhy vznesly nad sice moderním, ale nevyzkoušeným způsobem regulace průtoku proudu pochybnosti, proto Škoda použila technologie z počátku let 70. Užití zastaralých prvků řídících průtok proudu přes elektromotory zapříčilo, že si stroj vysloužil u českých strojvedoucích přezdívku „Bastard", aniž by věděli, že šlo o krok zdraví prospěšný.

Hlavní symbolem plošné militarizace se na území východního bloku staly sovětské lokomotivy M62 respektive řada T 679.1 u ČSD, exportované ze Sovětského svazu do všech satelitních států. Neoblíbenými se staly zejména v Československu a v NDR, kde úrovní provedení nedosahovaly patřičných standardů, naopak v Maďarsku a Polsku slouží dodnes.

4. Turbinizace

Stálá snaha o úsporu mědi a energií vedla v druhé polovině 50. let ke vzniku dvojice turbínou poháněných experimentálních prototypů lokomotiv řady TL 659.0, které měly podle nadšených novinových sloupků konečně vyřešit neustále probíhající rozpory mezi vojenskou doktrínou na jedné straně a modernizací v působnosti Západní dráhy na straně druhé. Stejně jako v Americe nebo ve Francii, ani v Československu nedošlo přes vysoký výkon k sériové výrobě podobných vozidel pro vysokou hlučnost, hmotnost, spotřebu a nespolehlivost. Na území východního bloku žádná další železniční správa koncept turbinizace nezkoušela.[12] První prototyp se nejprve nepodařilo zprovoznit při pokusu vystavit ho na Expu 1958 v Bruselu, roku 1959 pak během zkoušek na západní dráze mezi Chebem, Sokolovem a Plzní, kde měly být stroje kvůli výše uvedeným strategickým dispozicím dislokovány, zachvátil jeho olejovou turbínu požár a nezbývalo než stroj vyřadit z provozu. Druhý pro-

[12] *Atlas vozidel 2. díl: Motorové lokomotivy ČD, ZSSK, průmyslu,* Zlín, Železniční magazín, 2002, s. 182.

totyp sice uvezl vlak o rekordní hmotnosti 6486 tun, avšak po neustálých potížích koupila roku 1966 stroj Vysoká škola dopravní v Žilině jako učební pomůcku.[13]

5. Mazutizace

Kruté zimy, které způsobovaly zamrzávání uhlí ve vozech a vedly k ochromování dopravy i řady klíčových provozů v Československu, představovaly v letech 1963 až 1966 předpoklad k programu nazývanému mazutizace. Nosnou myšlenku projektu představovala rekonstrukce původem německých parních lokomotiv řady 52, které se staly roku 1945 součástí sovětské válečné kořisti, na vytápění mazutem, odpadní látkou při výrobě ropy.

„Mazutky" u ČSD označené řadou 555.3 se díky nedostatku strojů k vozbě nákladních vlaků zařadily v 50. letech mezi hojně využívaná vozidla. Lokomotivy se zdály spolehlivé, dodržovaly grafikon, nezapalovaly lesy ani obilí u tratí a šetřily práci topičům, kteří se místo dřiny s lopatou starali pouze o rozstřikování paliva dvojicí trysek. Kotle plněné netradičním palivem však měly sklony k přetlakování a výbuchům, proto po podobných událostech z Kút, Brna a Bratislavy, začaly dráhy stroje raději postupně stahovat z provozu a potichu likvidovat.

Navzdory nulovému množství informací se šířící zvěsti o nebezpečí při provozu strojů stávaly příčinou řady mimořádných situací. Stávalo se, že personál po zaslechnutí nezvyklých zvuků z mazutových hořáků zastavil vlak a utíkal do úkrytů, kde čekal na výbuch. Absurditu situace satelitní země dokazuje fakt, že ani po tragických zkušenostech se nejednalo ze strany vedení ČSD o ukončování provozu řady 555.3 z důvodu bezpečnosti práce, ale o snahu Ústředního výboru Komunistické strany Československa ututlat rizikový provoz strojů, poskytnutých v rámci „přátelské výpomoci" ze Sovětského svazu pouze díky skutečnosti, že nemohly na východních širokorozchodných železnicích 1520 mm sloužit pro klasický evropský rozchod 1435 mm.[14] Komise určené Ministerstvem dopravy k vyšetřování nehod navíc ve všech případech označily za viníky mrtvé členy strojních čet, kteří se už bránit nemohli. Mazutizace se stala specifikem ČSD, žádná další železniční správa podobný způsob vytápění nepoužívala.

Závěr

Nadepsané programy se nesly převážně ve snaze o co nejrychlejší ukončení parního provozu, který se měl podle plánů z 50. let naplnit nejpozději do roku 1968. Zcela poslední parní lokomotivu řady 556.0 však vyrobila Škoda Plzeň až roku 1958, poslední projekt na stroj parní trakce pak stejný závod předložil roku 1956, k sériové výrobě lokomotivy 464.2 však už nedošlo. Doutnající veterány

[13] http://www.prototypy.cz/?rada=TL659.0

[14] Jan SEKRÝT, *Postrach jménem mazutka*, Železničář, 2005, č. 42, s. 13–20.

však mohli cestující potkávat až do roku 1980, ve vlečkovém provozu až do poloviny 80. let. Stejně jako další velkolepé budovatelské plány doby první pětiletky měla i rychlá náhrada zastaralé, neekonomické a neekologické vozby spíše propagační ráz socialistického závazku. Naopak v letech 1947 až 1958 vyjely z bran závodů Škoda Plzeň a ČKD Praha nejobdivovanější parní kolosy v historii ČSD, které díky všemožným neotřelým a zároveň levným konstrukčním řešením předčily v mnoha případech západoevropskou i světovou produkci.

K dalším faktorům dlouhého provozu parních lokomotiv nutno připočíst vytížení domácího průmyslu výrobou exportních strojů po Šikových reformách začátkem 60. let, ale i různé počáteční problémy v provozu vozidel nových. Motorové lokomotivy sice přinášely značnou energetickou úsporu, na druhé straně však nedokázaly pokrýt výkonem jízdní doby naddimenzovaných rychlíkových souprav o hmotnosti až 500 tun a v zimě současně vozy vytápět. Musely mnohdy vést vlak ve dvojčlenném řízení, což úsporu zas znehodnocovalo. Elektrické lokomotivy pak mohly vozit vlaky pouze na železnicích vybavených trolejovým vedením, které se v nesourodých přírodních podmínkách nebudovalo snadno. Snazší výměně parních lokomotiv nakonec pomohl snižující objem nákladní a osobní dopravy na přelomu 50. a 60. let, kdy více lidí začínalo vlastnit automobily a rozmáhalo se cestování autobusy.

Ukončování provozu parních lokomotiv přinášelo nejen praktická pozitiva do kultury a hygieny práce strojního personálu, ale rovněž mnoho starostí. Novému způsobu jízdy přivykali zaměstnanci drah přes intenzivní přeškolovací kurzy pomalu. Nešťastné rozhodnutí představovalo zejména rozdělení na staré a mladé pracovníky, přičemž první skupina měla za zásluhy vykonávat službu na pohodlnějších moderních strojích a mladí pak zakoušeli vedení parních lokomotiv, na něž by se za normálních podmínek dostali až v pokročilejším věku. K práci se proto dostávali i závodní psychiatři, kteří řešili problémy starších strojvedoucích a topičů, za dlouhá léta přivyknutých na pravidelný rytmus šoupátkových komor natolik, že nové předení naftových motorů působilo negativně na jejich duševní stav.

Petr Kužel

Probleme der sozialistischen Modernisierung von Antriebsfahrzeugen der Tschechoslowakischen Staatsbahnen (ČSD) 1945–1980

Zusammenfassung

Am Ende des Zweiten Weltkriegs befand sich das Eisenbahnnetz der neuen Tschechoslowakei in einem trostlosen Zustand. Die Hauptstrecken wurden von der gestürzten deutschen Verwaltung in den letzten Wochen des Konflikts nur für Militärtransporte gewartet. Der Betrieb der Lokalbahnen kam dann nach Sabotageakten und dem Vorbeiziehen der Front ganz zum Erliegen. Damit der Staat beginnen konnte zu funktionieren, musste es zu einer schnellen Wiederaufnahme dieser ausschlaggebenden Transportart kommen. Von den Ständen der Vorkriegszeit war jedoch nur eine schwache Hälfte der Fahrzeuge geblieben, die wegen Abnutzung, Rückständigkeit gegenüber der ungestümen technologischen Entwicklung der letzten Jahre oder Atypischkeit nicht zum Betrieb in Friedenszeiten geeignet waren. Nicht allein die Vertreibung der deutschen Bevölkerung, sondern auch die schrittweise Annäherung an den Osten und der auf Schwerindustrie gelegte Wert bewirkten, dass es auf einigen Strecken niemanden und nichts zu befördern gab, während die Kapazität anderer im Gegenteil nicht ausreichte. Die Änderung der Streckenführung oder die schnelle Erhöhung der Durchgängigkeit von Verbindungen und ihre Ausstattung mit den notwendigen Sicherheitssystemen waren jedoch aufgrund der Länge und Dichte des Netzes in der erforderlichen Zeit nicht durchführbar. Das Verkehrsministerium suchte daher in der ersten Phase Zuflucht in einer billigeren und schnelleren Lösung – in der Modernisierung des Parks der Triebfahrzeuge. Die traditionellen Dampflokomotiven sollten schrittweise durch Elektro- und Diesellokomotiven ersetzt werden, die die Fahrzeiten besser einhalten konnten und leichter und wirtschaftlicher waren. Die politische Situation nach dem Februar 1948 führte auch zu einer steigenden Verbindung des Betriebs mit militärischen Strategien. Die Dampflokomotiven konnten jedoch verständlicherweise nicht von einem Tag auf den anderen ersetzt werden, denn die entsprechende Infrastruktur war über ein ganzes Jahrhundert errichtet worden. Auch deshalb standen sie bis Ende der 50er Jahre in den Produktionshallen neben Maschinen mit modernen Antrieben, und die für das Jahr 1968 geplante Einstellung des Dampfbetriebs erfolgte erst 1980, als durch das Tor des Pilsner Škoda-Werks symbolisch die erste Lokomotive mit berührungsloser Leistungsregelung fuhr.

Petr Kužel

Problems of socialist modernisation of Czechoslovak State Railways locomotives 1945–1980

Summary

The end of the Second World War caught the new Czechoslovakia's railway network in very poor condition. The defeated German administration only maintained the key routes for military transport, with minor routes entirely closed following acts of sabotage and movement of fronts. In order for the state to begin working again, key means of transport had to be quickly restored. However, less than half of the pre-war vehicles remained, and furthermore they were not appropriate for peacetime use due to wear, being outdated following the precipitous technological development of recent years, or due to their atypical nature. The departure of the German population, along with a gradual alignment to the east and a stress on heavy industry meant that a number of lines did not have anyone or anything to transport, and other lines had insufficient capacity. Routing changes or rapidly increasing connection throughput and equipping the lines with the safety systems necessary, however, were not achievable within the time required due to the length and density of the network. As such, the Ministry of Transport first resorted to a cheaper and faster solution involving modernising the locomotive fleet. Traditional steam locomotives were to be gradually replaced by electric and diesel trains which were better able to keep to journey times and were lighter and more efficient. Subsequent to February 1948, the political situation also led to a growing alignment of operations with military strategy. However, steam locomotives could not be replaced from one day to the next as the infrastructure had been built up over a century. As such, they remained in manufacturing plants alongside engines of modern traction until the end of the 1950s, and the end of steam railway, planned for 1968, did not occur until 1980 when the first locomotive with contact-free power control symbolically left the gates of Škoda Plzeň.

MODERNÍ DĚJINY **MODERN HISTORY**
Roč. 24, 2016, č. 1, s. 269–270 Vol. 24, 2016, No. 1, p. 269–270

KRONIKA

Zasedání Česko-slovenské/Slovensko-české komise historiků v Prešově

Tradice zasedání dnes výrazně omlazené česko-slovenské komise historiků pokračovala 44. společným setkáním obou částí, jehož hostitelem se stal Inštitút histórie Filozofické fakulty Prešovské univerzity.

První den zasedání byl věnován interním záležitostem komise, kdy se hodnotila jak její práce za uplynulé období, tak se projednával i výhled do budoucna, týkající se zejména podzimního zasedání, které se bude konat na Technické univerzitě v Liberci na téma migrací v Československu. Řešily se i nejednoduché otázky, spojené jak s dalším financováním práce komise, tak i vydáváním jejího periodika – Česko-slovenské ročenky. Proběhla též setkání s rektorem Prešovské univerzity, historikem Petrem Kónyem, který vyslovil – stejně jako při další příležitosti primátorka Prešova Andrea Turčanová – podporu činnosti komise.

Druhý den následovala mezinárodní vědecká konference za účasti slovenských, českých, polských, ukrajinských i maďarských historiků, jejímiž organizátory se stala vedle komise a Inštitútu histórie FF PU také Historická spoločnosť královského města Prešov, Slovenská historická spoločnosť pri SAV, Historický ústav SAV v Bratislavě a Štátny archív v Košicích. Tématem byla **Podkarpatská Rus a etnoidentifikační procesy na jej území v prvej polovici 20. storočia**. Zahájil ji společný obecný vstupní referát Jana Rychlíka a Magdaleny Rychlíkové, resumující situaci na konci první světové války, kdy se v důsledku rozpadu Rakouska-Uherska řešila také otázka další státoprávní příslušnosti rusínského obyvatelstva. Na něj navázal Stanislav Konečný příspěvkem Slováci a Rusíni a vliv jejich vzájemné koexistence na etnoidentifikační proces rusínského obyvatelstva. Maďarská historička Csilla Fedinec doplnila pohled o maďarský rozměr, týkající se vzájemné koexistence Rusínů a Maďarů na Podkarpatské Rusi. Polský historik

Wacław Wierzbieniecz přednesl odraz vztahu meziválečného polského státu k podkarpatoruské otázce v polské historiografii. Dalším tématem byla otázka náboženské příslušnosti obyvatelstva Podkarpatské Rusi ve vztahu k jejich etnické identitě, jež zazněla v příspěvcích Petera Švorce, zabývajícím se dopadem koexistence Židů a Rusínů na tomto území, a Petera Borzy, který zde analyzoval proměny v situaci řeckokatolické církve. Ľubica Harbuľová ve spolupráci s kolegou z užhorodské univerzity Igorem Lichtejem zkoumala dopad emigrantů z Ruska na etnoidentifikační procesy v nejvýchodnější části Československa. Závěrečný příspěvek Jana Němečka uzavřel historii Podkarpatské Rusi v rámci československého státu mocenským odtržením této oblasti Sovětským svazem.

Konference, která navázala na obdobnou akci, jež proběhla před dvěma desítkami let a byla publikována v Česko-slovenské historické ročence v roce 1997, ukázala, že téma stále nelze považovat za uzavřené a spolehlivě objasněné. Nové pramenné zdroje, které se otevřely v České republice i Slovenské republice, ale i v zahraničí – zejména regionální archivy Zakarpatské Ukrajiny i bývalé sovětské centrální archivy v Moskvě – dávají nejen odpovědi na řadu otázek, ale často navozují nové, dosud nezodpovězené. Bohatá – a leckdy i emocionálně laděná – diskuse na konferenci naznačuje, že téma příslušnosti i sebeidentifikace obyvatel zkoumaného regionu nelze považovat za uzavřené. Naopak, naskýtají se nové přístupy, nové interpretace, resp. reinterpretace tohoto tématu, které se citlivě dotýká i sousedících národů, jež různým způsobem v různých etapách do historie Podkarpatské Rusi zasáhly. Přístupy, které od klasického sledování mocenských aktivit vůči této oblasti směřují spíše dovnitř, do mnohonárodnostní i pluralitně religiózní společnosti této oblasti, a skrývají odpovědi na řadu otázek etnoidentifikačních proměn, ke kterým zde došlo. Konference, jejíž výsledky budou opět publikovány na stránkách Česko-slovenské historické ročenky, ukázala, že jde o téma, které zdaleka nezůstává jen tématem ukrajinským a rusínským, ale i tématem českým, slovenským, polským, maďarským, ruským, rumunským i dalšími, neboť spleť zájmů, které se v této krásné i chudé, leč strategicky významné oblasti prolínaly, se dotýkala nejen bezprostředních sousedů. Je také více než jasné, že zpracování dějin Podkarpatské Rusi/Zakarpatské Ukrajiny by mělo po dílčích analýzách a prvních syntetických zpracováních pokročit ke skutečně velké a zásadní syntéze, shrnující komplexně její dějiny.

Závěrem konference byla návštěva členů komise v Užhorodu, kde se Historická fakulta univerzity v Užhorodu též podílela na přípravě konference. Setkání s děkanem fakulty, ale i s gubernátorem Zakarpatské Ukrajiny potvrdily zájem zdejších představitelů politických i vědeckých na rozvoji vzájemné spolupráce. Spolupráce, která bude obohacením pro všechny zúčastněné strany.

Jan Němeček

MODERNÍ DĚJINY **MODERN HISTORY**
Roč. 23, 2015, č. 2, s. 271–280 Vol. 23, 2015, No. 2, p. 271–280

RECENZE

Eduard KUBŮ – Jiří ŠOUŠA, *T. G. Masaryk a jeho c. k. protivníci. Československá zahraniční akce ženevského období v zápase s rakousko-uherskou diplomacií, zpravodajskými službami a propagandou (1915–1916)*, Praha, Univerzita Karlova v Praze, Nakladatelství Karolinum 2015, 364 s.
ISBN 978-80-246-3082-3

Dvojice renomovaných odborníků (prof. PhDr. Eduard Kubů, CSc., a doc. PhDr. Jiří Šouša, CSc. z FF UK v Praze) na problematiku českých dějin 19. a první poloviny 20. století, v širším kontextu středoevropském, je známá výrazněji z mnoha studií i děl monografických, především k problematice dějin hospodářských, v posledním období např. díla z dějin venkova a zemědělství.[1] Nyní připravila své nejnovější společné dílo z problematiky, ke které mají oba autoři velmi blízký (snad až osobní) vztah. K poměrně známé a propracované tematice o zahraniční akci T. G. Masaryka, o přípravě samostatného českého (československého) státního fungování – při pobytu v exilu v letech probíhající první světové války, autoři přistoupili pod jiným zorným úhlem. Nesledovali primárně mezinárodně politickou scénu a úspěchy T. G. Masaryka ve věci uznání československé samostatnosti.

Pro potřeby výzkumu získali tvůrci knihy v roce 2011 podporu od vnitřní grantové agentury Ministerstva zahraničních věcí ČR na projekt s názvem Vídeňští soupeři Maffie a československého zahraničního odboje v letech 1914–1918.

[1] *Agrarismus und Agrareliten in Ostmitteleuropa*. Hg. Eduard Kubů, Torsten Lorenz, Uwe Műller, Jiří Šouša. Berlin–Praha 2013. ISBN 978-80-7363-502-2 a další práce především z hospodářských dějin.

Autoři se zaměřili na Masarykovu zahraniční akci především v její iniciační fázi, čili působení ve Švýcarsku v letech 1915 a 1916. Sledují danou aktivitu od ledna 1915, od příchodu Masaryka do Ženevy, kde poprvé vystoupil a provedl první oficiální kroky ve své politické práci proti Rakousku-Uhersku, do počátku jara 1916, kam spadá pozvolná příprava nové fáze Masarykem vedené akce, kdy došlo k přenosu řídícího centra ze Švýcarska do Paříže. Stalo se tak potom, co se akční pole československé zahraniční akce v neutrálním Švýcarsku výrazně zúžilo. Důvodem bylo to, že se kurýrní spojení s domácím odbojem představovaným Maffií přerušilo. Redaktor ústředního tiskového orgánu zahraniční akce (Československá samostatnost) Lev Sychrava byl ze Švýcarska vypovězen a vydávání tiskoviny se přeneslo do Paříže. Tyto skutečnosti představovaly definitivní konec švýcarské fáze zahraničního odboje. Švýcarsko v dalším čase sloužilo jen jako poštovní stanice pro akvizice tisku ústředních mocností. Současně je důležité zdůraznit, že styk v zahraničí působících politiků s domovem už do dokonce války nedosáhl takové intenzity jako v roce 1915. Kniha je zaměřena na časový úsek relativně krátký, ovšem významem výrazný. Autoři knihy nesledovali prioritně oficiální mezinárodně politickou scénu, ale vybrali si činnosti méně známé, ležící bokem hlavního zájmového proudu. Byly to akce na první pohled okrajové, ale bez nich by politické argumenty neměly svůj smysl. Pomáhaly v přístupu české emigrace k vrcholným místům a osobnostem dohodového bloku států v době první světové války. Šlo o akce, které byly nápomocny při tvorbě politického díla po sociální a ekonomické stránce. Autoři píší, že jejich práce může být označena jako pohled do praktických receptur masarykovské odbojové kuchyně. Konfrontačních polí, i těch symbolických, bylo více.

E. Kubů a J. Šouša se zaměřili (a takto rozdělili do jednotlivých částí svou knihu) na zápas T. G. Masaryka a jeho spolupracovníků s rakousko-uherskou zahraniční politikou realizovanou diplomatickými prostředky, která byla známa mezinárodní veřejnosti. Protikladem oficiální politiky jsou aktivity přísně utajované, čili jedná se o práci zpravodajských služeb. Toto téma je předmětem dalšího směru zájmu autorů představované knihy. Třetí tematickou částí je oblast působení propagandy a cenzury, a to v okruhu vojenské justice a práce sdělovacích prostředků. Autoři se takto postaveným cílem pokusili velmi úspěšně doplnit další kamínky do pestré mozaiky obrazu jednoho z významných úseků českých dějin moderní doby, procesu přípravy a vytváření samostatného státu. Dvě hlavní kapitoly knihy sledují jednak rovinu odboje, tedy Masarykovu akci, jednak rovinu státu hájícího svou integritu, čili aktivity habsburské monarchie a jejího aparátu v konfrontaci s Masarykovou akcí.

Kniha je opatřena fundovaným úvodem v podobě prezentace a charakteristiky dosavadní odborné literatury k tématu. Autoři upozorňují, že zásluhy T. G. Masaryka a E. Beneše o vznik samostatného československého státu nejsou jen závažným tématem historiografickým, ale vstupují i do zorného zájmového pole politiky. Publikace je významná i ikonografickými přílohami umístěnými přímo v textu

(především dobové fotografie řady osobností či významných míst, originální jsou dobové mapy „Pangermánský plán centrální Evropy – Berlín: Bagdad“ a „Národopisná mapa Evropy“, in: Tomáš Garrigue Masaryk: *Nová Evropa. Stanovisko slovanské*, Praha: Nákladem Gustava Dubského 1920. Příloha). Kniha je opatřena bohatým poznámkovým aparátem pod čarou a v závěru zevrubným přehledem informačních zdrojů, odborné literatury a různých typů pramenů. Na konci knihy jsou umístěny některé ilustrační dokumenty jako textová příloha.

Představovaná publikace je zcela originálním příspěvkem k přiblížení složitosti přípravných prací s cílem dosáhnout národní samostatnosti a vlastní státnosti.

Jana Burešová

Marie STUPKOVÁ – Martin KLEČACKÝ, *Slovník představitelů soudní správy v Čechách v letech 1849–1918*, Praha, Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v. v. i. – Národní archiv 2015, 463 s. ISBN 978-80-87782-40-8 (Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v. v. i.) ISBN 978-80-7469-041-9 (Národní archiv)

Česká historiografie se systematicky věnuje výzkumu státní správy v českých zemích. Téma je důležité zejména pro 19. století, v kterém probíhal dynamický přechod od stavovské pozdně feudální k národně-občanské společnosti. Jednalo se o modernizační procesy v podobě průmyslové revoluce, změny ekonomické, sociální, demografické, dopravní a profesní struktury, rozvoj vzdělanosti a kultury.[1] Tento proces s sebou nesl nutnost, aby také tradiční stát reagoval na uvedené změny vytvářením modernějších organizací a mechanismů veřejné správy. Výsledky výzkumu byly již zveřejněny v zásadních publikacích.[2] Souběžně s výzkumem státní správy jako celku probíhal také výzkum konkrétních struktur veřejné a církevní správy a jejich personálního obsazení. Jeho výsledky byly také zveřejněny v příslušných publikacích ve formě biografických slovníků veřejných činitelů, kteří zastávali vrcholné funkce v různých oblastech správy a samosprávy v Čechách v uvedeném období.[3] V této souvislosti je třeba zdůraznit, že obdobný výzkum s přísluš-

[1] Milan HLAVAČKA a kolektiv, *České země v 19. století. Proměny společnosti v moderní době*, Sv. 1, 2, Praha 2014.

[2] Jan JANÁK, *Dějiny správy v českých zemích v letech 1848–1918 se soupisy pramenů a literatury*, Praha 1987 (dotisk 1989); Jan JANÁK – Zdeňka HLEDÍKOVÁ, *Dějiny správy v českých zemích do roku 1945*, Praha 1989; Jan JANÁK – Zdeňka HLEDÍKOVÁ – Jan DOBEŠ, *Dějiny správy v českých zemích od počátků státu po současnost*, Praha 2005 (II. vydání 2007).

[3] Alexandra ŠPIRITOVÁ, *Slovník představitelů státní správy v Čechách v letech 1850–1918*, Praha 1993; Marie LIŠKOVÁ, *Slovník představitelů zemské samosprávy v Čechách*

nou publikací byl věnován také Moravě.[4] Výzkum byl zaměřen rovněž na problematiku státního úřednictva, profesní, veřejné a církevní správy a samosprávy, řešení sociálních problémů nebo modernizaci infrastruktury, např. dopravy a poštovnictví.[5]

Uvedený slovník byl vydán v rámci Strategie AV21: výzkumný program „Evropa a stát: mezi barbarstvím a civilizací". Jedná se významný výstup, který v podstatě završuje biografické slovníky státní správy v Čechách, připravený na základě podrobné a pečlivé heuristiky, na které se podílel širší okruh odborníků. Dlouhodobý výzkum byl prováděn ve fondech původního Státního ústředního archivu a nyní Národní archivu v Praze, archivu Univerzity Karlovy, Archivu hlavního města Prahy, dále v příslušných oblastních a okresních archivech, a také v Rakouském státním archivu ve Vídni. Využity byly rovněž denní tisk, dobová odborná periodika a relevantní odborná literatura. Díky tomu se podařilo shromáždit velké množství cenných informací pro kvalitní zpracování celého slovníku.

Publikaci zahajuje úvod, který seznamuje s „historií" celého náročného projektu pro zpracování zmíněných biografických slovníků. Následuje přehledná studie o vývoji soudní správy v Čechách, který je doložený také na řadě podrobných tabulek, což čtenáři usnadňuje orientaci ve složité problematice soudnictví v tehdejším Předlitavsku. Pro velký počet doložených osobností se vlastní slovník konkrétně soustřeďuje především na reprezentativní soudní hodnostáře: a) rady Vrchního zemského soudu v Praze; b) prezidenty a viceprezidenty Vrchního zemského soudu v Praze, Zemského soudu v Praze, Obchodního soudu v Praze a všech zemských, později krajských, soudů v Čechách; c) skutečné rady Vrchního zemského soudu, Zemského soudu a Obchodního soudu v Praze; d) vrchní státní návladní v Praze a státní návladní u všech sborových soudů první instance v Čechách.

Heslo o každé osobnosti je logicky strukturováno: příjmení, jméno, tituly, údaje o narození a úmrtí, hodnostní postup, služební působiště a udělená vyzname-

1861–1913, Praha 1994; Eliška ČÁŇOVÁ, *Slovník představitelů katolické církevní správy v Čechách v letech 1848–1918*, Praha 1995.

[4] Aleš VYSKOČIL, *Slovník představitelů politické správy na Moravě v letech 1850–1918*, Praha 2011.

[5] Milan HLAVAČKA, *Dějiny dopravy v českých zemích v období průmyslové revoluce*, Praha 1990; Eliška ČÁŇOVÁ, *Činnost řeholních řádů a kongregací v Čechách (1848–1918)*, Praha 1997; Tomáš JIRÁNEK, *Projevy hospodářského nacionalismu v obchodních a živnostenských komorách v českých zemích v letech 1850–1918*, Pardubice 2004; Petr GRULICH, *Obchodní a živnostenské komory 1918–1938. (Nepodařená reforma československé hospodářské správy a samosprávy*, Hradec Králové 2004; Milan HLAVAČKA, *Zlatý věk české samosprávy. Samospráva a její vliv na hospodářský, sociální a intelektuální rozvoj Čech 1862–1913*, Praha 2006; Alexandra ŠPIRITOVÁ, *K dějinám poštovnictví v Čechách 1722–1918 (1930)*, Praha 2007; Aleš VYSKOČIL, *C.k. úředník ve zlatém věku jistoty*, Praha 2009; Milan HLAVAČKA – Pavel CIBULKA a kolektiv, *Sociální myšlení a sociální praxe v českých zemích 1781–1939. Ideje, legislativa, instituce*, Praha 2015; Pavel FABINI – Martin KLEČACKÝ – Tomáš ZOUZAL, *Zemědělská rada pro Království české 1873–1918*, Praha 2015.

nání. Zařazena je také literatura (prameny) k životu a profesní praxi příslušné osobnosti. Velice cenný je oddíl „doplňující informace“, který rozšiřuje poznatky o osobním a rodinném životě, případně také o významných aktivitách, například uměleckých, společenských, pedagogických apod. Tím zařazuje každou osobnost do širších dobových souvislostí a umožňuje kromě profesní poznat celkovou „osobnostní“ vybavenost soudnictví v Čechách a mnohdy také životní styl soudních hodnostářů. Slovník uzavírá přehled prezidentů sborových soudů první a druhé instance: Vrchní zemský soud v Praze, Zemský soud v Praze, Obchodní soud v Praze, Zemské/krajské soudy v České Lípě, Českých Budějovicích, Hradci Králové, Chebu, Jičíně, Kutné Hoře, Liberci, Litoměřicích, Mladé Boleslavi, Mostě, Písku, Plzni, Táboře, Vysokém Mýtě – Chrudimi. Publikace je doplněna také českou a německou mapou politických a soudních okresů v království Českém a anglickým i německým resumé.

Slovník je zpracován na vysoké odborné úrovni, je třeba ocenit zejména rozsáhlou heuristiku konkrétních informací o každé osobnosti, a představuje důstojné završení celého dlouhodobého projektu biografických slovníků státní správy a samosprávy v Čechách.

Petr Prokš

Róbert LETZ – Martin VAŠŠ – Jaroslava ROGUĽOVÁ a kol., *Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov, XII. a (Slováci při budovaní základov Československej republiky. Prvé desaťročie Československej republiky)*, Bratislava, Literárne informačné centrum 2013, 479 s. ISBN 978-80-8119-072-8; Róbert LETZ – Martin VAŠŠ – Jaroslava ROGUĽOVÁ a kol., *Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov, XII. b (Slováci vo víre tridsiatych rokov. Druhé desaťročie Československej republiky)*, Bratislava, Literárne informačné centrum 2014, 367 s. ISBN 978-80-8119-080-3.

Předkládané dvě knihy *Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov XII. a + b* společného pracovního týmu čtyř slovenských historiků pod vedením Róberta Letze se ve více než 150 dokumentech zabývají rozličnými aspekty slovenského politického, kulturního, hospodářského, sociálního a náboženského života v období první Československé republiky v letech 1918–1938. Tehdy se slovenský národ, decimovaný dlouhým obdobím uherské nadvlády, ocitl v demokratickém státě, jenž byl v mnoha aspektech k jeho tehdejším potřebám vstřícnější a citlivější, než se dělo před rokem 1918. Autoři knih sledují v několika pohledech proměny slovenské společnosti v meziválečném období, její dramatické a dynamické změny, zvraty, proměny, události i osobnosti, jež ve zmiňovaném dvacetiletí utvářely její podobu i udávaly směr budoucího vývoje. Monografie jsou současně výstupy autorů

z grantových projektů vědecké grantové agentury Ministerstva školství, vědy, výzkumu a sportu Slovenské republiky VEGA *Historické aspekty vytvárania pojmu slovenského územia*. Práce vznikly na základě studia slovenských a českých archivů, např. fondů Literárního archivu Slovenské národní knihovny v Martině, Slovenského národního archivu v Bratislavě, Národního archivu v Praze, Archivu Kanceláře prezidenta republiky tamtéž i rozsáhlé slovenské literatury.

Autory recenzovaných knih jsou čtyři slovenští historici: Róbert Letz, Martin Vašš, Jaroslava Roguľová a Ondrej Podolec. Prvním z nich je R. Letz (1967), vědecko-pedagogický pracovník a vedoucí Katedry historie Pedagogické fakulty Univerzity Komenského v Bratislavě, jenž patří ke střední generaci slovenských historiků. Jeho specializací jsou politické, kulturní a církevní dějiny Slovenska ve 20. století, k nimž publikoval řadu knih a studií. Mezi jeho nejvýznamnější monografie patří *Slovenské dejiny IV.*, *Slovenské dejiny V.*, *Andrej Hlinka vo svetle dokumentov* či *Dejiny Slovenskej ligy na Slovensku (1920–1948)*. R. Letz je rovněž autorem několika učebnic dějepisu pro základní školy a gymnázia. Druhým z týmu historiků je M. Vašš (1983), jenž působí na Katedře slovenských dějin Filozofické fakultě Univerzity Komenského v Bratislavě. Specializuje se na politické, hospodářské, sociální a kulturní dějiny Slovenska v první polovině 20. století. V roce 2011 vydal monografii *Slovenská otázka v 1. ČSR (1918–1938)*. Třetí ze čtveřice je J. Roguľová (1975), která pracuje v Historickém ústavu Slovenské akademie věd v Bratislavě. Odborně se věnuje politickým a kulturním dějinám 20. století, především období meziválečného dvacetiletí na Slovensku. Její odborné studie se zaměřují na problematiku slovenského autonomizmu, česko-slovenských vztahů a politického systému v období první Československé republiky. Mezi její nejvýznamnější editorské počiny patří *Storočie škandálov. Aféry v moderných dejinách Slovenska*, *Od osmičky k osmičke* či *Slovenská národná strana 1918–1938*. Posledním autorem je O. Podolec (1975), který je vědeckým pracovníkem Historického ústavu SAV v Bratislavě a současně přednáší právní dějiny na Právnické fakultě Univerzity Komenského v Bratislavě. Specializuje se na historické a právní otázky slovenského politického systému, proměny veřejné správy i sociální dějiny v první polovině 20. století.

Monografie představuje dvanáctý díl rozsáhlého čtrnáctisvazkového výběru nejvýznamnějších dokumentů z historických pramenů k dějinám Slovenska od nejstarší doby do současnosti. Období 20. století se věnují čtyři svazky (XI–XIV). Tento XII. díl sleduje postupnou emancipaci slovenského národa, jeho politické, kulturní a sociální ambice, které zakládaly novou tradici mladého nástupnického československého státu ve střední Evropě, jenž v sobě vstřebával mnohé cizorodé a odlišné národnostní, náboženské, kulturní atd. zkušenosti. Přestože bývá slovenský život 20. a 30. let vnímán optikou autonomistického hnutí, nevyčerpalo se jím politické úsilí zcela. Z české, resp. československé perspektivy sice představovalo oslabování pražského centra či narušování jednoty československého národa nebezpečí, nemělo by však být ztotožňováno se separatizmem či protistátní agitací

jiných, k Československu nepřátelských, států. Na rozdíl od autorů monografie se však nedomníváme, že by Slováci byli, byť některými politickými představiteli, stranami či části intelektuálů, považováni pouze za „*regionální etnickou skupinu, jejíž odlišnost se vytvořila historickým tisíciletým odloučením od českých zemí*," resp., že by „*Slováci měli ztratit povědomí vlastního národa, které se chápalo jako přežitek z dob maďarizace*,"[1] i když je pravda, že vznik československého státu v říjnu 1918 naplňoval především tužby českého národa, slovenské politické, kulturní, hospodářské, sociální a náboženské prostředí bylo v mnoha ohledech odlišné, což si Češi uvědomovali teprve postupně a neradi.

Z rozsáhlého množství dokumentů, jež v letech 1918–1938 vzniklo, vybrali autoři na základě adekvátnosti a poměrné neotřelosti pramenů klíčové materiály, jež reprezentativním způsobem odrážejí mnohovrstevný politicko-kulturně-hospodářsko-sociální život Slováků v novém československém státě v jeho prvních dvou desetiletích. Autoři proto sledují zjitřenou oblast vnitřní i zahraniční politiky, problematiku národnostních menšin, specifika náboženského pnutí, nebývalý kulturní rozmach i hospodářské zaostávání východní části republiky za českými zeměmi. Pokud obsahuje svazek XII. a (1918–1928) 94 dokumentů z 11 odlišných tématických celků (Autonomizmus, Národnostní otázka, Zahraniční politika, Kulturní život, Náboženské poměry, Hospodářský vývoj atd.), XII. b (1929–1938) jich zahrnuje 62 v 10 tematických celcích (Slovenština, Autonomizmus, Kultura a umění, Hospodářská krize, Zahraniční politika atd.). Výzkumný tým se rozhodl představit slovenské veřejnosti vzorek méně známých dokumentů (např. mírové smlouvy či zákony z kapacitních důvodů nezařadil), které zveřejnil většinou v úplné, nezkrácené podobě. Pravopis, původní styl i jazykovou podobu slovenských textů nechali autoři pro zachycení dobové reality beze změn, a to včetně českých dokumentů, zahraniční prameny (německé, maďarské, anglické provenience atd.) přeložili do slovenštiny.

Každý dokument je očíslován a opatřen stručnou anotací. Vysvětlující poznámky přinášejí základní informace o jednotlivých osobnostech pramene, objasňují souvislosti (osoby či události) a odkazují na jiné dokumenty v rámci edice. Autoři se při koncipování *Pramenů k dějinám Slovenska a Slováků* museli zcela jistě potýkat s reprezentativností výběru dokumentů, což představuje úskalí každé podobně pojaté edice. Každý svazek je vybaven časovým přehledem významných událostí na Slovensku, výběrem doporučených titulů k dalšímu studiu, obrazovou přílohou a jmenným a místním rejstříkem. Zde je na místě poznamenat, že podobně koncipovanou práci – s výjimkou nepostradatelného Kvačkova *Dvacátého století o sobě*, výboru z úředních listin, smluv, projevů, dopisů, vzpomínek a pamětí – pro nejnovější české dějiny dosud postrádáme, i když disponujeme dnes již monotema-

[1] Róbert LETZ, Martin VAŠŠ, Jaroslava ROGUĽOVÁ a kol., *Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov, XII. a (Slováci při budovaní základov Československej republiky. Prvé desaťročie Československej republiky)*, Bratislava 2013, s. 14–15.

ticky pojatými edicemi dokumentů, např. výběrovými edicemi J. Dejmka *Dokumenty československé zahraniční politiky*, Z. Veselého *Dějiny české politiky v dokumentech*, resp. *Československá zahraniční politika*, P. Helana *Československo a Svatý stolec 1919–1925* či J. Smolíka *T. G. Masaryk ve třech stoletích* k určitým aspektům dění ve 20. století.

Závěrem můžeme konstatovat společně s autory textu, že se „*autorskému kolektivu podařilo vytvořit dílo, které zaujme svým obsahem a přivede k lepšímu a hlubšímu poznání našich moderních dějin*“.[2] Pro rozsah pramenů, adekvátnost jejich výběru, jejich pestrost, zajímavost i reprezentativnost jej rozhodně můžeme doporučit i českým čtenářům.

Marek Šmíd

Radan LÁŠEK, *Krkonoše v roce 1938. Armáda a opevnění*, Praha, Codyprint 2015, 368 s. ISBN 978-80-903892-3-6.

Ve třicátých letech dvacátého století došlo k rychlému zhoršování vztahů mezi Československem a sousedním Německem. Českoslovenští představitelé se snažili zajistit bezpečnost státu rozsáhlými diplomatickými aktivitami a posilováním armády tak, aby byla schopná vést úspěšně obranné boje v případě napadení. Omezené zdroje nedovolovaly vybudovat tak rozsáhlou armádu, jakou mohlo vyzbrojit Německo, a proto bylo rozhodnuto o budování pohraničního opevnění. Nákladně budovaná obranná postavení měla na potřebnou dobu zastavit, nebo alespoň zpomalit nepřátelský postup tak, aby se podařilo dokončit mobilizaci a umožnit armádě ústup z Čech na Slovensko, a po zapojení spřátelených států (zejména Francie) opět přejí do útoku a podílet se na porážce Německa.

Situaci navíc komplikovala početná německá menšina, žijící převážně v pohraničí, kde probíhaly opevňovací práce. Jejich postupná radikalizace, politika appeasementu a růst síly Třetí říše hrály v neprospěch Československa, které nakonec zůstalo bez pomoci, a po konferenci v Mnichově dne 30. září 1938 muselo postoupit pohraničí i s opevněním Německu.

Téma této publikace je stále velmi aktuální, také vzhledem k růstu počtu muzejních expozic v bývalých objektech opevnění, a mezi veřejností se těší dlouhodobě velké oblibě. Radan Lášek se ve své knize *Krkonoše v roce 1938, armáda a opevnění*, zaměřuje na dění v oblasti Krkonoš před německým záborem s důrazem na činnost všech armádních složek a na výstavbu opevnění. S ohledem na

[2] Róbert LETZ – Martin VAŠŠ – Jaroslava ROGUĽOVÁ a kol., *Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov, XII. b (Slováci vo víre tridsiatych rokov. Druhé desaťročie Československej republiky)*, Bratislava 2014, s. 14.

mezinárodní situaci, vnitřní politická a vojenská rozhodnutí sleduje přípravu na obranu republiky, rozšiřování jednotek určených k ostraze hranic v celé jejich komplexnosti – od výcviku a ubytování, přes každodenní činnost, mobilizaci až po ústup z pohraničí. Druhou významnou náplň knihy představuje analýza průběhu opevňovacích prací v Krkonoších, skrz něhož měl postupovat Wehrmacht dále do Čech. Autor se věnuje plánování lehkého i těžkého opevnění, jejich výstavbě i problémy spojené s náročným terénem, následné předání armádě, budováním překážek a ústupem jednotek z opevnění. Struktura monografie je vyvážená, členěná do jedenácti kapitol včetně přílohy s životopisy významných osobností podílejících se na činnosti armády v Krkonoších.

Po poděkování spolupracovníkům přistupuje autor ihned k první kapitole, v níž ve stručnosti shrnuje obecné důvody výstavby opevnění v Československu. Zaměřuje se na příčiny výstavby těžkého opevnění v Krkonoších a nastiňuje problémy s výstavbou opevnění v horském terénu. Objekty samotné měly zbudovat soukromé stavební společnosti, a proto je v této kapitole objasněn i systém jejich výběru a podmínky, jež musely splnit. Druhá kapitola se věnuje činnosti finanční stráže a četnictva v Krkonoších. Jednalo se o vojensky organizované strážní sbory, které vykonávaly pořádkovou službu a také zabraňovaly finančním trestným činům. Součást této kapitoly tvoří i tzv. „zvláštní zařízení na komunikacích“ (závory, kolejnice apod.), které měly tyto jednotky obsluhovat.

Třetí kapitola se zaměřuje na vznik jednotek Stráže obrany státu (SOS), které vznikly za účelem přímé ochrany státních hranic a neporušitelnosti státní suverenity roku 1936. Autor se dále věnuje jejich organizaci, výcviku, výzbroji, akcím při vyhlášení pohotovosti v květnu 1938 a henleinovském povstání a také jejich činnosti během mobilizace v září téhož roku. Činnosti jednotek SOS během mobilizace a při následném ustoupení armády z pohraničí podrobněji analyzuje čtvrtá kapitola. Autor se odděleně věnuje rotám SOS a jim přiděleným úsekům, přičemž hojně využívá hlášení velitelů jednotlivých rot nadřazeným orgánům.

Pátá kapitola se zaměřuje na význam a účel jednotlivých vojenských objektů (mimo pevnostních) v prostoru Krkonoš. Jedná se především o vojenské ubikace, kasárna a horské chaty podléhající armádě. Věnuje se jejich historii před událostmi roku 1938 a jejich následnému osudu během druhé světové války a po ní. Šestá kapitola se zaměřuje na rozbor vojenských jednotek, které se nacházely v Krkonoších v září 1938. Značná pozornost je věnována vzniku hraničních oblastí 33 a 34 a doplňování armády záložníky v době mobilizace. Vojáci zde budovali v období od příchodu na pozice do 30. září množství improvizovaných překážek a opevnění, kterým se autor rovněž podrobně věnuje.

Sedmá a osmá kapitola se velmi podrobně zaměřují na budování lehkého a těžkého opevnění. Autor v těchto kapitolách podrobně rozebírá postup výstavby jednotlivých objektů (úseků) podle toho, o jakou třídu odolnosti a typ pevnosti se jednalo, zhodnocuje možné negativní vlivy na průběh stavby a zaměřuje se i na jednotlivé společnosti, které byly pověřeny budováním opevnění. Nedílnou součást

opevnění tvořil překážkový systém proti útočníkům, čemuž se věnuje devátá kapitola. Jednotlivé podkapitoly se věnují překážkám proti pěchotě, překážkám budovaným jako součást lehkého opevnění, ochraně srubů a těžkého opevnění (například protitankovými příkopy). Součástí kapitoly jsou i pasáže věnované improvizovaným překážkám budovaných armádou.

Desátá kapitola se zaměřuje na rozbor systému polního opevnění, které budovala armáda během mobilizace v místech, kde se ještě nepodařilo dokončit stálé opevnění. Autor zde zkoumá zbytky původního polního opevnění v Krkonoších a dokresluje jejich systém analyzováním rozmístění objektů stálého opevnění a postavení krytů pro kanony proti útočné vozbě.

Jedenáctá kapitola se skládá z životopisů významných osobností, především z řad armádních velitelů, vzpomínek vojínů, kteří v Krkonoších v roce 1938 sloužili, mobilizačních hlášení a záznamů z kronik. Předkládaná publikace je doplněna řadou dobových i současných fotografií a situačních map. Velkou předností je samostatně zpracovaná rozsáhlá obrazová příloha, která obsahuje například náčrty palebných vějířů pevnostních systémů, letecké snímky s vyznačením jednotlivých obranných objektů, plány pěchotních srubů či kopie pohlednic a dopisů odeslaných obránci během mobilizace.

Publikace Radana Láška představuje hlubokou analýzu vojenských struktur, budování opevnění a příprav na obranu proti nepříteli v době před německým záborem Krkonoš v říjnu 1938. Autor, kromě základních publikací věnujících se výstavbě opevnění a československé armádě, hojně využívá archivní prameny, zejména čerpá z Národního archivu v Praze a Vojenského ústředního archivu v Praze. Silnou stránkou díla je autorův rozbor pevných a improvizovaných obranných systémů a problémů spojených s jejich výstavbou v Krkonoších a analýza jednotlivých vojenských složek, které se v dané oblasti nacházely před i během mobilizace. Hodnocená publikace je významným příspěvkem k dějinám Československa v době ohrožení nacistickým Německem a jistě vyvolá pozornost nejen historiků, ale i širší veřejnosti.

Petr Fischer

OBSAH

STUDIE
Zdeněk NEBŘENSKÝ: *Proměny továrního prostoru v období vrcholné průmyslové moderny. Přístupy, problémy a perspektivy soudobého historického výzkumu*……..1

Horst DIPPEL: *Vom Völkerrecht zum Verfassungsrecht. Die Stellung der Minderheiten in den Verfassungen des Neuen Europa nach dem Ersten Weltkrieg*……..27

Jan ČOPÍK – Jaroslav ČMEJREK: *Česká regionální politika pohledem obecních kronik do roku 1939*…….47

Marek BAŠTA: *Od kolapsu ke krizi. Protičeskoslovenská aktivita v Bavorsku v letech 1919–1929*…….....63

Jana ŠKERLOVÁ: *Vztahy Československa a Jugoslávie s Bulharskem, Sovětským svazem a Polskem v letech 1929–1934*…….107

Miroslav ŠEPTÁK: *Postup křesťansko-sociální strany při kolapsu parlamentní demokracie v Rakousku (1932–1933)*……135

Marek ŠMÍD: *The personage of Vatican dignitary, diplomat, and priest Antonino Arata before his arrival in the Baltics in the 1930s*……...159

Wilhelm BRAUNEDER: *Die Spur des Weltkrieges in der österreichischen Verfassungsentwicklung bis 1938*……..175

Michal PEHR: *České politické strany v době třetí republiky a jejich poválečné sjezdy*……185

Ladislav KUDRNA – František STÁREK, ČUŇAS: *Tenkrát na Severu. Teplický underground versus Veřejná a Státní bezpečnost 1965–1985*……....213

MATERIÁLY
Petr KUŽEL: *Problémy socialistické modernizace hnacích vozidel ČSD 1945–1980*……..253

KRONIKA
Zasedání Česko-slovenské/Slovensko-české komise historiků v Prešově (Jan Němeček)……269

RECENZE

Eduard KUBŮ – Jiří ŠOUŠA, *T. G. Masaryk a jeho c. k. protivníci. Československá zahraniční akce ženevského období v zápase s rakousko-uherskou diplomacií, zpravodajskými službami a propagandou (1915–1916)*, Praha, Univerzita Karlova v Praze, Nakladatelství Karolinum 2015, 364 s. ISBN 978-80-246-3082-3.
(Jana Burešová)……..271

Marie STUPKOVÁ – Martin KLEČACKÝ, *Slovník představitelů soudní správy v Čechách v letech 1849–1918*, Praha, Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v. v. i. – Národní archiv 2015, 463 s. ISBN 978-80-87782-40-8 (Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v. v. i.) ISBN 978-80-7469-041-9 (Národní archiv).
(Petr Prokš)……273

Róbert LETZ – Martin VAŠŠ – Jaroslava ROGUĽOVÁ a kol., *Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov, XII. a (Slováci při budovaní základov Československej republiky. Prvé desaťročie Československej republiky)*, Bratislava, Literárne informačné centrum 2013, 479 s. ISBN 978-80-8119-072-8; Róbert LETZ – Martin VAŠŠ – Jaroslava ROGUĽOVÁ a kol., *Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov, XII. b (Slováci vo víre tridsiatych rokov. Druhé desaťročie Československej republiky)*, Bratislava, Literárne informačné centrum 2014, 367 s. ISBN 978-80-8119-080-3.
(Marek Šmíd)……275

Radan LÁŠEK, *Krkonoše v roce 1938. Armáda a opevnění*, Praha, Codyprint 2015, 368 s. ISBN 978-80-903892-3-6.
(Petr Fischer)……..278

I N H A L T

STUDIEN

Zdeněk NEBŘENSKÝ: *Wandlungen der Fabrikarchitektur während des Höhepunkts der industriellen Moderne. Lösungsansätze, Probleme und Perspektiven der aktuellen historischen Forschung*……..1

Horst DIPPEL: *Vom Völkerrecht zum Verfassungsrecht. Die Stellung der Minderheiten in den Verfassungen des Neuen Europa nach dem Ersten Weltkrieg*……..27

Jan ČOPÍK – Jaroslav ČMEJREK: *Tschechische Regionalpolitik anhand von Gemeindechroniken bis 1939*……47

Marek BAŠTA: *Vom Kollaps zur Krise. Antitschechoslowakische Aktivitäten in Bayern in den Jahren 1919–1929*……63

Jana ŠKERLOVÁ: *Beziehungen der Tschechoslowakei und Jugoslawiens mit Bulgarien, der Sowjetunion und Polen in den Jahren 1929–1934*……..107

Miroslav ŠEPTÁK: *Verhalten der Christlichsozialen Partei beim Zusammenbruch der parlamentarischen Demokratie in Österreich (1932–1933)*……135

Marek ŠMÍD: *Persönlichkeit des vatikanischen Würdenträgers, Diplomaten und Geistlichen Antonino Arata vor seiner Ankunft in den Baltischen Staaten in den 30er Jahren des 20. Jahrhunderts*……...159

Wilhelm BRAUNEDER: *Die Spur des Weltkrieges in der österreichischen Verfassungsentwicklung bis 1938*……..175

Michal PEHR: *Tschechische politische Parteien in der Dritten Republik und ihre Nachkriegsparteitage*……...185

Ladislav KUDRNA – František STÁREK, ČUŇAS: *Damals im Norden. Der Teplitzer Underground versus Öffentliche Sicherheit und Staatssicherheit 1965–1985*……..213

MATERIALEN

Petr KUŽEL: *Probleme der sozialistischen Modernisierung von Antriebsfahrzeugen der Tschechoslowakischen Staatsbahnen (ČSD) 1945–1980*……253

CHRONIK
Sitzung der Tschechisch-slowakischen / Slowakisch-tschechischen Historikerkommission in Prešov (Jan Němeček)……...269

REZENSIONEN
Eduard KUBŮ – Jiří ŠOUŠA, *T. G. Masaryk a jeho c. k. protivníci. Československá zahraniční akce ženevského období v zápase s rakousko-uherskou diplomacií, zpravodajskými službami a propagandou (1915–1916)*, Praha, Univerzita Karlova v Praze, Nakladatelství Karolinum 2015, 364 s. ISBN 978-80-246-3082-3.
(Jana Burešová)……..271

Marie STUPKOVÁ – Martin KLEČACKÝ, *Slovník představitelů soudní správy v Čechách v letech 1849–1918*, Praha, Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v. v. i. – Národní archiv 2015, 463 s. ISBN 978-80-87782-40-8 (Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v. v. i.) ISBN 978-80-7469-041-9 (Národní archiv).
(Petr Prokš)……273

Róbert LETZ – Martin VAŠŠ – Jaroslava ROGUĽOVÁ a kol., *Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov, XII. a (Slováci při budovaní základov Československej republiky. Prvé desaťročie Československej republiky)*, Bratislava, Literárne informačné centrum 2013, 479 s. ISBN 978-80-8119-072-8; Róbert LETZ – Martin VAŠŠ – Jaroslava ROGUĽOVÁ a kol., *Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov, XII. b (Slováci vo víre tridsiatych rokov. Druhé desaťročie Československej republiky)*, Bratislava, Literárne informačné centrum 2014, 367 s.
ISBN 978-80-8119-080-3.
(Marek Šmíd)…….275

Radan LÁŠEK, *Krkonoše v roce 1938. Armáda a opevnění*, Praha, Codyprint 2015, 368 s. ISBN 978-80-903892-3-6.
(Petr Fischer)……..278

C O N T E N T S

STUDIES
Zdeněk NEBŘENSKÝ: *Transformations in the factory environment during the height of the modern industrial period. Approaches, problems and perspectives of current historical research*……1

Horst DIPPEL: *From International Law to Constitutional Law. The Status of Minorities in the Constitutions of New Europe after the First World War*……..27

Jan ČOPÍK – Jaroslav ČMEJREK: *Czech Regional Policy through Village Chronicles up to 1939*……..47

Marek BAŠTA: *From Collapse to Crisis. Anti-Czechoslovak activities in Bavaria in 1919–1929*……63

Jana ŠKERLOVÁ: *Czechoslovakia and Yugoslavia's relations with Bulgaria, the Soviet Union and Poland in 1929–1934*……...107

Miroslav ŠEPTÁK: *The Approach of the Christian Social Party to the Collapse of Parliamentary Democracy in Austria (1932–1933)*……...135

Marek ŠMÍD: *The personage of Vatican dignitary, diplomat, and priest Antonino Arata before his arrival in the Baltics in the 1930s*……...159

Wilhelm BRAUNEDER: *Traces of the World War in Austria's constitutional development to 1938*……...175

Michal PEHR: *Czech Political Parties during the Third Republic, and their Post-war Congresses*……..185

Ladislav KUDRNA – František STÁREK, ČUŇAS: *Once Upon a Time in the North. The Teplice Underground versus Public and State Security 1965–1985*……..213

MATERIALS
Petr KUŽEL: *Problems of socialist modernisation of Czechoslovak State Railways locomotives 1945–1980*……253

CHRONICLE
Meeting of the Czech-Slovak/Slovak-Czech Commission of Historians in Prešov (Jan Němeček)……269

REVIEWS

Eduard KUBŮ – Jiří ŠOUŠA, *T. G. Masaryk a jeho c. k. protivníci. Československá zahraniční akce ženevského období v zápase s rakousko-uherskou diplomacií, zpravodajskými službami a propagandou (1915–1916)*, Praha, Univerzita Karlova v Praze, Nakladatelství Karolinum 2015, 364 s. ISBN 978-80-246-3082-3.
(Jana Burešová)……..271

Marie STUPKOVÁ – Martin KLEČACKÝ, *Slovník představitelů soudní správy v Čechách v letech 1849–1918*, Praha, Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v. v. i. – Národní archiv 2015, 463 s. ISBN 978-80-87782-40-8 (Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v. v. i.) ISBN 978-80-7469-041-9 (Národní archiv).
(Petr Prokš)…….273

Róbert LETZ – Martin VAŠŠ – Jaroslava ROGUĽOVÁ a kol., *Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov, XII. a (Slováci při budovaní základov Československej republiky. Prvé desaťročie Československej republiky)*, Bratislava, Literárne informačné centrum 2013, 479 s. ISBN 978-80-8119-072-8; Róbert LETZ – Martin VAŠŠ – Jaroslava ROGUĽOVÁ a kol., *Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov, XII. b (Slováci vo víre tridsiatych rokov. Druhé desaťročie Československej republiky)*, Bratislava, Literárne informačné centrum 2014, 367 s. ISBN 978-80-8119-080-3.
(Marek Šmíd)…….275

Radan LÁŠEK, *Krkonoše v roce 1938. Armáda a opevnění*, Praha, Codyprint 2015, 368 s. ISBN 978-80-903892-3-6.
(Petr Fischer)……..278

Autoři

Mgr. Zdeněk Nebřenský, Ph.D.
Masarykův ústav a Archiv Akademie věd České republiky, v.v.i.
Praha, Česká republika

Prof. Horst Dippel
Emeritus, Lehrstuhl für Geschichte Nordamerikas und Großbritanniens
im Fachbereich Gesellschaftswissenschaften, Universität Kassel,
Spolková Republika Německo

Ing. Jan Čopík, Ph.D.
Česká zemědělská univerzita
Praha, Česká republika

Doc. PhDr. Jaroslav Čmejrek, CSc.
Česká zemědělská univerzita
Praha, Česká republika

Mgr. Marek Bašta
Filozofická fakulta Univerzita Hradec Králové
Hradec Králové, Česká republika

Mgr. Jana Škerlová, Ph.D.
Historický ústav Akademie věd České republiky, v.v.i.
Brno, Česká republika

PhDr. Miroslav Šepták, Ph.D.
Národní archiv
Praha, Česká republika

PhDr. Marek Šmíd, Ph.D.
Filozofická fakulta Jihočeské univerzity
České Budějovice, Česká republika

Prof. Wilhelm Brauneder
Emeritus, Institut für Rechts- und Verfassungsgeschichte der Universität Wien
(Iuridicum), Rakouská republika

PhDr. Michal Pehr, Ph.D.
Masarykův ústav a Archiv Akademie věd České republiky, v.v.i.
Praha, Česká republika

Doc. PhDr. Ladislav Kudrna, Ph.D.
Ústav pro studium totalitních režimů
Praha, Česká republika

František Stárek Čuňas
Praha, Česká republika

Bc. Petr Kužel
Filozofická fakulta Univerzity Karlovy
Praha, Česká republika